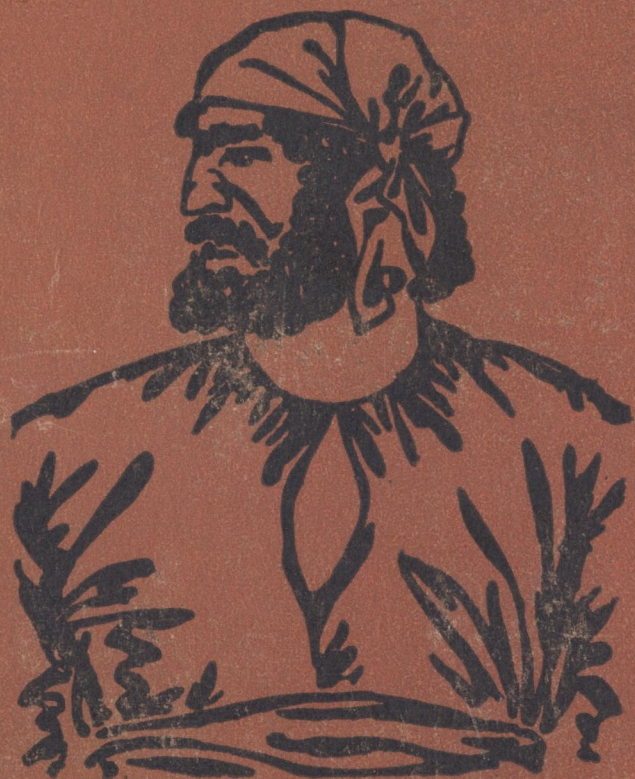

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΔΖΑΚΙΣ

ΚΑΠΙΤΑΝ ΜΙΧΑΛΙΣ

(ΣΒΟΒΟΔΑ ΑΒΟ ΣΜΕΡΤΪ!)

809т
Каза

НИКОС КАЗАНДЗАКИС

КАПІТАН

МІХАЛІС

(СВОБОДА АБО СМЕРТЬ!)

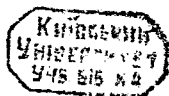
РОМАН

Переклад з новогрецької

935746

6

07

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
Київ — 1975

K

И(Грец)
К14

Переклали
ІВАН ГРЕЧАНІВСЬКИЙ
ТА ВІКТОРІЯ ІЯННІС МОЧОС
Післямова АНДРІЯ БІЛЕЦЬКОГО

Друге видання перекладу

К $\frac{70304-192}{M205(04)-75}$ БЗ№8-20-75

РОЗДІЛ I

Капітан Міхаліс скреготнув зубами, як робив завжди, коли спалахував гнівом. З-під чорних вусів блиснуло ікло. Недаремно ж у Мегалокастро¹ його прозвали Вепром. І справді, коли він лютував, то і своїми круглими, темними від гніву очима, і короткою, негнучкою шиєю, і нестримним шаленством, і іклом, що стирчало з рота, ставав схожим на вепра, що, помітивши людей, весь підібрався і, здається, от-от кинеться на них.

Капітан Міхаліс зібгав листа і сунув його за широкий шовковий пояс. Треба ж було стільки часу читати по складах, щоб уторопати, про що в ньому йдеться!.. Та ясно одне: небіж не приїде й на ці великодні свята, не побачать його і в цьому році пригночена горем мати та бідолашна сестра, і все це нібито через те, що він ще вчиться! А на якого дідька та наука? І скільки можна вчитися? Сказав би, що соромно повертатись на Крит, бо побрався з єврейкою. Споганив нашу кров, брате Костарос, твій пестунчик син! Ех, коли б ти був живий... Взяти б його за ногу та й повісити на гілляці вниз головою, як бурдюк!

Капітан Міхаліс схопився з місця. Це був високий чоловіча, головою мало не діставав аж до стелі. Від рвучкого руху розв'язалась облямована торочками хустка, що стягувала його цупке волосся. Він підхопив її, скрутив джгутом і знову туго пов'язав собі голову. Потім метнувся до дверей, щоб подихати свіжим повітрям.

За бухтою линви причаївся Харітос, наймит,— смуглявий, з грубуватим похмурим обличчям та бистрими лякливими очима, капловухий сільський хлопчина. Хоч між ним і капітаном Міхалісом купами лежали вітрила, парусина, фарби, смола, товсті ланцюги, якорі, корабельні снасті та інше причандалля, але від ляку він бачив тільки хазяїна, що стояв на порозі, заступивши двері, і нестямним поглядом дивився вдалину, на гавань; капітан Міхаліс доводився йому дядьком, але Харітос називав його хазяїном і навіть тіні його боявся.

— Наче мені свого клопоту мало,— бурмотів капітан Міхаліс.— І чого йому треба, отому собаці, що запрошує мене до

---

¹ Мегалокастро — буквально «Велика фортеця», Тепер місто Іракліон (о. Крит).

свої конури. У мене тепер, бач, тільки й турбот, що про тебе! Просила мати, щоб написав йому листа, я й написав. Та краще, щоб і ноги його тут не було!

Він глянув ліворуч, на гавань,— баркаси, човни, море. Пристань гула від краю до краю. Купці, моряки, човнярі, вантажники снували поміж бочками з олією та вином, поміж купами солодких ріжків і горлалі, лаялись, навантажували й розвантажували гарби. Кожен поспішав упоратися з справами до заходу сонця — до того, як замкнуться ворота фортеці. Нуртувало море, в гавані пахло гнилими цитрусами, солодкими ріжками, вином і олією. Кілька молодниць-мальтійок, немов розмальовані квачами, стояли на набережній і торохтіли хрипкими голосами, показуючи на мальтійський вітрильник, що, навантажений рибою, наближався до пристані.

Сонце схилялось до обр'ю. Спливав останній день березня. Дув пронизливий північний вітер. У Мегалокастро було холодно, крамарі терли руки, тупцялися, пили шавлію чи ром, щоб хоч трохи зігрітися. В далечині виблискувала засипана снігом вершина Струмбуласу, ще далі, наче фортеця, громадився темно-голубий Псілорітіс, у глибоких тихих западинах якого біліли пасмуги злежаного снігу, а над головою мерехтіло сталєво-чисте небо.

Капітан Міхаліс прикипів очима до Куле — великої, міцно збудованої вежі, що стояла праворуч, при вході до гавані; на ній було видно крилатого венеціанського лева з мармуру. Все Мегалокастро обступали мури і вали з високими вежами. Його будували ще за старих венеціанських часів християни — райя, і було воно полите кров'ю венеціанців, турків і греків. Подекуди збереглися кам'яні венеціанські леви, що стискають у своїх пазурах євангеліє, та турецькі сокири, увігнані в укріплення ще того кривавого осіннього дня, коли турки після довгих років безнадійної облоги нарешті вдерлися до Мегалокастро. Нині ж серед замшілого каміння повсюду ростуть дикі трави, смоковниця, кропива й кущі капорців.

Капітан Міхаліс обвів поглядом Куле і, зітхнувши, опустив очі. На скронях у нього випнулися жили. Там, за тими мурами, об які раз у раз б'ється хвиля, в підземеллі проклята в'язниця. Вже не одне покоління закутих у кайдани християнських воєначальників згнило там. «Не може вічно жити крітянин, хоч би яке дуже було його тіло... Нарікаю на тебе, боже, що не дав ти крітянам сталєвих тіл, аби кожен міг жити сто, двісті, триста років, аж поки не визволимо Крит. А там нехай би ставали ми тлінню і порохом!»

І знову скипів гнівом, згадавши свого офранцуженого небожа, що жив на чужині.

«Учиться, каже... Але на якого біса та наука? Щоб докотитися до того, що й дядько його, учитель Тітірос! Вузенські штанці, окуляри,— а в голові вітер свище! Глянеш — ото вечний! А придивишся — порожній дзбан! Тьху!»

І капітан Міхаліс плюнув так, що слина мало не залетіла аж до крамниці кіра¹ Дімітроса, який торгував прянощами.

«До чого ж ти докотився, несхитний колись роде туркожера Делі-Міхаліса!»

І в його уяві, мов живий, постав страшний дід Делі-Міхаліс. Чи міг він весь померти, поки живуть його сини й онуки? Старі люди ще пам'ятають, як блукав він узбережжям Криту, як прикладав до очей ручисько, виглядаючи, чи не покажуться на обрії кораблі московитів. Збивши набакир феску, походжав набережною Мегалокастро і наспівував в обличчя туркам: «Московит до нас іде!» Була у нього, кажуть, довга чуприна, довга борода, ходив він у чоботях з довгими халявами, які прив'язував до пояса і ніколи не скидав. Носив довгу чорну сорочку, бо весь уярмлений Крит одягався в чорне. А по неділях, після обідні, чіпляв на плечі дідівський лук та сагайдак із стрілами.

«Ото були люди! — насупив брови капітан Міхаліс.— Дуби! А ми... як травиця... Такі ж були і їхні жінки, либонь, ще мужніші. Занепало, звелось нінащо людство!»

Спогади полинули за спогадами, і за дідом стала перед очима баба — кошава, страшна, з довгими нігтями, під якими завжди чорнів бруд. Коли прийшла старість, вона покинула обкопане ровом дворище, в якому тепер було повно-повнісінько синів, онуків та правнуків, і знайшла собі притулок у горах над рідним селом, у глибокій печері біля підніжжя Псілорітісу. Двадцять років прожила вона у тій непривітній оселі. Онука, що вже вийшла заміж у тому ж селі, щоранку приносила їй шматок ячного хліба, трохи маслин і пляшку вина — води було вдосталь у самій печері. А на великдень — двоє червоних ячюк, щоб баба не забувала Христа. Щоранку бачили, як стара виходила з печери і завмирала при вході, наче привид,— простоволоса, обідрана, сива. Дивилась на сонце, що починало сходити, і якийсь час махала кошавими руками з довгими нігтями, немов благословляла його чи, може, проклинала, а потім знов ховалася в пащі гори. І так двадцять років! Та одного разу вона не вийшла з печери.

¹ Кіра — пан (грецьк.).

І в селі все зрозуміли, взяли попа і рушили з смолоскипами в гори. Баба лежала в печері, залякла, скоцюрблена, у неглибокій ямі, неначе в купелі, склавши руки навхрест, а голову схиливши на груди...

Капітан Міхаліс труснув головою, відвів погляд від в'язниці, і знову зринули спогади про мертвих...

А навпроти, в крамниці, на низькому дивані, підбгавши ноги, куняв кір Дімітрос — п'яничка з мішками під очима. Тримаючи в руці ляпачку з кінського волосу, він ліниво відганяв нею мух від торбинок з гвоздикою, мускатними горіхами, хіотською мастихою¹, корицею та від флаконів з лавровою і миртовою олією, що стояли навколо. Обличчя у кіра Дімітроса, як і завжди, було жовте, брезкле, невдоволене. Він чухався, позіхав, очі злипалися — його змагав сон. Та він ще не встиг заснути. Йому здалось, ніби в крамниці навпроти капітан Міхаліс, повернувши голову, дивиться на нього. Тож він підняв трохи ляпачку, щоб привітати його, але поважний сусіда відвернувся, і кір Дімітрос знову заходився позіхати.

Капітан Міхаліс сягнув ручиськом за широкий, кілька разів обмотаний круг талії пояс, дістав зім'ятого листа і порвав його на дрібні клаптики.

«Мало нам одного вчителя, що соромить наш рід, на тобі ще й цього! Ї чий же син? Брата Костароса, того самого Костароса, що схопив колись смолоскип, підпалив пороховий склад і висадив у повітря монастир Аркаді² разом з богами, святими, ченцями, християнами і турками!..»

У безрукавці в гавань чимчикував уславлений лірник Вендузос. Він замовив для своєї таверни бочку кісамоського³ вина і йшов одержати його. Та помітивши здалеку капітана Міхаліса з насунутою аж на брови хусткою, він зрозумів, у чому річ, і повернув назад.

— Чортяка сьогдні в поганому гуморі, — пробурмотів Вендузос. — Чи не краще обійти його іншою дорогою?

Сонце сідало за скелі Струмбуласу, кидаючи навколо довгі тіні. Білі мінарети порожевіли. Поступово над гаванню залягала тиша. Вгамувалися крамарі, робітники й човнярі, що з самісінького ранку кричали, як на пуп; перестали валувати корабельні собаки. Капітан Міхаліс дістав з-за пояса кисет

¹ Мастиха — затверділа деревна смола, що її жують на Сході. Друге значення слова — горілка (грецьк.).

² Монастир на Криті висадили в повітря обложені греки, учасники національно-визвольного повстання проти турецького панування. Всі вони загинули разом з турками, що йшли на штурм.

³ Від назви міста Кісамос на Криті.

і скрутив цигарку. Гнів його помалу влягався, він погладив довгу, чорну, як смола, бороду і всміхнувся. І знову блиснуло біле ікло.

— Дай боже здоров'я моему синові Трасакі,— пробурмотів сам до себе.— Цей не зганий нас. Він підведе брандер¹ і під дядька Тітіроса, і під нікчому небожа, який ганебно змішав нашу кров з іудейською. Трасакі поверне славу нашому роду!

По цих словах життя здалося капітанові Міхалісу гарним, а бог — справедливим. Тепер він не нарікав більше ні на кого.

Підійшов турок — безбородий дідок, обшарпаний, але чистенький, у дерев'яних сандалях, і нерішуче звів на капітана Міхаліса злякані очі. Капітан Міхаліс, помітивши його, кивнув головою.

— Чого тобі, Алі-ага? — спитав грубо.

То був сусіда, та капітан Міхаліс не любив цього старого слизняка, йому робилося гидко при зустрічі з ним. Ні тобі чоловік, ні жінка — якийсь перевертень, та й годі: сидить вечорами з сусідками-грекнями, плете шкарпетки і язиком плеще, як баба.

— Хазяїне! — пробубонів дідок.— Мене прислав Нурі-бей. Передає тобі привіт і просить зробити йому ласку — навідатись сьогодні ввечері до нього в конак².

— Добре! Про це він уже переказав мені через свого слугу-арапа. Іди геть!

— Побачення дуже важливе для нього, просив.

— Іди геть, ще раз кажу!

Капітанові Міхалісу неприємно було чути писклявий, як у євнуха, турків голос. Алі-ага одразу прикусив язика, тремтячи від холоду, поплентався попід стіною і зник.

«Чого я не бачив у тих турецьких хоробах? Чого від мене хоче той собака? Чому сам не прийде до мене? Не піду!»

І, обернувшись, крикнув:

— Харітосе! Іди-но додому та осідлай кобилу!

Йому раптом закортіло трохи прогулятися верхи, розважитись. Дід, баба, небіж, Нурі-бей... Треба розвіяти ці надокучливі думки.

Та саме в ту мить, коли він простяг руку, щоб зняти з цвяшка ключ від крамниці, в кінці вулиці голосно заіржав кінь. Капітан Міхаліс упізнав, чий то був кінь, і оглянувся.

¹ Брандер — судно, навантажене запалювальними й вибуховими речовинами. В давні часи використовувалось для підпалювання ворожих кораблів (нім.).

² Конак — будинок (турецьк.).

Гордо вигнувши шию, вулицею басував породистий тонконогий красунь. Від нього йшла пара. Неосідланого коня, щоб він трохи прохолов, водило по місту, хизуючись, товсте босоного турчєня. Видно, з неблизької дороги повернувся кінь — і морда, і груди, і пахи були у змилинах. Він ніяк не міг угамуватися. Форкаючи, стріпував мокрою гривною, перебирав стрункими ногами, час од часу бив у бруківку копитом, іржав.

— Хлопці, погляньте, жеребець Нурі-бея! — почулося з перукарні кіра Параскеваса, що переїхав на Крїт із Сїросу.

Кілька неголених чоловіків, а один навіть намилений, вискочили на вулицю. Вони так і позастигали з роззявленими ротами, замилувавшись конем.

— Людоньки добрі! — вигукнув один здоровило з кучерявою цапиною борідкою. — Якби мені сказали: «Вибирай, що хочеш, — чи коня Нурі-бея, чи його ханум», — я вибрав би коня.

— Що ти там верзеш, чоловіче? — перебив його щойно поголений маляр Яннарос, якого за колючі, настовбурчені вуса прозивали Риссю. — Слава про Еміне-ханум іде по всьому краю. Кажуть, вона, чортиця, вродлива і їй всього двадцять років. До того ж — гаряча. Вибирай її, чудило, хоч навтішаєшся!

— Ні, що не кажіть, а мені б краще коня! — повторив чоловік із цапиною борідкою. — З жінкою поганитись не хочу!

— А мені, любий земляче, ні коня, ні ханум не треба! — пропищав сїор¹ Параскевас, що з ножицями в руці теж вискочив на вулицю. — І з конем, і з ханум — сама тільки морока.

— Ах ти ж, сїроський лукумчику! — обернувся до нього той, що з цапиною борідкою. — Та все життя наше — морока, тільки смерть — відпочинок! Моя тобі добра порада: ніколи не кажи нам, крїтянам, такого, а то ми можемо розгніватись і живцем поховати тебе...

Бідолашний сїросець здригнувся. Добрий, привітний, він і сам не розумів, як попав на Крїт, щоб голити оцих дикунів. Коли на порозі перукарні з'являвся верховинець-крїтянин, господаря завжди охоплював жах. З розпачем він думав з чого ж почати? Той, напевно, уже кілька місяців як не голився і не вмивався, а чуба не стриг роками. Та сїор Параскевас витрушував рушничок, брав ножиці і заходжувався тупцяти навколо крісла, в якому сидів і милувався своїм відображенням у дзеркалі крїтянин. Такий клієнт нагадував сїро-

¹ Сїор — пан (венец.).

сцеві барана — вожака отари, або ще святого Мамаса, старшого скотаря, якого сйор Параскевас бачив колись на іконі — волохатого, з довгою бородою, вусиськами й густою копицею волосся на голові, з яким не впорались би і десять перукарів.

Хоч, здавалось, ножиці сйора Параскеваса безсилі були дати раду отакій щетині, проте досвідчений перукар із Сіросу, важко зітхаючи, починав намилювати...

— Живцем? — перепитав він і злякано відступився.— А чому, шановний, живцем?

— Бо ми отаких балакунів знаєш як називаємо?

— А як? Будь ласкавий, скажи!

— Мертвяками!

Сіросець прикусив язика, вдавши, що не розчув, і поплентався назад до перукарні.

В цей час повз перукарню кульгав Стефаніс, колишній капітан «Дардани», яку турки потопили під час повстання 1878 року. Осколок турецького снаряда розстрожив йому тоді коліно. І відтоді блукає він від гавані до гавані, вистукуючи своєю палицею по суходолу. А палиць у нього дві: одну рівну, як посох, він брав тоді, коли справи на Криті йшли добре, а другу, товсту й криву, — коли становище ускладнювалось і в повітрі пахло порохом. Сьогодні він ішов з кривою палицею. Почувши суперечку, зупинився.

— Та не сваріться, молодці! — втрутився він.— Усе буде гаразд.

— Ану, капітане Стефаніс, що вибрала б твоя милість?

— От дурні! А чому б не осідлати коня Нурі-бея, а позаду, як у святого Георгія, щоб сиділа Еміне-ханум!

— І я пристаю на це, капітане Стефаніс!

— І я! І я! — зареготали критяни, голені й неголені.— Нехай справдить господь бог твої слова!

Капітан Міхаліс не зводив очей з коня, що, мов чорний лебідь, пропливав саме повз нього, — неспокійний, норовистий, високо тримаючи, немов виточену, гнучку шию. Ось він повернув голову, помітив капітана Міхаліса, очі у нього заграли, наче він упізнав його. Спинився на якусь мить, заіржав. Капітан Міхаліс ступив крок уперед — він не міг більше стримувати себе, — потім ще крок, підійшов до коня. Йому кортіло доторкнутись до нього, погладити, відчутти тепло його тіла. Турчєня побачило капітана Міхаліса і собі стало.

Капітан Міхаліс провів долонею по широких, мокрих грудях коня, прикрашених разком бірюзи та півмісяцем із слонової кістки, жадібно почав гладити шию, голову, скуйовдив мокру гриву, поплескав по спині, по крупу і ніяк не міг навті-

шатися, відірватись від нього. І граційне, горде створіння вигинало шию й раділо з владних чоловічих шестощів. Великими очима жінь дивився на капітана і обнюхував схилену голову, пирхаючи гарячим повітрям йому в потилицю. Раптом, пустуючи, він губами зірвав чорну хустку з чоловікової голови, високо підняв її, струснув у повітрі і грайливо скосив око на чорнобородого. А в того аж серце завмерло. Він і людиною так не милувався ніколи в житті. Міхаліс лагідно заговорив до коня, а той пестливо, немов хотів краще почути, опустив голову і ніжно терся об його плече. Потім капітан Міхаліс простяг руку, вихопив хустку й пов'язав нею, мокрою від піни, своє волосся. І аж тоді обернувся до турченяти й дав знак вести коня далі.

— Таки піду,— пробурмотів капітан Міхаліс, стежачи за конем, що доходив уже до воріт фортеці,— неодмінно піду!

Хоч це рішення було несподіване для нього самого, він вернувся замкнути крамницю, щоб одразу ж йти в конак до Нурі-бея.

Але тут, спираючись на криву палицю, підійшов і привітався капітан Стефаніс. Він весь час спостерігав, з якою пристрасстю капітан Міхаліс гладив коня. Стефаніс не боявся цього грубіяна, бо й сам був таким же морським вовком. Скільки разів під час повстань він проривався з своєю «Дарданою» крізь турецьке оточення і причалував у далеких, небезпечних гаванях, привозячи християнам продукти і боєприпаси! А коли його корабель потопили і в нього самого кров цибеніла з розтрощеного коліна, він усе ж доплив до бухти святої Пелагії, тримаючи в зубах листа афінського комітету уславленому капітанові Коракасу, ватажкові Месари. Щоправда, відтоді, як став калікою, він підупав на силі, збіднів, одяг на ньому обшарпався, а його капітанські чоботи вже були геть у латках. Цілими днями блукає капітан Стефаніс по набережній, і хоч нелегко було у нього на душі, він милувався чужими баркасами, радо вдихав пахощі смоли, прислухався до розмов, привітно відповідав на вітання, спостерігав, як судна кидають на кам'янисте дно якорі. Подалося здоров'я, спорожніли кишені, до дірок зносилися штани, але душа, як і раніше, рвалася до моря.

Капітан Стефаніс рішуче став перед капітаном Міхалісом, сперся на криву палицю і сказав:

— Чув оті балачки під перукарнею, капітане Міхаліс? А якби тобі довелося вибирати? Кого б ти вибрав — коня Нурі-бея чи Еміне-ханум?

— Не люблю я безсоромного патякання! — відповів йому капітан Міхаліс і рушив до крамниці, не звертаючи більше уваги на невдахи моряка.

Та впертий капітан Стефаніс не відстав, наче й не почув останніх слів і пішов слідом за капітаном Міхалісом.

— Подейкують, що Нурі-бей привіз її з Константинополя, ніби-то вона черкеска, палка і вродлива, така, що всякого збаламутить. Мої сусідки дізнаються про все, що твориться там, за ґратами у бея, через християнку-арапку, її годувальницю. Вони таке плещуть, нехай господь береже їхні довгі язички...

— Капітане Стефаніс, — гримнув капітан Міхаліс, — я ж казав уже, що мені не подобаються такі безсоромні розмови!

Та впертого моряка це не спинило. «Ні, так просто ти мені не заткнеш рота! Армади турецькі мене не страхали, то й тут не злякаюся. Скажу тобі все, як є, хочеш ти цього чи не хочеш».

— Нурі-бей побратим тобі, капітане Міхаліс, — провадив він далі, — про це забувати не слід. Тож тобі годиться знати, що робиться у нього в домі... Сидить, розповідають, Нурі-бей у неї біля ніг, мов приручений хижий звір, і не зводить з неї очей. А вона бере запалену цигарку, прикладає йому до шиї і регоче... Іноді, кажуть, наводить на неї туга за батьківщиною — згадує намети, іржання табунів коней... Тоді вона вибухає гнівом, б'є посуд, розливає духи, лупцює арапку...

Капітан Міхаліс загарчав, мов собака, взяв з цвяха ключ і своїм ручиськом відсторонив морського вовка від дверей, щоб замкнути їх. Та моряк, хоч би й хотів, уже не міг спинитися. Краще було б не встрявати в розмову з таким звіром, та коли вже почав, — повний вперед! Що буде, те й буде!

— Ханум, кажуть, ревнує Нурі-бея до коня. — Набравшись хоробрості, капітан Стефаніс вирішив довести розмову до кінця. — Позавчора вночі, коли Нурі-бей захотів обняти її, вона не далася. «Спочатку, — каже, — зроби мені одну ласку». — «Чого ж тобі хочеться, моя повелителько? Адже все, що тут є, належить тобі!» — «Приведи, — каже, — в двір свого коня, засвіти ліхтарі, щоб мені було видно, і заріж його у мене перед очима!» Тяжко зітхнувши, бей вийшов і замкнувся у своїй кімнаті. Чути було, як цілісіньку ніч він, мов загнаний звір, метався з кутка в куток. Розказую тобі, щоб ти знав усе, що там робиться. Коли Нурі-бей запрошує тебе, значить, ти йому потрібний, не відмовляйся! Усе це розповідав мені Алі-ага, а він не брехатиме. Тобі не завадить знати, що Нурі-бей з своєю ханум — на ножах.

І кір Стефаніс потер свої мозолясті руки, задоволений з того, що у нього вистачило духу все це сказати.

— Що сам знав, капітане Міхаліс, те й тобі розповів. Та чи правда це, чи неправда, відають тільки сестри Бідолашки.

Капітан Міхаліс так грюкнув дверима, що все кругом задвигтіло, потім засунув ключ за пояс і обернувся до моряка.

— Ви, волоцюги морські, не поважаєте чужих жінок! — сказав він зневажливо і, широко ступаючи, пішов геть.

— Зате вже ви, сухопутні капітани, багато розумієте! — хихикнув Стефаніс. — У вас тільки й балачок, що про кінський кізяк! — Сказавши це, він, шкандибаючи, швидко зник за рогом, немов аж тепер його поймав страх.

Капітан Міхаліс насунув хустку на лоба, і торочки сховали йому очі. Він нікого не хотів бачити, не хотів, щоб і його хтось бачив, і стомленою, важкою ходою попрямував до турецького кварталу.

Сонце сідало за гори, просурмили сурмачі, нізами¹ замкнули ворота фортеці. Ніхто вже до схід сонця не міг ані вийти звідти, ані увійти туди. Турків і християн замикали там на цілу ніч.

Темрява огортала вулиці, жінок уже ніде не було видно, в домівках світили лампи і готувалися до вечері. Розважливі господарі поспішали додому, а відчайдушні гультяї засідали в тавернах і пиячили. Все Мегалокастро, оповите нічним мором, сідало вечеряти...

А в цей час Бідолашки, як прозивали трьох сестер-близнючок, стояли рядком у себе під дверима. Припавши до дірок у дверях, видивлялись на перехожих і перемивали їм кісточки. Ці старі дівки від народження мали білі коси, брови і вії, а очі у них були червоні, як у кролів. Вдень вони ніколи не виходили з дому, бо, казали люди, при сонячному світлі недобачали, тому з нетерпінням чекали вечора, щоб стати під дверима, кожна біля своєї дірочки, і споглядати перехожих. Їхніх злих язиків і очей, повних отрути, не могла уникнути навіть муха, хоч вулицею проходило безліч людей: будинок стояв на перехресті, де закінчувалось турецьке махала² і починалися хатини християн. Всіх вони бачили і кожному вигадували прізвисько, якого вже ніхто не міг позбутись. Це вони прозвали Вепром капітана Міхаліса. Вони ж і його братові, вчителю, приклеїли прізвисько — Тітірос. Бо одного разу батько нібито приніс із села великий шматок сиру, а синграмотій вигукнув: «Що це за сир, батечку?»³ Про це дізналися Бідолашки — і пішло по місту: «Тітірос... Тітірос...»

¹ Ні з а м и — турецькі солдати (турецьк.).

² М а х а л а — селище (турецьк.).

³ Грецькою мовою — «Ті тірос іне афтос, патер?»

Цілісінький день сестри в напівтемряві варили, прали, шили, прибирали. Зайва робота не обтяжувала їх. Не було в них турбот ні про чоловіків, ні про дітей,—послав їм господь тільки доброго брата, кіра Арістотеліса. Готував він, бідолаха, у своїй аптеці порошки та мазі з ранку до вечора, аж ноги в нього пухли, бо працювати доводилось стоячи. Терплячий, небалакучий, вранці і ввечері тягнув він додому, сестрам, повнісіньку торбу. Кір Арістотеліс був неодружений. Ще замолоду йому сватали гарну дівчину з багатого дому, з чималим приданим. Він був достойний жених і навіть непоганий на вроду.

Аптека його стояла на площі посеред Мегалокастро. В ній було повно всіляких пляшечок, флакончиків, духів і пахучого мила. Щодня в полудень збиралися там лікарі та вчителі, обмірковували й розв'язували світові проблеми. А сумовитий, підтоптаний уже кір Арістотеліс слухав мовчки, дивився на них стомленими голубими очима і хитав облісілою головою, ніби казав кожному: «Твоя правда... твоя правда...» А сам тим часом жалкував, що життя його спливало безслідно. Хотілось і йому одружитися, і не тому, що його цікавили жінки — боронь боже! — а тому, що дуже бажав мати сина, якому передав би аптеку... Але ж куди подіти сестер? Так годилося, такий був звичай, щоб спочатку повиходили заміж сестри... Та минали роки — сивіла голова, псувалися зуби, горбилася спина і колись круглі, рожеві щоки кіра Арістотеліса обвисали... Тепер уже було пізно. Тому кір Арістотеліс і прилюбився до мастихи: не до тієї, що п'ють, а до тієї, що жують. Отож цілісінький день аптекар жував, а в полудень слухав розмови лікарів і вчителів про свободу волі, безсмертя душі, про те, чи заселені інші планети, покинував лисою головою, а душу гризли ті самі думки: «Та навіть коли б я і одружився тепер, сина в мене все одно вже не буде... не буде... не буде...» І, ніби в лад цим думкам, повільно, нудьгуючи, жував мастиху і вперто товк у ступці ліки.

Бідолашки позаймали сьогодні свої місця рано, хоч надворі було холодно. У них подубіли руки й ноги, цокотіли зуби, але сестри стояли непорушно. Вони сподівались на щось цікаве і, поприпадавши до дірочок, не спускали своїх червоних очиць із зелених воріт Нурі-бея.

— Пильнуйте! — озвалася середня, Аглая.— Там заварюється каша. Пам'ятаєте, що казала нам учора арапка?

— Сьогодні бей повернувся з села мов скажений,— додала Фалія,— я сама бачила, ногою штовхнув двері і, видно, зву ж почав лупцювати слуг, бо зчинився страшенний галас.

— Кому ж він віддасть перевагу — Еміне чи коневі? Чоловік зовсім утратив спокій, — хихикнула Фросіні.

Отак ці «три грації» і шушукались, але раптом їм причулося, ніби хтось іде. Бідолашки відсахнулися від дверей і перезирнулися.

— Капітан Міхаліс! — прошепотіли всі разом і знову припали до дірок.

Він ішов попід самою стіною, важко дихаючи, в широких шароварах, у чорних чоботях. Торочки хустки спадали йому на брови. Рука, закладена за широкий пояс, стискала чорну рукоятку ножа.

Проходячи повз двері, за якими завмерли Бідолашки, капітан Міхаліс на мить обернувся, немов відчув на собі їхні погляди, і в присмерку блискавкою спалахнули його очі.

Сестри, здригнувшись, затамували подих. Та кремезний чоловігя повільно пройшов далі і зупинився аж перед зеленими ворітьми. Він оглянувся довкола — кругом ні душі, — ступив крок уперед, рвучко штовхнув хвіртку і зайшов у двір.

Близнючки скрикнули.

— Господи помилуй! — вигукнула, перехрестившись, Аглая. — Бачили, як він увійшов? Немов розбишака якийсь!

— Що він там робитиме?

— Б'юсь об заклад, це він хоче купити у бея коня або Еміне!

І «три грації» — Аглая, Фалія і Фросіні — знову захихикали.

Переступивши однією ногою поріг, капітан Міхаліс розгледівся. За дверима на нього чекав старий, кощавий арап, який дістався Нурі-бею ще від батька. Він сидів мовчки, зіщулившись, мов пес, і страшенно боявся, щоб не заснути, бо коли засинав, йому завжди починало снитися, що господар лупцює його. А він давно вже не міг витримувати, коли його били. Ночами крізь сон починав плакати, потім схоплювався з циновки, рачкував до дверей, скручувався там калачиком і, тремтячи, чекав світанку.

Коли увійшов капітан Міхаліс, арап спробував підвестися, та в суглобах затріщало, і він застогнав від болю. Капітан Міхаліс легенько торкнувся його плеча, і старий турок, пропустивши гостя, знову упав на підлогу. Пробравшись поміж горшками з трояндами, Міхаліс опинився в саду. Десь, певно, зацвіло лимонне дерево — в повітрі стояв приємний запах, а щойно полита земля дихала теплом і геранню. Десь збоку, там, де в сутінках білів старий хазяйський дім, кричала в клітці перепілка. З освітлених загратованих вікон долинав жіночий сміх.

«Чого мені тут треба? — похнюпивши голову, думав капітан Міхаліс. — Тут усе турком тхне, навіть повітря!»

Він зупинився, оглянувся; ще не пізно вернутись, ніхто, крім арапа, не бачив його. А Харітос, певно, осідлав уже кобилу і їздить собі верхи по площі, під Трьома арками, розважається... І раптом йому стало соромно: «Ще, чого доброго, подумують, що злякався! Геть вагання, капітане Міхаліс!»

І вже рішучою, твердою ногою він пішов далі. Двері будинку були відчинені, на одвірку світився ліхтар з червоними й зеленими скельцями. Під ним, у червоно-зеленому світлі, стояв Нурі-бей. Він почув, як грюкнула хвіртка, по ході впізнав капітана Міхаліса і вийшов зустріти гостя.

Чепурний, товстенький, круглолидий, з чорними і продовуватими, як мигдалини, очима, бей був по-своєму вродливий. Густі-прегусті вуса були так нафабрені, що аж мінилися в світлі ліхтаря синюватим відтінком. Він нагадував тих круглоголових левів, що їх туркені ткали колись на дорогих перських килимах. На ньому були шаровари з голубого сукна, яскраво-червоний пояс, а кучері приховував білосніжний тюрбан. Бей, видно, натерся мускусом, бо від нього йшов такий дух, як від розпаленого навесні звіра.

Господар ступив один крок і простяг пухку руку з короткими пальцями.

— Даруй мені, капітане Міхаліс, — сказав він, — що я потурбував тебе, але це потрібно, ти сам переконаєшся.

Капітан Міхаліс щось буркнув собі під ніс і мовчки пішов слідом за беєм на чоловічу половину.

На якусь мить у його душі ворухнулась недобра думка, він аж зупинився на порозі. Швидким поглядом окинув кімнату, але в ній нікого не було. Перед диваном світилась велика лампа, на бронзовому мангалі жевріло вугілля, тепле повітря дихало пахощами горілої лимонної шкурки. На круглому столі, в кутку, стояла порцелянова пляшка з довгою шийкою, дві чарки, поряд — закуска.

Сіли на невеличкому диванчику біля зачиненого вікна, що виходило в сад. Нурі-бей дістав з-за пояса табакерку — чорну, залізну, з перламутровим півмісяцем посередині — і відкрив її. Скрутили по цигарці. Закурили. Якийсь час сиділи мовчки. Бей ніяк не міг зважитись на розмову, не знав, з чого почати, щоб гість не витлумачив часом його слів неправильно і не розсердився. Він добре знав норовистий характер Міхаліса, який не терпів, щоб і муха сіла йому на шаблю. А розмова мала бути для обох не зовсім приємна.

— Може, вип'ємо по чарці, капітане Міхаліс? — насмілюся нарешті бей.— Ракі¹ цитрусова, заради тебе замовляв.

— Ти щось мав сказати мені, Нурі-бею? — спитав капітан Міхаліс і рукою прикрив чарки.

Пити йому не хотілось.

Бей прокашлявся і втовкмачив свою цигарку в попіл на мангалі. Нагинаючись над розжареним вугіллям, він так розчервонівся, що обличчя його здавалось вирізьбленим з міді.

— Розкажу тобі щиро,— почав нарешті Нурі-бей,— тільки прошу, зрозумій мене правильно, капітане Міхаліс.

Він трохи зачекав, сподіваючись, що похмурий грек скаже хоч слово, підтримає розмову, але той мовчав. Бей підвівся, пройшовся до дверей, розстебнув комір, знову сів. Раптом йому почали муляти черевики. Він непомітно скинув їх, поставив босі ноги на долівку, і прохолода трохи заспокоїла його.

Нарешті зважившись, Нурі-бей повернувся до небалакучого співрозмовника. Він уже й вуса хотів був підкрутити, та, знову злякавшись, що запальний капітан не зрозуміє його, опустив руку.

— Твій рідний брат, капітане Міхаліс,— зітхнувши, почав він,— твій рідний брат Манусакас ганьбить Туреччину. Недавно, напившись, узяв на плечі ішака і пішов з ним у мечеть нібито богу молитись. Я щойно з села, всі наші обурені, ваші теж схопилися за зброю, велике лихо може скоїтись. Кажу тобі, капітане Міхаліс, про це, щоб ти потім не нарікав на мене. Я мусив сказати, а ти повинен вислухати мене. А тепер чини, як звелить тобі господь.

— Налий, вип'ємо! — буркнув капітан Міхаліс.

Бей поналивав чарки, і кімната сповнилась пахощами цитруса.

— За твоє здоров'я, Нурі-бею! Будьмо!

— Будьмо! — спокійно відповів бей, не зводячи очей з гостя.

Випили. Капітан Міхаліс підвівся, відкинув торочки з обличчя.

— Так оце заради цього ти кликав мене, Нурі-бею?

— Якщо ти віруєш у бога, не квапся йти,— сказав бей і обережно взяв гостя за пояс.— Поки що це тільки іскра, та з неї може спалахнути полум'я і спалити наше село. Вплинь на свого брата, щоб він не ганьбив нашої віри. Ми з одного села, з одного краю. Тож давай разом наведемо порядок!

---

¹ Ракі — горілка (турецьк.).

— Брат старший за мене, йому вже шістдесят,— відповів капітан Міхаліс.— У нього є діти й онуки, є і свій розум. Він сам собі господар: що хоче, те й робить. І моє слово для нього ваги не матиме.

— Ти старшина села, і до твого слова мусять прислухатися.

— Слово — золото, Нурі-бею, і я не хочу пускати його на вітер!

Бей прикусив губу, але серцю волі не дав. Глянув на капітана Міхаліса, що вже стояв біля дверей.

«Дикого поріддя цей гяур¹, упертого,— подумав бей.— У мого роду давні рахунки з ним! Хіба не його рідний брат Костарос,— нехай буде проклятий! — зарізав мого батька в горах? Був я тоді ще малим, тож мусив терпіти, поки виросту, щоб відплатити за кров. Та не встиг. Він сам знайшов собі смерть в Аркаді. А син його був тоді ще шмаркач, соромно було вбивати його. Я чекав, поки підросте. Та й цей вислизнув з моїх рук: поїхав, кажуть, в Європу вчитися... жди, поки повернеться! А кров мого батька волає до помсти!»

Нурі-бей став на дверях. Гнів і ненависть роздирали його душу, він і сам не знав, чим усе це може скінчитися. Вп'явся повними глуму очима в скуповджену, густу, колючу бороду капітана Міхаліса, що полискувала в спокійному світлі лампи. «Кажуть, поклявся не стригти її, поки не визволиться Кріт. Ну що ж, нехай чекає, гяур, поки не набридне! До колін, до самої землі доросте борода, коріння пустить, у землю увійде, а Кріт свободи не побачить, ні! Надто багато крові пролили ми за нього! Двадцять п'ять років убивали нас під венеціанськими мурами Мегалокастро. Та коли острів уже в наших руках, ми не відступимось від нього, як і він не залишиться без нас, бо став нашою плоттю!»

Згадав Нурі-бей батька, згадав мусульман, що загинули в ровах Мегалокастро, і зітхнув. Ріка крові розділяла його і капітана Міхаліса.

— Не надимайся, як бурдюк, Нурі-бею.— Капітан Міхаліс простяг руку, щоб відсторонити його і вийти.— Не гнівайся того, про що ти мені казав, не буде!

Вмів угамовувати своє серце і Нурі-бей.

— Таким не йди від мене, капітане Міхаліс.— Він намагався говорити лагідно.— Не йди таким розгніваним, ніби ми посварились. Якщо тебе образили мої слова, беру їх назад. Я нічого не казав, ти нічого не чув. Хіба ж ми не друзі?

---

¹ Гяур — у мусульман зневажливе назвисько всіх іновірців (турецьк.).

Я просто хотів з тобою випити, закусити, ось і куріпка з нашого краю, я щойно привіз її з села і вирішив, що ми з'їмо її разом, згадаємо минувшину, коли ще маленькими гралися вкупі.

Він відломив ніжку куріпки і подав капітанові Міхалісу.

— Не їм,— відповів той,— у нас піст.

Нурі-бей розвів руками, заклопотався.

— Коли б же я знав, я дістав би тобі,— клянусь Магометом,— кав'яру!

І налив у чарки ракі.

— За твое здоров'я, капітане Міхаліс! — підняв він чарку.— Я дуже радий, що ти не відмовився прийти, посидіти, випити зі мною ракі. Повір, нехай проллється моя кров, ось так, як цей напій, коли я зичу тобі зла!

І по цих словах налив трохи з чарки на землю.

Капітан Міхаліс заспокоївся і знову сів на диван біля вікна.

— І я не бажаю тобі зла, Нурі-бею, але ж честь велить не кидати слів на вітер,— сказав він і перехилив чарку.

Помовчали. Бей розчинив вікно. З саду долинуло ніжне, радісне дзюркотіння невеличкого фонтанчика. До покоїв вилися пахощі троянд і лимонного цвіту. З жіночої половини знову почувся сміх.

Гість і господар мовчали. Нурі-бей болісно намагався знайти нитку перерваної розмови. А капітан Міхаліс слухав гомін води й жіночий сміх, вдихав запахи саду, і серце його закипало кров'ю.

«У що перетворили Крит ці поганці!» — Він з грюкотом зачинив вікно.

— Пробач мені, капітане Міхаліс, я відчинив його, не спитавши тебе,— засмучено мовив Нурі-бей і знову поналивав чарки.

Капітан Міхаліс обернувся і глянув на турка. Народились вони в одному селі: один беєм, якому належали всі родючі землі, другий — райя. Батько Міхаліса, капітан Сіфакас, міг командувати хіба що голими скелями. Йому не вільно було сидіти на коні або їхати на ішаку, коли перед ним з'являвся гнобителі християн Хані-алі, батько Нурі. Старий Сіфакас мусив був злазити, щоб дати дорогу повелителеві. Та одного разу по обіді капітан Сіфакас, бувши в доброму настрої, не зліз із коня. Тоді Хані-алі замахнувся нагайкою, і непокірна голова капітана Сіфакаса заюшилася кров'ю. Старий не сказав ні слова, але злобу затаїв навіки. «Христос же не мусульманин,— думав він,— а православний; настане ж день, коли я відплачу Хані-алі за все!» А незабаром вибухнуло по-

встання 1866 року, і старший син Сіфакаса — Костарос — застукав однієї ночі кровожерного Хані-алі за містом і зарізав його поблизу арки Пендевіса на камені, як ріжуть ягнят. А тепер ось у Мегалокастро, в цьому багатому домі з садами і фонтанами, розкошує його син, їсть, п'є, обнімається з жінками, гарцює верхи на найкращому коні біля Трьох арок і в грецьких кварталах.

Капітан Міхаліс вийняв табакерку, скрутив цигарку й затягнувся. Не раз він питав себе, що брало верх у його душі — ненависть, чи любов, чи просто огида до цього турка, — коли він бував поруч. Але відповіді не міг. І часто, зустрічаючись із Нурі-беєм у вузьких провулках Мегалокастро або верхи на конях у полі, коли Міхаліс бачив його свіже, життєрадісне обличчя, він не знав, чого йому хотілось убити його чи обнятися з ним, як із давнім другом. Адже в одному селі, в тих самих забавах минуло їхнє дитинство. Вони разом бігали наввипередки, сміялись, часом билися і знов товаришували. Та одного разу зустрілись вони верхи на конях за хутором Нурі-бея, під аркою Пендевіса, уже дорослими чоловіками. Обидва насуплені, в поганому настрої. На Криті знову починалася різанина, було перебито чимало і турків, і християн, які підводили голови.

Довго їхали мовчки. Уславлені венеціанські мури в промінні пекучого призахідного сонця здавались пурпурними.

«Собака! — думав капітан Міхаліс. — Не можу більше бачити, як він розгулює верхи на коні по грецьких кварталах і чіпляється до жінок!»

«Скільки можна терпіти цього гяура! — думав і Нурі-бей. — Нап'ється, виїде на вулицю верхи на коні, накидається, як собака, на турків. Минулого року навіть мене схопив за пояс, підняв на руках і викинув на дах своєї крамниці. Зібрався натопи, підставили драбину, щоб я зліз. Усі глузували з мене!»

У Нурі-бея спалахнули щоки. Розлючений, він обернувся до капітана Міхаліса і вигукнув:

— Гей, капітане Міхаліс, або я мушу вбити тебе, або ти мене. Обом нам тісно в Мегалокастро!

— До твоїх послуг, Нурі-бей! Коли твоя ласка, злазьмо з коней та й спробуємо, хто кого!

Нурі-бей не відповів. Він і сам не сподівався, що йому так сподобається Міхалісова хоробрість. «Оце чоловік, — думав він, — скільки гордості, відваги! Ніколи не кидає він зайвих слів, не чваниться, не стає на двобій з нижчим його гідності і ніколи не буває віроломним. І перед самою смертю не схиляє голови... Щастя навіть мати перед собою такого ворога!»

Потім заговорив:

— Не поспішай, капітане Міхаліс, це великий гріх... Я беру свої слова назад. Клянуся вірою, ні Магомет наш, ні ваш Христос цього не бажають. Ти — хоробрий, і я теж, здається, не з лякливих. Тож давай змішаємо нашу кров інакше.

— Тобто як?

— Давай краще побратаємось!

Капітан Міхаліс стиснув кобилу острогами і вихопився вперед. Він скипів гнівом, і гнів той розпірав йому груди, підкочувався до горла. Якийсь час він чув тільки, як пульсує кров у жилах. Та поступово серце вгамувалось, і в голові проясніло. Якась дивна тривога, а може, й радість поїняла його, — побрататися з випеченим синком бея і вже не мати права убити його! Заклинати спокусу загородити ножа в серце оцьому невірному, коли зуєтріне його. Хоч він і турок, але ж ним пишається все місто. Ні до чого не причепишся — добрий, щедрий, вродливий, лагідний, як кажуть, справжній мужчина, дідько б його вхопив!

Він натягнув повіддя і спинив коня. Нурі-бей догнав його.

— Поїхали! — сказав капітан Міхаліс, не обертаючись.

І вони повернули назад, до Нурі-беевого хутора. Вїхали на подвір'я, підбіг слуга, забрав коней і відвів у конюшню. Бей плеснув у долоні: придибала стара служниця, вклоцілася.

— Заріж півня, отого, що з великим гребенем, і дістань старого вина, — наказав бей, — та застели двоє ліжок, тільки поклади на них шовкові простирадла. Ми повечеряем і заночуємо сьогодні на хуторі. Іди та замкни двері!

Нурі-бей і капітан Міхаліс лишилися вдвох. Вони посідали, підібгавши під себе ноги, один навпроти одного під дуплявим маслиновим деревом, яке хоч і старе було, але вкрилося рясиним запашним цвітом. Сонце сіло. Вечірня заграва радісно мерехтіла крізь листя.

Нурі-бей раптом підвівся, вийшов з подвір'я і взяв біля джерела мідного кухля, яким перехожі пили воду, благословляючи за це Хані-алі; потім знову вернувся на подвір'я і сів просто на землю, підгорнувши ноги.

— В ім'я Магомета і Христа, — сказав він і витяг з-за пояса ніж.

Капітан Міхаліс засукав правий рукав й оголив засмаглу, міцну мускулисту руку. Нурі-бей нахилився і гострим кінчиком ножа надрізав вену, що випиналася серед м'язів. Бризнала кров — темна, гаряча. Нурі підставив кухля, і в нього натекло десь на палець крові. Потім він скинув з голови тюрбан і міцно перев'язав порізану руку.

— Тепер твоя черга, капітане Міхаліс!

— В ім'я Христа і Магомета,— проголосив капітан Міхаліс і, діставши ножа, зробив надріз на пухкенькій, випещеній руці Нурі-бея. В кухню знову полилась кров. Капітан Міхаліс скинув свою хустку і міцно перев'язав беєву руку.

Кухоль поставили перед собою і мовчки, неквапом заходилися помішувати кров ножами.

Був уже пізній вечір, з коминів вився дим, у підвалі вечеряли слуги. Гість і господар витерли ножі об чуби, і кожен засунув свого за пояс.

Нурі-бей узяв кухню. Урочисто й поважно почав проказувати слова клятви:

— П'ю за твоє здоров'я, капітане Міхаліс, названий брате мій! Клянусь Магометом, ніколи не буду проти тебе ні словом, ні ділом, ні на війні, ні в мирний час. Завжди буду чесний з тобою, як і личить чоловікові! Присягаюсь! Навколо мене ходить багато греків, як навколо тебе — турків. На них і зганятимемо свій гнів!

По цих словах він припав губами до кухни і почав повільно, ковток за ковтком, пити змішану кров. Випив половину, втер губи і подав кухню капітанові Міхалісу.

Капітан Міхаліс, узявши кухню, теж сказав:

— П'ю за твоє здоров'я, Нурі-бею, названий брате мій! Клянуся Христом, що ніколи не виступлю проти тебе ні словом, ні ділом, ні на війні, ні в мирний час. Завжди буду чесний, як і слід бути чесній людині! Присягаюсь! На світі є для мене багато турків, як для тебе греків. На них зганятимемо свій гнів!

І одним духом випив решту крові...

Капітан Міхаліс розчинив вікно і викинув недокурк. Мов червона зірка, полетів він у горнятко з квітами і, торкнувшись вологої землі, погас.

Підвівся. Обличчя у нього спохмурніло. Бей сполошився і підхопився й собі.

— Капітане Міхаліс, я не хочу, щоб ти пішов з мого дому з важким серцем. Не забувай, що ми — побратими, що ми поріднилися!

— Цього я не забуваю. Коли б не це, один з нас давно вже не жив би на світі! — І в його голові блискавкою промайнув той вечір на хуторі, під маслиновим деревом. Пригадалось і старе вино, і глибокий сон на шовкових простирадлах...

Міхаліс узяв пляшку, налив собі чарку й випив, знову налив і знову випив. І аж тепер сів.

— Чи нема в тебе часом карлика, — спитав, — чи якогось там блазня? Поклич, нехай пострибає, побрязкотить на бубні, проспівает амане, а то я збожеволію!

Нурі зрадів. Як добре, що Міхаліс узявся за ракі, у ній він втопить свій гнів, нехай йому всячина!

І йому захотілося зробити сьогодні для побратима щось незвичайне, що стверджувало б особливу дружбу й любов, заспокоїло б хоч трохи і бодай на якийсь час: викликало радість у цього похмурого чоловіка з кам'яним серцем. Подумки він обнишпорив у домі кожний куточок, шукаючи, що б подарувати побратимові. Старі золоті дрібнички в шкатулках, срібна зброя на стінах, сукно і шовк, повні комори всякого добра, — але що з цього йому може сподобатись? І раптом думка полинула до покоїв із заграбованими вікнами — там його найдорожча коштовність. Осміхнувшись, бей звернувся до гостя:

— Заради тебе, названий брате, я зроблю сьогодні те, чого жодний турок ніколи ні для кого не зробить, хіба тільки для рідного брата.

Капітан Міхаліс глянув на господаря, але не сказав нічого і знову налив чарку.

Нурі підвівся, підійшов до низеньких дверей, що вели на жіночу половину, і гукнув:

— Маріє!

Спотикаючись, по сходах збігла стара жінка-арапка: обличчя у зморшках, беззуба, скоцюрблена, на шії золотий хрестик.

— Скажи господині, нехай візьме бузукі¹ і зійде до нас! Приголомшена, поійнята страхом арапка звела закислі очі на господаря.

Нурі-бей визвірився:

— Швидше мені!

Капітан Міхаліс поставив чарку, яку підніс був до губів, і гнівно повернувся до Нурі:

— Та що ти робиш! Схаменися!

— Тільки заради тебе, побратиме, я тобі довіряю!

— Це зайве. Осуд упаде на тебе, як на чоловіка, і на твою жінку, що покажеться на очі чужому мужчині. Та й мені ніяково дивитись на неї.

Нурі на мить завагався.

— Тобі я довіряю, — вдруге промовив він.

---

¹ Бузукі — народний струнний музичний інструмент у Туреччині і Греції, схожий на мандоліну (турецьк.).

Він уже й каюся, та було незручно брати слово назад.

Нурі-бей поклав пухову подушку на низький диванчик у кутку, а другу — під стіну, щоб ханум зручно було спертися. Капітан Міхаліс прикрутив лампу, і ніжні сутінки розлилися по кімнаті. Потім дістав з-за пояса чотки з чорних коралів і, опутивши очі, почав нервово перебирати їх.

У кімнаті нагорі залунали жіночі голоси, почувися квапливі кроки, грюкання дверей, з крана полилася вода, потім на якийсь час усе стихло.

Капітан Міхаліс підвів очі. «Не прийде, гадина,— подумав він,— дикунка черкеска відмовиться. Та воно й на краще. Який дідько тримає мене тут? Чого я сиджу? Геть звідси!»

Та тієї миті, коли він уже хотів був підвестися, зарипіли сходи й долинуло веселе бряжчання ланцюжків і браслетів. Нурі-бей кинувся до дверей, розчинив їх, приклав долоню до грудей, до губ, до голови і привітався.

— Уклінно просимо, Еміне-ханум, — сказав він ніжно, — заходь!

У напівтемряві на порозі постала жінка з круглим, як у Нурі-бея, обличчям, що нагадувало місяць уповні, пухленька, тендітна, з великими розкосими очима, з підмальованими щоками, губами, бровами, віями, з пофарбованими хною нігтями й долонями. В руках, неначе дитину, вона тримала невелике, блискуче бузукі.

Ханум виставила гарну ніжку в червоній сандалі, вигнула шию, та, помітивши тінь чужого чоловіка біля вікна, вдала, ніби злякалась, і скрикнула.

— Не бійся, моя ханум, — ніжно пробелькотав Нурі-бей і обхопив її за стан, — це мій побратим. Скільки разів передавав я тобі його теплі слова! Це ж капітан Міхаліс. Смуток ліг нам сьогодні на серце, тож зроби ласку, заграй на бузукі і заспівай пісень твоєї батьківщини, щоб нам полегшало. Для цього, моя ханум, ми й попросили тебе зійти до нас!

Капітан Міхаліс сидів, втупившись очима в долівку, з усієї сили затиснувши в кулаці чотки. Багато чув він про красу цієї черкески, про її невгамовну вдачу, про пісні, які іноді пізнього вечора в дні байраму¹ лунали з-за густих ґрат і розливалися по турецькому селищу. І в нічній темряві сходилися на перехрестях турки й християни — послухати той спів. І бучно, як телята, виявляли своє захоплення. Нурі, обнявши Еміне, дивився на них з горішньої кімнати і так пишався, ніби вже мав у своїх руках всі розкоші світу.

¹ Байрам — велике релігійне свято у мусульман (турецьк.).

З того, як розливалися по кімнаті пахощі, капітан Міхаліс зрозумів, що ханум наближається до кутка, де стояв диван. Проходячи мимо, вона кинула на нього бистрий погляд. Саме тоді підвів очі й капітан Міхаліс. Тільки на мить зустрілись їхні погляди і, спалахнувши, розбіглись.

Ханум сіла на пухових подушках, підігнувши під себе ноги.
— Як темно! — сказала вона, усміхнувшись.

Вона хотіла, щоб її було добре видно.

Нурі-бей підвівся, підкрутив гніт. Світло залило кімнату, і в ханум заблищали щоки, руки, пофарбовані хною.

Капітан Міхаліс знову звів очі й крадькома глянув на жінку, але в ту ж мить опустил їх, дві намистинки чоток тріснули у нього в кулаці.

— Доброго вечора, капітане Міхаліс, — сказала черкеска й грайливо повела очима.

— Вечір добрий, Еміне-ханум, даруй мені! — хрипко вихопилося з горла у капітана Міхаліса.

Ханум осміхнулась. У неї на батьківщині жінки не запинають обличчя, вільно їздять верхи на конях, воюють разом з чоловіками. Жінки там надихають чоловіків, а чоловіки жінок. Та батько продав її ще дитиною старому паші в Константинополь, а потім її викрав бей і привіз на Крит. Так Еміне і не встигла зазнати чоловічих пестошів. Тим-то тепер і роздувались у неї, немов у голодної вовчиці, ніздрі щоразу, коли вона бачила чоловіка. Цілими днями сиділа вона біля заграбованого вікна, підібгавши під себе ноги, заглядалася на молодих турків і християн, що проходили мимо, — і в неї боліли перса. А коли, загорнута в шовкову паранджу, в супроводі своєї годувальниці, старої арапки, виходила гуляти, їй дуже подобалось проходити повз кав'ярні, в яких сиділи чоловіки, або спускатися в гавань, де працювали нахабні вантажники та човнярі, або ж проходити під ворітьми фортеці разом з сільськими парубками, нестриженими, немитими, спітнілими, і вдихати повітря, насичене запахами чоловічих тіл.

— Клянусь аллахом, — обернулась одного разу Еміне до годувальниці, — клянусь аллахом, Маріє, що, якби від них не йшов такий дух, я б на них і не глянула.

— На кого, моя дитино?

— На чоловіків. А як ти обходилась без них, коли була молодою?

— Я вірила в Христа, моя дитино, — відповіла стара арапка й зігхнула...

Отож і сьогодні, коли Еміне сіла навпроти капітана Міхаліса, у неї роздувались ніздрі.

Вона дивилась на нього і мовчала. Скільки разів і з якою гордістю розповідав їй бей про цього велетня, що оце сидів перед нею! Скільки наслухалась вона про його доблесті, про пиятики, дикунські звички, про те, що він жодної уваги не звертав на жінок, навіть чути про них не хотів! А тепер ось він тут, перед нею, сам чоловік покликав її сюди. І вона жадібно вдихала повітря, яким дихав і цей незнайомець.

— Еміне-ханум,— звернувся до неї Нурі-бей,— заспівай нам, коли твоя ласка, якої-небудь черкеської пісні, щоб ми забули прикрощі світу. Порадуй нас!

Ханум засокотала, як куріпка. Вона поставила бузукі собі на коліна, вдарила кілька разів по струнах і підвела голову.

— Що ж ти заспіваш нам, моя ясочко? — спитав щасливий бей.

— Що душа моя забажає!

І ось сколихнуло повітря, заговорило, немов живе, бузукі. І одразу ж з піднятої голівки, мов джерело з глибини землі, полився голос. Наче розступилися стіни конака. Про яку війну співає вона, про який бій? Піт виступив на скронях у капітана Міхаліса. Нестримна радість заграла в жилах рук, ворухнулась у горлі, розлилася по всьому тілу. Опустилися гори, поле стало пурпуровим від турецьких аскерів¹. Кинувся на них капітан Міхаліс верхи на Нурі-беевому вороному коні, а за ним — тисячі крітян, і на голові в кожного — чорна хустка! Над палаючими селами — крики, зойки. Як підрубані кипариси, падають мінарети; коневі по коліна, по живіт підпливає кров. Капітан Міхаліс озирається — але це не Крит, це навіть не мури Мегалокастро, не те й море, не ті будівлі. І не мечеть то. Він верхи на Нурі-беевому коні в'їжджає до храму святої Софії. Тут злазить, перехрещується, підводить голову, дивиться на баню, що височить над ним, і йому здається, ніби на дзвіниці знову висять дзвони і мотузку від серця кожного дзвона тримає в руках старий дзвонар церкви святого Мина — Мурдзуфлос, але ж який Мурдзуфлос — сорокаршинний! Він б'є у дзвони, і вони, розхитуючись, ревуть, витанцювують, і він хилитається, реве, танцює разом з ними...

Капітан Міхаліс стиснув руками скроні. І раптом усе стало на своє місце, знову з'явилися Крит, і Мегалокастро, і бейв конак, і сам бей, що, не зводячи очей з Еміне, зітхав і пригублював чарку. Голос черкеськи змовк. І наче обламалися крила в думок, знову повернулись вони до своєї в'язниці.

---

¹ Аскер — солдат турецької регулярної армії (турецьк.).

Якийсь час всі мовчали. Нарешті Еміне поворухнулась, погладила бузукі й сказала:

— Це старовинна черкеська пісня, її співають воїни-чоловіки, коли сідають на коней і вирушають у бій.

Нурі підвівся, відчуваючи, що в нього трохи тремтять коліна. Налив повну чарку і підійшов до дружини.

— За твое здоров'я, люба Еміне,— мовив він.— Три речі полюбляв Магомет, як чув я від нашого муедзина — нехай йому земля пером,— жінок, пісні і квіти. Усе це втілено в тобі. Живи ж мені на радість тисячу, навіть дві тисячі років!

І, одним духом спорожнивши чарку, поцмокав язиком, потім обернувся до капітана Міхаліса:

— Пий, побратиме, випий і ти за її здоров'я!

Але капітан Міхаліс устромив два пальці в налиту по вінця чарку, розвів їх, і чарка тріснула, розпалась навпіл, а рідкі розлилось по столі.

— Досить! — глухо гаркнув він, і очі його налилися кров'ю.

Еміне скрикнула. Вона схопилася на диванчику, захоплено дивлячись на капітана Міхаліса. Ніколи не доводилося їй бачити такої сили в людських руках! Потім задирливо повернулася до чоловіка:

— А ти так можеш, Нурі-бею? Можеш?

Нурі зблід. Він напружив праву руку, щоб і собі сунути два пальці в чарку, та раптом злякався. Холодний піт виступив у нього на лобі. Йому стало соромно, перед жінкою, і він кинув лютий, похмурий погляд на капітана Міхаліса. «На цей раз ти знеславив мене перед дружиною! — майнуло у нього в голові.— Я більше не можу терпіти таких знущань!»

І, щосили шарпнувши Еміне за руку, гримнув:

— Йди до своєї кімнати!

— А ти так можеш? — знов запитала ханум.— Можеш?

— Йди до своєї кімнати! — вдруге наказав бей і, схопивши бузукі, вдарив ним об стіну. Бузукі розлетілось на друзки.

Черкеска зневажливо посміхнулась:

— Оце ти можеш, розбити бузукі — це ти можеш, Нурі!

Вона встала з диванчика, пройшла повз капітана Міхаліса, платтям торкнувшись його руки. По кімнаті розлився густий дух мускусу. Капітан Міхаліс відчував, як пашіла його рука.

Посміхаючись і вихиляючись, Еміне раз, другий обійшла круг Нурі, глянула на нього глузливо і, зареготавши, побігла до сходів.

Чоловіки лишилися в кімнаті самі. Бей крутив вуса, від хвилювання груди у нього високо здіймалися. Капітан Міха-

ліс, незворушний, нахмурений, дивився на господаря і кусав собі губи. Обидва трималися за рукоятки кинджалів, що стирчали в кожного з-за пояса.

— Іди геть, капітане Міхаліс,— процідив нарешті крізь зуби Нурі-бей, розлючений.

— Нурі-бей, я піду, коли захочу,— відповів той.— Візьми чарку і пригости мене!

Бей стиснув рукоятку кинджала, глянув на лампу: у нього промайнула думка погасити її і в темряві стати на двобій — нехай смерть забере одного з них. На мить він завагався.

— Візьми чарку і пригости мене,— тихо повторив капітан Міхаліс.— А то я не піду.

Нурі-бей, увесь спітнілий, насилу пересуваючи ніби свинцем налитими ногами, вернувся до столу. Він ледве підняв пляшку, руки тремтіли, і ракі, не потрапивши в чарку, розлилася на куріпку.

— Пий! — прохрипів він, показавши очима на чарку.

— Дай мені в руку! — мовив капітан Міхаліс.

Бей загарчав, схопив чарку і тицьнув її гостеві в руки.

А той, поважний, насуплений, підніс її вгору:

— За твоє здоров'я, Нурі-бею! Я виконаю твоє прохання і скажу братові, щоб він не ганьбив Туреччини.

Промовивши це, пригубив чарку, тугіше стягнув чорну хустку на голові і переступив поріг.

Ліхтар кидав у темряву зелені й червоні смужки світла. Капітан Міхаліс, не обертаючись, спокійно, неквапливо попростував до воріт.

Смерклося. Було холодно. У місті одне за одним зачинялися вікна. Люди вечеряли, хрестились і лагодилися спати. Тільки де-не-де вулицями блукали гульвіси, кілька закоханих пар тулилися попід зачиненими вікнами та час од часу з напівпідвалу долинав гомін — там гуляли.

Бідолашки добряче намерзлися під дверима, дожидаючись, коли йтиме від Нурі-бея капітан Міхаліс. Давно вже стемніло, повернувся брат — як завжди, небалакучий, похмурий. Повечеряли, перемовились кількома словами про те, що завтра варитимуть,— не лишилося вже ні вугілля, ні олії, ні гасу. Треба, либонь, кірові Арістотелісу подумати про це. Хоч сестри були заклопотані вечірніми турботами — ставили на стіл вечерю і прибирали, готували на ніч, для кращого травлення, ромашкову настоянку, одягали довгі, аж до п'ят, нічні сорочки, молилися перед сном,— але думки їхні витали біля зелених воріт.

А капітан Міхаліс подався додому найдалшою дорогою. Серце рвалося з грудей: там йому було тісно. Він почував, що й у власному домі не знайде собі місця. Бо навіть місто гнітить його: вузькими здаються вулиці, дратують люди. Зціпивши зуби, він так поспішав, неначе за ним хтось гнався. Ось вийшов на вулицю Широку. Навкруги — нікогісінько, кілька гасових ліхтарів кидали каламутно-червоні відблиски на бруківку. Капітан Міхаліс перейшов базар. Турецька закусочна, кав'ярня та дві-три таверни ще були відчинені. Його хтось гукнув — здається, то був голос капітана Поліксінгіса, та Міхаліс, не оглядаючись, пішов ще швидше. Ось уже й ворота сералю паші, мармуровий венеціанський фонтан з левами. Капітан Міхаліс звів очі. Великий платан, прокляте дерево, розпростер своє могутнє віття. Навколо ні душі. Він підійшов ближче, перехрестився.

— Нехай господь освятить ваші кістки! До радісної зустрічі, батьки!

Протягом віків на цьому платані серед густого листя паші вішали непокірних християн. Завжди, цілими роками гойдались прив'язані до найтовщих гілок вірвовки з готовими зашморгами.

— Клянуся своєю вірою, що настане така ніч, коли я схоплю сокиру і зрубаю тебе, будь ти проклятий! — Міхаліс з такою люттю глянув на старий платан, наче перед ним стояв ненависний турок.

Довгим вузьким провулком вийшов аж до Трьох арок. Ніде ні душі. Розстебнув комір сорочки, вдихнув повітря і оглядівся. Вдалині, на півночі, грало море. Край неба, наче вирізьблені, голубіли гори — Юхтас, Селена, Псілорітіс, а вгорі мерехтіли зорі. Капітан Міхаліс заходів сюди-туди, форкаючи, мов кінь. Потім зупинився над ровом, який оточував фортецю. Навпроти, на відокремленому мисі, вимальовувались кілька халуп. То була Мескінья, селище прокажених. Трохи нижче випинався ще один мис — Сім сокир; звідти, понад двісті років тому, ринули турки і захопили Мегалокастро. Ще й досі стирчать сім їхніх угороджених у землю сокир. Далеко в морі витягнувся, мов черепаха, пустельний острів Дія.

Заду залунали жіночі голоси, зашелестів шовк: за старим турком, що, похнюпивши голову, ніс засвіченого ліхтаря, йшли дві туркені в чорних паранджах. Вони про щось жваво розмовляли і тихенько сміялися. Розлилися густі пахощі парфумів.

Капітан Міхаліс здригнувся.

«Всі чорти заповзялися сьогодні, щоб спокусити мене! — обурився він і відвернувся в інший бік, до моря, щоб не бачити туркень. — Не інакше! Та це їм не вдасться!»

І він заквапився додому. Йому нікого не хотілось бачити. А тепер, ще здалеку зачувши кроки, він кашлятиме, і перехожий зрозуміє, зверне з дороги. А вдома так штовхне двері, що вони самі відчиняться, і ні дружини, ні дітей, ані собаки не пустить до себе. Йому треба побути на самоті! Він мусить вирішити, що робити далі.

Дружина капітана Міхаліса Катерина і донька Риньо сиділи при лампі й чекали. На краю довгого дивана, що займав усю стіну, в кутку біля вікна було місце капітана Міхаліса, там, крім нього, ніхто ніколи не сідав. Навіть тоді, коли його не було вдома, якась важка тінь ніби сиділа там, і ні дружина, ні донька не наважувались підійти до того місця. Їм здавалося, що, підступивши, вони наштовхнуться на капітана Міхаліса: налякані, тієї ж миті відходили.

Жінка плела панчохи, світло від лампи косо падало на її каштанові, туго зав'язані коси, на вигнуті дугами брови, на тугі щоки, окреслювало скривлені гіркотою губи і широке вольове підборіддя. У цій жінці дивно поєднувалася ніжність і мужність. Колись, ще замолоду, вона була струнка, як береза, до того ж хоробра, як і личило дочці капітана. Її батькові, капітану Трасівулосу Рувасу, не пощастило мати сина, зате Катерина успадкувала чоловічу відвагу і риси характеру. Та, вийшовши заміж, попала в пазури до лева. Напочатку вона опиралась, відстоювала свою незалежність, але поступово скорилася. Недарма ж його звали капітаном Міхалісом, хто ж міг змагатися з ним?

Катерина плела і думала. Все життя проходило у неї перед очима, спливало, мов вода... Час од часу вона зводила очі на стіни, де кругом у широких чорних рамках висіли герої 1821 року — люди невгамовної вдачі. Перед одним з них світилась невеличка срібна лампада...

Кіра Катерина в лад своїм думкам похитувала головою. Все життя своє — і в батька, і в чоловіка — вона прожила під брязкіт зброї. Ще дівчиною, під час повстання 1866 року, наділа вона патронташ, узяла рушницю і пішла воювати, щоб нога турка не топгала рідної землі. А ще зовсім підлітком, під час іншого повстання, рвала старі книжки, що їх приносили ченці з монастиря, і разом з іншими дівчатками готувала набої для повстанців. Добре знала кіра Катерина запах пороху — він їй подобався... Гарним парубком був капітан Мі-

халіс, мужнім, відважним, тож припав їй до серця. Та важко було жити за ним, і не раз потайки нарікала вона на свою долю.

Кіра Катєрина перестала плести, задивилась на стару літографію, що висіла над диваном: «Самсона схопили філістимляни і катують його». У цього непокірного сміливця вірьовками й ланцюгами зв'язані руки і ноги, кругом розлючена юрба чоловіків, вони б'ють, штовхають його, колють списами і насміхаються. А з високої вежі, із заграбованого віконця лукаво виглядає з оголеними персами Даліла й сміється...

Кіра Катєрина дивилась на кімнату, наче бачила її вперше. Зітхнула і знову мовчки схилилася над панчохою.

Катєринина донька — викохана, струнка дівчина років п'ятнадцяти, з густими бровами, що, як у батька, зрослись на переніссі, з широким вольовим підборіддям, як у матері, відірвала очі від мережива, погладила kota дикої породи, що згорнувся клубочком біля її ніг.

— Чому зітхаєш, мамо? Які думки мучать тебе?

— Чому зітхаю? — перепитала мати. — Думаю про своє життя. Та й про твоє, сердешна, що попала в пазури звіра. Думаю й про нехрещене, якого заколихала, щоб не плакало та не драгувало твого батька. Добре живеться тільки Трасакі, бо він, бач, схожий на нього.

І підвела очі, дослухаючись.

— Заснуло... Заспокоїлося, безталанне.

Потім знову заговорила про Трасакі:

— Викапаний батько. Бачила, як він сердиться? Як хмурить брови? Як лупцює своїх товаришів? А на жінок звіром дивиться!

Риньо промовчала. Вона боялась батька, але любила його й пишалася ним. Що б він не робив, їй здавалося, що тільки так і треба, і коли б вона була чоловіком, вона чинила б так само. Їй би хотілося бачити таким свого сина, а дочки нехай ховалися б собі в домі, як тільки зачують, що батько відчиняє двері. Відтоді, як їй сповнилося дванадцять і в неї почали наливатися перса, батько заборонив їй показуватись йому на очі три роки як він її не бачив. Щоразу, коли батько приходив додому, вона ховалася на кухні або ж у своїй кімнаті. Здалеку дослухалась до його кроків і тікала, а поперед неї, підібгавши хвоста, біг кіт. Так треба було. Батько мав рацію. Риньо не розуміла чому, але була переконана, що батько правий.

Те саме відчувала й мати, тільки не зізнавалась. На його місці вона все робила б так само. А скільки вже років вона

не бачилася з батьком, старим капітаном Рувасом? Їй було років двадцять, вона не була ще замужем, як одного разу вночі оселю старого капітана оточили нізами. Батько вбив кількох, але їх було багато, вони зв'язали його й поклали на подвір'ї, щоб потім віднести до паші. Тут вийшли Катерина з матір'ю. Батько лежав у подертому одязі, весь у крові. «Бувайте здорові, жінки! — крикнув він їм. — Не побивайтеся! Частіше варіть коливо на мої поминки. Помираю за волю! Тож не плачте! Хай тобі щастить вийти заміж, Катерино! Народи хлопчика і дай йому мое ім'я — Трасосі!»

Батька відвели до паші, посадили під Великим платаном. Прийшов турок — перукар — і бритвою спустив з нього шкіру. З неї поганець Мустафа-паша наробив собі кисетів.

Отак, плетучи панчохи, згадувала Катерина минувшину й зітхала. З капітаном Міхалісом жила вона в злагоді, гріх нарікати. Він був чесний, всіма шанований, вірний чоловік. Не витріщався на чужих жінок, не грав у карти, не був і скнарою. Тільки пиячив. А напивався всього двічі на рік, щоб розвіяти смуток. Все ж таки він чоловік. Та це дрібниці. Інші ще й не таке виробляють. Але цього року життя стало нестерпним. На доньку, якій ось уже рік минає, він і не дивиться. «Ні бачити, ні чути про неї не хочу! — казав він жінці щоранку, збираючись до крамниці. — Звідки в неї такі голубі очі, дідько б її взяв?!»

У їхньому роду ні в кого не було голубих очей, тільки у цієї дитини. Де в біса вони взялися? Наче нечиста сила увійшла в дім і забруднила його кров. Стерпіти цього капітан Міхаліс не міг.

Бідолашна мати мовчки ковтала сльози. Що йому скажеш? Терпіла, падала на коліна перед великою іконою архангела Михаїла із золотими крильми і з шаблею... А на руках у нього новоявлена душа. Стояла навколішки і благала його — хіба ж не він був охоронцем її дому! — щоб з'явився до чоловіка уві сні і поговорив з ним, хоч трохи вгамував йому серце...

День у день пропадав чоловік у крамниці, навіть обідати не приходив, обід носив йому Харітос, слуга. А мати, не спускаючи дитини з колін, давала їй волю — і покричати, і побавитись. Та як тільки вечоріло, швиденько напувала малу зіллям, щоб не прокидалася аж до ранку...

З кімнати почувся крик сонного Трасакі йому щось, певно, приснилося. Мати всміхнулася:

— Нема йому, бідоласі, спокою навіть уві сні. Все сниться, що збирає армію, переслідує, винищує, вбиває турків... А ви-

росте, то з його мріями буде те, що й з батьковими та з дідовими... Ох, нема краю мукам Криту!..

Помовчали. Риньо втупилася в темряву ночі. Дув північний вітер, рипіла віконниця. Здалеку долинав голос якоїсь молоді матері, що заколисувала дитину. Риньо заплющила очі, дослухаючись, і в неї по спині забігали мурахи.

— Щось загаювся сьогодні, ще й як загаювся... — сказала вона згодом, щоб повернути думки в інший бік.

— Кажуть, його покликав до себе Нурі... І чого йому треба, отому собаці?

Риньо засміялась:

— Схопить його батько за червоний пояс і брязне об землю! — В її словах звучала гордість за батька.

— А той потім зжене злість на християнах... Нема, нема краю мукам Криту!

— Доки живий батько, я не боюсь!

— Отак і я надіялась на свого батька. Та однієї ночі...

І замовкла. Кум — так звали kota — скочив Риньо на коліна і нашорошив вуха. Жінки прислухались і собі. Риньо швидко зібрала нитки, мереживо, ножиці. Kота як вітром змело.

— Іде... — видихнула дівчина.

Знадвору долинув сухий кашель.

— Він!..

Мати підвелась.

— Піду підігрію вечерю. Йому хочеться увійти, щоб ніхто не бачив. Тому й кашляє.

Грюкнула хвіртка. Капітан Міхаліс увійшов у двір і гримнув засувом. Перейшов подвір'я, переступив поріг хати — у хаті нікого. Зняв з голови хустку, скинув жилет, — усе на ньому було мокре. Сів на своє місце на дивані біля вікна, що виходило в невеличкий садок. Дістав з-за пояса хусточку, витер піт із чола, з шиї, з грудей і розчинив вікно, щоб проколонути.

Було чути, як на кухні жінки розпалювали вогонь, гріли вечерю. Раптом йому здалося, немов заплакала дитина. Він скипів. Наставив вуха, прислухався — тиша. Дістав табакерку, скрутив цигарку, викресав вогню і закурив. Та в роті було гірко, як від отрути. Викинув цигарку у вікно.

Увійшла дружина, несучи на підносі вечерю. Не встигла ще й на стіл поставити, як капітан Міхаліс, не підводячи голови, буркнув:

— Не хочу їсти. Забери піднос!

Дружина мовчки забрала піднос і вийшла.

В домі запаувала мертва тиша. Капітан Міхаліс устав, знов одягнув жилет, зав'язав хустку на голові, але, дійшовши до дверей, спинився. Кинув швидкий погляд довкола. На стінах відбивали світло портрети борців 1821 року з патронташами й пістолями, шорсткі вуса стирчали у кожного, як з дроту, волосся спадало аж на плечі.

На якусь мить капітан Міхаліс забув про все на світі, тільки переводив погляд з одного на одного, немов вітаючись із кожним. Здавалося, він запитував їх, як жили, де воювали, які вчинили подвиги, якого вони роду та звідки — чи з Румелії, чи з Мореї, чи з островів, чи з Криту. Та насправді не це сушило йому голову. Він знав одне: всі вони воювали проти турка — і цього досить. Все інше — тільки для вчителів історії.

Перед одним портретом, немов перед святою іконою, горіла лампада. І хто б не заходив і не запитував, чому така шана тому чоловікові, капітан Міхаліс відповідав коротко й різко: — То святий Караїскакіс.

Караїскакіс був командиром його діда Делі-Міхаліса. Одного разу вночі, коли греки оборонялись у Фаліроні, неподалік від Афін, а кругом уже стояли намети турків, його дід напився. Командир дав наказ: ніхто не має права залишати свого місця, доки не підійде військо, — адже християн було небагато, а турків — тисячі. Але дід пив не сам, п'яні були й інші крїтяни — хто міг тепер ними керувати? Вискочили вони з своїх позицій і, стріляючи, кинулись до турецьких наметів. Цей напад був передчасний, Караїскакіс тут і загинув.

— Занапали такого чоловіка, такого чоловіка занапали... — бурмотів капітан Міхаліс. — Та дарма! Діда мого вбили, але всіх нас не переб'ють!

Він вийшов надвір. Колодязь, бак на дощову воду, виноградні лози, що звисали над цямринами, горнятка з квітами — все його сьогодні дратувало. Рушив до стайні — в напівтемряві біліла кобила; почувши хазяїна, повернула голову, повела вухами і радісно заіржала. Капітан Міхаліс підійшов до кобили, широкими долонями любовно погладив шию, черево, круп... Слухняне, горде створіння, воно завжди готове виконати його наказ і завжди буде разом з ним, аж до самої смерті.

Капітан Міхаліс довго тримав свою руку в густій сірій гриві, відчуваючи, як тепло тварини переходить у його тіло, наче вони зливалися в одне ціле. Йому пачало здаватися, ніби у нього самого відростає грива, ніби сила його подвоїлась і він зараз із гиком може перестрибнути через мур фортеці і вирватися в поле, родюче, потоптане турками поле, й по-

мчати до хутора Нурі-бея. Ця сила йшла із самої землі, переливалася з теплого тіла кобили, вливалася в ноги, заповняла все тіло, розпирала груди. Якась загадкова, дика сила, сила землі й живої істоти.

Капітан Міхаліс вискочив за двері:

— Харітосе!

З хати вийшла дружина:

— Він спить.

— Розбуди його!

Міхаліс скрутив цигарку й чекав. Закурив. Гіркоти в рогі більше не відчував. Він спостерігав, як густий цигарковий дим виходить із ніздрів, і спокійно чекав.

Протираючи очі, вийшов заспаний Харітос. Густе волосся скуйовджене, шия гола, босий. Цьому козляті було років дванадцять. Хлопчина доводився капітанові Міхалісу небожем — син брата, чабана Фануріоса. Прийшов з села. Батько послав його вчитися. Та від самої згадки про науку капітан Міхаліс аж кривився. «Що мені з тобою робити? Хочеш учитися? Хіба ти не бачиш, до чого докотився твій дядько, вчитель Тітірос? З нього навіть учні сміються! Зіпсуєш собі, чого доброго, очі, нещасний, надінеш окуляри і станеш посміховищем для всіх. Залишайся у мене в крамниці, а коли підростеш, наберешся розуму, я дам тобі грошенят, відкриєш власну крамницю і будеш людиною». Про своє рішення капітан Міхаліс повідомив і Фануріоса. «Роби, як хочеш,— відповів йому той.— М'ясо твоє, а кістки мої. Лупцюй його потроху, щоб ставав людиною!..»

Капітан Міхаліс схопив Харітоса за карк і струснув, щоб той прочунався.

— Іди до колодязя,— звелів він йому,— вмийся, а коли прокинешся, прийдеш до мене, є діло.

Харітос пішов до колодязя, витяг води, вмився, пальцями розгріб скуйовджене волосся, потім підійшов до дядька.

— Я вже готовий.

Капітан Міхаліс поклав йому на плече руку:

— Сходи в п'ять домів, ти їх сам знаєш, і постукай у двері. Та візьми каменюку і добре гати, аж поки не відчинять. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Постукаєш до Вендузоса, до Фуругатоса, Қаямбіса, Бертодулоса і в теке¹, де живе Ефендіна².

¹ Теке — пристанище мусульманських монахів-дервішів (турецьк.).

² Ефендіна — від турецького ефенді — пан; із закінченням жіночого роду — глузливе прізвисько.

— Ефендіна Каваліна?

— Еге ж, Ефендіна Каваліна. Передай їм усім привіт від твого дядька, капітана Міхаліса. Завтра субота, а в неділю рано-пораненьку нехай приходять до мене. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Ну, то йди.

Потім покликав дружину:

— Заріж три курки, приготуй закуску, напечи хліба. Прибери підвал. Постав стіл, стільці, чарки.

Дружина хотіла була сказати йому, що тепер — піст, мовляв, побійся бога, але чоловік підняв руку. Вона зразу ж замовкла, зітхнула і пішла до хати.

— От лишенько мені, знову гулянка,— сказала вона Риньо, що стояла біля умивальника і мила тарілки.— Звелів заріжати три курки й прибрати підвал.

Зарипіли сходи. То капітан Міхаліс пішов спочивати.

— Що це з ним? Ще й шести місяців не минуло,— відповіла Риньо, і від радощів у неї затріпотіло серце.

Їй подобалось, коли в домі всі на ногах, метушаться, бігають із закусками, а чоловіки сидять собі в підвалі й випивають.

— Передчасно закортіло йому, бач,— пробурмотіла мати.— Знову найшла на нього нечиста сила.— І перехрестилась.— Согрішила, господи, лаюся, не можу більше терпіти! Уже й великого посту не визнає, і бога не боїться!

Сумними очима глянула вона на іконостас, на архангела Михаїла: «А скільки ж поклонів била я тобі, скільки просила! Чи ж я не наливаю щоразу оливи в лампаду, що перед тобою, чи свічок не ставлю! І все даремно... І ти, бачу, заодно з ним!..»

— Ех, якби я була чоловіком! — пошепки проказала вона.— І я б те саме робила. Було б і в мене п'ятеро-шестеро блазнів, і коли б душа моя сповнювалася смутком, я кликала б їх до підвалу, напувала б, заставляла грати на лірі, танцювати,— і мені ставало б легше. Як усе-таки добре бути чоловіком!..

РОЗДІЛ II

Минула ніч, повна весняного буяння, була важкою для жителів Мегалокастро. Десь опівночі пронизливий вітер змінився теплим, вологим, від якого швидко розпукуються бруньки на деревах. Починав він свою путь у країні арапів, перетинав Лівійське море, з посвистом пролітав над Месарійською рів-

ниною від Тімбаки і Калі-Ліміонеса до святої Варвари, да- леко залишав Арханьїотські виноградники і сідлав мури Ме- галокастро, пробирався крізь щілини в дверях та вікнах у житла, накидався на чоловіків і жінок, збуджував у них пристрасті, не давав спати. Отак за одну ніч квітень підступно заволодів Крітом.

Навіть паша Мегалокастро, хоч був уже старий і немічний, прокинувся від припливу хтивих бажань, поляскав у долоні, і до кімнати вбіг арап Сулейман.

— Будь такий ласкавий, Сулеймане, розчини вікно, а то я задихаюсь. Що це за лихо, що за вітер, Сулеймане?

— З арапського краю повіяв, паша-ефенді, тому й гарячий такий. Тільки ж не на лихо він нам, не бійся. Ми, критяни, зведемо його ангур-мельтемі, бо від нього швидко ростуть.

— Ангур-мельтемі... Воно й правда, нехай йому дідько... Ну, піди лишень та поклич до мене служницю Фатіме, нехай за- йде, вона мені потрібна. Та набери з бака глечик води і при- неси сюди. Принеси й віяло, щоб освіжитись хоч трохи... Цей Кріт зажене мене в могилу!..

Навіть у богобоязливого митрополита Мегалокастро, хоч йому стукнуло вже вісімдесят і сива борода білою рікою спадала до пояса, і в того заграла кров. Він скинув з себе ковдру, встав з ліжка і підійшов до вікна. Кругом тиша, в нічній тем- р'яві вимальовувались силуети будинків. На подвір'ї кафе- дального собору зацвіло старе лимонне дерево і п'янило по- вітря густими пахощами. А вгорі, в тверді небесній, перед божим престолом, посвітилися незліченні зірки... З острахом вступився митрополит у зоряне небо. Нічний вітерець неначе підняв його важке, огрядне тіло в повітря, і на якусь мить воно повисло в глибокій тиші божого світу, а потім знову спустилося на землю. Митрополит перехрестився, прокляв жаркий весняний вітер і відчув тепер своє тіло свіжим, нева- гомим. Вернувся до ліжка і, безгрішний, поринув в обійми господині...

Капітан Міхаліс рвучко скинув простирadlo і невдоволений сів на ліжку. Було вже десь за північ. Схопив глечик зі столу, припав до нього губами і кілька разів ковтнув холодної води, щоб прочунятись і прогнати соромітні сні, які цілісіньку ніч не давали спати. Та сон горнувся до нього, наче жінка, не хотів покидати.

— А нехай йому грець! — гримнув капітан Міхаліс.— Такий сон тільки чортів накликає!

Він схопився з ліжка, босоніж вийшов на подвір'я, витяг з колодязя води і встромив у відро голову, щоб пригасити

жар усередині. Але в тілі все одно лишалася якась солодка млість, хоч між бровами в чоловіка й лежала гнівна зморшка. Повернувся до кімнати, сів на ліжку, розчинив вікно,— кругом стояла густа, як смола, темінь. Прислухався: Мегалокастро спало, і не чуто було його подиху. Тільки гарячий вітер, насичений пахощами землі й води, гуляв на подвір'ї, шелестів листям винограду.

Капітан Міхаліс прихилився спиною до стіни і закурив. Він не хотів піддатися сну, сон — відомий облудник, довіряти йому не можна. Курих, утупивши погляд в архангела Михаїла, захисника свого роду, в небесного Делі-Міхаліса з сагайдаком за плечима. Праворуч від ікони поблискували почеплені навхрест дідівські срібні пістолі, ліворуч — весільні вінки з воскових лимонних квітів. З сусідньої кімнати долинуло зітхання дружини — кіри Катерини; на горіщі писнула миша, і в ту ж мить сходами почав нечутно підійматись кіт. І знову глибока тиша; оселя поринула в сон.

Капітан Міхаліс курих, у густих бровах заховалася зморшка гніву чи, може, й сорому. Вп'явшись очима в вікно, важко дихаючи, він чекав світанку...

Та світанок не поспішав. Була ще глупа ніч, не вщухаючи, дув пустотливий вітер. Увірвався він і в оселю до Бідолашок, покружляв над широким ліжком з мереживним балдахіном, де, схрестивши руки, спокійно спали покотом у білосніжних нічних сорочках три сестри. Аглая час од часу оголювала зниділі руки, що не знали пестошів, і хихотіла уві сні, неначе її лоскотали. Та швидко знову стихала. У спочивальні, просторій і чистій, з трьома оздобленими скринями, в яких лежав посаг, пахло прілою айвою.

А вчитель Тітірос, брат капітана Міхаліса, в цей час сидів за столиком. Звечора подував ще березневий північний вітер, то він накинув на плечі пальто, щоб часом не застудитись. Схилившись над грубою книжкою, перечитував історію Великого повстання 1821 року і хвилювався. Які тепер чвари між братами, яка підступність, запроданство, а це ж ті самі люди — борці, що йшли на подвиги, виявляли мужність, любов до свободи, нечувану стійкість! Тітірос раз у раз скидав і протирав окуляри, йому здавалося, що це через них розпливалися букви. Насправді ж підводили очі — це вони наливалися сльозами. Спливав час, мінялися вітри, наставав квітень, митрополити й паші не знаходили собі спокою, а Тітірос усе сидів над книгою і витирив окуляри.

Всі мешканці Мегалокастро спали тієї ночі тривожно. Самотні жінки задихалися, скидали з себе простирадла, не розу-

міючи, що з ними діється. Заміжні простягали руки, шукаючи чоловіка. А найбільше паленіла Гаруфалья¹, що жила в біленькому будиночку біля пристані. Та й нічого тут дивного, адже вона тільки минулої неділі повінчалася з красунем торговцем Қаямбісом. І тепер вони, як казав Вендузос, плавали в медовій річці. Дружком у них був Трасакі. В перші дні молоді навіть не розставалися. Усією своєю істотою Гаруфалья тяглася до цієї радості, у неї аж очі стали хмільними від несподіваного щастя.

Гаруфалья мало не посивіла в дівках, почала й справді марніти, як неполивана гвоздика. І раптом на тобі — Қаямбіс. Це, мабуть, сам господь бог послав їй Қаямбіса, який своїм співом щосуботи чарував усе село. Родом він був не з Мегалокастро: його батьки жили у Сфак'ї, але Қаямбіс пішов звідти три роки тому і вже не наважувався більше повертатися до своїх гір. Помираючи, батько залишив двом синам отару овець. А під час поділу спадщини брати посварилися за барана — вожака отари. В сварці забули, що вони брати, вихопили ножі, і Қаямбіс убив брата. Після того покинув він і отару, і барана-вожака та й подався світ за очі. Так опинився в Мегалокастро. Злиденний, без роботи, у сфак'янській бурці, у стоптаних черевиках, з пучком базиліку за вухом, тинявся він по тавернах і співав там. На щастя, зустрів його у таверні Вендузоса капітан Міхаліс, послухав, як він співає, і вподобав хлопця. Тоді покликав Қаямбіса до себе: «Чи не сором тобі, такому гарному парубкові, тинятися по тавернах та співати, наче дівка якась? — присоромив його. — Іди до мене, дам я тобі грошенят — людиною станеш!» І капітан Міхаліс дав Қаямбісу грошей. Той придбав осла, накупив два кошики всілякого дріб'язку і поїхав по селах, соловейком вихваляючи свій крам — нитки, гребінці, свічки, пахуче мило, дзеркальця... Про одне тільки попросив капітан Міхаліс: коли кликатиме його до себе, десь раз на півроку, щоб Қаямбіс не відмовлявся, приходив і не кидав гульні, аж поки сам хазяїн не підніме руки і не прожене його.

Якось у великому селі Крусонас побачив Қаямбіс біля джерела Гаруфалью, і вона впала йому в око. Қаямбіс розпитав, чия вона, — родина порядна, батько добрий хазяїн, — отож не задумуючись посватався, і вони побрались. І от минулої неділі їх повінчав Трасакі: ставши на лавку, надів на них вінці. Сам капітан Міхаліс нікого не вінчав і не хрестив. «Аж поки не визволиться Кріт», — казав він.

---

¹ Гаруфалья — грецьке жіноче ім'я; дослівно — гвоздика.

А тепер, замкнувшись у своєму будиночку, вже вісім діб плаває Каямбіс у медовій річці. Встає тільки, щоб погодувати віслюка. А Гарафуля за той час зварить їсти і нагодує Каямбіса. Підкріпляться — і знову в ліжко...

А з ікони на стіні дивиться на них влади́ка Христос, він вдоволено усміхається і благословляє їх трохи піднятою правою рукою. Так ніколи не будуть порожніми колиски в кріт'ян, рушніці передаватимуться з рук у руки, від батька до сина, — тільки завдяки оцій медовій річці одного чудового дня визволиться Кріт...

Гарячий весняний вітер гуляв і за венеціанськими мурами Мегалокастро, там, де лежало заразне селище прокажених Мескінья. В той час, коли прокажені Мескіньї обіймалися, в другому кінці Мегалокастро, аж біля Нових воріт, повертався додому із засуканими рукавами, увесь спітнілий Барбаянніс. Він спотикався у вузьких провулках і проклинав свою долю, яка не давала йому втішатися бодай сном, єдиним, що лишилося після смерті дружини. Цілими днями блукає він провулками і пропонує жителям міста взимку гарячий сале́п¹, щоб вони зігрілися, а влітку — шербет, щоб освіжились. І де вже там до сну? То, гляди, якась сусідка чи родичка родить, — біжи мерщій, бідолашний Барбаяннісе, приймай роди! Навчився він бабувати від свого покійного батька, що кував коней і приймав приплід у кобил та віслючок. Батькове мистецтво Барбаянніс переніс від кобил і віслючок на жінок. Ось і цієї ночі приймав він дитя у бідної Пелагії, своєї небоги. І хоч мучився аж три години, народилося дитинча здорове, чорняве та ще й хлопчик.

Так Барбаянніс, розмовляючи сам із собою і кленучи свою долю, повертався додому. Та раптом він почув позад себе цокіт копит. Тільки цей кінь був не з тих, що їдять ячмінь, іржуть і розтрушують по дорозі гній... Що це незвичайний скакун, Барбаянніс здогадався з того, як легко торкалися землі його немов загорнуті у вату копита, а також по запаху ладану, що розлився в повітрі... Барбаянніс одразу ж усе збагнув, йому це не первина, він перехрестився, притулився до стіни і чекав. М'яко ступаючи, неземна тварина наближалась, пахощі густішали.

— Господи помилуй! — пробурмотів Барбаянніс. — Вечір добрий тобі, святий Мино!

Шанобливо звівши очі, старий побачив; на баскому коні в золотій вуздечці сидів з червоним списом у руці, в обла-

¹ С а л е п — зігрівальний напій (араб.).

дунку, з короткою кучерявою сивою бородою вершник, відважний захисник Мегалокастро — святий Мина. Щоночі, коли місто засинало, святий Мина нечутно спускався з ікони, блукав по набережній, заїжджав у грецькі квартали. Коли хто-небудь забував причинити двері, причиняв їх, коли якийсь християнин хворів і у вікнах світилося, він зупинявся і благав бога зцілити хворого. Виїхав він прогулятися й сьогодні. Людське око безсиле побачити святого, тільки собаки, заглядевши його, махали хвостами, а з людей його бачили тільки двоє на ціле місто: Барбаянніс і Ефендіна Каваліна, пришелепуватий хаджі¹. І ніхто не знав би, що святий Мина лише вдосвіта повертається до своєї ікони і які чудеса творяться щоночі, якби паламар Мурдзуфлос, приходячи вранці прибирати в церкві, не виявляв, що кінь святого Мина змилений.

Барбаянніс дививсь, як святий зникав у нічному мороці, й хрестився.

— Цієї ночі я знову його побачив, нехай освятиться ім'я його, тепер мої справи підуть на краще,— бурмотів він.

І, діставши з-за пазухи бублик, якого йому дала замість плати за роботу Пелагія, Барбаянніс з наєолодою почав жувати його. Ось уже й хата близько, можна загасити ліхтар.

Капітан Міхаліс куриє, а в голові його плутались і гули, як хрущі, думки. Він намагався згадати все, що тільки міг,— що бачив, що з ним траплялося, село, батька, свою оселю, різних людей — турків і греків — від Грамбуси до монастиря Топлу. Адже увесь Кріт об'їздив він, жодне повстання не пройшло без нього. Було що згадати. Та думки, хай будуть вони прокляті, ні на чому не хотіли затримуватись і вперто поверталися до безсоромних червоних губ.

Спалахнувши, капітан Міхаліс скочив на ноги і визвірився на архангела Михаїла, ніби той міг зійти з божниці і навести лад у його житті. Обернувшись, побачив крізь вікно, що небо починає сіріти.

«Світає вже, світає... Що ж воно буде зі мною?»

Він спустився вниз, вийшов у двір, ще раз встромив голову у відро з холодною водою і трохи заспокоївся. Потім став на порозі. Він несамовито боровся сам із собою.

Цілу ніч проходив по кімнаті й Нурі-бей. На якийсь час виходив у сад, щоб освіжитись, знову повертався до кімнати, куриє одну за одною цигарки, пив чарку за чаркою ракі й лютував. Зводив очі до жіночої половини: сьогодні звечора там замкнулась черкеска і не дозволила підходити до себе.

---

¹ Хаджі — прочанин, що побував у Мещі (турецьк.).

— Ти мені не потрібний,— казала вона йому крізь щілину в дверях.— Ти зганьбив себе, Нурі-бею! Ти мені не до пари!

Але вона теж не могла заснути, стояла напівроздягнена біля вікна, простягала білі руки до грецьких кварталів і нестямно дивилася в нічну темряву. Йї ввижались чорні брови, борода, ручиська капітана Міхаліса, і вона аж умлівала.

— Йї правда, йї...— бурмотів Нурі, і сльози капали у нього з очей.— Докочусь і я колись до того, до чого докотився Ефендіна. І щоразу, коли той гяур гулятиме, він кликатиме й мене, як блазня.

А вранці арап знайшов свого повелителя п'яного як чіп. Скрутившись калачиком, він спав біля порога. Борода, груди, штани були забльовані, навколо валялися недокурки...

Коли Нурі-бей згадував Ефендіну, той саме спав собі і щасливо всміхався. Звечора він дістав запрошення — виходить, знов гулянка, отже, днів на вісім геть усілякі думки! Наїється свинячих відбивних і ковбаси досхочу, нап'ється вина, скільки влізе, вісім днів і ночей не думатиме про злидні, будь вони прокляті, та про святощі, нехай вони теж будуть прокляті! Тож він заплющив очі, погладив білясту борідку й заснув. І подумати тільки! Коли про нього згадав Нурі-бей, йому саме снився сон. Ніби відчинилися двері й до кімнати увійшов кабан, чистий, вгодований, з фескою на голові, як турок. На шиї у нього, немов амулет, висів ніж. Як тільки той кабан побачив Ефендіну, став, неначе прикипівши до землі, вклонився, зняв із шиї ніж, встромив собі в горло й брязнув на землю. Ефендіна нахилвся — і що ж він побачив! Виявляється, кабан смажений, обкладений лимонним листям і так смачно пахне! Ефендіна радісно скрикнув і прокинувся: в роті було повно слини.

Поки внизу, на землі, люди запалювались бажаннями й хололи, терзали одне одного й любились, небесне склепіння крутилося собі далі, зорі переходили з місця на місце, а ось із-за ласіфйотських гірських вершин вигулькнула й наче задзвеніла в повітрі ранкова зоря. У дворі капітана Міхаліса розплющив круглі очі здоровенний півень, відчувши, що твориться в небі, змахнув крилами, надув волю і закукурікав. На другому боці вулиці, у дворі заможного селянина Красойоргіса, здоровенний вісліюк, з шумом видихнувши повітря, відчув дух соковитої трави й критської вісліючки, тож задер хвоста й почав кричати.

Місто прокидалося. З кінця в кінець, від джерела Ідоменея до пекарні Тулупанаса, почав ворухитись і оживати квартал капітана Міхаліса. А ревнива кіра Мастрарадена відв'язала

свого святого чоловіка, ливарника дзвонів, від ліжка, до якого прив'язувала щовечора, щоб часом тайкома не спустився вночі в кухню — вона добре знає цих чоловіків! — і не намацав там гладкої служниці Анезіни з грудьми, як вим'я у корови. Отож вона й прив'язувала його щоночі, а відв'язувала, тільки коли йому треба було вийти надвір, та однаково віршовка лишалася у нього на нозі, і Мастрарадена міцно тримала її за кінець, щоб чоловік, бува, не пішов поганою стежкою.

Капітан Поліксінгіс тільки що повернувся з любовних походеньок, страшенно стомлений, напахчений мускусом. А кір Дімітрос знову позіхав біля дружини, кіри Пенелопа, яка спала неспокійно, скинула з себе простирадло і щось бурмотіла, бо їй було тільки сорок п'ять років, і її теж іноді кидало то в жар, то в холод.

Саме під ранок у ній прокинулась хіть. Вона схопилася, кинула ворожий погляд на кіра Дімітроса, підійшла до вікна і сперлася ліктями на підвіконня, щоб остудити палаюче тіло.

Небо посвітлішало, під стріхою пищали пташки, а навпроти, в оселі Красойоргіса, чорний дрозд уже почав насвистувати в клітці.

— Добре Красойоргісовій жінці, — бурчала кіра Пенелопа, зітхаючи. — Красойоргіс — трудяга, але він ще й добре зберігся, ще має силоньку задовольнити всі дружинині бажання.

Прислухалась: із будинку навпроти долинали могутнє хрюпіння. То, лежачи на спині у розстібнутій на грудях сорочці, хрюпів гладкий, хворий на шлунок Красойоргіс. У нього з рота, як з пивниці, несло горілкою й цибулею. Поруч лежала молода, повнотіла дружина Катініца, дочка гуляки Барбаянніса, і крізь сон усміхалася. Їй снилось, ніби вона, ще незаміжня, гуляє в саду за руку з нареченим, а він обнімає її за стан. То був не товстий Красойоргіс, а ставний, вродливий парубок з хвацько закрученими вусами, з довгою чорною чуприною, з срібним пістолем за поясом, від нього пахло корицею. Точнісінько, як ото на портреті, що ним вона завжди милувалась у капітанші кіри Катерини. «Афанасіос-дьякос» — такий був підпис унизу. Тож він обнімав її за талію, і сон огортав її, як великий виноградний кущ, на якому рясно чорних грон, і вона воркувала з коханим, мов голубка, й посміхалась...

Тут, як на те, завовтузився і продер очі Красойоргіс.

— Чого це ти облизуєшся, жінко, і туркотиш з самісінького ранку? — спитав він. — Можна подумати, що ти їси мед з горіхами! Дай же й мені!

Але розсерджена жінка повернулася до нього спиною.

— Дай мені спокій, я спати хочу!

І заплющила очі, сподіваючись знову зустрітися уві сні зі своїм коханим...

З Тулупанасового димаря повалив дим, густий, світло-голубий. Старий пекар прокинувся, як завжди, сумний і мовчазний, і заходився коло печі, щоб забути своє горе. Але як його забудеш? Був у нього один-однісінський син, двадцятирічний парубок, русявий, вродливий. Батько душі в ньому не чув, добре одягав, годував найкращими стравами. І раптом, років три тому, обличчя у нього спухло, вкрилося прищами, загнилися кінчики пальців, позлазили нігті. А оце тепер почали гнити й губи. Батько й мати не хочуть відвозити його в Мескінью. Як їм розлучитися з сином? Адже він у них один-однісінський. Отож і тримали його під замком, щоб часом не побачило людське око. Тому й не спалося старому Тулупанасу і з людьми говорити не хотілося. Він з головою поринав у роботу, місив тісто, саджав у піч, виймав з печі, ходив вулицями, продаючи бублики та пиріжки з шпинатом. Працював, як той віл, щоб тільки забути про все. Та хіба ж можна таке забути? Щоранку заходив до свого одинака і помічав, як той гние дедалі більше і гній стікає на простирадла, на підлогу.

І тепер порався старий Тулупанас біля печі й зітхав. На мить підвівши очі, побачив, що у вікні навпроти ще світиться, і сумовито похитав головою.

— Сердешна Францеца, ти теж мучишся, як і я. Нема, видно, кінця людським стражданням...— прошепотів він.

І справді, цілісіньку ніч світилося у вікні навпроти, цілісіньку ніч не склепила очей бідолашна Францеца: усе кашляла, харкала, зітхала. Її привіз із Парижа лікар Касапакіс як свою дружину, привіз у це турецьке село, на край світу. Спочатку вона зітхала, потім почала кашляти, а останнім часом бере миску і харкає кров'ю. А лікар каже, що вона йому більше не потрібна, і злигався з своєю служницею — отією кобилою з Аркалохорі.

— Де ж та залізниця, що проходить повз наш будинок? — дорікала йому Францеца в перші дні.— Навіщо ти мене дурив у Парижі?

Але гладкий лікар тільки сміявся!

— Ми ж у Мегалокастро, а тут локомотивами називають віслиюків!

Мовчки, непорушно стояв посеред двору капітан Міхаліс і чекав, коли вже нарешті розвидниться. Почувши, як загорлав півень, глянув на небо: починало сіріти. Стрепенувся, пішов до своєї кімнати, одягнувся швиденько, туго обкрутив

кілька разів широкий пояс круг талії, засунув за нього ножа, дістав банку з оливою, що висіла біля божниці, налив у лампаду і глянув на свого покровителя архангела Михаїла.

— Я йду,— кивнув він йому.— Здається, ми з тобою порозумілися. Отже, я йду, а ти добре оберігай мій дім.

Він спустився в двір, осідлав кобилу і поїхав у бік Лазаретних воріт. Розвиднілося. Нізами взяли ключі і пішли відчиняти фортечні ворота. Двері в будинках були ще зачинені, але з деяких димарів уже виповзав дим. А Барбаянніс вештався вже по вулиці і на все селище вихваляв свій салеп — густий, гарячий, настояний на імбирі. Пришпоривши кобилу, капітан Міхаліс швидко поминув Великий платан, цю шибеніцю для християн, об'їхав площу, наблизився до Трьох арок і, ставши на хвилину, оглянувся. Довкола почали рожевіти гори. Попереду — Лиха гора, прямовисна скеля, за нею — Псілорітіс, наче старійшина, спокійний, з сивою від снігу головою. Праворуч — перевернута голова закам'янілого дракона — Юхтас. Вдалині біліє море, перекочуючи зелено-голубі, вкриті білими баранцями легкі хвилі. Замаєчили в морі човни мальтійських рибалок з червоними вітрилами. З води виринуло сонце, небокрай неначе спалахнув. Сонячне проміння вдарило кобилі в очі і засліпило її. Кобила повернулась, струснула гривую і, немов вітаючи схід сонця, заіржала.

Заграла сурма, на щоглу злетів турецький прапор, з рипом розчинилися фортечні ворота. Селяни, що чекали з досвіту за ворітьми, юрбою посунули всередину, давлячи й штовхаючи одне одного. На віслюках і мулах вони везли вугілля, дрова, бурдюки з вином та олією, кошики, повні овочів і фруктів, бронзові глеки з медом. Щоб потрапити до фортеці, треба було пройти через темний тунель у широкій венеціанській стіні,— під кам'яним склепінням у цілковитій темряві змішувалися крики, лайки людей, ревіння і тупіт тварин, і все це диким гулом виривалось з горла фортеці.

Капітан Міхаліс пробився крізь вируючий натовп, виїхав у поле, спустився до моря, залишивши Мегалокастро позаду, і рушив берегом у напрямку Лихої гори. Праворуч пахла зелена земля, ліворуч хлюпало море. Сонце підбилось і заграло на золотому талісмані на грудях у коня.

— Во ім'я Христа і архангела Михаїла! — прошепотів капітан Міхаліс, повернувшись на схід і перехрестився.

Сонце залило Мегалокастро. Спочатку його проміння впало на мінарети, потім на голубу баню святого Мینی, на дахи будинків, а незабаром заглянуло і у вологі, вузькі провулки. Дівчата розчиняли вікна, старі жінки виходили на подвір'я,

щоб погрітися. Вони хрестилися, славлячи бога за те, що минув нарешті, зжерши останні полінця, березень, такий немилосердний до літніх людей. А за те, що тепер їхні кісточки погріються на сонечку, нехай будуть благословенні квітень і святий Георгій.

З воріт із самісінького ранку повискакували критські віслиюки, струнки, радісні. Задерши хвости, вони своїм криком сповіщали про те, що прийшла весна.

Кіра Пенелопа вийшла надвір, позіхнула на весь рот, аж щелепи хруснули. Ця жінка середнього віку, з подвійним підборіддям і широким задом, мала страшенний апетит. Вона весь день прала, прибирала, годувала й шкребла, наче коняку, свого чоловіка, кіра Дімітроса, а ночами не давала йому спати. Дітей у них не було, тому вона любила котів, канарок і весняні поля. Сьогодні вранці кіра Пенелопа раптом відчула, що все тіло її сповнилось якимсь дивним трепетом, і якби вона була не людина, то так само, як той віслиюк, задержла б зараз хвоста і закричала б, викликаючи і кіру Катерину, і Красойоргену, і Мастрападену, і лікаршу,— всіх сусідок, щоб вони повиходили з хат погрітися на сонці, покричати всім разом, покачатися на лузі: адже прийшла весна! Сьогодні їй було тісно в чотирьох стінах, вона сяк-так зготувала обід і послала наймичку до кіри Катерини, капітанші, що жила навпроти.

— Моя господиня, кіра Пенелопа, передає вам привіт і запрошує, якщо хочете, взяти їжу та піти разом у поле, адже така гарна погода!

Та куди там кірі Катерині покинути домівку, коли завтра з самісінького ранку мають нагрянути п'ятеро блазнів! Вона саме готувала курей — одну варила, другу фарширувала кедровими горішками, третю — запікала в тісті.

— Скажи своїй господині, що не можу... Сьогодні не можу, нехай не ображається. Але якщо у неї буде охота, нехай приходить увечері з шитвом: зберуться сусідки, прийде й Алі-ага, погомонимо. Капітана не буде вдома цілий день, нехай не боїться!

Кіра Пенелопа спохмурніла, послала наймичку до інших сусідок: Мастрападени, Красойоргени, до сестри капітана Поліксінгіса. Та одна чекала попа Маноліса, щоб посвятив оселю, у другої боліла голова, а кіра Поліксінгопула місила тісто на проскурки до вечерні, до того ж у неї попухли ноги і їй важко було рухатися.

— А щоб ви пропали всі, кров у вас риб'яча! — вилаялася кіра Пенелопа, розлютившись.— Позасліплювало вам, що ні-

чого не бачите, чи ви взагалі своїх баньок не розплющуете? Чи вони у вас тільки для краси? Іди-но, Марульо, до лікарші Масели. Вона хоч і французженка, але розуміє, що таке весна, та неодмінно прийде!

Французженку звали не Масела, а Марсель, але кіра Пенелопа зробила її Маселою¹, щоб було зрозуміліше. Тому й ми називатимемо її так, оскільки вона вийшла заміж за крїтїнина. Масела розважала Пенелопу, раз у раз розповідаючи їй каліченою грецькою мовою про якесь велике місто, що зва-лося Париж і було більше навіть за Мегалокастро. Через усе місто там протікає широка річка, а жінки ходять до кав'я-рень і сміливо розмовляють з чоловіками, і ноги у них видно вище кісточок. Все це було мало схоже на правду, але та бідолашна французженка так уміла розповідати, що й сама вірила у свої вигадки, і навіть сльози наверталися їй на очі. Як вона мучиться з отим благовірним, тьху, щоб він пропав! А він, безсоромний, злигався з отією... як її, що з Аркало-хорі... Треба витягти бідолаху, пішли б у поле, до святої Ірини, де багато джерел, хоч би трохи розвіялась...

Але дівчина повернулася розгублена.

— Не може, каже,— хвора. Цілісіньку ніч прокашляла, та й минулої ночі не спала. Просить, щоб ви не сердились на неї.

Кіра Пенелопа скипіла. Перебрала в думці всіх сусідок. Хіба покликати Колівакєну? Боронь боже! У неї чоловік — гробокоп, не доведи господи з ним справу мати! А сама вона пришелепувата, їй щоночі ввижаються мертвяки. То кара за те, що її чоловік роздягає мерців і так одягається сам, одягає жінку і своїх щенят, а покійнички лежать голі в сирій землі і гніваються. Ні, не потрібна їй Колівакєна! Може, піти до тієї недоторканної Архондули?.. Та хіба ж її милість погодяться погуляти з жінкою торговця? Адже її батько служив драгоманом у Константинополі і грав, кажуть, у преферанс з самим патріархом, а тепер, після батькової смерті, вона одержує щороку з церковної казни пенсію — мішок золотих лір — і як сир у маслі купається. Ну й нехай! Нехай собі знається з митрополитом і пашею! Цій гордячці ще й замолу все не подобалось: той на неї не так подивився, той не так заговорив. Нехай же тепер сивіє в дівках, бо ніхто не хоче такої жінки! Так їй і треба! Так треба й її глухонімому братові! За гріхи батьків... Одного разу, кажуть, у Константинополі мали повісити християнина, що нібито вбив турка, а їхній батько-драгоман — нехай будуть прокляті його кістки! — знав

---

¹ М а с е л а — буквально: щелепа (грецьк.).

правду: не християнин убив того турка, а якийсь бай. Але боягуз драгоман промовчав, тож і народився у нього німий син-одинак! Ні, навіть коли б сама кіра Архондула хотіла того, не варто з нею близько сходитись.

І кіра Пенелопа від дверей гордячки полинула думкою далі. Покликати хіба Вангельо? Але ж у неї стільки клопоту! День і ніч готує придане — на великдень має вінчатися з учителем Тітіросом... І на якого дідька він їй, бідолашній, здався! Дохлий, курдупель, ще й в окулярах... Та, сказати правду, вона й не любить його. Але ж убозтво, будь воно прокляте!.. Все, що було, протринькав на своє вбрання та гулянки ніччема братик — красунь із золотим годинником!..

Отак перебравши всіх, кіра Пенелопа нарешті щось вирішила. Нарвала листя з виноградного куща, пішла в кухню, загорнула в листя їжу, поклала ще в кошик хліба, маслин, кілька апельсинів, пляшечку вина, каву, цукор, виделки, ножі, рушничок, гасничку і вийшла на подвір'я.

— Ходімо зі мною, Марульо, обійдемося і без них! — сказала вона наймиці, замкнула ворота й почалапала до гавані. Бідолаха соромилась, відчуваючи, як погойдуються її широкий зад, немов у курдючних овець, недавно привезених з Туреччини. Але що вдієш? «Цей жир від бога, — заспокоювала себе жінка, — добре, що в мене хоч ноги не попухли, як у кіри Хрісанті Поліксінгопули — ото вже біда! А я ще молодець, хвалити бога! То дарма, що на мені трохи зайвого тіла, але я ще справлюся за десятох молодиць. І десять парубків не впраються зі мною; недаремно ж мене називають баберою!»

Кіра Пенелопа перевальцем ішла Широкою вулицею. Скрізь повно народу — купці, ремісники, селяни. Кричать, сваряться. «А які у них осячі морди!» — подумала кіра Пенелопа і записалася. Вона, бачте, була ретемнійка¹, а ретемнійці вважалися культурними людьми. Ханіоти² ж славилися гарматами, а кастріоти³ — горілкою. Щовечора, скінчивши справи, пиячать вони по тавернах, заїдають кефаллю та шашликом: від них так і несе вином, горілкою, м'ясом. Інша річ ретемнійці з їхньою повільною, сповненою гідності ходою, низькими поклонами й аристократичними манерами! Правда, її чоловік Дімітрос вирізнявся серед мешканців Мегалокастро, але ж він, сердега, такий кволий. До чого тільки не вдається вона щоночі, щоб розворушити його... І все даремно... Ех, був би він ретемнійцем!..

¹ Ретемнійка — від назви міста Ретемні на заході Криту.

² Ханіоти — від назви міста Ханья.

³ Кастріоти — мешканці фортеці Мегалокастро.

Кіра Пенелопа зітхнула, прискорила ходу, і ось уже й гавань. «Знов, либонь, сидить і ганяє мух,— подумала вона,— тільки на це він і здатний!

Але кір Дімітрос, із самісінького ранку ганяючи мух, уже встиг стомитися і тепер гортав велику реєстраційну книгу, де вів облік з'їдених за день страв. Червоним чорнилом були записані м'ясні страви, фіолетовим — усі інші. Захопившись цим, він удруге смакував їх, аж у роті було повно слини... Під кінець читав уже по складах, повільно, жадібно, неначе пережовував: «Року тисяча вісімсот вісімдесят дев'ятого, березня місяця, двадцятого дня: зелені боби з артишоками і зеленою цибулькою. Багато масла. Смачно. Дня двадцять першого; кабачки з часничком, тушковані. Не доглянув клятий Тулупанас — підгоріли».

На дверях крамниці з'явилась якась дівчина:

— Кіре Дімітрос, мене послала до вас господиня, кіра Хрістофакена. Дайте п'ять драмі¹ хіотської мастихи на варення.

Але ж кірові Дімітросу лінки було навіть поворухнутися. Він насилу підвів очі від реєстраційної книги і глянув угору, на полицю:

— Знаю, що тобі треба, дитино моя, знаю, але ж вона ген та-а-ам, аж нагорі!

Це «та-а-ам» він тягнув так довго, наче мастиха стояла й справді край світу.

Дівчина так ні з чим і пішла, а кір Дімітрос знову прихопився до книги: «Березня місяця, дня двадцять п'ятого, на благовіщення; пив пиво і закушував рибою. В'ялена тріска, зварена з лимончиком, в'ялена тріска з петрушкою; рагу і в'ялена тріска в часниковому соусі; салат з огірків. Дуже смачно!»

Зрештою і це набридло йому. Він знову взяв ляпачку і зітхнув: «До чого ж ти докотився, сину уславленого капітана Піцоколоса! Дід тримав брандер і підпалював турецькі фрегати! Батько не випускав з рук рушницю і вбивав турків! А ти — тримаєш ляпачку і колошкаєш мух... На ж тобі, мордо!» — розсердився кір Дімітрос і підніс до своєї добродушної опухлої фізіономії дулю. При згадці про свого войовничого батька кірові Дімітросу стало тісно в своїй крамниці, захотілося навіть, як Самсонові, впертися руками в стіни, повалити їх одним махом, щоб на світі стало просторіше, і бодай хоч так розвіяти свою нудьгу!

¹ Д р а м і — міра ваги, приблизно 3,2 г (грецьк.).

Та саме в ту мить, коли він намірявся валити стіни, в крамниці раптом стало темно. Це, наче фортеця, заступила двері кіра Пенелопа, здоровенна, гладка, захекана. Побачивши її, кір Дімітрос зовсім занепав духом. «На якого дідька я їй потрібний? Хіба мало ночі? І звідки тільки береться у неї хіть? Ніби їй налили в зад нафти! Нехай їм грець, отим ретемнійкам!»

— Прошу ласкаво, заходь! — сказав він голосно і поквалливо закрив реєстраційну книгу.

— Вставай, Дімітросе! — крикнула жінка.— Вставай та підемо в поле, провітришся трохи, чоловіче, погрієш свої кісточки! А то загрузнеш тут у цьому багні, як жаба! Ну, ворухися ж! Я прихопила з собою і дещо попоїсти, те, що ти любиєш...

І схилившись, проворкувала над вухом:

— Голубці з баклажанів і багато перчику... Побачиш, як поласуєш ними, та ще на свіжому повітрі, серед поля!..

Кір Дімітрос перелякався і скрикнув:

— Не підуй! Не підуй! — І вхопився за прилавок.

— Ходім-бо, Дімітракі, я ж прошу тебе, ходімо! Я тебе не чіпатиму!

Але чоловік несамовито махав ляпачкою, наче його жінка, кіра Пенелопа, була здоровенною мухою і він хотів вигнати її з крамниці.

— Не підуй, у мене сьогодні стільки роботи, хіба ж не бачиш? — заверещав він.— Я заповнюю реєстр— скільки сам заборгував, скільки мені заборгували,— щоб знати, як ідуть справи. Прошу тебе, йди сама!

— Ходімо, Марульо! — і кіра Пенелопа сердито потягнула за собою наймичку.— Ти будеш і замість сусідок, і замість чоловіка! Ходімо ж та пообідаємо разом на сонечку!

Зневажливо повернувшись до кіра Дімітроса спиною, обурена кіра Пенелопа вийшла з крамниці.

— Будь ти прокляте, отаке життя,— бурмотіла вона дорогою.— І послав же мені господь пенька трухлявого! А мені б оце доброго молодця, що і з'їсти смачно любить, і випити добре. Мали б ми вже з дюжину дітей, і я була б задоволена. Жити б мені в Ретемні, з порядними людьми, а не тут, серед оцих віслюків кастріотів!

Роз'ятрюючи душу такими думками, вона ще більше лютувала, до того ж неабияк зголодніла. Дивилась, як підбивається сонце, жадібно вдихала пахощі молодой трави і йшла.

Сердешна Марульо, навантажена кошиком, пленталась позаду, ледве зводячи дух. З неї весь час спадали викривлені

туфлі, врешті вона скинула їх, поклала в кошик на голубці і боса тюпала за господинею.

Біля церкви святого Мина кіра Пенелопа стала й перехрестилася.

— Святий Мино, ти ж знаєш мої потаємні бажання, допоможи мені!

Залунали голоси й сміх: вузькою вулицею бігла дівчора, щоб не запізнитися на урок. Серце кіри Пенелопа затріпотіло, і вона, зупинившись, замилювалася ними. «Ех,— зітхнула,— коли б оці діти та всі були мої! Хай би навіть не від Дімітроса, прости господи!»

На якусь мить жінка аж очі заплющила. В думках промайнуло безліч здоровенних мужчин, яких вона бачила на вулиці і в мріях. «Нехай господь простить мене, але велелюбна жінка Барбаянніса таки молодець. Від кого тільки не було у неї дітей! Один господь знає! І Барбаянніс, хоч у нього й не всі дома,— йому про це вуха протурчали,— бачив, що йому наставляють роги, мацав їх руками, але що вдієш? Один тільки раз, коли тяжко захворівши, він покликав дружину: «Скажи-но мені, ради Христа, в якого ти віруєш, скажи мені правду: чи всі наші діти від мене?» Але дружина мовчала. «Скажи ж правду, жінко! Чого боїшся? Хіба ти не бачиш, що я помираю?» — «А що буде, як не помреш?» — відповіла негідниця.

Кіра Пенелопа усміхнулась, пригадавши це, й дала дорогу школярам. Серед них вона впізнала Трасакі, сина сусідки, капітанші.

— Трасакі! Трасакі! — погукала вона, шукаючи в кошику апельсин, щоб пригостити його.

Та хіба ж той Трасакі почує? Він обняв за плечі двох сусідських хлопчаків — Манольоса Мастрасаса та Андрікоса Красойоргіса, і вони йшли отак утрюх, про щось перемовляючись і регочучи. Це вони ще раз пригадували, як учора в класі, коли вчитель Тітірос відвернувся, насипали біля порога шроту. Вчитель мав розучувати з ними пісню, щоб співати у неділю під час прогулянки за місто: «І знов прийшла весна, знов квіти зацвіли...» Всі заходились горлати, але у Тітіроса був добрий настрій, і він підняв палицю:

— Ходімо, хлоп'ята, надвір, поспіваємо там. Щоб нам часом не осоромитися, коли йтимемо повз Три арки!

І гордо подався вперед, та коли дійшов до порога, посковзнувся на шроті і з розгону гепнувся, як бурдюк, аж окуляри побились на скалки.

— А як ти думаєш, не поламав він собі ребра? — занепокоєно спитав Андрікос.

Але Трасакі заспокоїв його:

— Поламав, звичайно, поламав! Ти хіба не чув — хрусь! То ж ребра хруснули!

— А ти чув, як він скрикнув: «Ох! Ох!»? — запитав Манольос, потираючи від радості руки.— Так і є, що він поламав собі ребра і не міг підвестись. Тільки стогнав та шукав окуляри!

— Отже, ми врятовані від прогулянки, а тепер зробимо те, про що домовлялися. Згода?

— Згода, згода! — закричали товариші.

Пробіг собака, хлопчак похапали каменюки й кинулися за ним. Та біля теке, неподалік від церкви святого Мина, вони почули гамір, лайку й зупинились.

— Певно, Хаміде-мулла б'є Ефендіну, — сказав Трасакі. — Давайте постоїмо, потішимось!

І хлопці навшпиньки потяглися до заграбованого віконця. Перед їхніми очима лежав просторий двір, зарослий травою, а посеред двору — могила святого, вкрита різнокольоровими смужками. Біля могили розпатлана і боса стара жінка з гострим носом однією рукою схопила свого сина за горлянку, а в другій тримала вила й погрожувала йому:

— І бога ти не боїшся! Знову підеш поганитися до греків, щоб вони нагодували тебе свининою, напоїли вином! Я замкну тебе, порожня твоя довбешко, приб'ю до смерті, але нікуди не пушу!

Ефендіна пручався, з усієї сили намагаючись вирватися з пазурів матінки, репетував, немов його і справді душили.

— Не підеш! — кричала стара, трясучи його. — Не підеш! Ти забуваєш, якою ганьбою вкриваєш себе, ходячи туди! А як тільки стаєш тверезим, каєшся, починаєш плакати, скидаєш чалму, мажеш лисину гноєм, ходиш отак вулицями і кричиш, як вісюк... А греки насміхаються: «Ефендіна! І тобі не соромно перед огим святим, твоїм дідом?» — і кидають у тебе лимонними шкурками!

І мати верещала, лаялась, показувала на могилу з різнокольоровими смужками.

— Я не перестаю думати про нього! — закричав Ефендіна і зняв руки до неба. — Клянусь, мамо, день і ніч про нього думаю!

— То нащо ж поганиш себе?

— Хіба тобі не хочеться, щоб я став святим? Як і мій дід! А як же можна стати святим, не согрішивши? Якби я не впадав

у гріх, хіба б я каюся, плакав, кликав господа бога, показував би людям лисину? Ні! А без цього святим не станеш.

Хаміде-мулла аж рота роззявила. Поглядала то на сина, то на могилу і мовчала. А що, коли правду каже її придуркуватий син? Може, правда й те, що розповідали старі люди про цього святого, його діда? Буцімто весь свій вік він був останнім пройдисвітом, і тільки коли з нього почала порохня сипатись і йому було вже не до вина, м'яса й не до жінок, отоді він ударився в святість, піднявся на мінарет колишньої церкви святої Катерини і не захотів спускатися звідти, не захотів ні їсти, ні пити, а тільки плакав, бив себе в груди й кликав бога. Отак він репетував сім днів і сім ночей, а потім жахливо скрикнув, і від цього крику здригнулося все Мегалокастро, а в небі з'явилася величезна згряя вороння. Бог зглянувся над чоловіком і наслав вороння, щоб вони його склювали і вкоротили його муки... Що, коли це і є той шлях, щоб стати святим?

Хаміде-мулла стояла, не знаючи, чи й далі бити свого пестунчика сина, чи, може, сісти, як сова, десь у куточку і погрітись на сонці, бо вона вся тремтіла. Вона приставила вила до могили, випустила Ефендіну і ткнула йому в обличчя дулю:

— Ось тобі! Роби, як тебе дідько напутить. Їж, пий, хоч лопни. А потім маж собі лисину гноєм. Хай тебе чорти візьмути!

І ліниво попленталась у глиб двору на сонце.

— Шкода,— мовив Андрікос,— до бійки не дійшло.

— Нічого, мій батько задасть йому перцю завтра,— сказав Трасакі і підштовхнув друзів.— Ходімо! А завтра, як тільки зійде сонце, я зайду за вами. Візьміть рогатки, а я — вірвовку!

— А я — палицю,— сказав Андрікос.

— А я — кілок,— додав Манольос.

— Прихопимо з собою і Ніколу Фуругатоса. Він здоровий.

— А що, коли нас застукає її батько? — спитав Манольос і навіть зупинився.

— Ну то й що, як застукає? — зневажливо відповів Трасакі.— Хіба ж він уміє лупцювати? Він же не крітянин, а з Сіросу.

— А як ми її підніmemo? — завагався Андрікос.— Не менше центнера важить! Та ще, гляди, здійме галас...

Трасакі насупив брови:

— Послухай, що я тобі скажу, Андрікосе: у таких справах потрібна сміливість. У тебе її нема? То йди собі, я знайду іншого.

— Це в мене нема сміливості? — перепитав ображений Андри́кос.— Я ще й тобі можу вділити!

— Завтра побачимо,— відповів Трасакі і прискорив ходу. Підійшли до школи.

— А тепер — нічирк! — наказав Трасакі.— Глядіть мені, щоб і словом ніхто не прохопився. Батько завтра пиячить, отже, я вільний. Ви теж тікайте з дому, скажіть, що йдете до вечерні. Матері ще й грошенят дадуть на свічку та на ласощі.

— На те, щоб приманити її?

— Яке там приманити? Щоб поласувати! — авторитетно заявив Трасакі.

А саме в цей час капітан Міхаліс, насунувши хустку аж на брови, проїжджав повз Лиху гору. Ліворуч хлюпало море, праворуч стриміла дика, безлюдна, проклята людьми скеля. Кожен християнин, що проходив мимо, хрестився і проклинав турків, бо яку б яму не розкопав тут, до якої б печери не зайшов, скрізь було повно кісток замордованих християн.

Капітан Міхаліс перехрестився. Минуло вже десять років відтоді, як біля цих скель було вбито його брата Хрістофіса з синами. Через кілька днів після того, як це сталося, в одній ямі, де сварилося вороння, знайшли три трупи з відрізними язиками. Це їх скарали за те, що, йдучи пізнього вечора повз Лиху гору, батько й син, будши в гарному настрої, заспівали пісню про московита. Того дня вони хрестили Трасакі й напідпитку, веселі поверталися додому. Побачили вдалині море, тож і заспівали про московита. Турки підстерегли їх, підступно вбили й повідрізали їм язики.

— Нешасний Кріт! — пробурмотів капітан Міхаліс і торкнув кобилу.— Скільки віків уже волаєш ти, сердешний, але хто тебе чує! Навіть бога треба настрахати, щоб він учинив чудо. Настрахати треба й сильних світу цього. Берись, Кріте, за зброю! Іншої допомоги не жди!

Капітан Міхаліс глибоко зітхнув. Його обличчя робилося дедалі рішучішим. Він дихав свіжим повітрям: крітські скелі пахли чебрецем і шавлією.

— Який же ти прекрасний, Кріте! Який чудовий! — прошепотів він.— Ех, чому я не орел, щоб милуватися тобою з висоти!

І справді, якби орел вранці пролітав над Крітом, він замилювався б його красою,— як той, міцний, обпалений сонцем, поривається вгору, як сяють його береги, то білі, піщані, то стрімкі, прямовисні, багрові, неначе политі кров'ю. Він милувався б селами, хуторами, монастирями, самотніми каплич-

ками, що білили серед темних гранітних скель, у глибоких западинах. Милувався б і трьома містами з венеціанськими укріпленнями та з церквами, перетвореними на мечеті,— Ханья, Ретемні, Мегалокастро,— що їх захопили турки.

Милувався б Крітом з високості, де ширяє орел, і сам господь, якби протягом стількох віків не забув про нього, не віддав на поталу туркам.

Правда, не цілком, бо крітяни чинили опір, часом випрягалися з ярма і ніяк не хотіли на знак згоди з вироком всевишнього поставити і свою печать під його печаткою. «Кривдиш нас! — підводили вони голови й волали. — Кривдиш нас!» І боролись, як могли, щоб виправити цю нестерпну господню несправедливість. «Адже ж і сам господь бог — борець, — думали крітяни. — Він теж воює десь в іншому місці, на якійсь іншій планеті, проти інших турків. То невже ж він не почує нас!»

Є народи, які звертаються до бога з молитвою, з сльозами, спокійно, терпляче або ж із лайкою. Крітяни ж, стоячи під дверима у бога, потрясають рушницями, щоб він почув їх. «Непокора!» — верещить султан, який першим чує постріли, і висилає проти християн скажених паш, нізамів і палі. «Зухвалість!» — кричать франки й шлють броньовані кораблі проти одного невеличкого човника між Європою, Азією, Африкою, який бореться зі смертю. «Терпіння, спокій! Не потопіть мене в крові!» — перелякано благає бідна мати Греція. «Свобода або смерть!» — відповідають крітяни і грюкають у двері до господа бога.

Раніше підіймалося кожне покоління, а згодом, після Великого повстання, крітянам урвався терпець, гнів не давав їм спокою, серця переповнювались горем і кривдою, не було більше сили терпіти. Від жагучого бажання свободи туманилося в голові, і крітяни кидалися в бій, щоб знищити потворного звіра, який затиснув Кріт у своїх пазурах, та замість того терзали власне тіло, спалювали свої села, свої оливкові сади й виноградники, своїм трупом вкривали все — від голих крітських скель аж до порога самого господа бога. І зранений Кріт знову конав у пазурах потвори. Він злітав у повітря разом з монастирем у Аркаді в шістдесят шостому році, повставав у сімдесят восьмому, та, не вистоявши, знову терпів горе і кривду. А тепер, на початку вісімдесят дев'ятого, християни по селах знову заворушилися; збивали набакир фески і, потираючи руки, поглядали на північ, на Грецію, а ще далі — на Москву. З самого ранку люди, як мурахи, сповзалися до гурту, їм ставало тісно вдома, вривався терпець, пропадав

сон, і щонеділі вони просили вчителя або попа, щоб розповів, або лірника, щоб заспівав їм про муки Криту, щоб розпалив у них лють, аби вони швидше наважились діяти. І щоразу, коли надходила весна, коли під сонячним промінням вигрівалася земля, коли й звір шаленів від зайвої, нерозтраченої сили, озлоблялося серце і в критян. А про це дізнавався турчин і розсилав накази й військо, щоб угамувати їх.

Кров'ю закипало серце і в капітана Міхаліса, краялося, вражене муками Криту. Він пришпорив кобилу і, поминувши Лиху гору, доїхав до червоних ґрунтів, до міста Русес, потім звернув на піщане узбережжя. Хотілося їсти, і він зупинився в заїзді вдови. До нього підійшла сама господиня, тілиста, неохайна, від неї пахло молодою цибулею і кмином. Вона любила повеселитися і ні в чому не відмовляла чоловікам. Капітан Міхаліс відвернувся: ненавидів гулящих жінок, вертихвісток. Навмисне дивився в інший бік — на дорогу, на море...

— Доброго здоров'я, капітане Міхалісі! Давненько не бачились,— сказала вдова й лукаво підморгнула йому.— Якщо не постиш, то в мене є заєць, тушкований з молодою цибулькою і кмином.

І нахилилась, щоб підсунути гостеві лавку. У викоті сорочки тріпнулися перса, пружні, засмагли.

— Іж м'ясо, капітане Міхалісі,— підморгнула вдруге вдова.— Ти ж подорожній, гріха не буде.

Але капітан Міхаліс розлютився. Його взяла огида і до цієї жінки, і до їжі, і до самого себе.

— Нічого мені не треба! Я не голодний! — відказав він і, скочивши на коня, помчав учвал.

Далі дорога губилася в ніжній, принадній зелені полів. Кругом бриніли бджоли, пурхали пташки, що повернулися в свої торішні гнізда. Сьогодні, першого квітня, у весняному сонячному промінні острів сяяв щастям... Але капітан Міхаліс нічого того не бачив. Куди він поспішав так рано? Чи за кимось гнався? Чи, може, сам тікав від погоні? Немов якась хмара оторнула його розум, затьмарила залитий сонцем морський берег; дорога в'юнилася перед ним, неначе річка, і зникла десь удалині, за Ласіфйотськими горами. Двоє селян на ішаках, поприкладавши руки до грудей, привітали його.

— Пошли тобі боже здоров'я, капітане Міхалісі!

Та він не помітив їх і не відповів на привітання. Він весь уже був біля покоїв Нурі-бея, злодійкувато примірявся, як перебратися через високий мур, як увійти. Далі думки плуталися: увійшовши в сад, він вагався, куди податися далі...

Краплі поту виступили у нього на чолі. Він сягнув рукою за пояс і вхопився за рукоятку ножа:

— Таки правду казав, собако! — прошепотів він. — Один із нас зайвий!

Та саме коли він стискав рукоятку ножа, а думкою перестрибував високий мур і пробирався через сад, де ще світився ліхтар з червоно-зеленими скельцями, за ґратчастими вікнами, у нього над головою, почувся сміх. Рясний піт покотився у капітана Міхаліса з чола на шию. Він отямився: адже пробрався до цих хоромів не для того, щоб убити когось. Якийсь диявол, ще не знаний, непроханий, проник йому в груди; диявол, не схожий на своїх родичів, — він безсоромно посміхається, від нього ллються пахощі, а обличчя... — яка ганьба! — обличчя в нього жіноче!

— І тобі, не сором, капітане Міхаліс! — люто grimнув він сам на себе. — До чого ти докотився!

Йому привиділися предки, що підіймали могильні плити і проклинали його. Він повернув назад голову і стиснув кулаки:

— Гей, ви, діди! Ховайтеся в землю! Я живий, і я команду! Не гвалтуйте!

Потім втер хусткою піт із чола і опам'ятався. Гори міцно стояли на землі, блискотіли морські береги, перестала густа земля під ногами, а річка перед його очима знов стала дорогою. Аж тепер він згадав, чому проїхав через Лазаретні ворота і куди прямував. Учора ввечері він дав бею слово і мусить дотримати його, — зустрінеться з братом Манусакасом у сільці святого Іоанна. До цього сільця, що потопало в садах, багато років тому з великого села Петрокефало, звідки походив їхній рід, доля закинула, мов вітер насінину, Манусакаса. Він тут обжився, і, як той дуб, що пустив коріння, від нього пішли пагони, — виростив синів і дочок, діждався онука, і тепер земля годувала їх своїм молоком.

Він і досі пам'ятає той день — 14 вересня 1866 року, — коли з своїми бійцями переслідував турків. Зайшов у цьому сільці до однієї оселі і застав там молодицю, яка рвала на собі коси й голосила. Що ж виявилось? Перед приходом Манусакаса наскочили турки і зарізали в неї на очах чоловіка. Даремно вона благала бога — він, певно, омусульманився, став на бік дужчих.

Манусакасу було під сорок, два роки тому він овдовів. Нещасна жінка зразу запала йому в серце. Тому він наказав своїм хлопцям влаштуватися на подвір'ї й перепочити, а сам

пішов до хати. Давно не голений, з довгим волоссям на голові, весь пропахлий порохом, він аж перелякав молодицю.

— Пресвята богородице! — скрикнула вона й сховала своє обличчя у фартусі.

Та Манусакас якнайсмирненніше підступив до неї.

— Поплач, голубко, поплач досхочу. Виплачешся — заспокоїшся. І в мене була дружина, але вбили її собаки турки. Плакав і я, гірко плакав, виплакав усі сльози. Тепер уже легше.

Він сів біля жінки, дивився, як вона ридала, рвала на собі косі, і серце в нього умлівало. Ех, коли б можна було схопити її і пригорнути до своїх грудей! Ніколи Манусакас не відчував такої пристрасті до жінки, як тепер до цієї — розхристаної, заплаканої, змученої. Він ніжно поклав їй на плече тремтячу руку.

— Ну, годі вже, годі! Очі виплачеш, молодице! Невже тобі не шкода їх? А я, їй-богу, на своєму віку таких очей не бачив. Не подумай, що я отак раптом розкис перед тобою. Багато блукав я по світу. Стоїть оце перед тобою на колінах капітан Манусакас. Не хочу вихвалитись, але від Кісамоса до Сітії, коли питаєш, кожен тобі скаже, хто я такий!

І замовк. Боявся, щоб не сказати часом зайвого слова, не наполохати молодицю. Та стримати себе уже не міг. Підійшов ближче, нахилився і тихим, заколисуючим голосом почав розповідати про те, що бачив і пережив, скільки жінок овдовіло під час цього повстання, скільки сиріт лишилося, скільки сліз пролито і ллється ще й тепер, — якби їх зібрати до купи, вони затопили б острів. Не можна думати тільки про своє горе і забувати муки Кріту! Хто народився крітянином, нехай знає про це і не нарікає на свою долю.

Скоро жінка підвела голову. Власне горе в її серці трохи поступилося перед людськими стражданнями. Втерла сльози, тяжко зітхнула і заходилася й собі розповідати. Розповіла, як зарізали її чоловіка, показала на кров, яка тьмяно блищала на порозі й яку їй так не хотілося змивати, щоб, дивлячись на неї, згадувати чоловіка і плакати за ним.

А Манусакас, ніжно торкаючись то її плеча, то кіс, то коліна, приказував:

— Добре робиш, молодице, я теж так само робив після смерті дружини. Зарізали її, сердешну, у нас на подвір'ї за те, що чоловік у неї — бунтівник, тобто щоб помститися на мені. Двір був весь залитий кров'ю, та згодом дощі змили її, і каміння знову забіліло...

Потім глибоко зітхнув, схилився над молодицею:

— Отак, моя люба, і душа людська: кров з неї помалу змиється, і все потроху забудеться...

І коли помітив, що від його слів жінка ніби трохи заспокоїлась, скинув з себе теплу, пропахлу порохом бурку і накинув їй на плечі:

— Холодно... Щоб не застудилася часом...

Молодиця спалахнула від сорому. Наче не бурка, а сам чужий чоловік обхопив її. Хотіла скинути, та шкода було образити його, тому знітилась під буркою і замовкла. Спочатку якось боязко, а потім з солодким хвилюванням відчувала, як чоловіче тепло поволі немов переливалося з бурки в її тіло... З плечей потекло на спину, на ноги... Згадала чоловіка, його обійми, руки, що жадібно пестили її... І справді, роздягнутій їй було холодно, а тепер вона зігрілась, заспокоїлась трохи. Чула над собою уриване, часте дихання чоловіка. В ній прокинулись жаль і співчуття, але, щоб не виявити цього, вона заговорила до Манусакаса:

— Нема в мене нічого, щоб пригостити тебе. Оті собаки, турки, усе пограбували. А ти, певно, голодний, ти ж із війни йдеш.

— Як я можу думати про їжу, коли в тебе таке горе! Або ти наберешся духу і ми підкріпимось разом, або ж, клянусь богом, я помру з голоду разом з тобою!

Він зніяковів від цих слів і кашлянув, не знаючи, як його звести кінці з кінцями.

— Не гнівайся, що я з тобою такий відвертий,— додав.— Але що тобі сказати? І як? Та ти й не повіриш!..

І знову зітхнув. Хотів було скрутити цигарку, але кинув. Відчув, що заплутався, і не знав, як виплутатись. Молодиця підвела довгі, мокрі від сліз вії і глянула на нього. Їй хотілось без кінця слухати його, та чомусь було соромно.

— Сором не дає мені говорити,— знову почав Манусакас,— але й мовчати не можу. Розкажу тобі всю правду, тільки зрозумій мене, ради бога, правильно, а якщо покривлю душею, нехай мене грім поб'є! Тільки-но увійшов я до твоєї хати і побачив, як ти плачеш, неначе ніж хто встромив мені в серце! Правду кажу тобі, кіро, щирю правду. Пропаша моя голова! Ніде в світі я не бачив такої краси! Наміри у мене поважні, тож не соромся і не тікай, я ж тебе не чіпаю. Але послухай, що я тобі скажу: чоловік твій загинув, не повернеться, дружина моя загинула — теж не повернеться. Лишилися ми самотні на цьому світі, давай разом ділити і горе, і радість...

Молодиця скрикнула, згорнулася клубочком і, тремтячи всім тілом, зіщулилася в кутку. А Манусакас підвівся, вийшов на подвір'я, щоб дати жінці отямитись. Хлопці порозсідалися у дворі, порозв'язували торби й обідали. Кругом родючі землі, обсіпані ягодами оливкові дерева. На горбах, порипуючи, крутилися вітряки.

— Отут я й пуцу коріння! — прошепотів він упевнено. — Землі тут добрі, родючі. Удовиця теж припала до серця, гарна з себе, міцна, певно, і дітей здорових на світ пускатиме. Отут я й пуцу коріння! Клянусь одвічним сонцем, що стоїть наді мною, нікуди я звідси не піду!

Коли Манусакас повернувся до хати глянути, що з молодницею, вона вже стояла в чистій кофтинці, причесана, навіть губи собі прикусила, щоб почервоніли. І теплої бурки не скинула з плечей.

— Капітане Манусакас, — грайливо подивилась на нього цікавими очима, — пробач мені, але облудні речі ти говорив. Якщо навіть і правда те все, то й це великий гріх. Адже гаряча кров мого покійного чоловіка ще червоніє на порозі!..

Манусакас зітхнув, пройшовся по хаті.

— А я нічого не вимагаю від тебе. Мені б тільки шматок хліба, — сказав він нарешті, — та ковток вина! І якщо твоя ласка, приший мені гудзика до жилета, бо мої руки не для цієї роботи.

Вдова нічого не відповіла. Йї шкода стало Манусакаса. Підвелася, знайшла голку, засилила нитку. Манусакас став перед нею навколішки. Молодиця витерла сльози, щоб краще бачити, і заходилася пришивати гудзика, всім тілом відчуваючи, як у Манусакаса під жилетом стукотить серце, як часто й гаряче дихає він їй на коліна.

Засоромившись, вона швиденько пришила гудзика і встала. Відчинила скриню — неправду казала вона, ніби все пограбували турки, — дістала білу як сніг скатертину, застелила стіл. У хаті одразу аж посвітлішало. Потім пішла на кухню, розпалила вогонь і заходилась готувати... Тепер і Манусакас припалив цигарку, взяв ослінчик і сів біля порога, мов господар, крадькома поглядаючи, як струнка молодиця снує сюди-туди, як підгрибає вугілля, готує їжу, як забігає до кімнати, кладе на стіл ножі й виделки, розставляє тарілки... І душа у нього раділа. Ніколи ще він не відчував такого голоду, такого нетерпіння. Він уже знав, був цілком упевнений: оця дебела молодиця, яка готує йому обід, з якою вони разом сядуть до столу, ділитиме з ним довіку і їжу, і ліжко, коли мине, як годиться, належний час.

Отак одружився Манусакас із Христиною і пустив коріння в її селищі. І Христина виявилась не ледачою, народжувала по двоє дітей за раз, так що в дворі було, як у вулику. А недавно діждався він і першого онука. З надмірної радості Манусакас напився так, що, закинувши на плечі ішака, поніс його в мечеть великого села, щоб той молився там богу.

— І добре зробив,— прошепотів капітан Міхаліс.— Те саме утнув би й я, якщо не гірше. Та я дав слово і мушу полати брата, хоч він і старший за мене. Я ж капітан села!

Вдалині, на схилі гори, показалося Петрокефало. А внизу, в улоговині, потонуло в зелені село Ай-Янніс¹, в якому жила Христина. Капітан Міхаліс торкнув острогами кобилу. Впізнавши село, вона заіржала і рвонулася вперед.

Ворота в дворі Манусакаса були розчинені, капітан Міхаліс тільки пригнув голову, проїхав, став посеред двору і погукав:

— Брате Манусакас!

Уся сім'я саме обідала за величезним столом. Манусакас прихилився спиною до стіни, біля нього висіла нагайка. Навпроти, підгорнувши під себе ноги, сиділа в доброму гуморі задоволена дружина. Вона трохи погладшала, відвисли груди (стільки дітей вигодувати!), але свіже, наче розпукла троянда, обличчя світилося радістю.

Зачувши братів голос, Манусакас підхопився і вийшов надвір.

— Заходь, брате! — простягнув він своє ручисько.— Обід на столі, дружина любить тебе. Злазь із коня!

— Поспішаю,— відповів капітан Міхаліс.— Причини двері, хочу поговорити з тобою.

— Добрі новини привіз чи погані?

— Залежно від того, як ти їх сприймеш. Причини двері, кажу тобі!

Манусакас причинив двері, щоб не слухали розмови сини й дочки, і підійшов до брата.

— Послухай, що я тобі скажу, брате Манусакас. Коли ти не вмієш пити, краще не пий!

Манусакас спохмурнів:

— До чого ти хилиш?

— Та й ішаків господь створив не на те, щоб вони на людях їздили. Тепер ясно, до чого?

— Ясно. Образився побратим і поскаржився тобі. І ти образився, капітане Міхаліс?

---

¹ Ай-Янніс — святий Іоанн (грецьк.).

— Не образився я. І не кажи, чого не слід, ти знаєш мою вдачу! Але все це тільки на шкоду нашій справі. Ще не час піднімати прапори!

Та Манусакас розсердився:

— А коли напивається твоя милість і співає про московита, заходить до турецьких кав'ярень, хапає беїв і викидає їх на дах, чи думаєш ти тоді про християн? А мене берешся по-вчати!

Він нахилився, схопив камінь, кинув ним об землю, потім узяв коня за вуздечку.

— То як, капітане Міхаліс? Хіба не правду кажу? Тільки не прикидайся святим Онопрієм!

Капітан Міхаліс мовчав. Та й що казати? Манусакас правду каже. Він і сам не зважав ні на Кріт, ні на християн, коли напивався. К бісу розсудливість! Сідлав коня, і весь світ здавався йому тоді маленьким, нікчемним, горіховою шкаралупою. Гасав верхи, і кортіло тоді цю шкаралупу розтоптати до дідька кінськими копитами! Щоб усе летіло під три чорти!

— Мовчиш! — мовив Манусакас, помітивши, як брат насупив брови і втупив очі на гори.— Не відповідаєш, але будь певен, я знаю, що в тебе на мислі! Зрозумій же,— та ти й розумієш це,— така доля Кріту! Дозволь же й мені вилити свою злість, а там — хай буде, що буде! На їхній байрам я візьму на плечі мула і віднесу його в мечеть — нехай там молиться разом з ішаком! Хай навіть головою накладу!

— Мене не турбує те, що тебе вб'ють. Мене непокоїть доля Кріту.

— А ти не тривожся, Кріт не пропаде! Ми, люди, можемо загинути, а Кріт — він безсмертний!

Трохи помовчавши, засмучений капітан Міхаліс зітхнув.

— Правду кажу тобі, брате,— знову заговорив Манусакас,— нічим мені дихати в цьому селі, невже ти не розумієш? Чому — я й сам не знаю, та коли вип'ю, в голові прояснюється, а серце крається, як і в тебе. Не можу ж я пробратися до Константинополя і вбити султана,— то дозволь же мені хоч у своєму селі вилити свій гнів, щоб хоч трохи заспокоїтись.

Капітан Міхаліс натягнув вуздечку, повернув кобилу.

— Зваж на все, що я тобі сказав, брате Манусакас, гарненько зваж, коли залишишся на самоті, і роби так, як підкаже тобі господь, на користь Кріту. Оце й усе, що я хотів тобі сказати. Бувай здоров!

— Та злізь же нарешті на землю! Ходімо пообідаємо, куди тобі квапитись? Який біс за тобою женеться? Залишайся, переночуєш у мене: хата велика, хвалити бога, місця вистачить.

Побачиш небожат, та й Христину. І першого онука мого побачиш. Я дам йому ім'я Лефтеріс¹, може, хоч він діждеться свободи.

— Передай усім від мене привіт, поспішаю.

— І не заїдеш у село, щоб провідати батька?

— Часу нема, кажу ж тобі, поспішаю. Завтра зранку у мене справи. Бувай здоров!

— Упертий, осяча твоя голова! Як сказав, так має й бути, нехай хоч і світ перекинеться! Ну, то їдь з богом!

Капітан Міхаліс, пригнувшись, проїхав ворота і незабаром опинився в полі. Він був задоволений: добре порозумілися вони з Манусакасом, як чоловік з чоловіком, і якби йому не соромно було виявити свої почуття, він схопив би брата в обійми і міцно пригорнув би його до грудей! Твоя правда, брате Манусакасе! Вогонь з усіх гармат, а там — що буде, те й буде!

Капітан Міхаліс блискавкою мчав до Мегалокастро, і серце в нього співало, бо він випробував свій рід і той виявився таким, як йому хотілось...

Було вже за полудень, сонце почало схилятися до заходу. Сусідки, як тільки дізналися, що капітана Міхаліса цілий день не буде вдома, зібрались у нього на подвір'ї — хто з шитвом, хто з веретенем, що пахучі трави перебирати. Тут були кіра Пенелопа, Хрісанті Поліксінгопула, Катініца Красойоргена, Мастрападена. У всіх добрий настрій: сьогодні субота, кінчався тиждень, завтра відпочинок, смачна їжа, можна погостити досхочу. Слава господу богу, що він створив неділю!

— Чула, люба Аретуса, сумні новини? — почала співучим голосом Катініца. — Учора, видно, знову жінка біла Фурогатоса, бо цілу ніч товклися, кричали, заснути не можна було.

— Ганьба для його вусів! Моему б Дімітросу такі! — докинула кіра Пенелопа. — Аж дух перехоплює, такі вони в нього закручені, нафабрені.

— Чи не краще було б їм помінятися? Віддав би жінці вуса, а сам надів би її спідницю, — втрутилась Мастрападена — та, що на ніч припинала свого чоловіка за ногу до ліжка.

Кіра Хрісанті посміхнулась:

— Котроїсь ночі він теж кричав так само, увесь квартал підняв на ноги. Саме повернувся додому брат і чув усе те. Другого дня зустрівся з ним і питає: «Як це ти, Фурогатосе, дозволяєш, щоб тебе лупцювала жінка? Невже сам не можеш натовкти їй боки? Ти ж ганьбиш усіх нас, чоловіків! Невже

¹ Від «лефтер'я» — свобода (грецьк.).

тобі не соромно?» І що ви думаєте він відказав на те? «Соромно, капітане Поліксінгіс, що й казати, соромно! Тільки мені це подобається!»

Сусідки зареготали. Риньо тим часом принесла каву, варення, бублики в кунжуті. І тільки почала пригощати, як на порозі мов уродився сусід Алі-ага з панчохою і спицями. На плечі в нього була накинута зелена хустка, яку йому колись подарувала Риньо. Безбородий,— на обличчі жодної волосинки,— акуратний, сорочка хоч полатана, але чиста, тоненькі ніжки в пантофлях теж чисті.

Кіра Катерина шляхетно підвелась:

— День добрий, Алі-ага, наш дорогий сусідо! Будьте ласкаві, чашечку кави!

— Тільки що пив, дякую,— відповів Алі-ага, по-турецькому низько вклоняючись перед кожною сусідкою.— З вишневим варенням, ще й бубличком закусив.

— То байдуже, сусідо, ще одна чашечка не завадить, випий за компанію,— в один голос загули жінки, знаючи про його убозтво і гордоші.

Ні кави, ні бублика, ані варення у бідолахи, звичайно, не було. Весь вік жив він надголодь, тільки й турбот у нього було, що про харчі. На саму згадку про їжу у нього слина текла з рота. І сусідки, коли хотіли розважитись, заводили мову саме про це.

— Що ж ти варив сьогодні, сусідо?— першою запитала Катініца, що любила подразнитися, і підморгнула іншим.— Один тільки господь знає, як ти смачно вмієш готувати, у тебе ж, певно, і пташине молоко водиться.

Алі-ага задоволено усміхнувся, ковтнув слинку, приколов панчоху до пояса і, сам голодний, почав апетитно розповідати, яке ніжне було сьогодні курча, як він дістав бамію¹ на гарнір, як готував її з томатом, як зарум'янилося курчатко.. Отак він усе розповідав та розповідав, аж слина котилася з рота, і тільки зітхав. А сусідки, ледве стримуючи сміх, усе розпитували його та розпитували, а потім почали докоряти:

— У тебе все м'ясо та м'ясо, Алі-ага, та й томату багато споживаєш! Здоров'я собі збавиш! Деколи треба вживати і зелені потроху. Шкідливо їсти так багато м'яса.

— Я дам тобі, сусідо, тарілочку бамії,— сказала Мастрпадена,— і ти побачиш, як приємно буде твоїм кишкам, які ти натоптав м'ясом та макаронами і поробив з них ковбаси!

¹ Бамія — їстівна трава (грецьк.).

— А я дам пшеничного хліба,— додала кіра Катерина,— ми пекли сьогодні. Бо білі булки, які ти щодня вживаєш, тільки шкодять тобі!

— Та й кав'яр, сусідо, що його ти полюбляєш надміру,— втрутилася й собі кіра Пенелопа,— набридає людині. Я дам тобі тарілочку маслин, вони хоч і гіркі, але побачиш, як збуджують апетит!

Отак делікатно запропонованою милостинею і харчувався гордовитий дідок, якому судилося жити в грецькому кварталі. Отак збавляли час і сусідки. Забезпечивши в такий спосіб Алі-ага їжею, вони почали довгу розмову про польові роботи. Потім Мастрарападена, зітхнувши, завела балачку про нечесних чоловіків, яким усе не до вподоби, хоч сама жила з краденого кохання, а Катініца поскаржилася на те, що її чоловік багато їсть, хрпе і не дає їй спати...

Тим часом на дзвіницю вибрався Мурдзуфлос, дзвонар церкви святого Мина, пузатий, як бочка, бридкий. Поставив до вух долоні і почав дослухатись, як гуло, мов бджолиний вулик, Мегалокастро: несамовито кричали крамарі, розхвалюючи свій товар, жалібно співали старці, гавкали собаки, іржали коні, заливалися дзвіночки отари, яку гнали кожної суботи до фортеці на заріз...

Раптом він розгнівався:

— Годі! Я теж хочу говорити! — І схопив віршовки, прив'язані до сердець трьох дзвонів, що висіли у нього над головою. — Сімдесят п'ять років я слухаю вас, набридло!

Мурдзуфлос рідко коли розтуляв рота, щоб сказати слово. Та й що йому казати? Весь вік свої почуття він висловлював голосами дзвонів. У кожного з них був рот, язик, от вони й промовляли до нього. Тайкома, нікому не кажучи про це, він охрестив їх і дав імена: середній, найбільший, звався Миною — це, так би мовити, голова і покровитель міста; праворуч висіла Свобода, а ліворуч — Смерть. Першим завжди починав густо важким, начальницьким басом святий Мина. Одразу ж за ним лунав примхливий, радісний, як джерельна вода, голос Свободи. Останньою повільно, наче накульгуючи, вступала Смерть. Ці три голоси неначе йшли з грудей старого дзвонаря, з грудей Криту, безстрашно линули над дахами християнських кварталів і над турецьким махала, над ворітми паші і виливали злість і потаємні прагнення райя.

Триголоса душа Мурдзуфлоса, сповнена срібла і бронзи, урочисто надривалась, надаючи мужності загарбаному турками місту. Чотири великих свята було на рік — різдво, великдень, 11 листопада — день святого Мина, і особливо день свя-

того Георгія, що його відзначав грецький король... В уяві Мурдзуфлоса святий Георгій, верхи на білому коні, в лавровому вінку, в'їжджає на Крит, одягнений у фустанеллу¹, в барвистому жилеті, з патронташем і срібними пістолями, а на ногах у нього — евзонські черевики з червоними помпончиками. А на крупі в коня сидить маленька царівна — Свобода. Святий Георгій — царевич Афін; щороку, 23 квітня, причалював він до Мегалокастро, і Мурдзуфлос витанцьовував під трьома дзвонами: він перший бачив, як святий Георгій в'їжджає в гавань, і зустрічав його по-своєму радісно, видзвонюючи в три дзвони.

Але сьогодні ввечері Мурдзуфлос був роздратований. Саме сьогодні — 1 квітня — йому сповнилось сімдесят п'ять років. І раптом увечері, вперше на своєму віку, він відчув, що постарів, що незабаром помре, так і не побачивши Криту вільним... Виходить, хтось інший битиме в дзвони того священного дня! Цього Мурдзуфлос уявити не міг. «Навіть коли мене чортяка вхопить, я обернусь вовкулакою, а таки вчеплюся за вірвовку й несамовито калататиму в дзвони!»

Холодний піт виступив у нього на грубій шкірі зморшкуватого чола. Чи дочекається ж він? А що, як ні? У нього тремтіли руки. Пригнічений сумними передчуттями, він задзвонив до вечерні.

В дворі капітана Міхаліса в цей час саме весело гомоніли про чоловіків та жінок, і Алі-ага вже й рота розтулив, щоб розповісти грекиням, що каже з цього приводу Магомет. Та, зачувши дзвони, сусідки швиденько поскладали шитво, перехрестились і заспішили додому. В кожному домі в суботу ввечері розпалювали вогонь і гріли воду, щоб помитись. Босі служниці завзято мили ворота, замітали висипані галькою двори, поливали квіти. А бабусі діставали з-за ікон кадильниці і, напівзаплющивши очі й бурмочучи імена померлих з своєї сім'ї, обкурювали дім.

А піп Маноліс, коли вдарили дзвони, стомлений, повертався до своєї оселі. З самісінького ранку він обходив свою парафію, правив по хатах молебні, в кожній хаті випивав по чарці ракі, спорожняв по тарілці всіляких страв, а що не з'їдав, кидав, як у прірву, в свої бездонні кишені; — тож тепер повертався спітнілий, але задоволений.

— Гей, матушко! — погукав він, плескаючи в долоні.

---

¹ Фустанелла — одяг грецьких партизанів XVIII ст. а після повстання 1812 року — мундир грецьких гвардійців — евзонів.

Ледве волочачи зад, з кухні, усміхаючись, виповзла гладка, беззуба попадя. Замолоду вона, напевно, була вродлива, до того ж манірна, а маленька, як перчина, родимка на підборідді доводила в ті часи молодого попа до шаленства. Але тепер та родимка стала волохатою бородавкою. Тільки очі у попаді ще й досі блищали лукаво й хтиво. Вона кинула погляд на роздуту попову рясу.

— З щасливим поверненням, батюшко! Допомогти тобі?

Ставши посеред двору й пошіднімавши волохаті руки, піп заблагав:

— Принеси миску та допоможи мені спорожнити кишені.

Попадя принесла величезну череп'яну миску і заходилася коло його бездонних широких кишень, що були на всю довжину холош.

Попадя все виймала з кишень і складала в миску — лукум, котлети, огірки, фісташки, фініки, пироги з горіхами, мушмулу, смажений турецький горох, ватрушки...

— Ну, та й роздзвонився ж клятий Мурдзуфлос, просто оглушив мене. Ану, матушко, швидше повертайся!

Миска вже була повнісінька.

— Обидві кишені спорожнила,— сказала попадя, жадібно схопивши миску.

— В добрий час! Тепер чекай наступного місяця!

Відчувши полегшення, піп подався правити вечерню.

Кіра Хрісанті Поліксінгопула, повернувшись додому, накинула на сутулуваті гладкі плечі гарну, гаптовану сріблом і золотом хустку, поклала в невеличкий кошик кілька проскур, пляшечку вина та пляшечку олії й, коли піп Маноліс, підсмикавши рясу, проходив повз її хату, переступила поріг і, не поспішаючи, попрямувала до церкви. Замолоду вона була струнка, прудконога, але тепер кіра Хрісанті обважніла, очі потьмяніли, а над верхньою губою, на підборідді й на щоках десь узялася густа осяляча щетина...

— Нехай допоможе тобі святий Мина, кіро Хрісанті! — привітався з нею піп, кинувши жадібний погляд на кошик.

Але кіра Хрісанті не завважила цього, бо думала про інше. Несучи своє огрядне тіло, вона ледве переступала опухлими ногами і відчувала, що в неї болять усі сімдесят два суглоби.

— Любий святий Мино! — гомоніла вона сама з собою. — Ти ж бачиш, як я щосуботи ношу тобі і проскури, і вино, і оливу. Здійсни ж і моє бажання, скільки вже років прошу я тебе про це — дай мені померти раніше за брата. Щедрий

він, тож коли буде живий, справить мені пишний похорон: візьме гарні ліхтарі, щоб ушанувати мене...

Ті гарні ліхтарі нещодавно привезли з Константинополя посланці святого Мину. Витончено оздоблені, посріблені, прикрашені різноколірним кришталем, вони погойдувались на чорних шовкових шнурах. Їх брали тільки на багатий похорон. Незаймана, нецілована й постаріла кіра Хрісанті Поліксінгопула нічого не вимагала на цьому світі, крім похорону з гарними ліхтарями. Коли вона була ще молода, то просила святого Мину, щоб послав їй гарного жениха, вродливого, хазяйновитого, багатого. Потім, змирившись із думкою, що жениха їй не бачити, просила святого допомагати її брату, капітанові Поліксінгісу, щоб йому щастило в його справах, бо коли не було повстань і капітан Поліксінгіс залишався без роботи, він відкривав біля Ханіотських воріт крамницю і скуповував у сільських жителів вино, олію, родзинки, цитрусові й солодкі ріжки. Потім усе це перепродував оптовим торговцям, або «великим ішакам», як називав їх, і набивав скриньку срібними й золотими монетами — меджітами та, наполеондорами.

— Допоможи, святий Мино, щоб справи мого брата йшли добре, зроби таку ласку, то і в тебе будуть завжди і проскура, й воскові свічки, й вино, й олива — все, що потрібно святому. Нехай і їжі в нас буде вдосталь, бо добра їжа — те саме, що й діти,— велика втіха для людини. Алі-ага базікає, що він, мовляв, не хоче поправлятися і відкладати жир для черв'яків на тому світі... Ех, бідолаха, він мусить постити, бо нема чого їсти!..

Ідучи вгору до святого Мину, кіра Поліксінгопула поминула джерело Ідоменея і спинилась.

— І то ще добре, хвалити бога,— прошепотіла.— Буває й гірше!

Увесь свій вік вона тільки й знала, що ходила коло свого дженджуристого брата: обпирала, обшивала, прибирала, готувала йому їжу й пишалася ним. Он який молодець! А шляхетний!.. А що бабій, то пусте! Адже для чоловіків і жінки на світ родяться. На здоров'я йому! Вона була з ним наче одна істота. Того самого дня народились вони, тільки вона передчасно постаріла, нагуляла собі тіло, але то байдуже! Аби брат був молодий, стрункий, зрештою — це те саме: і я радію разом з ним, разом з ним ходжу до молодичь, гуляю ночами, втішаюся життям, хоч сплю й сама, бідолашна. Щоразу, коли він повертався рано-вранці з нічних гулянок, вона радо схоплювалася з ліжка, скидала з нього черевики, гріла воду поми-

тись, готувала каву, але гірку, щоб брат швидше прочунявся. І коли підходила до нього, приюхувалася тайкома до вусів, до чуба: від них линули залишені жінками п'янки пахощі. Отак тільки вона й втішалася коханням на цьому світі.

Та останнім часом кіра Хрісанті відчула, що надто вже постаріла, надто вже понабрякали ноги, і коли привезли гарні ліхтарі, вона одного тільки й благала у святого Мина, а щоб догодити йому, щосуботи приносила бакшиш¹ — нехай лише зробить його святість так, щоб вона померла раніше від брата і щоб на похорон брат узяв гарні ліхтарі.

Кіра Хрісанті розмовляла сама з собою, віталася з усіма зустрічними і повільно йшла до церкви, зупиняючись на кожному повороті дороги, як ото роблять на пишному похороні...

А на другому кінці міста, біля Ханіотських воріт, брат кіри Хрісанті, зачувши дзвін до вечерні, машинально, поквапно, наче граючи на мандоліні, поклав хрест на свій гаптований жилет і, спохватившись, почав зачиняти крамницю.

Був він мужчина-красень, стрункий, з лукавими очима. Вдягався гарно, немов двадцятилітній юнак: ходив у суконних шароварах, у гаптованому жилеті, підперезаний широким шовковим поясом, у біло-жовтих чоботях, що їх носять молодці християни і турки. З внутрішнього боку вони були розрізані згори донизу і легко зашнуровані червоними шнурками, щоб під час ходи видно було міцну чоловічу ногу. Він надів набакир феску, по-парубоцькому перекинув китичку за ліве вухо і, гордовито ступаючи з каменя на камінь, попрямував до перукаря сйора Параскеваса. Сьогодні ж субота, треба поголитись.

Дорогою він раз у раз зупинявся: то привітатися з друзями, то розповісти чи послухати якийсь веселий жарт, випивав чарку ракі і, ще більше збивши набакир феску, йшов далі. Він тішився з того, що почував себе міцним, що все тіло працювало, як годинник. Та й у голові не було ніяких турбот. Якось у газеті прочитав він промову, яка розкрила йому секрет успіху. «Одного разу запитали Канаріса², — писалося в газеті, — як йому пощастило вчинити стільки героїчних подвигів. І брандермейстер з острова Псари відповів: «Я завжди казав собі, друзі: Костандіносе, помирати один раз!» Відтоді капітан Поліксінгіс почав збивати феску набакир і незалежно

---

¹ Б а к ш и ш — подарунок, хабар (перськ.).

² К а н а р і с К о с т а н д і н о с (1790—1877) — ушавлений герой національно-визвольного руху першої чверті ХІХ століття, згодом — військовий і політичний діяч грецької держави.

від того, чи вибухала війна, чи розпалювалися веселощі, приказував сам собі: «Поліксінгісе, помирати один раз!» — і завжди у всьому мав успіх. Він навіть найняв каменярів, і ті побудували йому на цвинтарі простору могилу з каменю й мarmуру. Вона нагадувала невеличкий підвальчик з лавками по обидва боки і подушечками, з невисоким столиком посередині, з шафою в стіні, де завжди можна було знайти пляшку ракі і чарки. І коли капітанові Поліксінгісу щось заходило в голову, він клав у кошик закуски, брав з собою двох-трьох хоробрих друзів і спускався з ними в могилу. Там починалася пиятика, потім розмови про війну, про жінок, про смерть...

Капітан Поліксінгіс не йшов, а немовби летів на крилах. Та й вечір же сьогодні видався чудовий! Навколо — тиша, навіть листя на деревах не ворушилось. З садків линули пахощі троянд, від недавно политих тротуарів пахло свіжою землею. Та й це ще не все: скоро сйор Параскевас намить йому щоки, поголить, побризкає лавандою, й він вийде з перукарні невпізнаним двадцятирічним юнаком і помандрує тінистими провулками, щоб навідати своїх кум і подруг...

Капітан Поліксінгіс зітхнув:

«Ех, коли бог і справді існує, нехай би сотворив чудо! Саме тепер, поки я ще в розквіті сил. Раніше я був недосвідчений, розуму не вистачало, щоб зрозуміти, що таке жінки, вино і війна! Через кілька років я видихаюсь, де вже там утішатися світом без зубів і міцних нирок! Дивитимуся на жінок, як лисиця на виноград... Святий Георгію, ти єдиний серед святих розумієш мене. Я завжди милуюся тобою на іконах — на баскому коні, а позаду — жінка. Тезко, святий Георгію, допоможи мені і будь певен, я теж не чекатиму склавши руки!»

Він ще більше збив феску набакир і повернув на Широку вулицю.

Це була одна з найлюдніших вулиць міста. Брала вона початок на захід від Ханіотських воріт і доходила до Лазаретних воріт, де лежала велика площа Три арки і ріс сад паші. Тут, серед купки закурених дерев, стояла дерев'яна ятка. Щоп'ятниці збиралися в ній і грали турецькі нізами. Друга центральна вулиця перетинала Широку під прямим кутом. Вона починалася біля Нових воріт і йшла на південь, до гавані. На перехресті цих двох вулиць теж була площа — серце міста. На Широкій вулиці містилися взуттєві майстерні, підприємства по виробництву й продажу скляних виробів, магазини, грецькі кав'ярні, аптеки. Крамниці стояли одна біля одної так

близько, що крамарі цілими днями перемовлялися, помічники й підмайстри перекидалися жартами, глузували один з одного, а потім заходилися реготом. І лихо було, коли проходив вулицею Ефендіна або якийсь інший горбань, косоокий, кривий чи пришелепуватий. Шевці, всі разом, стукотіли по своїх шевських колодках, підмайстри свистіли, тюкали, і з усіх кінців закидали бідолаху вичавленими лимонами та гнилими помідорами.

Суботніми вечорами тут панувала якась урочистість. От і сьогодні ввечері Широка вулиця аж гула, дзвони до вечерні ніби розхвилювали її. Хвалити бога, скінчився й цей тиждень! Підмайстри і помічники крамарів розв'язували фартухи і серед гротуару зливали на руки своїм господарям. Ті вмивалися, обтрушувалися, підкручували вуса, виносили на вулицю лави й наказували принести чашку міцної кави і наргіле¹. А незабаром на площі має з'явитися арапка Рухені — чорна гора м'яса, з бірюзовим намистом на шиї, яким прикрашають коней. Груди в неї звисають аж на живіт. Вона завжди лукаво й життєрадісно регоче, аж зуби виблискують, а на голові носить тацю з кунжутовими коржиками. А з другого боку, де джерело Ідомедея, з'явиться Тулупанас, скупий на слова, завжди сумний, з двома тацями в руках: на одній — пироги з шпинатом, на другій — кунжутові бублики з корицею. Тоді Широка вулиця стане схожою на палац багатія, повний всіляких ласощів.

Капітан Поліксінгіс замилювався грецькою вулицею. Гули дзвони, попід крамницями жартували і реготали самі християни, навкруги жодного турка — навіть повітря чисте. «Та це ж рай! — думав капітан Поліксінгіс. — Усього тут вдосталь, бракує тільки прапора й хреста. Ну, дарма, колись настане такий час, неодмінно настане, а ми, крїтяни, все зробимо, щоб він настав скоріше!»

Капітан Поліксінгіс прискорив ходу і, вклоняючись праворуч і ліворуч, подався до перукарні.

Тіні ставали довшими, на мінарет піднявся муедзин і закликав віруючих до вечірньої молитви. Та перш ніж звернутися до неба, він якусь хвилину постояв, поправив зелений тюрбан, глянув униз, обдивився довкола.

— О аллах, аллах! — прошепотів він. — Скільки б добра не створила людина, вона ніколи не зможе віддячити тобі за двоє очей, які ти подарував їй, щоб милуватися світом!

¹ На ргіле — пристрій для куріння (перськ.).

Муедзин схилився на поручні і задивився вниз: під ним стелилося барвисте, багатоголосе Мегалокастро з білими мінаретами, банями теке, корогвами пророка, садами,— і від надмірної насолоди черевань зітхнув.

— Всього є доволі в цьому благословенному місті, всього! І жінок, і красенів чоловіків, таких, як Нурі... Коли я бачу, як він гарцює на своєму вороному скакуні, я сам відчуваю себе двадцятирічним юнаком... Ще є, хвала пророкові, біленькі, пухкенькі, мов булочки, хлопчачки, які заводять у кав'ярні таке амане, що аж у голові паморочиться і не знаєш потім, де ж краще прославляти бога — у мечеті чи в кав'ярні... Навіть сморід міста, клянусь Магометом, подобається мені. Коли я входжу до міста через Лазаретні ворота і, глибоко вдихнувши, чую запах гною від наших критських віслюків, серце моє ніби стає садом, що його удобрюють... І цей сморід міста я не проміняю на всі красоти світу! Це відчуття схоже на те, коли понюхаєш у себе під пахвою,— для всіх смердить, а тобі самому — приємно...

Муедзин приклав долоні рупором до рота, і враз із глибини його грудей полився голос, сповнений пристрасті, любові й величчя. І такий він був приємний, така була в ньому сила, що куди там до нього усім дзвонам Мурдзуфлоса! Муедзинів голос злітав до неба, як жайворон, розкривши дзьоба, на клапті шматував його, шукав бога — а потім раптом падав на місто. Здавалося, той жайворон упився божою благодаттю й сп'янів.

Коли над містом розлягався голос муедзина, насуплений Нурі-бей саме повертався з хутора, куди їздив, щоб розважитись. Ганьба важким каменем тиснула йому на плечі, на розхристані груди, пекла вогнем. Навіть укритий жовтою піною кінь спотикався, мов занедужав, у нього підгинались коліна. Море мінилося червінню, кипіло й нуртувало, хоч вітру й не було. Кінь перейшов убрід річку Йофірос. Виноград викинув уже перші листочки, мигдаль відцвів, а смоковниця сповнювала повітря п'янкими пахощами.

— О, мене вже ніщо не розважить! — люто вигукнув Нурі-бей.— Нехай будуть прокляті і море, і дерева, і сонце!

І знову в його уяві зринув капітан Міхаліс — такий, як тоді, коли він розчепірів у чарці пальці, а скло дзенькнуло і розкололось. А поруч — образ примхливої і розлюченої Еміне. «Тьху на тебе! — скрикнула вона тоді.— Нехай розверзеться земля і поглине мене! Хіба не ти найкращий у цьому краю? Навіщо тоді життя тобі? Під три чорти його!»

Пригадалася минула безсонна ніч. Яка то була мука! Він напився до нестями і брѣохнувся на порозі в блювотинні. Пам'ятає, що задрімав. Потім — якийсь несамовитий крик, плач! Хто ж це з'явився перед ним уві сні і так кричав? Коли вранці прийшов арап і умив його, сон розвіявся, як дим. Та лишилося відчуття, неначе хтось устромив йому в серце ніж.

Нурі-бей саме проїжджав повз турецьке кладовище.

Скрізь надмогильні плити з написами, пам'ятники з різнобарвними кам'яними тюрбанами. Здавалось, якийсь мармуровий народ повстав з-під землі, повилазив з могил і хоче знову повернутись до міста.

Нурі-бей понишпорив поглядом удалині, де нуртувало море, шукаючи поміж двох кипарисів батькову могилу, а коли знайшов, у нього аж зашуміло в голові: здалося, ніби мармуровий тюрбан заворушився й сповз назад, як бувало, коли Хані-алі шаленів. Раптом усе довкола ніби закрутилось, кінь спіткнувся, кинувся до могили, і Нурі-бей схопився за гриву, щоб не впасти. Він люто смикнув повід, і гордий кінь, форкаючи, звівся на диби. Він уперше спіткнувся, уперше за стільки років, — погана прикмета!

Бей скрикнув, хотів був скочити з коня, підійти, вклонитися батьковій могилі, та чомусь завагався. Мов блискавка промайнула у нього в голові. Він раптом виразно пригадав учорашній сон. У нього в головах стояв батько: обідраний, у лахмітті, брудний, босий, — батько, який ніколи не ходив по землі пішки. Він підняв почорнілу кощаву руку і закричав: «Скільки вже років блукаю я тут, у твоєму проклятушому конаці! З шістдесят шостого — цілих двадцять три роки! Я сподівався, що мій син, мій єдиний син, день і ніч думатиме про мене й гостритиме ніж, щоб помститися за мою кров! Але я чую тільки сміх, бузукі та амане! Ти забув мене, а я, знеславлений, никаю провулками й полями. Чи думав ти, навіщо ми народжуємо синів? Щоб вони мстилися за нашу кров! А ти назвав побрагимом брата мого вбивці! Ще й показуєш йому свою дружину без паранджі! Згинь з очей моїх, гяуре!»

Зачувши таку жахливу лайку, Нурі-бей розлютився. «Ти що ж це, батечку, командуватимеш мною і з могили? Ні, годі вже!» — хотілося йому крикнути, але слова застряли в горлі. Він пришпорив коня і в'їхав до міста через Ханіотські ворота, а звідти помчав до грецьких кварталів. Сонце ще не закотилося за обрій.

В цей час через Лазаретні ворота в'їжджав до Мегалокастро капітан Міхаліс. Сонце вже сідало, і він мало не загнав кобилу, щоб встигнути проскочити фортечні ворота, поки їх

ще не замкнули. Здалеку бачив, як заворушилися прокажені. Цілісінький день товпилися вони біля воріт у пилюці й нечистотах, простягаючи напівзогнілі руки, прохаючи милостиню. Коли ж заходило сонце, їхній заробіток кінчався, вони підводились і один за одним рушали до Мескінь. Сьогодні поперед усіх пішли двоє молодят. Минулої ночі вони палко обіймались, а тепер так поспішали, що навіть не оберталися, щоб глянути одне на одного. Всі йшли мовчазні, з прөгнілими щоками, без носів, без вух, одні — криві, інші — з виразом сміху на обличчі, бо не було вже губ, і виднілися самі зуби. Всі квапилися, майже бігли. Можна було подумати, що настало друге пришествя і, зачувши сурму архангела, ці люди повискакували з-під землі й так поспішали, що не могли навіть діддатись, поки зберуться докупити всі шматочки їхнього тіла.

Капітан Міхаліс відвернувся: йому гидко було дивитись на прокажених. «Тільки здорові повинні жити,— подумалось йому.— А кому потрібні оці нещасні?»

Він дав кобилі шпори і проїхав через ворота саме в ту хвилину, коли нізами-воротарі, повернувшись у бік призахідного сонця, засурмили й спустили турецький прапор.

РОЗДІЛ ІІІ

Важкою була минула ніч. Повітря густе, нерухоме. Капітанові Міхалісу погано спалось. Тривожило весняне буяння. Молоде зелене листя сумно ворушилося в темряві. Люди розчиняли вікна, ходили по кімнатах, розстібали широкі сорочки, щоб було вільніше дихати. Декому з старих жінок здалося, що насунулось лихо; вони повиходили надвір і посідали на порозі, але й рота не розтуляли, боячись у недобрий час промовити слово, щоб не підслухала їх часом Доля міста — нехай вона буде проклята! — і не зробила того, на що, може, не зважилася досі.

Розмовляли одна з одною натяками, але мимоволі балачка щоразу поверталася до того таємного, невисловленого, що їх турбувало.

— А пам'ятаєш, як і того разу жоден листочок на дереві не ворушився?..

— Краще помовчала б!

— Хіба не відчуваєш — наче земля гуде під ногами?

— Схаменись!..

Потім знову замикалися по хатах і чекали як єдиної розради, щоб швидше на світ благословлялося.

І от з-за Ласіфйотських гір викотилося похмуре, непривітне, закрите шматками бронзових хмар сонце. Спалахнули вогнем мінарети, червінню зайнялося море. Мурдзуфлос ударив у три дзвони. Заворушилися по грецьких селищах люди, розчинялися двері, виходили по-святковому вбрані, добре вимиті, з накрохмаленими комірцями багатії: чоловік, жінка, трохи віддалік — свекруха, а попереду — віряджені діти, хлопчики із зторнутою білою хусточкою в руці, а дівчатка з бантами на голові.

Вони йшли вклонитися мужньому, сивоголовому покровителю Мегалокастро, святому вершникові Міні. Послухати також митрополита, який сьогодні має виступити з казанням, одержати з його рук проскуру. Адже сьогодні неділя, ніхто не торгує, крамниці позачиняно, багатий купець Сатана спить. Не завадить послухати вчення боже, це ж даром, на цьому нічого не втрачаєш, а завтра з раннього ранку знов аршин, вага, торгівля,— хто кого перехитрить! Шість днів дияволу, один — богові, запали ж лампадку обом, щоб застрахувати себе!

Церква ясніла, як небо, пахло свічками, ладаном, було прохолодно, хоч людей набилося, як бджіл у вулику. Та всім ще й місця не вистачило, багато людей стояло на паперті, а де-хто — на подвір'ї. Митрополит — вгодований, огрядний, з біло-сніжною бородою, в золотому облаченні, в митрі — стояв, як візантійський імператор перед престолом, немов якийсь страхотливе, небом створене чудовисько, що спустилося на землю перевірити, як живуть люди, й настрахати їх.

Піп Маноліс стояв уже перед царськими вратами, ставний, у парчевих ризах, і тремтячим голосом читав евангеліє, коли Каямбіс тільки відчиняв хатні двері, щоб рушити з жінкою до церкви. Минулої неділі вони справили весілля, тож на восьмий день, як велить звичай, молоді у весільному вбранні мали вклонитися покровителю міста святому Міні і принести йому в дарунок велику хлібину, замішану на кориці, мастисі й цукрі.

Іхній будиночок стояв неподалік від гавані, в тому місці, де у вузьких, звивистих провулках починався єврейський район і куди обрушувалися холодні північні вітри й солоні морські хвилі. Гаруфалья повисла на чоловічовій руці. Йшли вони не поспішаючи, гордовито, і, здавалося, весь світ вітав молодят. Вулиці сяяли і пахли миртом, посміхалося каміння, весь світ ніби одягнувся у весільні шати, навіть колючки під парканами — і ті зацвіли білим цвітом. Невже це те саме Мегалокастро, поневолене турками, з вузькими провулками убогих кварталів, зі смородом і брудом? Невже це те саме

люте Критське море, яке, кажуть, не любить людей? Гаруфалья непомітно звела млосні очі на чоловіка: «Господи, нащо слухати, що там попи торочать? От у нас рай, справжній рай, іншого — не посилай нам, боже!»

Вийшли на площу і звернули на вулицю, що вела до церкви. Каямбіс глянув на дружину, і щось ворухнулось у нього в грудях. Раптом йому здалося, ніби запавсь увесь світ і в цьому хаосі не лишилося нічого, крім оцього створіння, що йде поруч, — живе, тепле, пахуче, виряджене, як на весілля, з намистом на шиї, створіння, губи якого пахнуть людським теплом...

З позавчорашнього дня — відтоді, як дістав запрошення від капітана Міхаліса, — він був у поганому настрої. Адже вісім днів і ночей не обійматиме він своєї дружиноньки... Каямбіс раптом зупинився. Яке йому діло до святого Мина і до місцевих звичаїв, йому, відлюдному мешканцеві Сфак'ї? І навіщо гаяти час по церквах, чи не краще повернутися швиденько додому, адже вони — молодята, господь їм простить!.. У нього ж так мало лишилося часу. Ох, отой тварюка капітан! Він, певно, вже спустився в підвал і чекає на гостей... І притиснувши дружину руку, Каямбіс підморгнув їй:

— А чи не краще нам, жіночко, вернутися додому? — І від пристрасті йому аж дух перехопило.

Дружина почервоніла як рак, опустила повіки:

— Як накажеш, любий. Яннакосе..

Повернувши назад, вони почимчикували так швидко, наче за ними хто гнався. Перетнули площу, майже пробігли мимо платана і садиби паші, вузькими провулками дійшли до гавані. Каямбіс штовхнув ногою двері, вони розчинились, молодята увійшли в хату, замкнулися і впали на ліжку...

Капітан Міхаліс спустився в підвал ще вранці й сидів там самотній. Праворуч від нього на двох товстих брусах стояли три бочки вина. Ліворуч — дві череп'яні посудини; в одній олія, в другій зерно. Під стелею, на бантинах, висіли в'язки інжиру, гранати, айва і жовті, з зеленими прожилками зимові дині. На стіні. — пучки запашного зілля, шавлії, майорану. Пахло вином і айвою. Та через якийсь час сюди понаносять варених курей, восьминогів, ковбас, і пахощі, звичайно, зміняться.

Капітан Міхаліс сидів на високій лаві, прихиливши до стіни важку голову, туго пов'язану чорною хусткою. Він втупив очі в низенькі двері навпроти, але нічого не бачив, ні про що не думав, навіть не ворухився. Тільки час од часу натискав —

руками на край стола, що стояв перед ним, і він вигинався. Розум мовчав, як зацькований звір. Але серце краялось. На своє особисте життя він не мав чого нарікати, всього було у нього вдосталь. Сам здоровий, добрий господар, та й жінку гарну мав, люди шанували його. Син — викапаний батько, то й смерті він не боявся; помре — є кому робити його справу далі. Була у нього родимка на шиї, на тому ж місці була вона і в сина. І брови густі, колючі, як у батька, навіть очі — й ті батькові; маленькі, круглі і чорні, як смола. Якого ж тоді дідька неспокійно на серці? Не вмів він радіти, сміятись, докинути якийсь жарт або ж тепле слово, що заспокоювало б. Завжди замкнений, небалакучий, ніби сердитий.

Якось увечері зайшов до нього шуряк Манолакис, лагідної, спокійної вдачі чоловік, і, щось сказавши, засміявся. Капітан Міхаліс насупив брови, і бідолашний Манолакис так і прикипів до місця, сидів, мов на розпеченому вугіллі, а потім підвівся й пішов собі. «І не соромно йому, — сказав зневажливо капітан Міхаліс, звернувшись до сина. — Прийшов сюди сміятися!»

«Коли визволиться Кріт, — думав він інколи, — оживе й моє серце. Отоді вже я засміюся!»

А згодом йому приснився сон, та такий же виразний: буцім-то Кріт уже вільний, калатали дзвони, вулиці були вистелені миртовими й лавровими галузками. В гавані причалив білий панцерник, і грецький королевич зійшов на берег й поцілував крітську землю. А на березі стояв він, капітан Міхаліс, і тримав у руках срібну тацю, а на ній — ключі від міста; ті ключі він підносив королевичу. Стояв отак він з тацею, дивився, як радіє визволений Кріт, — визволений насправді, — проте душа його не заспокоювалась. «Що ж воно зі мною таке? — гаркнув він гнівно. — Якого дідька мені ще треба? Щоб я луснув!» І тоді вдарила йому кров у голову, в очах стало червоно. Душа в нього захвилювалась, а якесь чудовисько, що лежало на воді, — то була Горгона, сестра Олександра Великого, що плакала, біла хвостом, і від того море нуртувало... І поки він прислухався до плачу Горгони, думки його змінилися. Кріт набув іншого вигляду. В душі пустив коріння платан, розрісся і зробився таким густим, що розпирав йому груди, а на гілках його гоїдалися діди — босі, посинілі, з прикушеними язиками... Дув поривчастий вітер... І в ту мить, коли він нахилився, вклоняючись дідам, все зникло, спорожніла голова, і не лишилося нічого, крім ліхтаря з червоно-зеленими скельцями, а під ліхтарем — Нурі, і цитрусова ракі, і смажена куріпка... І раптом — розкотистий сміх і брови черкески...

Капітан Міхаліс схопився, постукав кулаком у стіну, аж дім заходив ходором. Потім втупив очі в низенькі двері, і раптом почав злитись і лютувати, що так спізнюються блазні.

А в той час, коли він гатив кулаком у стіну, з чотирьох боків міста поспішали блазні. Перший — Вендузос, власник таверни. Він прокинувся рано, перехрестився, став перед іконою з негасимою лампадкою і попросив свою покровительку, матір божу Амбеліотісу, щоб дала йому сили витримати гульню. Адже він ставав на велике змагання, яке триватиме вісім днів і вісім ночей, від неділі до неділі, і якщо йому не допоможе пресвята, він не витримає. Багато років тому попросив він ченця Никодимоса зробити йому ікону богоматері, тільки намалювати її не такою, як малюють іконописці — матір'ю, — а такою, якою вона йому привиділась уві сні: жінка, що збирає в серпні виноград, смілива, з повними губами, запнута білою критською хусткою, і тримає на руках, мов дитину, грона винограду. Чернець спочатку відмовлявся: такого не буває, казав він, про таке не написано в святих книгах, то — гріх. Треба, щоб вона тримала на руках Христа, а не грона винограду. Та Вендузос дав йому, крім грошей, сулію ракі і дві оки¹ в'яленої тріски, і чернець одразу ж став піддатливішим, перехрестився, дістав пензлі і намалював пресвяту — матір винограду. І тепер Вендузос стоїть перед нею босяй, у самих підштанках і благає:

— Амбеліотісо, покровителько шинків і шинкарів, прощай! Я йду в підвал до капітана Міхаліса. Твоя святість розуміє сама, що воно означає, тож допоможи! Я не пошкодував грошей і в'яленої тріски ще й ракі, щоб чернець намалював тебе, тобі ж це добре відомо, тож допоможи мені. Допоможи витримати і не сп'яніти, не запоганити часом стін; угамуй, пречиста, отого неприборканого звіра, капітана Міхаліса, щоб він швидше скінчив гульню і відпустив нас. Вісім діб, це ж так багато, пресвята, так багато, аман!²

Вендузос умився, вдягнувся, дістав із-за ікон ліру, вийшов з хати, попрощався з дружиною Марусьо та з двома дочками й наказав їм приходити через кожні два дні й довідуватись, що там творитиметься. Залишив їм на цілий тиждень грошей на харчі. Старшій дочці, освіченій, що працювала вчителькою, сказав написати щось на клаптику паперу, поклав той папірець до кишені, глянув довкола, на будинок, неначе прощався з усім, перехрестився й пішов.

¹ Ока — міра ваги (1,282 кг або 1,25 л (грецьк.).

² Аман — зглянься (турецьк.).

Спочатку він повернув до таверни, дістав папірець і приколов його до дверей, щоб видно було людям: «Через особисті справи власник таверни вісім днів буде відсутній». Трохи заспокоївшись, покvapно попрямував до капітана Міхаліса. Він спізнавався: той чорт нічого не скаже, але насупиться, а це ще гірше.

Проходячи повз оселю старшого брата, заможного купця, прискорив ходу: «Коли б тільки цей віслюк мене не помітив, а то здогадається, куди я поспішаю, і знов лаятиметься, нехай йому всячина!»

І потер свій баклажанового кольору ніс, який щодалі звисав усе нижче й нижче і вже мало не сягав самого рота.

— Тьху, нехай йому дідько! — пробурмотів Вендузос. — Чи ти ба, він мене повчатиме! Але і я ж йому встругнув позавчора. І сам не пам'ятаю, як це сталося. Йдучи, я похитувався і підпирав стіни. І от мій заможний братик виходить із свого будинку. Як тільки помітив мене, враз скривив пику. «А, це ти, клятий Манолісе, — сказав він мені, — і як тільки тобі не набридне все дудлити та дудлити?» Я вперся в стіну і роззявив свого рота: «А, це ти, грошовитий купчику? А твоїй милості не набридло тільки те й знати, що не пити, не пити, не пити?» Кілька перехожих, що саме нагодилися, так і вибухнули реготом. А гладкий віслюк мерщій туп-туп-туп — і дременув у хату.

Отак розмовляючи сам з собою, Вендузос чимчикував собі далі.

— На те божа воля, що я народився у страсну п'ятницю, а батько мій був попом, став би і я попом, а може, — адже багато ніг у сатани! — став би колись і єпископом. Але навіщо мені було мучитись у школі, навіщо самому лізти в ярмо? Я ж змалку грав на лірі, мене всі слухали, каміння — і те танцювало. Де яке весілля чи гулянка — там і я неодмінно, до всякої компанії пристану і вже не відстану, тим-то ді сови — Бідолашки — і прозвали мене Вендузосом¹. Отак помашеньку і звик я потягувати, та вже й жити не можу без чарки. Через те й відкрив таверну. Заповив я і богоматір на свій смак, щоб була схожа на мене самого, щоб ні в кого з християн не було такої; покличу її — і вона приходить. Нехай не бігає сюди-туди в чужих справах і не покидає мене тоді, коли мені потрібна. Вона моя, і тільки моя, і ніякому чортаці я її не позичу! Минулого року причепився до мене отой безбожник, капітан Поліксінгіс, щоб і собі замовити таку саму. Але чого це

¹ Вендуза — банка, яку ставлять хворим (франц.).

я буду позичати? «Ти позичиш свою кобилу, капітане Полік-сінгісе?» — питаю я його. «Ні», — відповідає. «Тож ї я не дам своєї пресвятої!»

На розі вулиці, що за джерелом Ідоменея, він несподівано спіткав Фурогатоса і Бертодулоса, які, аж захекавшись, теж поспішали до того чортяки. Всі вони так квапилися, що коли зіткнулись, то у Вендузоса випала з рук ї мало не розбилась ліра, а з Бертодулоса злетів капелюх.

— Слухай, Вендузосе, чого це ти так поспішаєш ускочити в левову пашу? — запитав Фурогатос. — Постривай, скрутимо по цигарці, та й духу наберемося!

Посідали на мармуровій плиті край джерела ї подіставали кисети. Посередині сидів Фурогатос¹, здоровило з обвислим черевом і довжелезними ножищами. Коли він починав танцювати, то раділа вся критська земля. Коли б не ті ноги, з ним ніхто не вітався б. Бо хто ж вітатиметься з чоловіком, якого дупцює жінка! У нього були широкі брови й колючі вуса, тим і скидався він на дикого kota.

Фурогатос співчутливо схилювся над Бертодулосом, поправив на ньому накидку, яка мало не злетіла, коли вони буцнулись, і насунув йому на довгу сиву чуприну капелюха з цупкими крисами.

Бертодулос — чистенький, приемний старигань з вузьким шляхетним обличчям, з гострим свіжовиголеним підборіддям і з короткими бакенбардами. Це був перший у місті, а може, й на всьому Криті чоловік, який не побоявся ні бога, ні людей і зголив вуса. Спочатку критяни думали, що він безбородий, і нічого до нього не мали, коли ж дізналися, що він голить і вуса, і бороду, обурились. «Нечувано! — гомоніли вони. — Він насмілювся порушити звичай, скоро й не знатимеш, де чоловік, а де жінка!» Одні кидали на нього камінням і лимонними шкурками, інші, розумніші, перестали вітатися з ним.

«Такої ганьби не можуть стерпіти критяни! Слухай ти, Бертодулосе! — якось кинув йому в обличчя Барбаянніс, підкручуючи свої вусища. — Тут, на Криті, визнаються дві статті людей, а не три, — чоловіки й жінки; перевертнів ми не потерпимо!»

І ось однієї неділі, коли веселий Бертодулос з гітарою в руці прогулювався біля Трьох арок, його схопив п'яний Фурогатос, намагаючись перед усім людом спустити з нього штани, щоб пересвідчитись, чи він Бертодулос, чи Бертодулена. Та тут заступився дехто з тверезих, передумав і сам Фурогатос,

¹ Фурогатос — буквально: дикий кіт (грецьк.).

заходився плакати, схопив Бертодулоса в обійми, стискав його, гладив і цілував.

«Пусти мене, задушиш!» — дригав ногами й верещав Бертодулос. Відтоді вони стали нерозлучними друзями.

Бертодулосу поталанило, що він не був крітянином, а походив із Закінфу. Казали, що він нібито граф, але сам він не пам'ятає, як опинився в Мегалокастро, серед цих дикунів. Став учителем і вчив їх грати на гітарі. Справжнє його ім'я було граф Мандзавіно. Та от лихо — він страшенно боявся холоду: і взимку, і влітку не скидав з плечей просторої зеленкуватої накидки. Отож городяни прозвали його Бертодулосом¹, і це прізвисько так і прилипло до нього.

Косоокий, кривоногий, та ще й з якоюсь чудернацькою вимовою, він умів пожартувати, хоч і був лякливий.

Та з часом уроків у нього все меншало — навіщо городянам гітара? А їхні осячі голови ніяк не годилися для закінфських канцонет², і бідолашний Бертодулос голодував, ходив по кав'ярнях, майстерно розповідав про своє життя, про колишню велич, про аристократок, про кантати і мандолати³ Закінфу, брав гітару і тихенько наспівував яку-небудь старовинну мелодію. Тоді господар роздобрювався і подавав Бертодулосові чашку кави з сухарем, чи з шматочком лукуму, чи з помаранчевим варенням, і граф заморював черв'ячка. Іноді він просив дозволу загорнути шматок лукуму в чистий папір і взяти з собою; адже він заприятелював з однією домогосподаркою похилого віку, і совість не дозволяла йому ласувати самому. До того ж він знав, що бідолашна полюбляла лукум, бо на те, щоб його їсти, зуби були не потрібні.

«Цей підходить для гулянок», — подумав капітан Міхаліс, почувши якось, як Бертодулос розп'якував у кав'ярні Тріалоніса.

Бертодулос розповідав того дня про Закінф — фйоре ді Леванте⁴, куди нога турка ніколи не ступала, де народився гімн: «Впізнаю тебе по шаблі...»⁵.

Капітан Міхаліс підкликав його до себе: «Послухай, що я тобі скажу, кіре Бертодулос. Ти — знатного роду, і ганьба для міста, що воно не може тебе прогудувати. Відтепер одержу-

¹ Бертодулос — буквально: раб накидки (грецьк.).

² Канцонета — нескладна багатоголоса, а пізніше одноголоса пісня в Італії (італ.).

³ Мандолати — ласощі з яєць, цукру і мигдалю (грецьк.).

⁴ Фйоре ді Леванте — квітка Сходу (італ.).

⁵ «Впізнаю тебе по шаблі...» — перший рядок «Гімна волі» Д. Соломоса. Перші строфи цієї поеми, покладені на музику Мандзаросом, з 1865 року стали національним гімном Греції.

ватимеш щомісяця гроші, щоб не бідував, тільки щоразу, коли я покличу тебе, ти мусиш приходити до мене на гулянку». — «З великою охотою, шановний добродію, — відповів граф і, скинувши капелюха, поклонився до самісінької землі. — Я раб твій, уславлений капітане Міхаліс!..»

Отож Фурогатос закутував стариганя в накидку, як малу дитину, а той хихикав, наче його лоскотали.

— Набирайся духу, Бертодулосе! — мовив Вендузос. — Велика буря насувається на нас, нещасних!.. Адже в цьому підвалі народився гімн «Впізнаю тебе по шаблі!..»

— Нехай тебе це не хвилює, сйоре Вендузос, — про всяк випадок я вжив заходів. Будь ласка! — І Бертодулос гордовито дістав з-під накидки згорток, що тримав під пахвою.

— А що там у тебе, сйоре Бертодулос? — спитав Вендузос, обмацуючи згорток.

— Білизна, щоб перемінити, як виникне потреба, — відповів чистенький старигань і почервонів.

— Годі вже вам! — утрутився Фурогатос, кидаючи недокурок. — Перепочили трохи — й гайда! Ходімо, хлопці, в «лабіринт до Мінотавра» — і нехай нам поможе господь!

Взявшись за руки, троє горілчаних братів капітана Міхаліса попрямували до його садиби.

А біля церкви святого Мینی, неподалік від мечеті — колишньої церкви святої Катерини, — метушився ще один запрошений, Ефендіна. Він докладав неабияких зусиль, але ніяк не міг перейти з одного боку вулиці на другий, щоб потрапити в район, де жив капітан Міхаліс.

Ефендіна був ще не старий, з підстриженою білою бородою, з вицвілими, лякливими, банькатими очима. Голова у нього кілька разів обмотана широкою білосніжною чалмою. То був його саван, який він носив на голові весь вік, завжди готовий загорнутися в нього і увійти до раю. Багато років тому Ефендіна відвідав Мекку і відтоді схитнувся з розуму — чи то від спеки й спраги, чи від задухи, чи від божественного безумства; відтоді йому ввижались всілякі жахи. Він повернувся до Мегалокастро і став хаджі в тутешньому теке, де зробився святим якийсь його предок. Спочатку до нього ходило кілька турчунят: він навчав їх грамоти і лупцював — коли він їх, а коли й вони його — доти, доки одного разу Браймакі, небіж Нурі-бея, провалив йому голову. І навчання на тому скінчилося.

Цей монастир, у якому жили дервіші, стояв біля церкви святого Мینی. Монастирське подвір'я просторе, поросле тра-

вою, в глибині — три облуплені халупки, а посередині — могила святого: дерев'яна труна з мармуровою плитою, на ній — зелений тюрбан і напис золотими арабськими літерами, що облізли від сонця і дощів. Навколо могили — довгі лави, на яких щоп'ятниці сиділи віруючі, дивились на могилу святого, розмовляли, смоктали цибухи, пили каву, що готувала їм мати Ефендіни — мулла Хаміде, чаклунка. Тюрбан усередині був порожній, і віруючі кидали туди дрібні монети, просячи, щоб святий допоміг їм у їхніх справах на цьому й на тому світі. Вони просили не так багато, як, буває, просять християни: їм потрібна була тільки смачна їжа та гарні, лагідні жінки — і на цьому, й на тому світі. Тільки для цього вони приносили подарунки святому — щоб той заступався за них.

Щоранку, коли сходило сонце, Ефендіна сидів у подвір'ї, просто на землі, біля могили предка, підгорнувши під себе ноги, і тримав на колінах великий коран. Він розгойдувався доти, доки не паморочилося в голові. Тоді починав співучим голосом читати і плакати. Коли ж було холодно, схоплювався, випростував руки, схиляв голову на плече і танцював по-дербішському, свистів, плювався, тупотів ногами, аж поки йому ставало жарко. А опівдні, коли дошкуляв голод, він, як пришелепуватий, гасав з одного кінця подвір'я в другий, сопів, чмихав і добре упрівав, хоч і бігав у самій чалмі та підштанках із мішковини. Вулицею проходили сусіди і дивились на нього крізь ґратчасте віконце. Одні сміялись, інші жаліли й казали йому: «Ради бога, Ефендіно, що з тобою? Хто заправив тебе пальним?» — «Я ношу в собі полум'я, сусідо! — відповідав він, не зупиняючись. — Полум'я ношу!»

Коли ж Ефендіні вдавалося втекти від старої матері і вийти на вулицю, хлопчак-грек бігли за ним і кидали в нього камінням. Він тікав переляканий, намагався перебігти з одного тротуару на другий, та марно. Вулиця здавалась йому глибокою річкою: він хотів перейти її, та знемагав від утоми і повертався назад — адже він не вмів плавати. Щоразу, коли капітан Міхаліс влаштовував гулянку, він запрошував і Ефендіну, щоб у нього був і турецький блазень. Ефендіна приймав запрошення і радо, і з острахом. Він лічив місяці, чекаючи, коли до теке прибіжить Харітос і шепне йому на вухо: «Привіт від мого дядечка, капітана Міхаліса, він велить прийти до нього в підвал...»

Цілий рік йому кортіло попоїсти свинини, він усе віддав би за свиняче м'ясо, за білий хліб, ковбасу і вино. Та пророк не дозволяв йому пити вино, не дозволяв їсти й свинину. А жінок Ефендіна і на очі не хотів бачити, його поймав страх перед

ними. Якось одна жінка з Бігазі пожартувала, вдавши, ніби женеться за ним. Ефендіна впав і з піною на губах почав качатися по землі. Тільки одна втіха лишилася у нього в житті — гріховна, проте принадна: щоб хоч раз на шість місяців запрошував його до себе капітан Міхаліс, напував його вином, годував свининою, щоб хоч раз на шість місяців набити собі шлунок.

«Примушуй мене, капітане Міхаліс,— казав йому Ефендіна,— приставляй ніж до горла і наказуй: їж свинину і пий вино, а то заріжу тебе! Примушуй, капітане Міхаліс, щоб на мене не впав гріх».

Отож їв він, і пив, і просторікував про все, що наболіло на душі за шість місяців,— адже пророк не дозволяв йому вилити душу, щоб заспокоїтись. Патякав і про те, що знав про свого сусіду,— так називав він святого Мину. Одна тільки стіна розділяла їх, тож він чув, як святий щоночі виїжджав на коні із церкви, і страх поймав його, і він залазив під ковдру, а вранці крав оливу з лампадки на могилі діда і тайкома наливав у лампадку святому Мині.

Вісім та ще вісім — шістнадцять днів на рік Ефендіна п'є, їсть і лається в підвалі капітана Міхаліса, як справжня людина. І голова у нього працює як слід, не палає в ній полум'я, і він може без страху перейти з одного тротуару на другий... Та чудові дні швидко минали. Як тільки бідолашний Ефендіна залишав підвал капітана Міхаліса, знов починалися святощі й муки.

Діставши запрошення, цілісіньку ніч не міг він заснути з радощів. Рано-вранці підхопився, босоніж пройшов двором, тихенько прочинив хвіртку, щоб не почула мати, і метнувся на вулицю. Подався попід стіною церкви святого Мина, повз грецьку школу, дійшов до мечеті — колишньої церкви святої Катерини. Став. Його пройняв холодний піт — тепер треба було перейти на протилежний тротуар, щоб звідти прямувати вже до господи капітана Міхаліса. Він ступив правою ногою вперед, але тут же забрав її назад і почав тремтіти. Бо перед ним лежала не вулиця, а ніби глибока річка, яка несла дерева й каміння і бігла, шумуючи, поміж двох тротуарів.

Ефендіна прихилився до стіни, витер піт і кинув погляд в один і в другий бік — на вулиці нікогісінько.

«Невже ж тут ніхто не пройде, турок чи християнин, нехай навіть єврей, хто б мене пожалів?»

Висолопивши язика, хвилюючись, Ефендіна чекав. Там, по той бік вулиці,— вино, свинина, ковбаси... Голубчику, наберися ж духу, розженись і перебіжи дорогу!

І Ефендіна знову розганявся, та як тільки нахилив голову і бачив дорогу, вертався й спирався на стіну.

Над ним саяв сніжно-білий мінарет, сонце заливало дахи, десь далеко вився дим з печі Тулупанаса. В оселі на протилежному боці курка знесла яечко й кудкудакала. Від церкви святого Мини долинали ніжні заколисуючі псалми.

«Невже ж до церкви не йтиме жоден християнин і не пожа-ліє мене? Не переведе на той бік? Невже я даремно чекаю? Невже спорожнів світ? Що за безлюддя! Горе мені!»

Раптом його поймав жах, і він заходився кричати:

— Допоможіть, християни!

На протилежному боці розчинилися добротні двері з важкими бронзовими засувами: вийшов кір Харілаос Ліондаракіс, скнара-мінйяло. Був він отакесенький карлик, з аршин заввишки, із скуйовдженою бородою, з волохатими короткими пальцями, у черевиках з потрійною підшвою, в коротенькому темно-вишневого кольору пальті, а в руці тримав невеличку палицю з срібним набалдашником — головою лева. Казали, нібито кір Харілаос Ліондаракіс був знатного венеціанського, а згодом грецького роду: його предки малювали на своєму прапорі лева на вежі.

Кір Харілаос зібрався до церкви, та, побачивши Ефендіну, почав зловтішно сміятися. Він радів, коли бачив божевільних, прокажених, сліпих, убогих, безталанних. Вигляд нещасних викликав у ньому почуття задоволення, до якоїсь міри втішав його в тому, що сам він був карликом.

— Ефендіно! — покликав кір Харілаос. — Ану наберися духу, сердешний, і перебіжи вулицю!

— Невже ти не віриш у бога, кіре Харілаос? — озвався бідолаха. — Підійди до мене хоч ради того дня, що оце настав, дай мені руку і допоможи перейти вулицю. Я так поспішаю до капітана Міхаліса, та ніяк не можу дістатися до нього.

З дверей вийшла служниця з товстими губами, з смагливим обличчям. Кір Харілаос палав пристрастю до неї. Вночі він ставав на стільчик і вилазив до неї на ліжко: йому дуже кортіло зробити те, що роблять у таких випадках всі чоловіки. Служницю це розважало, вона дозволяла йому забратися до себе в ліжко і аж надривалась від реготу. «Треба щоранку, хазяїне, випивати натщесерце свіже яйце, — радила вона йому, — питимеш, і господь допоможе тобі!» Потопаючий хапається за соломинку, тож курдупель Харілаос випивав щоранку яечко, щоб набратися сили.

— Хазяїне, ти забув випити яечко, щойно курка знесла, — сказала лукава жінка і тицьнула йому в руку яйце.

Кір Харілаос дістав складаний ніжик, проколов яечко з одного кінця, потім з другого, закинув голову назад і висмоктав його.

— Допоможи мені, кіре Харілаос, якщо ти в бога віруєш!— благав Ефендіна.

Курдупель глузливо засміявся.

— Знову свинину жертимеш, небораче, осквернишся, не йди краще!

— Та невже ж ти не віриш у бога? Дай мені руку і допоможи!

— Та й вина надудлишся, Ефендіно, опоганишся! — вів да-лі карлик, бавлячись маленькою паличкою.

— Якщо мене навіть дідько вхопить, однаково піду! Іншої радості у мене, сіромахи, немає. Нехай господь пошле тобі гарні заробітки, подай мені палицю, кіре Харілаос, щоб ухопитись.

Аллах зглянувся на бідолашного Ефендіну: на розі показався безбородий дідок у дерев'яних сандалях. Він, певно, йшов з Перволи, бо ніс у руці кошик з пахучим зіллям. Ефендіна розкрив обійми:

— Алі-ага, любий Алі-ага, ти добра людина, справжній мусульманин! Переді мною багато води, багато полум'я, допоможи мені подолати їх!

Добрий дідок, не кажучи й слова, обережно взяв Ефендіну за руку, не кваплячись, допоміг йому перейти вулицю і лишив на другому боці. Потім повернув голову і хотів був щось сказати, та передумав. Поправив під пахвою кошик і пішов своєю дорогою. «Що йому скажеш? — думав він.— Аллах жалісливий, жалісливий і всемогутній. Він може свиняче м'ясо перетворити в роті на баранину, а вино — на воду. Що захоче, те й зробить! Іж і пий, Ефендіно, і покладайся на аллаха!»

Коли задиханий Ефендіна прийшов до господи капітана Міхаліса, всі запрошені вже спустилися до печери лева. Харітос бігав сюди й туди, то в кухню, то в підвал, носив закуски. Ніздрі у Ефендіни роздулися від апетиту. У підвалі дзенькали склянки. Пахло ковбасою, і Ефендіна притулювся до одвір-ка, бо в нього аж голова пішла обертом. Цієї миті у нього в душі пролунав гнівний голос пророка: «Невже ти продаси душу, Ефендіно Каваліна,— так йому вже не раз казав про-рок,— продаси душу за кусень свинини? Згадай Мекку, пус-телю, верблюдів, ладан, чорний камінь, по якому я ходив і з якого піднісся на небо. Згадай свого предка, який сім днів і ночей конав на мінареті без хліба, без води. Всі собаки міста

тоді скажено вили разом з ним! А тепер, якщо приведе аллах тобі зустрітися з ним,— він сидить у печері, перед ним тече молочна річка і повно пілаву. На одному коліні у нього сидить чиста, незаймана дівка, а на другому — незайманий хлопчик, і він ніжно пестить то дівку, то хлопчика! Ти ж із роду святих, не забувай про це! Ефендіно Каваліна, в цю хвилину ти входиш у пекло, але ж ворота ще не зачинені, тікай!»

Бідолашний Ефендіна боязко слухав голос Магомета і дивився то на ворота, то на двері, що вели в підвал, звідки пахло ковбасою. І поки в ньому боролися протилежні бажання, на подвір'я вийшла кіра Катерина.

— Ти ще тут, Ефендіно? — спитала вона. — Спускайся ж мерщій у підвал, а то матимеш клопіт!

— А ви вже поприносили закуски, кіро Катерина?

— Давно вже, поспішай!

— Воля божа,— пробурмотів Ефендіна.— Бог послав мені кіру Катерину, не можу ж я перечити — то великий гріх. Невже я з богом стану на прю? О аллах, аллах, про одну ласку прошу тебе: дозволь мені вчинити всі смертні гріхи, навтішатися, бідоласі, принадами цього світу. А потім, за півгодини до смерті, дай мені час покаятись. Не вистачить півгодини? Вистачить! Тільки цього я й прошу в тебе. — І кинувся вперед, штовхнув двері й зайшов.

На високому стільці, навпроти дверей, у хмарах тютюнового диму сидів капітан Міхаліс, спокійний, похмурий, з насупленими бровами. У нього над головою на цвяху висів нагай. По обидва боки від нього на довгих лавах сиділи запрошені: з одного боку Вендузос і Каямбіс, з другого — Фурогатос і Бертодулос. На високому столі парували страви. Багрове, як кров, іскрилося у великих склянках вино.

Вендузос поставив на коліна ліру, приклав вухо, крутив, вертів, настроював її. Бертодулос, у своїй незмінній накидці, сидючи під захистом Фурогатоса, безперестану жував, трохи наляканий і щасливий. А Каямбіс мовчки їв, пив, але думки його витали біля дружини.

Капітан Міхаліс спорожняв склянку за склянкою. Вино не давало йому ніякої втіхи, йому було навіть бридко пити. Щоразу, коли він підносив склянку до рота, губи його відкопювались, ніби хотіли відштовхнути її. Та він через силу вливав вино в себе, щоб потопити тих демонів, які сиділи в ньому. Ні жінка, ні війна, ні господь бог не могли приборкати їх. Його демони боялися тільки вина, тому він і починав пити

його щоразу, коли відчував, що вони беруть над ним верх. А в тому страшному реві, що виривався з його грудей, вчувались голоси і найдавніших його предків — тигра, вовка, дикого кабана, а іноді й волохатих прапрадідів з печер Псіло-рітіса.

Але сьогодні якийсь новий демон заворушився в ньому. Цей демон не ревів, не лякав, а сміявся, дихав не смородом, а мушкусом. Капітана Міхаліса поймав жах, і він раз у раз наливав собі й пив...

Як тільки розчинилися двері й увійшов Ефендіна, капітан Міхаліс підвів голову. Зляканий Ефендіна тер руки, гоїдав піднятою ногою і не наслідювався поставити її на сходинку. Язик у нього ніби приріс. Хотів сказати: «День добрий, капітани»,— але не міг вимовити й слова.

Капітан Міхаліс простягнув руку і показав на низьку лавку навпроти себе:

— Сідай!

— Що б його заграти тобі, капітане Міхаліс? — спитав Вендузос, не відриваючись від ліри.

Але Фурогатос уже підвівся. Він попідсував лави ближче до стін, щоб було просторіше. У нього свербіли вже п'яти, немов по них забігали мурахи. Одним після вина хочеться поспівати, пожартувати, іншим — поплакати або поспати. А цього любителя курятини зазжди тягло до танців. Протрусившись добре, він ставав тверезим, тобто у нього тоді виникало зухвале і нездійсненне бажання — перемогти непереможні закони, злетіти в повітря й довіку літати там. Та не виходило! Танцюючи, він літав тільки по землі, тож починав знову пити, щоб набратися сили.

Капітан Міхаліс поволі обвів очима товаришів, придивляючись до кожного. Ні пісн^я, ні танок, ні ліра не могли сьогодні заспокоїти його серця. Погляд його зупинився на Ефендіні.

— Хазяїне! — похопився той злякано.— Не вимагай від мене, щоб я перекидався і лаяв пророка. Спершу настрахай мене, силоміць примусь попоїсти й випити, щоб я набрався сміливості!

Але тут розгулив рота Бертодулос, який уже встиг випити, закусити й набратися духу.

— Уславлений капітане Міхаліс,— почав він своїм неквапливим, тягучим голосом,— чи не розповісти вам одну незвичайну старовинну венеціанську історію, щоб згаяти час? Я на власні очі бачив її в театрі, і серце моє відтоді не може знайти спокою! Скільки разів доводилося мені забувати про всі

свої злигодні, коли я пригадував несправедливо вбиту знатну дочку Венеції — Дісдемону! ¹

— Кого, кого? — перепитав капітан Міхаліс і примружив очі.

— Дісдемону, шановній капітане, відому дочку венеціанського вельможі. Хіба вам не доводилося чути про неї? Її покохав один арап, гарний хлопець. Але з ревнощів та з великого кохання він убив її. Дісдемона взяла хустку...

Капітан Міхаліс простягнув долоню, щоб затулити Бертодулосові безсоромного рота.

— При мені, Бертодулосе, ніяких розмов про жінок!

Бертодулос зіщулювся, і венеціанська історія так і лишилась недоказаною.

— Зрозумів?

— А що ж робити далі? — спитав Вендузос, тримаючи смічок напоготові.

— Грай, сатана тобі підкаже! — відповів капітан Міхаліс і прихилив важку голову до стіни.

Каямбіс перехилив склянку і втер губи. Фурогатос, уп'явшись очима в ліру, гойдав правою ногою...

Та раптом уся оселя здригнулась, щось затріщало, і Бертодулос схопився за бочку, щоб не впасти. Айва, гранати, дині, що висіли на бантинах, загойдались, б'ючись об стелю.

— Землетрус! — скрикнув Вендузос і схопився на ноги.

Фурогатос простягнув руку до дверей. Думки Каямбіса полинули в гавань, у маленький убогий підвал, до рідної Гаруфальї. Ефендіна упав навзнік і трусився, як у лихоманці.

Нагорі зчинився гамір, метушня, заверещали жінки.

— Ради бога, — давайте відчинимо двері — і вийдемо на двір, — мало не заплакав Фурогатос.

Та капітан Міхаліс зняв нагай, що висів у нього над головою, і крикнув:

— І вам не соромно?

— Чого ж нам соромитись? — поквапився заперечити Фурогатос. — Це ж землетрус, капітане Міхаліс! Це ж не людина, з якою можна поборотися!

І тільки-но він вимовив ці слова, як у надрах землі розлігся протяжний глухий гуркіт, немов заревів бугай. Місто заколивалось, задзвонили самі по собі дзвони святого Мینی.

— Святий Діонісе, допоможи мені! Я — граф Мандзавінос! — заверещав Бертодулос і закутав голову накидкою.

¹ Ім'я шекспірівської героїні Дездемони походить від грецького «дейсдаймо» — побожний, а Бертодулос перекрутив його і зробив «Дісдемона» — лихий демон.

Капітан Міхаліс ляснув нагаєм.

— Ніхто не руш із місця! Підніміть Ефендіну з підлоги і поставте на бочку!

А сам шмагнув нагаєм Бертодулоса і збив з нього накидку.

— Землетрус, Бертодулосе, звичайна річ. Чуєш, Кріт ворушиться, як жива істота. Отак котрогось дня глянеш — а він уже пристав до Греції!

Раптом у капітана Міхаліса з'явився піднесений настрій. Йому захотілось говорити. Він пам'ятає, був ще хлопчиськом, коли стався великий землетрус, що зруйнував половину їхнього села. Люди розгубились, кричали, плакали і гинули під руїнами будівель. І тільки його батько, капітан Сіфакас, спокійно, мовчки своїми плечима підпер одвірок і підтримував його доти, доки не пройшли дружина з дітьми, дві пари волів і сіра кобила. А потім рвучко стрибнув уперед, і оселя завалилася. Відтоді капітан Міхаліс не боявся землетрусу. Він розумів, що й це лихо сміливий чоловік може подолати. Поналивав у склянки вина, всі випили, і на душі в них стало спокійніше.

Але кругом зчинився гамір, сусідки вибігали з дворів на вулицю, рвали на собі коси й верещали. Навіть Архондула, зарозуміла, причеплива стара діва, вибігла на вулицю і, тримаючи за руку глухонімого брата, разом з сусідками почала кричати й вищати, наче й не походила із знатного роду.

В той час у церкві виступав митрополит. Спочатку він говорив про бога, та швидко покинув небеса й спустився на Кріт. Він стояв перед золотим престолом, і його гучний голос підносився до склепіння, на якому був намальований суворий владика Христос, а звідти ринув униз, аж у церкві гуркотіло. Християни тиснулись одне до одного, немовби й справді то був голос владика Христа, який вергав їм слова з високого склепіння, і вони, тремтячи, схиляли голови.

— Діти мої,— промовляв старець,— настав великий піст, наближаються страсті господні, страх повинен опанувати людину, і тільки про одне мусить вона думати — про кров, яка пролилася на хресті. Але, нехай простить мене господь, я кажу про страсті господні, а у мене в думках — Кріт.

Він високо підніс руки до небесного склепіння, на якому в сонячному ореолі навколо голови сяяв Христос.

— Господи! — скрикнув митрополит.— Скільки вже покоління, скільки тисяч крітян здіймали, як і я, до небес руки, промовляючи: доки, господи, доки! Ми ж не камінь і не дерево, господи, адже у нас душа, ти ж дав нам живу душу, люди ми, доки ж проливатиметься кров Кріту? Вже море стало багря-

ним від крїтських берегів аж до Гелеспонта і Константинополя!

І в ту мить, коли старець, підвівши голову і втупивши очі в церковне склепіння, ніби чекаючи відповіді, замовк, здвинулась вся церква, загойдались люстри і залунали дзвони, хоч до них і не доторкнулась людська рука.

— Землетрус! Землетрус! — заметушилися люди. Жінки кинулися з бабинця до виходу, а за ними, наступаючи один одному на ноги, почали тиснутися й чоловіки. Від ляку митрополит не міг поворухнутись, наче прикипів до місця. І все дивився на Христа, витріщивши очі. До нього підбіг Мурдзуфлос, схопив за попереk і вивів через запасний хід на подвір'я.

— Митрополите, ваша святість,— казав він йому й легенько плескав по плечу,— не бійтесь. Це землетрус — він швидко минеться!

— Согрішив, господи, согрішив! — бурмотів митрополит, і очі його налилися сльозами.— Сам винен! Замість того щоб говорити про твої страждання, я говорив про Крїт.

Капітан Поліксінгіс, поки християни слухали обідню, виїшов прогулятися по турецькому махала. Виголений, напахчений лавандою, у фесці набакир, ступав він гордовито, прислухаючись, як порипують чоботи, і всією істотою відчуваючи щастя. Він був сповнений сили і лиснів, як викоханий жеребець або бугай, що вигулюється весною на леваді. Все тіло у нього аж вигравало від сили, злагодженості всіх його органів, аж пашіло здоров'ям.

«Та хіба ж не шкода, хіба це справедливо, що молодість людини така скороминуща? Чи не злякався часом господь, що ми відніmemo у нього трон, і через те поступово обеззброює нас — насамперед випадають зуби, стає нетвердою хода, потім розладнуються нирки, мутніють очі, капає з носа, тече слина. Смерті я не боюсь, не страшно, коли зненацька звалить мене куля, але під тим, щоб отак поступово руйнуватися, свого підпису не ставлю!»

Не встиг він скінчити своєї думки, як турецьке махала заколихалось, із петель почали зриватися двері, по дворах залунали зойки туркені і стукіт підборів. З-за рогу висунулась опасиста арапка Рухені й загорлала:

— Аман, яраббі!

Піднос, який вона несла на голові, захитався, коржики з кунжутом попадали на землю, в кінський гній.

Капітан Поліксінгіс вперся рукою в стіну, щоб не впасти. Долі заманулося, щоб це сталося біля садиби Нурі-бея.

— Землетрус! — прошепотів він, і на його обличчі проступили крапельки поту.

Усе міг він перебороти — хвороби, небезпеки, війни, жіночі примхи, — але з землетрусом як боротися? Адже не знаєш навіть, де його стати! Капітан Поліксінгіс зблід. Оглянувся довкола. Він стояв біля зелених воріт Нурі-бея. З двору долинули верескливі голоси. Прислухався й став чекати. Чи розверзеться ж земля, чи поглине людей? Чи тільки похитається й на цьому все скінчиться? Все місто в чеканні на якийсь час ніби завмерло. Собаки спершу завили, потім підібгали хвости, повитягували шиї, шерсть на них настовбурчилась. Повітря стало жовтим, мутним, з-під землі донісся якийсь дивний гуркіт, немов там щось закипіло, і ту ж мить повалились будівлі, немов кипариси, захитались мінарети, стіна, на яку капітан Поліксінгіс сперся, тріснула. В будинку Нурі-бея посипалися шибки, попадав посуд, лампи.

Раптом розчинилися зелені ворота, і на вулицю без паранджі, простоволоса, боса вискочила Еміне-ханум і, зойкнувши, впала непритомна посеред вулиці. Слідом за нею, тримаючи в руці червоні сандалі, бігла хрещена арапка. Вона схилилась над господинею, бідкалась над нею, але та лежала, закинувши голову, біла як полотно.

Очі у капітана Поліксінгіса заблищали.

— Еміне-ханум! — пробурмотів він і підійшов до неї. До його блілого обличчя раптом прилила кров. Багато років бажав він побачити цю дику черкеску, а тут саме щастя в руки — стався цей землетрус, і ось вона перед ним, без паранджі, боса, така, якою він хотів її бачити.

Поліксінгіс вп'явся в неї очима, але тут підскочила розлючена арапка й відштовхнула його.

— Це жінка Нурі-бея, — хотіла його налякати, — не підходь! — І кинулась розв'язувати хустку на шиї господині, щоб прикрити нею обличчя.

— Якщо не дати їй понюхати лаванди, вона помре, небога! — сказав капітан Поліксінгіс і дістав з кишені флакончик з одеколоном, який завжди носив при собі, щоб лишати за собою на вулицях приємний запах.

Він відкрив флакончик і, ставши на коліна, підніс його черкесці до носа.

Земля тим часом перестала коливатися, люди по дворах заспокоювались, життя в місті входило в свою колію. Посміливішали й собаки і знову загавкали, немов лякаючи землетрус.

Черкеска глибоко зітхнула й розплющила очі. Побачивши над собою незнайомого чоловіка, скрикнула й долонями затулила обличчя.

— Іди геть! — гримнула й собі арапка. — Іди геть, якщо тобі дороге життя. Зараз з'явиться Нурі-бей!

Але капітан Поліксінгіс не міг відірвати очей від черкески, забувши і про життя, і про смерть. А її очі, чорні, блискучі, були повні гніву і обурення. Та, відчуваючи на собі поривчасте дихання чоловіка, вбираючи в себе напахчене повітря, що йшло від нього, вона поволі ставала податливішою, очі пом'якшали, повіки наче обважніли.

Еміне звернулася до служниці:

— Хто цей гяур?

— Капітан Поліксінгіс, моя господине, твій раб, — відповів він сам. — Залиш собі ці парфуми на згадку про мене.

Але черкеска кинула флакончик йому в обличчя, підвелась, і в очах у неї знову спалахнув гнів.

— Я йду! — сказав капітан Поліксінгіс, зітхнувши. — Прощу не гніватись!

— Злякався? — глузливо засміялась черкеска.

— Кого?

— Нурі-бея!

— Тільки тебе боюсь я на цьому світі, господине. Коли накажеш мені в цю хвилину померти, клянусь честю, помру, щоб більше ніколи не доторкнутись до тебе!

Та, сказавши це, він тут же схаменувся і поспішив додати:

— Коли є бог, я колись таки доторкнусь до тебе, Емінеханум, доторкнусь, — сказав він уперто. — Настане день, коли я доторкнусь-таки до тебе, хоч би й світ перевернувся!

Черкеска глянула на нього проникливо, без сміху. Неначе прицінювалась. А капітан Поліксінгіс стояв нерухомо, заклавши праву руку за шовковий пояс, і ждав.

— Моему богові, — сказала вона нарешті й, не поспішаючи, закрила обличчя прозорою хусткою, що була на шиї, — моему богові від греків стає бридко.

— А мій бог любить черкесок, адже він всемогутній, — відповів капітан.

Почулися голоси. З-за далекого рогу виткнулися два турки, відчинялися двері. Арапка схопила господиню за пояс, і обидві метнулися в двір. Грюкнули зелені ворота.

Капітан Поліксінгіс хотів йти, але в нього підгиналися коліна.

— Пропаша моя голівонька... — пробурмотів він. — Ніколи не випадало мені не те що повтішатися з такою жінкою, а на-

віть ні поцілувати, ні доторкнутись. Де б знайти якесь полум'я, щоб кинутись у нього й охолонуть?

Він глянув навколо напівбожевільними очима. Все раптом змінилося — вулиці, обличчя людей.. Неначе різнобарвний килим, на якому було намальовано будівлі, мінарети, насипи, море, схвильоване місто...

І капітан Поліксінгіс пішов, спотикаючись, по тому килиму. Насилу доплентався додому, а коли увійшов, йому в обійми впала сестра, незграбна, опасиста. Вона щось торохтіла про землетрус, аж трусилося тіло, верещала, щоб викликати співчуття в брата.

Але брат відсторонився, кинув феску на диван. Йому було душно в кімнаті.

— Дай мені спокій! — гаркнув він і вийшов надвір. Зірвав квітку й зім'яв у жмені.

Зачувши братові слова, кіра Хрісанті несамовито скрикнула і заходилась битись головою в стіну.

— Отак ти зі мною розмовляєш, Йоргакісе,— верещала вона,— зі мною, яка віддала тобі все життя, землею стала, щоб ти по мені ходив, не вийшла заміж через тебе, не мала дітей, нікому не всміхнулась ні разу, щоб не покидати тебе самого й доглядати тебе! Чим я тебе розгнівила? Чому ображаєш мене? Чому говориш такі жахливі слова, невже тобі не жаль мене? У мене ж нікогiсiнько в світі немає, крім тебе, Йоргакісе, а ти...

І знов аж до крові почала товкти головою об стіну. Та крізь сльози з-під розпущеного волосся все ж поглядала, чи не поворухнеться часом брат, чи не підійде попросити вибачення, приголубити її, сказати, що любить, що, крім неї, у нього немає в світі ріднішої людини...

Але брат стояв на подвір'ї й дивився на вулицю. Втративши всяку надію, що він зверне на неї увагу, кіра Хрісанті надумалась: скрикнула несамовито і впала непритомна на порозі.

Капітан Поліксінгіс нехотя вернувся, підняв сестру й поклав на диван, але вона немов задубіла, навіть не поворухнулась. Тоді він пішов на кухню, приніс пляшечку з винним оцтом і змочив їй скроні, ніс, облив її всю,— кіра Хрісанті не витримала: оцет потік на шию, на груди. Вона розплющила очі. Над нею схилився брат. Їй здалось, ніби він жаліє її, турбується про неї. Вона зраділа, простягнула дебели руки і обняла його.

— Любий Йоргакісе, любий Йоргакісе,— шепотіла вона і терлась об нього щокою, і сміялась, і плакала, їй не хотілося,

щоб брат пішов від неї.— Ти любиш мене, любий Йоргакісе? Скажи ж мені хоч одне тепле слово...

Брат похмуро заворушив губами:

— Хочеш, я зготую тобі каву, щоб ти підбадьорилась?

Кіра Хрісанті схопилася, розхвилювавшись, розстібнула блузку.

— Не відповідаєш на моє запитання? Ох, горенько мені, бідолашній!

І знову мало не впала непритомна, та брат похопився:

— Я люблю тебе, дорога Хрісанті, не треба вигадувати!

Обличчя в сестри одразу ж проясніло, вона застібнула блузку, швидко пройшлась по кімнаті, наче їй було років двадцять, причесала коси, опорядилась, напахтила себе, а краєчком ока все поглядала на брата і не могла намілюватися ним. «Ех, коли б я не була твоя сестра,— думала вона,— яких діток нажила б з тобою!» І від цієї думки зашарілася і засоромилась.

— Цур тобі, нечистий! — пробурмотіла вона, поклала кілька жаринок у бронзову кадильницю і заходилася хреститись та кадити в кімнаті фіміамом...

Тим часом гулянка в підвалі тривала. Десять опівдні Риньо зазірнула туди у віконце — кортіло побачити, що поробляють там батькові блазні.

Фурогатос скинув чоботи — в нього свербіли п'яти — і танцював, п'яний як чіп, наче вирвався з того світу. Коли він підстрибував, то головою бився об стелю так, що вже аж кров текла поза вухами й по шиї, але ж він, радий та веселий, не помічав цього. Ефендіна, забувши про сором, скинув чалму і притулився головою, на якій поблискували парші, до середньої бочки. Схилившись над бочкою, Каямбіс стромляв Ефендіні за вуха листя артишока. В горнятку лишилося кілька яєць. Вендузос, вирячивши очі і насилу ковтаючи, доїдав їх разом з шкаралупами. А бідолашний Бертодулос стояв у кутку за глиняним посудом і, розставивши худі ноги й підібравши накидку, щоб не забруднити її, совав у рот пальці, щоб виблювати. І раз за разом повертав голову до товаришів, укланяючись.

— Даруйте мені, уславлені капітани,— казав він своїм співучим голосом,— даруйте мені...

Риньо цікаво було дивитись на цих трутнів, які принижували себе, щоб розвеселити її батька. Їй закортіло глянути і на нього самого.

Підвівши голову, батько мовчки сидів, прихилившись до стіни і вгупившись очима вдалину. Вино не п'янило його зов-

сім. Він не говорив і не розважався. Верхня губа чомусь трохи підіймалась, і тоді з-під чорних вусів поблискували зуби.

Риньо посміхнулась. Вона любила батька, пишалася його суворістю, мовчазністю, його гордовитістю. «Якби я народилася була хлопцем,— подумала вона,— я була б такою, як він. І якщо вийду заміж, отакого хочу собі чоловіка!..»

Сонце котилося до заходу. Кріт уже не коливався; місто забуло, що його життя недавно висіло на волосині, й порожевіло.

Людський потік залив Три арки. Як після дощу на сонце виповзають мурахи, так чоловіки й жінки Мегалокастро повиходили, щоб і на людей подивитись, і себе показати. Вони уникли наглої небезпеки, на якусь мить у них під ногами розкрилася була могила, та, хвалити бога, знову закрилася, вони ще живі, ще дивляться на світ божий, отож і вийшли цілими сім'ями погуляти. Віталися одні з одними, то скидаючи капелюхи, то тепло потискуючи руки. Несподівана приязнь еднала їх цього вечора, кожен привітно усміхався. Люди походжали туди й сюди, видивлялися на море так, наче ніколи його не бачили. Біля альтанки, посеред площі, розцвіла жимолость, і всі зупинялися, вдихали запашне повітря і п'яніли від солодкого аромату.

— Що воно за рослина така?

— Звичайна жимолость.

— Дивні діла господні!

Отак гуляючи, дехто вже стомився і завертав до кав'ярні Леонідаса Бабалароса, сідав, плескав у долоні. Підходили босі офіціанти з осиними таліями. Одні замовляли вишневий напій чи газовану воду, інші — пісні страви і булочки на виноградному суслі. Сюди приходили й турченята з насінням та букетами жасмину, придибала й арапка Рухені, мов лискуча ворона́ кобила, з бірюзою на шиї. Вона вже пообчищала коржики з кунжутом від гною і тепер ступала, погойдуючи грудьми, посміхаючись, а призахідне сонце освітлювало її білосніжні широкі зуби і відбивалося в лукавих веселих очах...

«Яке це щастя, який рай! — думали городяни. — А ось тобі й Рухені з коржиками!»

Люди все йшли та йшли з сусідніх провулків, і Три арки розцвітали від святкового вбрання. Сонце сховалося за вершиною Струмбуласу, залишивши по собі ніжне фіолетове сьйво.

І кого тільки не побачиш цього вечора біля Трьох арок серед святково вбраних городян! Яких тільки, хоч трохи приємних на вроду городянок, не зустрінеш у кав'ярні Леонідаса

Бабалароса,— сидять собі, лузають насіння, махають віялами і плещуть язиками про сусідок!

Ось і Тітірос зі своєю нареченою Вангельо, а між ними кіра Хрісанті з гарною зачіскою, напудрена і в капелюшку. Вона прокляла недавнє лихо, поплакала, поверещала, знепритомніла, а тепер заспокоїлась і вийшла з небогою та новим небожем погуляти біля Трьох арок. Кіра Хрісанті глянула скоса на Вангельо і радісно усмінулась.

«Я краща від неї, вродливіша, та й при тілі: є хоч за що подержатись чоловікові! А в цієї бідолахи самі кістки та шкіра, чим тільки той Тітірос втішатися буде! Але навіщо мені чоловік? У мене є брат, і більше нікого мені не треба!»

Самотньо, не поспішаючи, пройшов подзьобаний віспою директор початкової школи Патерос. Це він запровадив у школі нову систему навчання. У нього завжди напихваті різка, і він шмагав нею дітей по вухах, аж кров бризкала. Була у нього дочка на виданні, Анніка, та він нікуди не пускав її з дому, а про нареченого й слухати не хотів. «Такої ганьби мені не треба в домі»,— завжди казав він. Не тримав він і півня серед курей, а коли бачив, що його кішка вилазила на дах і там пристрасно нявчала, збираючи котів, він лютував, хапав каміння і розганяв їх. «Нехай буде проклята природа,— бурмотів Патерос,— вона викликає аморальність у суспільстві!» Він теж, ніде не сплячучись, походжав тепер під Трьома арками. Дивився звіром, чи не гуляє часом хто-небудь із учнів,— тож завтра дістане різкою по вухах. Зустрівши його, Тітірос став, шанобливо скинув капелюха й привітався.

А ось вийшли лікар з Маселою. На ньому цупкий капелюх, привезений ще з Парижа, на руках чорні рукавички, а в руці — палиця. Був він гладкий, самовдоволений, пихатий. Масела надто розмальована, товстим шаром пудри сердешна хотіла приховати виснажене хворобою обличчя, губи ж підведені червоною помадою. На неї скоса поглядали всі жінки й відверталися. Справжнє посміховище ота його примадонна! Так йому й треба, тому лікареві. Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте! Тільки два лелеки лишилися у Мегалокастро. Вони звили собі гніздо на невеличкій стрункій мечеті — колишній візантійській церковці — поблизу Трьох арок. Саме коли проходив лікар з дружиною, лелеки поверталися з річки Карторе, що за Лихою горою, куди рано-вранці полетіли полювати. Ці святі птахи щоосені покидали своє гніздо на бані мечеті і летіли на південь у напрямку Мекки вклонитися святим місцям, а щовесни поверталися звідти, як хаджі. А тепер вони летіли над Трьома арками — ситі, мовчазні, піді-

бгавши під білі животи ноги, і навіть не опустили голови, щоб поглянути на силу-силенну нероб, що гули під ними, плещучи язиками.

Море потемнішало, ось його вже зовсім не видно. Не видно на обрії і острова Дії. Знявся вітерець, заворушилися кучері у жінок, стали непотрібними віяла. Пройшла з гармошкою компанія рибалок з Мальти. У вухах у них висіли сережки, а почорнілі від морського сонця, широкі волохаті груди були розхристані. Рибалки пройшли, співаючи грубими голосами, не звертаючи уваги на місцевих дівчат, і попрямували до пристані, де на них чекали, вивернувшись між рибальськими сітями й кошиками на рибу, мальтійки.

Сутеніло. Юнаки, набравшись сміливості, почали підходити до дівчат, кидали на них спрагли погляди. З одного боку — гори, з другого — Критське море, а вгорі — синє, оксамитове небо. Над головою в кожного чарівно витанцьовували вечірні зорі.

В той час, як городяни гуляли біля Трьох арок, Трасакі з трьома приятелями простували до Перволи. Первола — величезний заплучений сад край міста, в якому багато смоковниць і кропиви. Трасакі ніс вірвовку, яку обкрутив круг себе, Манольос, Мастрасасів син, ішов з палицею, Андрікос, Красо-йоргісів син, — з лозиною, а Ніколас, син Фурогатоса, — із свистком.

— Як побачу, що вийде батько, — пояснював він, — засвищу, тоді тікайте!

— Думаєш, Первола стоятиме на порозі? — спитав Андрікос.

Перволою ці хлопчаки прозвали дочку сйора Параскеваса за те, що вона засиділася в дівках, була гладка і часто без причини реготала.

— Щонеділі вона стоїть на порозі, а на голові — стрічки, — запевняв Трасакі. — Дай мені свисток, Ніколасе! Я свисну, коли накинемось на неї.

Ніколас віддав йому свисток.

— А ти візьми вірвовку. Я ж капітан? То свисток має бути в мене. Ходімо!

Будинки чимдалі ставали бідніші, розкидані далеко один від одного. У цьому віддаленому селищі жили вперемішку турки й вірмени — сама біднота. Вірмени у великих кам'яних ступах товкли каву на продаж, турки ж були вантажниками або просто робітниками. Хлопчаки наближались до Перволи.

Уповільнивши ходу, вони пішли один за одним поїд сті-

ною. Попереду йшов Трасакі. Раптом він став. Під дверима дому, причепурена, з червоною стрічкою у білих косах, гладка, еже немолода, лагідна й життєрадісна, стовбичила Первола й жувала мастиху.

Трасакі обернувся до товаришів.

— Обережно! Ось вона! — сказав він приглушеним голо-
сом. — Тільки всі разом! Я свисну й накинуся на неї першим.
Треба швидко, поки нікого нема з перехожих.

Хлопчаки пройшли ще трохи. Просто перед ними нерухомою
громадою стояла квітуча на вигляд Первола. Вона поверну-
лась обличчям в інший бік і дивилась на кішку й kota, які,
нявкаючи, освідчувалися в коханні.

Тим часом четверо малолітніх викрадачів жінок наблизи-
лися до мети. Затамувавши подих, вони причаїлися під сті-
ною. Трасакі глянув вздовж вулиці — нікогісінько. Тоді про-
низливо засюрчав і накинувся на дівчину. За ним з несамови-
тим галасом метнулися решта хлопців. Трасакі схопив дівчину
за талію, Ніколас і Андрікос — за ноги, а Манольос заткнув
їй рота, щоб не кричала, і всі разом, натужившись, бо була
вона важка, підняли її. Підняли, а далі... стали, не знаючи,
що ж з нею робити.

Першим зміркував Трасакі.

— До Перволи! Тільки добре тримайте, щоб часом не втек-
ла. Ходімо!

Вони пройшли зруйновані ворота, ступили ще кілька кроків
і кинули дівчину на траву — не вистачило сили. Потім поста-
вали кругом і втупили в неї очі. Червоний бант у неї на голові
розв'язався, волосся розтріпалося, а плаття заголилося. Під
прозорою кофточкою випнулися груди, тугі, пружні. Дівчина
спершу злякалася була, та потім, роздивившись, хто її викрав,
почала хихикати: їй це подобалось. Лежачи на траві з напів-
заплющеними грайливими очима, вона дивилась на хлопчаків
і чекала, що ж буде далі.

— Ну, що з нею тепер робити? — спитав Ніколас, міряючи
її поглядом з голови до п'ят.

— Давайте плювати на неї! — запропонував Манольос.

Як тільки він вимсвив ці слова, всі заходилися плювати на
дівчину. Але це було не те. Щось інше треба було зробити,
але що?

— Давайте одлупцюємо її! — вигукнув Андрікос і підняв
лозину.

Всі накинулися на дівчину і почали бити її лозиною, вірьов-
ками, а Ніколас-силач — кулаками. Злякана дівчина почала
кричати.

— Давайте потопчемо її ногами, щоб не кричала! — запропонував Трасакі.

— А палицею? — спитав Манольос, виймаючи з-за пояса товсту палицю.

— Потім і палицею, — відповів Трасакі, — а зараз потопчемо ногами.

І хлопці заходились топтати дівчину, а вона крутилася на траві, пробувала підвестись, але на неї накиннулися всі четверо, збивали її з ніг і знову топтали.

Уже всі впріли, потомились плювати, бити, топтати. І знов поставали круг неї, витріщили очі, не знаючи, яку ще кару придумати, щоб навтішатися. Їм здавалося, що якби вони схопили її й брязнули об землю, отоді б відчули справжню втіху. З місяць вони готувалися викрасти Перволу, а тепер, коли вона лежала перед ними, не відчували ніякої радості. Тільки схилялись над нею і дивилися з ненавистю.

— Треба було взяти складаний ніж, — сказав Трасакі, — щоб поколотити її, пустити з неї кров, от що!

— Давайте, я вкушу її! — запропонував Ніколас. — Одкушу шматок м'яса!

— О, давайте всі разом! — крикнув, зрадівши, Трасакі.

— Ні, краще по черзі! — заперечив Манольос.

— Ні, всі разом! — наказав Трасакі.

Жахнувшись, дівчина намагалася втекти, почала голосно кричати.

— Треба зв'язати її, щоб не втекла! — крикнув Андрікос.

Ніколас схопив вірвовку, і всі гуртом кинулися в'язати дівчині ноги. Манольос вийняв палицю. Та хлопці не встигли — за зруйнованими ворітьми пролунав сердитий голос:

— Шибеники!

Хлопчаки пообертались. На воротях стояв сйор Параскевас, майже голий, з палицею в руці. Учора, суботнього вечора, він постриг і поголив багатьох крітян, тому, натомившись, сьогодні цілісінський день спав, щоб набратися сили на наступний тиждень. Ніколи й ніде в житті ножиці не здавались йому такими безпорадними, а бритви — тупими, як на цьому диявольському острові. Тому й спав сьогодні так глибоко сіросець. І раптом крізь сон почув доччині зойки. Він схопився і в самих спідніх, з палицею в руках метнувся на вулицю.

— Шибеники! — загорлав він і підняв палицю, але так і скам'янів. Між хлопчачами він упізнав сина капітана Міхаліса.

— Е, тут я можу вклепатись! — пробурмотів він. — Будь обережний, бідолашний Параскевасе!

І, стоячи на місці, він лякав хлопчаків, то підіймаючи, то опускаючи палицю.

— Пішли! За мною! — сказав Трасакі своїй ватазі.

Потім обернувся до Параскеваса:

— Гей, кіре Параскевас, відійди від воріт і кинь палицю! Дай нам пройти!

— Будь ласка! — озвався сіросець і кинув палицю.

— Пішли, хлопці! — гукнув Трасакі і засюрчав. — Він із Сіросу, не бійтесь!

І четверо розбійників пройшли повз Параскеваса, гордо підвівши голови.

— А на другий раз ми візьмемо з собою ножа! — сказав Трасакі, люто глянувши на дівчину, що, підвівшись, обтрушувалася.

РОЗДІЛ IV

Та й мудро ж улаштував господь цей світ! Шість днів на тиждень — для справ, а сьомий — господу богу, до того ж — добра їжа й відпочинок! Настав понеділок, і життя пішло своїм звичаєм. Добрі й богобоязливі городяни забули і про землетрус, і про бога й заповзятливо взялися до торгівлі — хто кого обхитрує.

Зійшло сонце. Нізами, взявши великі ключі, відімкнули ворота. З галасом і лайкою в них кинулися селяни, тягнучи за собою нав'ючених мулів і віслюків. Розчинились і ворота гавані. Прийшли вантажники, човнярі, купці, на молу залунали людські голоси. На площі знявся оглушливий гамір. Застукотіло по циганських кузнях, посеред площі став оповісник і гучним, як грім, голосом сповіщав, що в м'ясній Ісмаїловій крамниці щойно зарізали телятко, і м'ясо ніжне, так і тоне в роті. Тож поспішайте купити!

На широкій вулиці порозчинялися шевські майстерні. Господарі порозсідалися на високих стільцях і заходилися різати шкіру, а помічники й підмайстри повиносили на вулицю столики та інструменти і взялися до роботи. Вони раз у раз поглядали на дорогу, чи не з'явиться якийсь каліка або прищелепуватий, щоб поглузувати з нього і швидше згаяти час.

Накульгуючи, спираючись на криву палицю, першим показався на вулиці капітан Стефаніс. Він дізнався, що вчора із Сіросу прибуло судно його приятеля, і йшов зустрітися з ним, довідатись, що діється там, у Греції, як поживає король і що чути про приєднання Криту. Адже в Сіросі діяв Критський революційний комітет, який вдень і вночі піклувався про визво-

лення Криту: збирав гроші, купував рушниці та протикорабельні гранати й вичікував. Не може бути інакше — Крит знову повстане! Отож, накульгуючи, капітан Стефаніс ішов, щоб обійняти друга, піти з ним до таверни. Там він почує про все, що діється в світі.

Котрийсь із шевців свиснув — дав знак. Всі попідводили голови, глянули — і в ту ж мить скривились; де вже змагатися з цією акулою. Недавно якийсь підмайстер глянув на капітана Стефаніса й засміявся. Той накинувся на нього і побив мало не до смерті.

— Негідник, — кричав він, — з мене надумав глузувати! Та чи знаєш ти, де й коли я став інвалідом і з якого дива? Спитай, тобі скажуть, безвусе щеня!

І заходився дубасити хлопця кривою палицею. А господар навіть не виглянув, щоб захистити свого підмайстра, ще й кричав згори:

— Так його, капітане Стефаніс! Ти — крїтський М'яулїс¹, бий його!

Тому сьогодні шевці принишкли і не промовили ні слова, аж поки капітан Стефаніс не пройшов далі.

— Твердецький шматок, братці, з самого ранку, — сказав нарешті один помічник, коли капітан Стефаніс зник з очей, — на цьому зуби зламаєш!

— Тільки-но він сказав це, як з-за рогу вигулькнув з тростинкою в руці, із закрученими чорними, як смола, вусами, в черевиках з потрійними підошвами карлик кір Харілаос. Клишоногий, коліна в різні боки, він постукував тростинкою по бруку і сміливо простував повз шевців, а господарі вітали його, прикладаючи руку до грудей.

Страх і повагу почували городяни щоразу, коли повз них проходив карлик, — так, неначе він був не людина, а щось близьке до сатани. Діти закликали на місці і з жахом дивилися на нього, немов цей курдупель вихопився з самої казки. Для них це був дракон, що стеріг золото, сховане під землею. Він керував таємничими темними силами, погляд у нього — лихий: на кому він довго зупиниться, той пожовкне і розпухне, як від укусу гадюки. Кажуть, що якось він глянув на розкішне, густе лимонне дерево в саду Архондули, і тієї ж миті листя зів'яло і поскручувалось.

Ось через це шевці поскиляли голови і мовчки провели його поглядами.

---

¹ М'яулїс — ушавлений адмірал, герой визвольного повстання 1821 року.

— Погано, нехай йому дідько, починається день, хлопці, невже ми так і не порегочемо сьогодні? — знову сказав той самий помічник.— Де ж поділися Ефендіна, Барбаянніс, крізь землю провалилися, чи що?

— Про вовка помовка, а вовк і тут,— схопився один із підмайстрів.— Ось і Барбаянніс!

Всі зраділи, попідводилися з місць. З непокритою, клиноподібною головою, від площі спускався сіромаха Барбаянніс. Тримаючи в правій руці мідний глек, а в лівій кошика з льодом, він співучим голосом вихваляв шербет.

І тут кожен зайняв свій пост: лагодилися гавкати, ревити, щоб заглушити Барбаянніса, а потім — закидати його вичавленими лимонами. З цього чоловіка можна й познущатися. «Чуеш, жінко, чи всі діти, що в нас у домі, мої? — запитає один.— Признайся, жінко, я ж помираю!» Інший, на другому боці вулиці, відповість високим жіночим голосом: «А що, коли не помреш, Барбаяннісе?» І вся Широка вулиця здригнеться від реготу. Та ось, щоб його чули всі, підвівся помічник.

— Послухайте, хлопці,— сказав він,— давайте встругнемо йому сьогодні нову штуку: не промовимо й слова, поки він проходитьиме мимо, вдаватимемо, ніби не помічаємо його. Тоді він розгубиться, розлютується, от ми й повтішаємось! Згода?

— Згода, згода! — загули шевці.— Нічирк!

Барбаянніс наближався. Він голосно викрикував, поглядав на всі боки на шевців, спинявся і вичікував. Що за напасть? Господи милостивий! Ніхто навіть очей не підведе, щоб глянути на нього! Ніхто й рота не розтулить, щоб освистати його! Невже він докотився до цього! Собака йде мимо, віслюк, чи Барбаянніс — їм однаково!

— Та скажіть же що-небудь, хлопці, а то я лусну! Я Барбаянніс, де ж ваші вичавлені лимони?

Тиша. Шевці, посихлявшись, мовчки товкли шкіру, воцили дратву, всіяляли її в голки, шили. Барбаянніс злякався, протер очі,— а що, коли це сниться йому? Потім поставив на землю глечика і кошика з льодом.

— Ради бога, якщо ви віруете в Христа, скажіть же мені що-небудь, не доводьте мене до божевілля! Такої ганьби я не перенесу, ні! Де ж ваші вичавлені лимони, де?

Та ніхто не підвів на нього очей, ніхто не озвався. А Барбаянніс благав:

— Ну, пожалуйте ж мене, хлопці! Хіба я покійник, що ви не звертаєте на мене жодної уваги? Живий я чи ні? Скажіть же хоч слово, щоб я отямився!

Тиша, могильна тиша.

Тоді Барбаянніса поиняв жах.

— Що діється? — прошепотів він.— Світ гине, настає кінець світу! Чи це шевці всі мертві, чи я? Ноги, рятуйте мене!

По тих словах він схопив глечика, кошика і кинувся на-втіки.

Аж тепер вибухнув регіт, майстри повставали, тримаючись за боки.

— Тю, тю, тю, Барбаяннісе, тю, тю! — загуло з усіх боків.

Широка вулиця здригнулась.

Регіт докотився аж до покоїв митрополита. Митрополит, що лежав у ліжку застуджений, звівся на лікоть. Мурдзуфлос поставив йому банки, а тепер натирав горілкою.

— Що воно гуде? — спитав хворий і прислухався.— Немов буря знялася, а може, це знову землетрус?

— То, певно, шевці, ваша превелебність. Якийсь неборака проходить мимо, а вони й тюкають на нього,— відповів гнівно Мурдзуфлос.— От ганьба! Тут люди страждають, а їм — регіт! І нам, кляті, перебили розмову, ваша превелебність.

Митрополит розповідав Мурдзуфлосу про Росію, про Київ, де він багато років був архімандритом, про сніги, про золоті церковні бані, про підземний монастир, в якому повно святих.

— Доки існує Росія, нема чого боятись, Мурдзуфлосе,— провадив митрополит,— житиме й пануватиме православ'я, там тепер знайшов собі притулок Христос. Одного разу я бачив його на власні очі, це було серед зими. Вечоріло. Весь у снігу, вдягнутий в кожух, у високі валянки й товсті рукавиці, він стукав до кожного в двері, але ніхто йому не відчиняв. Я побачив його у вікно, збіг сходами, відчиняю. «Господи!» — кричу, а він зник.

Мурдзуфлос перехрестився і сказав з жалем:

— А мені не доводилось бачити господа!

— Якщо поїдеш у Росію, побачиш,— відповів митрополит і відвернувся до стіни — йому хотілося спати...

Паша прокинувся сьогодні теж не в настрої. Ось уже три дні, як він ходив сам не свій, і раптом, ні сіло ні впало, відчув, що постарів. Цими днями, коли він сидів у своєму павільйоні біля Трьох арок і курич люльку та слухав, як нізами, оточені натовпом греків, грають на трубах і вибивають у барабан, він помітив дівчину з густим волоссям, принадними губами і... зажадав її. Обернувшись до свого сеїза¹, арапа Сулеймана, спитав:

— Хто ота грекня в червоному?

¹ Сеїз — ординарец (турецьк.)

— Припала тобі до вподоби, повелителю? Вона не тутешня, з Крусоїна, з глухого села. Минулої неділі повінчалася з Камбісом, торговцем, що добре співає, ти про нього чув. Хай їй грець, пошли її до дідька!

— А здається пристойною, щоб їй добра не було!

— Пристойна, повелителю, пристойна. А чоловік із Сфак'ї.

— Пристойна, пристойна,— пробурмотів паша, хитаючи лисою головою,— пристойна, бо я постарів. Кінець! Навіщо тепер життя, коли не можеш нікого скривдити, не можеш убити, кого захочеш, цілувати, кого забажаєш? Який тепер з мене паша? Нехай йому грець! Куди поділися часи, коли я посилав до грецького села свого ката з яблуком для молодої і кулею для молодого і наказував їм вибирати? Хіба ж могли вони вибрати кулю? Вибирали яблуко, і того ж вечора до мене приходила молода, заплакана, але гарно вбрана, немов промовляючи: «Бери мене, хоч я й не хочу!» (саме такі подобаються мені жіночки); приходила й сідала на коліна... А тепер я вже старий. Постаріла й турецька влада. А Кріт — такий самий, нехай він буде проклятий!

Паша обернувся до арапа.

— А ти як гадаєш, Сулеймане? — І підморгнув йому.

— Удавай, ніби не помічаєш її, повелителю. Це ж Кріт — клопоту не обберешся! Не зітхай, може, привести до тебе вірменку?

Вірменка Маруся була відома особа в Мегалокастро, про неї навіть пісню склали. Чоловік у неї був здоровенний, ширококостий вірменин, його крамничка стояла на площі, він, схилившись над кам'яною ступкою, цілісінький день товк каву, і навкруги розливався аромат. Від цієї роботи м'язи у нього на руках стали такими товстими, як на стегнах, він міг товкачем повалити стіну. А жінка була невеличка на зріст вірменка, що народилася, певно, під щасливою зіркою,— присадкувата, гладка, крутила широким задом, і від неї йшов різкий дух, як від розпаленої самиці; приваблені цим духом, вечорами збиралися з найдалших кварталів до її низенького будиночка біля Перволи бабії. А вона стояла на порозі у напіврозстебнутій кофті, обличчя вкривав густий пушок, який над верхньою губою злегенька пігнів. Стоячи отак, вона мружила очі й усміхалась. А коли надходила ніч і її зморений чоловік засинав, вона відкривала крамничку й продавала поцілунки на десятки. У сусідній кімнатці хрпів вірменин, а вона зумисне залишала двері відчиненими: їй дуже подобалось обнімати чужих чоловіків — турків, вірменів, євреїв,— відчуваючи водночас присутність свого чоловіка, і здригатися від жаху.

Оцю вірменку й приводив до паші Сулейман, коли той був у поганому настрої або коли його лаяв візир. Приходила вірменка, і одразу ж летіли під три чорти і поганий настрій, і візир!

— Ну то як, привести вірменку? — перепитав Сулейман.

— Та не потрібні мені жінки! — гримнув паша і з огидою сплюнув. — Баби прокляті! Вони мені осточортіли! Ось уже шістдесят, сімдесят років я тільки те й роблю, що тягаюся з ними!.. Зітхнув я через те, що, як мені здається, постарів, постаріла й Туреччина, і вона, і я летимо під три чорти!.. Як, пак, звати її?

— Гаруфалья.

— Щоб вона здохла! Скажи Барбаяннісові, продавцеві са-лепу, щоб прийшов увечері і посмішив мене трохи. Так тяжко на серці, Сулеймане!.. Нехай приїде й Ефендіна.

Паша перевернув люльку і постукав нею об камінь, щоб вибити.

— Була колись Туреччина... — пробурмотів він тихо, щоб не почув арап. — Дай боже, щоб я помилився, але мені здається, тепер Туреччина стає зайчихою... Натопчи мені люльку, припали й сиди собі мовчки!

Повз них проїхав вершник. Чорнобородий, лютий на вигляд, хустку насунув на самісінькі брови. Він стьобнув коня й зник, наче блискавка, за Лазаретними воротами.

— Хто цей гяур, арапе? — запитав паша, скаженіючи. — Мені здається, щось надто вже він корчить із себе забіяку! Де я його бачив?

Арап втупив очі у вершника, що виїхав за фортечні ворота і крутився попід валом.

— Про що це ти задумався, дідько б тебе вхопив? — спитав паша й підняв люльку. — Не чуєш, про що я тебе питаю?

— Хто він, повелителю? Та хіба не пам'ятаєш, як минулого року ти кликав його до себе, щоб полаяти за те, що він закинув Нурі-бея на дах? Він і рота не розтулив, щоб тобі відповісти, та коли виходив, схопив решітку на сходах і мало не вирвав її.

— Капітан Міхалісі! — вигукнув паша. Він помовчав якусь хвилину, роздумуючи, потім сказав: — Слухай, Сулеймане, коли-небудь я накажу тобі отут, біля Трьох арок, перед усім народом, турками й греками, поборотися з ним і перемогти його, інакше нам не вижити... Чуєш?..

Арап дивився на море, і білки його очей пожовтіли, вкрилися червоними прожилками. Він не відповів.

Паша зробив знак, труби замовкли. Він звівся, збираючись іти. І знову звернувся до сеїза:

— Якщо ти, арапе, боїшся цього гяура, то знай — ми загнули!

До цієї розмови паша більше не повертався. Але всі наступні три дні у нього тільки й думки було, що про жінку в червоному та про «зайчиху» Туреччину. А сьогодні, в понеділок на світанку, паша схопився з ліжка, задихаючись: йому приснився поганий сон. Начебто посеред площі, немов розлучені звірі, боролися капітан Міхаліс і арап Сулейман — обидва голі, змащені жиром, у кожного в руці — сокира. Довкола — все Мегалокастро: від сонця — християни, навпроти, в затінку, — турки. Стоять і дивляться. Ніхто й слова не промовить, наче води в рот понабирали. Обличчя у всіх бліді. А він сам начебто сидить, підгорнувши під себе ноги, під червоним тентом, серце у нього тремтить, як осиковий лист. А всередині якийсь голос кричить: «Якщо переможе капітан Міхаліс — кінець, Туреччина загинула! Якщо ж переможе арап Сулейман — кінець, загинуло християнство!» І ця думка немов передається присутнім.

Вони довго отак борюкалися, ричали, земля провалювалась у них під ногами, і ями наливалися кров'ю. Все Мегалокастро двигтіло, відлунюючи. Сонце сіло, темрява огорнула турків і християн, тож паша не міг більше нічого розрізнити, окрім двох чудовиськ, які ричали й каталися по землі, і знову підводились, і шкіра звисала з них, посічена сокирами... Раптом паша злякався.

— О аллах, аллах, це ж тільки сон, — прошепотів він, — треба закричати, щоб прокинутись, щоб не бачити, чим скінчиться ця боротьба!

І він закричав і прокинувся.

А тепер сидить на м'якій, набитій вовною перині — сонний, змучений, і тяжкі думки обсіли його голову. Він лягнув у долоні: до кімнати увійшов Сулейман.

— Іди і приведи до мене капітана Міхаліса! — наказав паша.

Він і сам не знав, навіщо йому той потрібен був. «Нехай прийде, — міркував, — може, ляпне щось зайве, розгніває мене, і тоді я знайду, що робити. Не може ж він так зухвало поводитися в моїх володіннях — я паша! І гуляти на коні тоді, як я слухаю музику!..»

— Капітана Міхаліса? — перепитав арап і почував потилицю. — Але ж, наскільки мені відомо, мій повелителю, він спустився сьогодні разом з'базнями в підвал і пиячить там...

— Ну то й що, як пиячить? Нехай хоч лусне, а прийде! Арап стояв, вагаючись, потім сказав, притишивши голос:

— Повелителю, ти хочеш потопити Кріт у крові? Дістав вказівки із Стамбула?

Паша схопився обома руками за лисину: у нього запаморочилося у голові.

— Навіщо ти мені таке кажеш? — спитав він.

— Бо якщо він скаже: «Не піду!» — що ти з ним зробиш? Пошлеш по нього нізамів — він одлупцює їх... Це ж не людина, а особливо, коли вип'є, — це ж землетрус! Торік, напившись, хіба ж він не схопив ворота в гавані й не повалив їх? Якщо ж ти, вдавшись до хитрощів, зробиш так, що його вб'ють, — все, Кріт спалахнув! Тож краще пошли його до дідька, мій повелителю.

— Пошли до дідька одного, бо він хоробрий, пошли до дідька другу, бо вона пристойна, — який же тоді з мене паша?

Довго він розмірковував. «Якщо знову спалахне клятий острів — нове військо зі Сходу, і гармати, і палі, і нові паші, а тут ще європейці втрутяться, нехай вони будуть прокляті! Мені, звичайно, байдуже, але ж і сам я не оберуся клопоту...»

— Іди звари каву, та щоб пінка мені була густіша! Набий і люльку, нікчемо! — визвірівся нарешті паша, смикаючи себе за вуса.

— А як же з капітаном Міхалісом? — спитав арап.

— Та ну його к бісу!

А в той час, як паша говорив отак про капітана Міхаліса, той через кватирку дивився на світ божий.

Хустка сповзла йому на плечі, в напівтемряві блищав немов вилитий з бронзи лоб. Відблиски світла грали у нього на бороді, вусах, на чуприні, але очі, маленькі, чорні, втуплені в кватирку, були непорушні. Він не спав цілісіньку ніч — дивився, слухав, пив, — і щоразу, коли починало бунтувати серце, з уст у нього зривався крик, хрипкий, несамовитий, і серце знову замовкало. «Що зі мною? — знов і знов запитував він сам себе. — Даремно тільки пропадає вино, яке я п'ю».

Він не п'янів. У глибині душі навіть пишався тим, що вино не брало його. Тільки час од часу підводився, проходив по підвалу сюди й туди — хода його була тверда — і знову сідав. Він почував огиду до тих, хто пив, а потім не міг триматися на ногах і ледве повертав язиком або починав щось варнякати на людях, а ще гірше — плакати. Ось він обернувся до Бертудулоса і несподівано спитав:

— Так що то, кажеш, була за краля, як її, пак, звали?

— Дісдемона, капітане, знатна венеціанка; волосся у неї було золоте, а коса тричі обвивалась навколо голови, як царська корона, а на щоці — родимка.

Бертодулос зовсім не був певен, що Дездемона була саме такою, тільки йому дуже подобалися родимки на щоках і коси, обкручені навколо голови.

— Далі!

— Отож, без зайвих слів, дорогий капітане, оця витончена аристократка, — що-то воно людська душа! — покохала здорового арапа, старого вже. А які в нього були ножища! Та віддамо йому належне — сміливець був. А як ти гадаєш, чому вона його покохала? Яюсь уночі той старий забіяка виклав перед нею, як на долоні, усе своє життя. І дівчина так розчулилася, так їй стало шкода його, стільки поневірянь випало йому на долю, що вона заплакала і впала йому в обійми. «Любий арапе, не сумуй, — вигукнула вона. — Я стану твоєю розрадою, примушу твої губи усміхатися!»

Бертодулос замовк, надпив із склянки, зітхнув.

— Далі! — наказав капітан Міхаліс.

— Ти вже пробач мені, дорогий капітане, я щось того... заплутався, — пробелькотав Бертодулос і почухав довгасту голову, щоб пригадати... — Сталося щось дивне, — повів він нарешті далі, — вони вже не в Венеції, а помандрували на Кіпр, побрались, як мені здається, і якийсь офіцер, білий, з золотими галунами, стає між ними. А потім... от, знову забув... хустка...

— Хустка? Ти-щось почав забалакуватись, Бертодулосе.

— Ні, ні, я не забалакуюся, шановний! Хустка, справжня хустка, але, певно, отруєна, зачарована, я й сам не знаю, як вам сказати. Тож арап нетямився з ревнощів і яюсь уночі — ох, ця ніч занапастить мене! — засунув цю хустку Дісдемоні в рот і...

Його душило ридання, він дістав хустку, приклав до очей, до лоба і майже закричав:

— ... і задушив її!

Четверо п'яних, що повитягували шиї, слухали Бертодулоса, враз розреготались. Але капітан Міхаліс розлютився.

— Заткніть свої пельки! — гримнув він на них.

Потім звернувся до Бертодулоса:

— Ти не винен, винен я, що запитав тебе.

І, важко прихилившись головою до стіни, заплющив очі.

«Арап правильно зробив!» — промайнуло в нього.

Тим часом гуляки забули вже про чуже лихо.

— Не плач, Бертодульчику,— нахилився до нього Фурогатос,— усе це — казочки, тільки ми — справжні. Ану, Вендузо-се, ушквар на лірі, а то в мене п'яти сверблять, так хочеться потанцювати!

Ліра з дзвіночками теж немов сп'яніла і підсакувала у Вендузоса на колінах, як жінка, як молода дружина. Каямбіс дивився на неї й зітхав, потім, підперши рукою п'яну-преп'яну голову, затагнув амане.

А Ефендіна, прикрасивши лисину листям артишока й випнувши живіт, набитий вином та свининою, плескав у долоні, приспівував до ліри, несподівано схоплювався, клав руку на плече Фурогатосові і, мов божевільний, пританцювував,— к бісу святість!

— Вихрестись, Ефендіно,— просив його Фурогатос,— вихрестись, щоб в'їхати до раю верхи на свині!

— Не можу, братці, не можу,— відповідав той, хвилюючись.— Не можу, ви вже мені пробачте: турком народився, турком і помру!

Яйця поїли разом з шкаралупами.

Капітан Міхаліс кулаком розбив череп'яний горщик і поділив між товаришами, щоб вони з'їли і його. Бертодулос ужахнувся, взяв шматок і, ледве дихаючи, схопився за бочку. Нахилившись, витріщив очі й дивився на крітян, які гризли черепки,— відкушували шматочок, жували, намагаючись перетерти зубами на порошок і, регочучи, ковтали.

Є люди трьох гатунків — ось що почав потроху розуміти наш Бертодулос: ті, що їдять яйця без шкаралупи, ті, що їдять їх разом з шкаралупою, і ті, що, з'ївши їх із шкаралупою, їдять ще й череп'яні горщики, в яких варилися яйця. Оцих останніх і звуть крітянами... «Ох і чого тобі тут треба, графе Мандзавіно?» — думав він і дивився на двері.

До світанку всі вже потомились: хто хропів, упавши на підлогу; хто, обжершись, гикав і, спершись ліктем на череп'яний горщик, намагався виблювати. Виблювавши, Бертодулос відчув себе краще, знайшов воду, вмився, поплентався в куток, поклав голову на накидку, як мокрий горобець на свої крильця, і заснув, і тільки капітан Міхаліс, хоч скільки пив, сидів тверезий, з розплющеними очима, і, підвівши голову, дивився через квартиру, як світає.

І коли світло проникло в підвал і стало видно недоїдки, порозливане вино й блювотиння, капітан Міхаліс обернувся і наче тільки тепер побачив п'ятьох бездиханних блазнів. Несподівано його охопило обурення. Прислухався — дружина вже встала і тягла з колодязя воду, кричали сусідські півні.

Над лоном землі здіймався гомін людей, що попрોકидались, а здалеку долинали розлючене ревіння моря. У дворі заіржала кобила: певно, Харітос приніс їй відро холодної води й вівса; іржання, ніжне й приємне, як джерельна вода, знялося в повітрі, освіживши капітанові Міхалісу душу.

«Здається,— подумав він,— тепер я можу водитися тільки з кіньми. Ех, коли б на Криті плодилися самі дикі звірі, вовки та кабани... Люди мені здаються надто нікчемними блазнями».

Капітан Міхаліс підвівся, потягнувся, аж хруснули кістки. Потім дав стусана кожному з товаришів по чарці, схопив куваль вина і облив кожного.

— Ану, вставайте,— загорлав він,— беріться до діла!

Бенкет тривав цілісінський день і всю наступну ніч. Раз у раз свистів нагай, коли хто-небудь виявляв легкодухість. Харітос усе бігав, приносячи нові закуски. Бертодулос і Ефендіна сиділи обнявшись, як брати, цілувались і дивувалися, як це стільки років вони жили в одному селі і тільки тепер познайомились і полюбили один одного.

— Я навчу тебе грати на гітарі,— запропонував Бертодулос,— щоб, граючи, ти забував свою журбу, щоб, граючи, не боявся переходити вулицю.

— А я навчу тебе носити вогонь, любий Бертодильчику,— казав Ефендіна,— щоб ти міг щоразу освіжатись.

Граф уже звик до критського духу, настрої у нього піднісся, він усіх їх любив, кожного обіймав і тільки капітана Міхаліса він ще побоювався: йому, пустотливому закінфцеві, хотілося кинути якийсь жарт, та в останню мить слова застрявали в горлі. Тож він повернувся й заговорив до Вендузоса:

— Ми, сйоре Вендузос,— чи ти помітив це? — ми не люди, а артисти!

— Артисти? А це що за чортівня?

— Ну, сказати б, ангели особливого гатунку. Тобто не зовсім ангели, нам трохи бракує чогось, щоб бути ангелами. Ось так, щоб ти зрозумів: є тварини — ну, віслюки там, мули і таке інше, потім ідуть люди, потім, трохи вище,— артисти, а вже потім, ще вище,— ангели. Отож, любий Вендузосе, ми— артисти.

— Ну то й що?

— А те, що коли ти помиратимеш своєю смертю, то не забудь узяти з собою в могилу і ліру, а я візьму гітару. Ех, коли б ми померли разом, Вендузосе! Любий Вендужчику! Хай тобі буде відомо, що на лірі й гітарі грають і ангели, і ми з тобою ось тут, під дверима раю, заграли б кантату великому

маестро, якого натовп, глухий до музики, називає богом. Я — канцонети, а ти — мантінади¹, і грали б, поки не вийшов би сам великий маестро, клацаючи кастаньетами, і не взяв би нас до свого безсмертного оркестру.

Вендузос зареготав:

— Щось ти занадто розмріявся, любий Бертодульчику. Як же ми гратимемо — ти на гітарі, а я на лірі — без рук, без пальців? Ти ж бачив, що робиться з руками і з пальцями в землі?

— Замовкни, нещасний! У мене волосся стало дибом! — обурився граф, загорнувшись у накидку й тремтячи, як у лихо-манці. — Тобі здається, що й руки, які грають на гітарі...

— Все, все, небораче!

— А тому давайте вип'ємо, доки в нас є руки й горло! — вигукнув Фуругатос, наливаючи в склянки. — А жінок, Вендузосе, теж пожирають черви?

— Всіх... геть-чисто всіх!

— І навіть, коли вони прекрасні, як саме сонце?

— Атож! А твоя милість, капітане Міхаліс, що скаже?

Але капітан Міхаліс гнівно зсунув брови:

— Ти, Вендузосе, розмовляй руками, а ти, Фуругатосе, — ногами. Язиків у вас нема!

— Як накажеш, капітане Міхаліс!

Фуругатос схопився на ноги, хоч тепер йому цього зовсім не хотілося. Вендузос поставив ліру на праве коліно, Каямбіс підпер щоку рукою. Заграла музика, полилася пісня, а Фуругатос закрутився в танці. Випивка в розпалі, зник для гулятьців світ, все життя обмежилось ось цим підвалом. Настав і минув полудень, зайшло сонце, запала ніч. Гуляки посвітили свічки на низенькому круглому столику і на бочках, а на світанку, стомлені, знесилені, жовті, як шафран, знов попадали на підлогу. І сьогодні були загиджені всі кутки та стіни, одяг — весь у плямах від вина і свинячого жиру, а з рота й від чуприни несло смородом.

Над ними суворий, непорушний, не спав капітан Міхаліс. На світанку, щоб не бачити їх, він відвернув обличчя до віконця. Ні про що не думав, тільки дослухався ось уже два дні й дві ночі до того, як у нього всередині наче все провалювалось і не знаходило дна, щоб дати йому спокій. У вівторок на світанку, прихилившись отак головою до стіни, він задрімав на якусь мить, але тільки на мить, не більше, та диявол все ж устиг підкрастися до нього. Спочатку капітанові здалося,

¹ М а н т і н а д и — критські частівки (італ.).

ніби його огорнула ніжна, прохолодна, зіткана з легенького вітерця й дощових крапель весняна хмарка. Він усе йшов та йшов, розморений спекою, вином та змучений горем, а хмарка огортала його, трохи підносила вгору, обволікаючи тіло, ноги, його всього, і пестила. Та поволі хмара змінювалась, густішала, обертаючись на обличчя, яке ставало дедалі виразнішим,— спочатку з'явилися жіночі губи, потім двоє іскрометних нестямних очей, усміхнених, безсоромних. Далі з темряви виринули дві маленькі нафарбовані ступні і дві білосніжні руки, заворушилися губи, і долинув голос, дзюркотливий, як вода: «Капітане Міхаліс... капітане Міхаліс...»

Капітан Міхаліс стрепенувся, вивільняючись із обіймів сну, і схопився так швидко, що перекинув стіл і на підлогу полетіли склянки, тарілки, свічки, табакерки. Посхоплювались і п'ятеро сонних товаришів, денне світло заливало підвал. Капітан Міхаліс узяв зі стіни нагай і метнувся до них.

— Геть! Геть звідси! — загорлав він, як скажений. Потім простягнув руку, розчинив двері: — Геть!

Першим у двері кинувся Каямбіс, він перестрибнув через поріг, вибіг надвір і заквапився до хвіртки. Сьогодні тільки вівторок, швидко ж він відбувся, Гаруфалья, напевно, ще спить. У нього немов вирости крила, він заспішив до гавані. Четверо інших, похитуючись, тримаючись за стіну, один по одному повиходили з підвалу. Денне світло впало на їхні обличчя — жовті, пом'яті, брудні. Вони ще не прочунались як слід і з перепою видивлялись на подвір'я, на колодязь, на виноградні лози, на хвіртку, вагались, куди податись... Попереду йшов Фурогатос, якийсь розбитий, роздратований, з обвислими вусами, і все намагався підхопити й зав'язати пояс, який раз у раз вислизав у нього з рук, падав на землю, а на нього наступав Вендузос, що дибав позаду, з лірою за плечима. За ними Ефендіна — однією рукою притримував штани з мішковиної, бо порвався пасок, а другою намагався вернути товаришів назад.

— Стривайте, нероби, куди ж це ви? Капітан Міхаліс жартує, зараз він покличе нас. Порахуйте, коли вірите в бога: вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя — шість днів іще!

У нього ніяк не вкладалось у голову, що їх спіткала така несправедливість саме тоді, коли вони тільки почали добирати смаку. Гріх стає гріхом лише тоді, коли весь поринеш у нього по самісіньке горло, накоїш його вдосталь і почнеш каятися. Гріх має бути горою свинячого м'яса, що привалила тебе

всього, річкою вина, щоб у ній можна було плавати, а не так собі, якась там жалюгідна закусочка!

Тож він лічив і перелічував на пальцях:

— Вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя... Який жаль, стільки днів пропало! Ні, не відкрутишся, капітане Міхаліс, не поведься з нами так несправедливо, клич нас назад!

І йому навіть здалось, ніби його хтось гукнув, ніби до нього доторкнулась чиясь рука. Це, напевно, капітан Міхаліс. Він радо обернувся — його схопив за рукав Бертодулос, що пхикав і спотикався на кожному кроці.

— Любий Ефендіно, я забув там свій клумачок, — пхикав він, — піди принеси.

Фурогатос тим часом доплентався вже до хвіртки. Пояс ще й досі волочився по землі, руки й ноги у нього обважніли, немов попухли, і не слухались його.

— Піду до жінки, скажу, щоб натерла, — вирішив він. — Бувайте здорові, хлопці! Дешево ж ми відбулися!

— Куди ти? На кого мене покидаєш, Фурогатосе? — запитав Бертодулос. — Постривай!

— Йди сюди, Бертодульчику, давай будемо підтримувати один одного, — запропонував Фурогатос і обняв товариша.

Маестро вчепився за пояс, що тягся за Фурогатосом.

— Я забув там свій клумачок, — скиглив він жалісно. — Ти б його не приніс мені часом?

Але Фурогатос прикинувся, ніби не дочув. Сонце вже спустилось у вузьенькі провулки, почувся голос Барбаянніса, що віхвалював свій салеп. Вдалині вигукували селяни: «Добрячі дрова!» — й підганяли нав'ючених віслюків. Тепер гуляки проходили повз Тулупанасову піч. Поставали. На припічку парували два дека, на яких було повно бубликів з кунжутом.

Бертодулос глянув на бублики і завагався, Фурогатос сягнув рукою в кишеньку жилета, дістав мідяка і купив бублика.

— Іж, я не хочу, — звернувся він до товариша.

Він уявив собі прокаженого, і його занудило.

Тим часом Ефендіна, голова в якого була прикрашена листям артишока, прослизнув, як злодій, до свого теке, щоб, бува, не помітила мати й не заходилась одразу ж лупцювати.

А Вендузос входив у свою оселю з лірою на плечі, знесилений, весь жовтий. Підбігла дружина й підхопила чоловіка під пахви, підбігли й дві дочки і гуртом поклали його на диван. Потім натерли оливою з лампади пресвятої діви, обкурили пахощами, вкрили всіма килимами, які тільки були в них, щоб він не трусився, і покликали сусідку — бабу Фламбур'ярену, щоб поставила банки.

А капітан Міхаліс тим часом осідлав кобилу, взяв ніж з чорною рукояткою і засунув його за пояс. У двір вийшла дружина, щоб поговорити з ним, спитати, куди він лагодиться.— подумав би про свій дім,— та коли побачила його обличчя, голос їй урвався. Капітан Міхаліс, помітивши її, обернувся.

— Тобі чого? — гримнув він захриплим, лютим голосом.

— Може, зварити каву? — спитала дружина.

— Я збираюся пити каву в кав'ярні. Іди до хати!

Кіра Катерина повернулась до кухні злякана. Риньо розпалила вогонь і готувала сніданок.

— Іде-таки,— простогнала мати,— осідлав кобилу, поїде в турецьке махала... Звір він, звір! Його не стримаєш!

— Знову заїде верхи в турецьку кав'ярню! — засміялася Риньо, пишаючись батьком.

Помовчали, дослухаючись: було чути, як кобила, брикнувши, проскочила ворота і заїржала на дорозі.

— Хай буде воля божа! — прошепотіла кіра Катерина і перехрестилась.

— А ти бачила, як дременули блазні? — спитала Риньо і знову засміялась.— Я дивилася з вікна: один по одному, спотикаючись, стогнучи, замурзані, заляпані жиром,— як пацюки. А батько суворий, ніскілечки не п'яний, стояв і розмахував нагайкою, аж свистіло! Чого ти зітхаєш, мамо? Хіба тобі хотілося б мати такого чоловіка, як Вендузос чи Бертодулос? Дякуй своїй долі, мамо, кажу тобі!

— Можна бути гарним чоловіком і добрим господарем, не будши блазнем!

— Можна, звичайно, можна,— відповіла Риньо, стуляючи губи.— Але ж мені не подобаються ні блазні, ані господарі, до вподоби мені — капітани!

З того боку, де било джерело Ідоменя, простував капітан Поліксінгіс, слідом за ним — Алі-ага з важким кошиком на плечі. Капітан Поліксінгіс ішов так рано до небоги Вангельо, ніс їй весільні подарунки. Ще з позавчорашнього дня він був сам не свій, немовби землетрусом забило йому памороки,— блукав провулками, не їв, не пив, тільки курих і раз у раз зітхав, як хворий буйвол. І де б він не ходив, що б не робив, а завжди хтозна-як опинявся перед зеленою хвірткою. Нерішуче стояв перед нею, міряв поглядом високі мури, зводився навшпиньки, наче хотів розігнатись і перестрибнути їх, потім ішов собі геть, блукав десь і знову повертався.

А щоб нічого не запідозрили сусідки — боявся лихих язиків Бідолашок,— він щоразу заходив до однієї турецької крам-

ниці і купував то піднос, то миску або кавник, то чашки і кухлі, то чашечки на каву. Спочатку він не знав, що з ними робитиме, а потім згадав, що небога Вангельо виходить заміж; він склав увесь цей посуд у кошик, завдав на плечі Алі-азі й рушив до кварталу, де жив капітан Міхаліс та небога Вангельо.

І там, коли обминав джерело Ідоменей,— маєш тобі! — назустріч йому трапився сам капітан Міхаліс — верхи на коні, перекинувши через руку нагайку, а торочки хустки аж очі закрили.

Капітан Поліксінгіс став, розгубившись від такої несподіваної зустрічі. Він знав, що в неділю з самісінького ранку Міхаліс розпочав свій п'яний тиждень, і на тобі: сьогодні тільки вівторок, а він уже скінчив, їде в турецьке махала, до самого чорта в зуби. Капітан Поліксінгіс похитав головою. «Колись він поплатиться за свою відчайдушну сміливість,— подумалось йому,— і в Мегалокастро впаде один із стовпів християнства. Але хто може втихомирить його? Ні бог, ні сам чорт! Бо людини, яка не боїться смерті,— такої людини сам бог боїться!»

Капітан Міхаліс наближався. Він помітив капітана Поліксінгіса і пришпорив кобилу — йому не хотілося розмовляти з ним. Його дратувало це опудало з його нескінченим сміхом, дотепами і легковажним життям.

Капітан Поліксінгіс мав звичку людей, які, щойно прокинувшись, зранку починають виспівувати, насвистувати, а капітан Міхаліс до таких людей почував відразу. З Поліксінгісом вони ставали нерозлучними друзями тільки під час заворушень, коли християни повставали проти турків, бо обидва були капітани і обидва почували, що відповідають за життя багатьох людей. Але як тільки часи мінялись, вони одразу ж переставали впізнавати один одного. «Надто вже він дикий, як вепр,— думав капітан Поліксінгіс,— не підходить такий мені!» — «Надто вже він легковажний, свистун,— думав капітан Міхаліс,— такий не потрібен мені!» І тепер, помітивши Поліксінгіса, він торкнув коня з наміром мовчки проїхати мимо.

Але капітан Поліксінгіс, побачивши, що обличчя у капітана Міхаліса надто похмуре, злякався: чи не замислив він часом щось недобре, і християни потім не оберуться лиха. Тому, згнітивши серце, подався вперед.

— Куди це ти з самого ранку, капітане Міхаліс? — спитав він і простягнув руку, немов бажаючи перепинити його.

— Відійди, капітане Поліксінгіс, щоб я на тебе не наїхав часом! — крикнув капітан Міхаліс, блиснувши очима, потемнілими від гніву.

Але капітан Поліксінгіс стояв посеред дороги з розставленими руками.

— В ім'я Христа, брате, не витрачай даремно своєї сили, — сказав він, — ти ж один із стовпів християнства, ти потрібен Криту, він розпоряджається твоїм життям: незабаром ти можеш йому знадобитися!

Капітан Міхаліс ніколи не почував до свого соратника такої огиди, як цієї хвилини. Вчора, якось вислизнувши з підвалу подихати свіжим повітрям, Фуругатос устиг перемовитися кількома словами з сусідкою Красойорженою і дізнатись про нові пригоди капітана Поліксінгіса в турецькому махала. Повернувшись до підвалу, він переказав усе капітанові Міхалісу. Цей мало не луснув, почувши те, хоч і вдав, ніби це його зовсім не обходить. Насправді ж своєю новиною Фуругатос наче ніж устромив йому в серце.

Але тепер капітан Міхаліс не стримував себе, він нахилився, і губи його скривилися від люті:

— Йшов би ти краще приводити до тьми жінок, а мені дай змогу звести рахунки з турками в турецькій кав'ярні!

Капітан Поліксінгіс густо почервонів.

— Поки нема повстання, я допомагаю непритомним ханум, — сказав він сердито. — Коли ж піднімається повстання — вбиваю беїв. Оце й означає бути справжнім чоловіком.

І, обернувшись до Алі-аги, кинув:

— Іди сам до Вангельо і віддай там усе, що в кошику.

Потім ступив крок, поклав руку збудженому коню на шию.

— Капітане Міхаліс, якщо ти в бога віруєш, то скажи, що маєш проти мене? — спитав він, притишивши голос. — Сьогодні твій погляд не подобається мені — він наскрізь пронизує мене, наче я не християнин, а турок.

— Зійди з дороги, кажу тобі, а то наїду! — крикнув капітан Міхаліс і відвернувся.

— Що ти маєш проти мене? — перепитав капітан Поліксінгіс. — Чому одвертаєшся?

— Зійди з дороги, щоб на тебе не наїхав кінь! — втретє сказав капітан Міхаліс.

— З тобою не можна побалакати, ^бхтозна з якого боку до тебе підступитись!

— А мені так подобається, капітане-ханум! — відповів сповнений гніву капітан Міхаліс і стиснув коня шпорами.

Кінь звівся на дуби і рвонувся, мало не поваливши на землю капітана Поліксінгіса.

— Що з тобою вдієш, коли ти християнин і сміливець...— прошепотів капітан Поліксінгіс, кусаючи вуса.— А то б я знайшов, дияволе, як до тебе підступитися!

Він тричі сплюнув, немов бажаючи забути про цю неприємну зустріч, і попрямував до оселі небоги.

Вангельо сиділа за верстатом і ткала. Вона кінчала останні подвійні полотнища — на спідні штани молодому і на нічні сорочки для себе. Швидкими, нервовими рухами переводила човник, бо поспішала, — весілля було вже близько; їй здавалося, що на неї насувається якесь чудовисько — чорне, волохате, забруднене, і вона, як той колючий їжак, скручувалася в клубочок, сердито насторожувалася. І цим бридким чудовиськом був її молодий — очкастий карлик завбільшки з піввершка, з пискливим попівським голосом і нудотною овечею добрістю. Виходить, вона народилася для цієї здохлятини, заради нього їла й пила стільки років, наливалася силою, відкохала довгу, аж до колін косу, заради нього піднялись її перса, округлилися стегна? Заради Тітіроса? «Виходь за нього, — протуркотів їй вуха дядько Поліксінгіс, — дай згоду, Вангельо, чоловік, як та ковдра, захищає жінку». Де той бог, щоб її голос розпанахав усі сім небес і долинув до нього? «Не хочу його! Не хочу!» Скільки років снівся їй молодик у накинутій на плечі сукняній накидці, з струнким станом, забіяка, який полюбляв би вино й жінок і щедро сипав би грошима, точнісінько, як її брат Д'ямандіс! Скільки разів, запалюючи лампадку перед іконами, що лишилися їй у спадщину від батьків, скільки разів просила вона святого Миколу, опікуна сиріт, і святого Фануріуса, який парує молодих, щоб вони послали їй чоловіка такого, як брат! Як брат, а не як дядько Поліксінгіс, пузатий і хвалькуватий коротун, і не як капітан Міхаліс, від якого тхне сіркою, а коли йде мимо, то сусідські пси підгинають хвости. Їй хотілося б, щоб наречений був такий, як Д'ямандіс, її брат-близнюк, високий, як кипарис, стан — як у оси, груди — справжня скеля. А ні, то нехай вона посивіє в дівках, це в тисячу разів краще. Житиме собі з братом, разом з ним постаріє. Тільки щоб і він не одружувався; жінка зіпсувала б їм радість життя. А потім, коли помруть, щоб їх поховали разом, а на могилі посадили два кипариси — один чоловічий, гілочками вгору, а другий жіночий — з розпростертим віттям, і щоб їхне коріння сплелось під землею.

Але тут пристав дядько, капітан Поліксінгіс, щоб вона будь-що виходила за брата капітана Міхаліса — Тітіроса, щоб вона породичалася з славетним родом і щоб мала чоловіка, який годував би її, бо Д'ямандіс проциндрив уже оливкові гаї і виноградники, що лишили їй у спадщину батьки, і у неї зостався тільки оцей порожній будинок, єдине її придане. А через кілька місяців і це прогайнує ненажерливий братик. А тоді що?

«У всьому винен дядько Поліксінгіс,— ткала і нарікала на долю Вангельо.— Це він усе владнав, він примусив мене дати згоду, та бог справедливий, нехай він судить його, а коли ж несправедливий,— нехай прокляття незаміжньої жінки впаде на дядька, як блискавка, і спалить його».

Капітан Поліксінгіс штовхнув ногою хвіртку, обернувся до Алі-аги, що чекав на вулиці, і кивнув головою, щоб той заходив та розвантажувався.

— Іди з богом, Алі-ага. Коли б послав господь погуляти і на твоєму весіллі,— сказав він жартівливо, дістав монету і кинув йому.

Той підхопив монету в повітрі, міцно затиснув у кулаці, немов то була пташка й він боявся, щоб вона не випурхнула, і швидко нахилився, щоб поцілувати щедрю руку. Але капітан Поліксінгіс висмикнув свою руку і засміявся:

— Я ж не паша і не імам, любий Алі-ага, іди собі з богом.

Коли він увійшов у двір, собака на мить підвівся в кутку, понюхав повітря, впізнав його і знову згорнувся калачиком.

Крізь відчинені двері капітан Поліксінгіс побачив, як громадиться, наче озброєний фрегат, наче якийсь хатне чудовисько, верстат.

Вангельо обернулась, побачила дядька і хотіла була з усмішкою привітати його, але губи її тільки скривилися. Завжди вона була якась жовта, небалакуча, кисла: її точила якась хвороба, і багато вже років вона все сохла та жовкла, дедалі більше марніла.

У дядька за спиною Вангельо помітила Алі-агу з кошиком і про все здогадалась.

— І треба ж було втрачатися задля мене, дядьку Йорґакісі! — сказала вона, кинувши жадібний погляд на кошик.

Загледівши там мідне начиння, вона на мить проясніла.

— Один раз у житті виходять заміж і женяться! Нічого, ось продав виноградник, та й буде все гаразд! — засміявся капітан Поліксінгіс, щоб трохи розвеселити небогу.— Кажуть, люба Вангельо, що нема в світі більшої втіхи...

— Кажуть... — повторила Вангельо і замовкла.

Дядько сів на невеличкий диван, скинув феску, бо впрів, і поклав її на вікно. Вангельо стала навколішки і заходилася виймати з кошика й ставити на підлогу блискучий мідний посуд. І незабаром вся кімната заповнилася підносами, кухлями, мисками, кавниками, і схилене над ними пожовкле обличчя Вангельо на якийсь час потеплішало й зашарілося.

— Нехай вам бог пошле здоров'я, дядечку,— сказала вона спроквола,— ви мені як батько!

— Ти кажеш це так байдуже, Вангельо! Виходиш заміж, а сама як не плачеш. Ану, підведи голову, нехай я подивлюся на тебе... Та усміхнися ж, скажи щось веселе! Молода, коли тче останнє полотнище, співає, аж оселя двигтить! Увесь квартал ходором ходить, наче від землетрусу! От якою має бути молода! А про тебе можна подумати, що тчеш собі саван.

Вангельо рвучко підвелась. Ці слова дядька-гуляки розлютили її. Вона уявила собі жениха... І заради отієї здохлятини вона має співати? Знову скривилися її губи. Хотіла вилити своєю душу, та передумала — що тут говорити? Тепер уже пізно! Коли щаслива, то нема чого кричати. А коли нещасна — то й поготів! Ніщо не допоможе, а тому — мовчи!

Але капітан Поліксінгіс не міг витримати цього німого докору. На великодні свята мали справити весілля. Тож доти йому треба було поговорити з нею. Бо почував, що з того дня, як відбулися заручини, небога дивиться на нього очима, сповненими гніву й образи. Треба, щоб вона, перш ніж вийде заміж, дізналась, чого йому коштувало змусити жениха сказати «згода». Той відмовлявся до останньої хвилини, тому одного дня капітан Поліксінгіс дістав копилку, набрав п'ять тубиків золотих лір і запропонував йому. «Бери, вчителю, оці сто лір як придане. Тільки щоб про це ніхто не знав — ні капітан Міхаліс, ні молода, ні моя сестра. Я озолочую небогу і даю її тобі». Так він умовив учителя. А тепер на тобі, пані молода кривить пику, наче її силують пити хінін, їй, бачте, не подобається жених, їй принца подавай!

Вангельо прийшла з кухні з підносом: на ньому кава, склянка холодної води, ложка вишневого варення. Поставила піднос на стілець і підсунула ближче до дядька.

— Слухай, Вангельо, що я тобі скажу... Д'ямандіс ще не приходив? — спитав дядько, глянувши на хвіртку.— Вештається ночами, п'янюга!

— Він молодий, вродливий,— відповіла Вангельо з погордою,— тож добре робить!

— Добре робить, кажеш? Добре? Він занапастив тебе, Вангельо!

— Нехай йому щастить! Занапастив? Та якби його не було, я вкоротила б собі віку! Навіщо мені жити? Знай же, дядечку: якщо я й схилию голову і впрягаюсь у ярмо, яке ти мені приготував, то роблю це тільки для того, щоб і заміжжем не розлучатися з братом. Інакше — під три чорти Тітіроса!

Капітан Поліксінгіс одним духом випив склянку води, втамував гнів, зумисне довго жував вишню, щоб не простягти часом руку, не схопити небогу за коси та не хряснути об стіну.

— Сором! — вигукнув він нарешті, підкручуючи вуса.— Це ж тобі брат, а не коханець, дай і йому змогу одружитися, завести собі господарство, щоб відвернути думки від шинку!

Вангельо схопилася з стільця. Щоки у неї пашили.

— Господь такого не наказував. А коли й наказав — нехай передумає!

— Що з тобою, Вангельо? — спитав, злякавшись, капітан Поліксінгіс.— Ти любиш його більше, ніж чоловіка? Це ж ганьба! А я так старався...

— Ти продав мене за шматок хліба, дядечку! — процідила Вангельо крізь зуби.

Тут уже капітан Поліксінгіс не зміг стриматися. Слова вихлопувались необдумані, безжальні, його просто прорвало:

— А шматка хліба тобі здається мало, люба королівно? Скажи й за те спасибі! Чого від тебе може зажадати жених, подумай, ради бога,— молодості, краси чи, може, багатства? Тобі вже тридцять п'ять, ти вже засохла, стільки років дівувалши, постаріла, в тебе он вуса висипали! А твій братик-вітрогон розорив тебе, і ти лишилась ні з чим! Хто зглянеться на тебе, пожаліє, нещасну? Бог засліпив очі Тітіросу, він і спокусився.

Вангельо затулила обличчя долонями і у відчаї тихо заплакала. Серце у капітана Поліксінгіса стислося. Немов розверзлася земля, щоб поглинути його. Як міг він вимовити такі слова? Що тепер робити? Як розважити горопашну?

Він простяг руку до сухих, ніким не пешених кіс старої діви.

— Ну, годі, не плач, Вангельо, з божою допомогою тепер усе піде на лад... Знайшовся гарний чоловік, який хоче з тобою побратися. От побачиш, щоки твої зробляться рожевими й гладенькими, ти знову помолодієш. А коли матимеш дітей...

— Фе! Тітіросиків! — поморщилась Вангельо і з гнівом витерла сльози з вії.

— Чого ж тільки Тітіросиків? В них буде й наша кров, а може, твої сини будуть схожими на брата...

Вангельо здригнулася. Вся кров прилила їй до обличчя.

— Замовкни! — сказала вона з жахом.

Капітан Поліксінгіс підвівся, простяг був руку, щоб погладити небогу по голові, та швидко забрав назад.

— Поговоримо про це іншим разом, Вангельо, — сказав він. — Піду, бо приплентається отой п'яничка, а в мене нема настрою його бачити.

Він надів феску, ступив через поріг, та в цю мить залунали тверді кроки, хвіртка рипнула і розчинилася; з'явився стомлений, сонний, з зів'ялим васильком за вухом небіж. За другим вухом сигарета, через плече перекинута накидка. Побачивши дядька, він насупив брови, стулив губи: «Знов прийшов сватати, чорти б його вхопили!» Рвучким рухом скинув шапку, похитуючись, перейшов подвір'я, ступнув до хати. Він не помітив розкиданого на підлозі мідного начиння і почав наступати на нього, спотикаючись і лаючись.

Капітан Поліксінгіс відвернувся, його брала відраза до небожа.

— Чоловіки п'ють вино, але не п'яніють, — сказав він глузливо, — бери приклад хоч би й з мене. Чоловіки полюють на жінок, але ж не стають посміховищем.

Д'ямандіс, який терпіти не міг свого дядька і знав, як йому дошкулити, щоб було болячіше, насмішкувато хихикнув; він ледве повертав язиком, проте йому все-таки вдалося вимовити:

— Чоловіки п'ють вино, і не п'яніють, і не йдуть у своє ліжко спати, а сідають верхи на коня і рушають, тільки не в турецьке махала до ханум, а до турецьких кав'ярень, де сидять аги; бери, дядечку, приклад хоча б з капітана Міхаліса!

Ці слова вразили капітана Поліксінгіса в самісіньке серце — п'яничка мав рацію.

— Щоб ти провалився! — крикнув він і попрямував до дверей. — Падлюка! Докотився до того, щоб проциндрити придане сестри на вино, жінок, годинники й ланцюжки до них! Коли б ти хоч умів визначити, котра година! А то ти ж і на це не здатний, розпуснику!

Д'ямандіс заревів, стрибнув просто на підноси й кавники, щоб учепитись в дядька, та заплутався, спіткнувся й гепнувся додолу.

— Радій зі свого братика, Вангельо! — засміявся презирливо капітан Поліксінгіс і переступив поріг.

— Нехай господь пошле, щоб я раділа з нього, дядечку, доки й житиму! — відповіла Вангельо і, обережно піднявши Д'я-

мандіса, поклала на диван, принесла подушку під голову і повільно, ніжно почала гладити йому волосся, щоб швидше очу-
няв.

Близько полудня збуджений Трасакі повернувся зі школи.

— Мамо! — загорлав він, підкидаючи високо в повітря червону шапку, яку йому вив'язала сестра.— Іскри летять з-під копит у батькового коня! Я бачив, як він їхав Широкою вулицею, а купці й шевці аж роти пороззявляли, дивлячись на нього. «Це він їде з турецького махала»,— сказав один. «Ні, їде до турецького махала»,— сказав другий. Я став, скинув шапку й привітався з ним, та хіба ж він міг мене помітити? Кажу ж тобі, що іскри летіли з-під копит!

— Приходив сйор Параскевас і скаржився на тебе,— сказала мати, радіючи з того, що син пишається батьком.— Казав, що позавчора ти з друзками хотів викрасти у нього доньку... І тобі не сором?

Трасакі засміявся.

— Навіщо це ти робив?

Хлопець зухвало знизав плечима:

— Так нам захотілося. Сьогодні ми мало не зробили того самого з Тітіросом. Домовилися сховатись за дверима і тримати напоготові вірвовку з зашморгом, щоб накинути йому на шию, коли він входить у клас. Так ловлять диких коней, він сам розповідав нам позавчора. І ось ми — мисливці за кінями, а він — кінь.

Мати скрикнула.

— Злочинці! Та що вам заподіяла та свята людина? Чому вам закортіло вбити його?

— Вбити? Зовсім ні, ми любимо його, нам тільки хочеться погратись. Ми не затягли б зашморга, а тільки налякали його, подивилися, що б він робив.

Трасакі розв'язав вірвовку, що була намотана на поясі, і почепив її на цвях. На цій вірвовці вішали сушити білизну. Раптом він стиснув кулаки, брови у нього насупились, як у батька:

— В останню хвилину мої товариші злякались. Їх було багато, знайшлись і боягузи. Ну, та нічого! Наступного разу я відберу кількох, але випробуваних, а може, й сам упораюся.

Грюкнули двері, увійшов Алі-ага.

— Ой, лишенько, знову сказився Ефендіна, прийшов у грецьке селище і їде до тебе. Замикай двері, не відчиняй йому!

Та не встиг він скінчити, як у двір, скиглячи, увірвався Ефендіна. У кіри Катерини защеміло біля серця, коли вона

глянула на нього. Його, горопаху, не можна було впізнати подертий одяг, з-під якого виглядав мішок, який він носив замість спідніх штанів; очі попідпухали, почервоніли від сліз. Він був без тюрбана, а лисина, густо намазана гноєм, смерділа. Ефендіна став посеред двору на коліна і заходився тужити:

— Я опоганився, їв свинину, пив вино, казав сороміцькі слова. Люди, простіть мене, може, й господь простить мене великодушно! Люба кіро капітанша! Якщо колись спитає тебе господь, скажи йому, що мене силоміць примушував їсти й пити капітан Міхаліс!

Ефендіна навколішки підповз до кіри Катерини, щоб поцілувати їй руку.

— Зглянься на мене, люба кіро капітанша, я вийшов, щоб усім оголосити про своє горе й свій сором, і починаю з тебе. Потім піду кричати під двері паші, а далі обійду по черзі всі турецькі садиби... Щоб усі бачили мою лисину, дізнались про мое горе, щоб усі плюнули на мене. Але вся моя надія — на тебе: якщо колись спитає тебе господь, скажи йому, що мене силою примусив капітан Міхаліс...

Трасакі дивився на Ефендіну й сміявся. Він непомітно зняв вірвовку і зробив зашморг. Риньо, що саме вийшла з кухні і побачила Ефендіну, теж заходилась реготати. Але кіра Катерина відчула, як її очі наливаються сльозами.

— Вставай, Ефендіно, — сказала вона лагідно. — Я зроблю так, як ти кажеш, засвідчу перед богом, що на власні очі бачила, як капітан Міхаліс примушував тебе...

Обличчя Ефендіни проясніло:

— Нехай пошле тобі господь здоров'я, люба капітаншо. А тепер я прошу в тебе однієї ласки — плюнь на мене.

— Ні, цього я не зроблю, Ефендіно. Вставай і йди собі з богом!

— Плюнь на мене, а то я не піду! — І обернувся до Алі-аги. — Потім плюнеш на мене й ти, Алі-ага, вірний мусульманин! А потім — усе Мегалокастро. Перед тим, як я йшов з тебе, підвівся з могили мій дід і плюнув на мене. Плюнь же на мене, капітаншо, плюнь на мене, якщо віруєш у бога!

Капітанша відвернулася.

— Не можу і не хочу! Иди собі з богом!

— Не піду! — ревів той. — Клянусь Магометом, не піду, якщо ти на мене не плюнеш!

Кіра Катерина розсердилась.

— Я роблю так, як я хочу, а не так, як тобі заманеться, Ефендіно! — І по цім слові пішла на кухню.

— Я простою тут навколішки на камені цілісіньку ніч і нікуди не піду! — кричав Ефендіна і бився головою об каміння. І знов заходився тужити, скиглити посеред двору, як собака. Трасакі зробив сестрі знак; та зрозуміла, підійшла до нього і стала поруч, за спиною у Ефендіни. І самè коли Ефендіна бив себе в груди й скиглив, дивлячись на кухню, де зникла кіра Катерина, Трасакі накинув зашморг йому на шию. Риньо вхопила за кінець вірьовки й разом з братом потягнула.

Ефендіна скрикнув придушеним голосом і впав навznak; обличчя в нього посиніло, очі мало не повилазили з орбіт. Він намагався ослабити зашморг, щоб не задихнутись, та його руки заніміли від жаху.

— Ради всього святого, діти, ви ж задушите бідолаху! — закричав Алі-ага.

Почувши крик, з кухні прибігла капітанша. Вона вирвала вірьовку з рук у сина, попустила зашморг і підштовхнула Ефендіну до хвіртки.

— Тікай, неборако, тікай мерщій, кажу тобі для твого ж добра!

І, виштовхнувши його на вулицю, защепнула хвіртку.

Трасакі й Риньо аж лягали з реготу.

— Отак, мамо, ловлять коней,— сказав Трасакі і знову повісив вірьовку біля ями.— Тепер уже Тітіросові від мене не врятуватися!

Капітан Міхаліс, розмахуючи нагайкою, мчав до турецького махала. Вино не затуманило йому голови, коліна міцно стискали боки кобили. Він відчував, як у нього по руках у долоні і аж до кінчиків пальців переливається якась невагомна сила. Саме вона, більше ніж вино, збуджувала його, і він не знав, куди її спрямувати, щоб йому стало легше.

Він мчав, не впізнаючи людей, що проходили мимо. Йому було тут тісно — здавалося, будинки пониждали, а вулиці повужчали. Бідолашки, почувши кінський тупіт, поскоплювалися, щоб виглянути в дірочки; вони впізнали капітана Міхаліса, та сонце світило так яскраво, що засліплювало очі, і вони не змогли розгледіти його обличчя, щоб зробити якийсь висновок.

— Що сталося з Вепром, чого це він гасає по місту серед білого дня? — спитала Аглая.— Напився чи що?

— Тут щось заварюється,— сказала Фалія, роздимаючи ніздрі, немов нюхаючи повітря.— Недаремно ж капітан Поліксінгіс з позавчорашнього дня крутиться в нашому кварталі! Я бачила його, коли стався землетрус, в ту саму хвилину, коли

вискочила Еміне й прикинулася непритомною. А капітан Поліксінгіс саме проходив мимо... Чи це сталося ненароком, чи, може, вони про все домовилися. Він допомагав їй очуняти... І відтоді наш квартал наче в медові — капітан Поліксінгіс так і прилип до нього. А тепер, на тобі, і капітан Вепр сюди ж... Хай йому всячина! Мускусом від неї, сучки, несе, будь вона проклята, от і пронюхали її два здоровенних пси з далеких кварталів. Дивіться, дівчата, якнайпильніше на зелену хвіртку! — Стривайте, стривайте! Послухайте краще, як ірже кінь Нурі-бея! — зауважила Фросіні.

З турецького махала долинуло нестримне, закличне іржання, що немов зваблювало кобилу, яка проходила мимо.

— Та це сама Еміне ірже,— докинула, засміявшись, Фалія.

В ту ж мить вона замовкла. Кобила під капітаном Міхалісом, зачувши жеребця, стала дибки і закрутилась на місці, витанцьовуючи на задніх ногах.

— Кінець! Пропав капітан Міхаліс! — скрикнули близьочки.

Але той, стиснувши кобилі боки немов залізними колінами і вчепившись у гриву, ніби приріс до збудженої тварини і не втрачав контролю над нею. А потім пришпорив, і вона, чуючи на собі грізного господаря, схилила голову й пішла далі.

— Будь ти проклята, скажена! — пробурмотів капітан Міхаліс і вдарив кобилу кулаком по голові.

Звернувши на широкий насип, він рушив до моря. Вдихаючи на повні груди морське повітря, капітан Міхаліс проїхав двічі по березі, щоб заспокоїтись і дати лад своїм думкам, і спинився на високому валу, порослому травою. Кинув погляд на море: нуртуюче, синє-синє, воно виблискувало на сонці і губилося в далечині, на півночі, десь біля берегів Греції... Капітан Міхаліс зітхнув і прошепотів:

— Господи, з тобою у мене рахунки, а не з людьми!

Потім пришпорив кобилу і поїхав далі. Він завжди, коли думав про поневолений Кріт, злився на бога. Жахлива лайка крутилась у нього на кінчику язика. Він не скаржився богу, а гнівався на нього, не просив у нього співчуття, а вимагав відповіді.

З півдня вигулькнула невеличка чорна хмарка, як бурдюк, повна дошової води. Вона підіймалась, поволі росла і заслоняла небо. Сонце спохмурніло. Вологий, теплий вітер подув з моря прямо в обличчя капітанові Міхалісу. Він підвів очі до неба.

— Але я не можу зводити з тобою рахунків, боже,— процідив він крізь зуби,— тому звезу їх із людьми!

І, мов блискавка, пролетів Широкою вулицею. Християни схоплювалися, щоб глянути на нього. Ось він доскакав до Ханіотських воріт, де стояла велика турецька кав'ярня, яку полюбляли найповажніші аги. Саме в цій кав'ярні відбувалися найважливіші наради під час повстань, звідси з ножами в зубах вирушали турки під час кожної різанини. Літніми вечорами, коли спадала спека і на вулиці опускалася прохолода, а земля дихала ароматом, у цій кав'ярні на високій лаві сиділи найвродливіші турченята і співали амане. Взимку ж до кав'ярні сходилися найдотепніші казкарі, щоб смішити пихатих відвідувачів. Тут часто бував муедзин, дивився на турченят, слухав амане і чудувався: кав'ярня це чи рай Магометів? Не було в світі нічого такого, чого б тут бракувало. І запашний тютюн для наргіле, і прохолодний вітерець із садів,— всього тут доволі.

Було вже з полудня, аги пообідали, повмощувались, підгорнувши під себе ноги, на килимах, замовили собі наргіле і, вдоволені, напівсонні, мружачи очі, сьорбали каву.

Життя стелилося перед ними гладенькою доріжкою; давним-давно їхні діди поділили між собою Крит, і кожному з них дісталася частка спадщини—самий м'якуш: виноградники, оливкові гаї, лани, а грекам лишилися кістки. Час од часу християни бунтували. Та зі Сходу налітали нізами, і райя знову впрягалися в ярмо. Жили на світі вродливі ханум, і кожен міг мати їх стільки, скільки дозволяла кишеня. Гарненькі були й турченята, і коли їх трохи підгодуєш, вони ставали пухленькими та біленькими. І Магомет їх був теж славний турок, знався на всьому й полюбляв усе те, що й аги. Він не змушував їх робитися святими, не тримав хреста і не кликав на розп'яття. Натомість він завжди тримав у кишені пляшечку парфумів, дзеркальце і гребінець. Це був не бог—хай живуть мусульмани!—це був чоловік. І смерть для правовірних означала не черви і не сморід, а якісь зелені двері у безмежний одвічний сад...

Увійшов Нурі-бей, щойно поголений, прекрасний, як лев. Тонкі нафабрени вусики вилискували і стирчали, немов залізні. Він був у поганому настрої. Мовчки низько вклонився на всі боки, привітався і сів оддалік, біля стойки.

Відтоді, як його кінь спіткнувся на кладовищі і весь у дранті й закривавлений постав перед ним батько, Нурі-бей не міг ні спати спокійно, ні їсти, ні розмовляти з людьми. Батькова кров кликала до помсти. Сини, брати, племінники вбивці жи-

ди собі й розкошували, одружувалися, плодили дітей, бенкетували, до того ж поводитися зухвало. Хіба ж один з них недавно не вніс у мечеть віслюка, щоб той помолився? Доки ж можна терпіти таку ганьбу? Доки нещасний батько блукатиме в пеклі босоніж? Пора, давно пора наважитись, якщо він справжній чоловік!

— Приготуй мені наргіле, Хусейне,— наказав він господареві,— і нікого не підпускай до мене.

Здалеку долинув гуркіт грому, аги повернули голови до дверей. Небо затяглося хмарами, яскраво-жовті блискавиці спалахували й гасли, в повітрі стояла така тріскотня, неначе десь поруч дерли шовк.

— Це спека наробила,— зауважив котрийсь ага.

— Буде дощ,— сказав другий,— це добре для посівів.

— Та й для маслин, мигдаль затвердне,— докинув третій і вийшов, щоб поглянути на небо.

Та не встиг він переступити поріг, як тут же з жахом позадкував: перед входом до кав'ярні верхи на коні сидів капітан Міхаліс. Він нахилився: в кав'ярні ліниво, напівсонно сиділи й курили наргіле аги. Кров ударила йому в голову, світ пішов обертом. Він стиснув коня шпорами, кінь стріпнув головою, підняв передні ноги і метнувся всередину. Йому це було не первина, він знав дивацтва свого господаря, кинувся в кав'ярню, посламав кілька лавок, що стояли на дорозі, перекинув столик, чашки попадали й побилися на друзки. Дійшов до стойки, де перед розжареним вугіллям стояв господар і то приймав, то ставив кавники, і там зупинився.

Кав'ярня загула, аги покидали наргіле, посхоплювалися. Відважніші покwapно сягали руками за пояс, намацуючи ножі. Старі простягали руки й кричали:

— Іди собі з богом, капітане Міхаліс, не розпалюй у нас гніву!

Але той, спокійний, грізний, крутив у повітрі нагайкою.

— Геть звідси, геть! Я хочу випити кави на самоті!

Муедзин, хоч і старий, не стримався, схопився з підвищення, де сидів, підгорнувши під себе ноги.

— Цього разу на твоє не вийде, капітане Міхаліс,— гримнув він.— Ти що ж, гадаєш, щороку тобі можна знущатися з нас? Ні, досить, ми не випустимо тебе звідси живим, гяурел!

Якийсь сміливець пожалів старого муедзина, вискочив наперед, вихопив з-за пояса широкий, з обох боків гострий кинджал і кинувся на вершника. Капітан Міхаліс нахилився, схопив його за зап'ястя, стиснув, турків кулак безсило розціпився,

впустивши кинджал. Капітан Міхаліс причепив кинджал до сідла і знову підняв нагайку.

— Геть! Геть звідси! — загорлав він. — Геть!

— Аллах! Аллах! — заволали старі турки, не знаючи, що робити, — чи послати гінця до паші, щоб прислав нізамів, чи прийняте гірке за солодке і погамувати свою лють, врятувавши Кріт від кровопролиття.

Нурі-бей не поворухнувся. Похнюпивши голову, він палив наргіле і краєм ока стежив за тим, що діялося в кав'ярні. Та ось усе зникло: він бачив тільки змокрілі груди й черево коня та тверді чорні черевики капітана Міхаліса. Надворі впали великі, важкі краплі дощу, гримнув грім і забряжчали шибки. Муедзин зняв галас:

— Якщо ви віруєте в Магомета, дайте мені розпороти його, як сардину!

Але три діди схопили муедзина під пахви й виштовхали на вулицю.

Нурі-бей ще нижче схилив голову, глибоко затулювався і пускав через ніздрі дим. «Настав час, — думав він, — ось він, цей час. Я дав слово батькові і ждав нагоди — ось вона! Прийшов брат убивці, сам батько привів його до мене і підставив під мушку рушницю — тільки стріляй!» Він переконував, розлючував себе і лаяв за те, що ніяк не міг наважитися: «Та вставай же, бею! Чи, може, боїшся?» У Нурі-бея вогнем горіли долоні, він звів очі і зустрівся поглядом з капітаном Міхалісом. Нурі-бей облишив наргіле, неквапливо, якимось втомлено підвівся. Зійшов з підвищення, схопив коня за вуздечку і повернувся до господаря, що сховався за стойку:

— Хусейне, приготуй каву для капітана Міхаліса, я пригосаю.

І, владно простягнувши руку, зробив знак молодцям, які стояли навколо коня, щоб вони йшли собі.

— Нурі-бею, я хочу пити каву сам! — гримнув капітан Міхаліс. — Компанія мені не потрібна. Звільняйте кав'ярню!

— Навіть для мене ти не можеш зробити такої ласки? Такої незначної ласки, капітане Міхаліс? — сказав Нурі, намагаючись надати своєму обличчю привітності. — Я прошу в тебе цієї ласки, не ображай же мене!

Білий тюрбан сповз у нього з голови, він схопив його і струснув: у повітрі запахло мускусом. Тієї ж миті ніздрі в капітана Міхаліса роздулися від люті, на шиї набрякли жили.

Запах мускусу шпигнув його, мов ніж, запаморочив йому голову... Ніч, цитрусова ракі, смажена куріпка, сміх нагорі...

Ось зарипіли сходи, і раптом на порозі постать... Вона поворухнулась — і дівкола розлився запах мускусу... А цей, цей, Нурі... Очі у капітана Міхаліса метали блискавки. Він відсторонив бея, пришпорив коня, мало не збивши Нурі з ніг, і вихав на середину кав'ярні.

— Геть звідси! Геть! — знову загорлав розлючено. — Вимітайтеся з кав'ярні!

До крові кусаючи губи, Нурі-бей туго пов'язав на голові тюрбан. Аги повставали з диванів, оточили його. Кілька головорізів чекали, сховавшись за дверима. Дехто з лякливих дідів уже вислизнули за двері і подалися додому.

Нурі-бей засоромився.

— Тікайте, — сказав він тихо. — Капітан п'яний, будьте розумнішими за нього. А я лишуся, щоб не вийшло по-його, щоб ми не зганьбили себе!

Аги стояли, вагаючись. Підвівся Селім-ага, який досі мовчки і незворушно курих наргіле. Це був найясніший розум Туреччини, цього старця доля нагородила всіма благами: можливий, розумний, славетного роду, мав багато синів... Вродливий замолоду, Селім-ага і на старість не втратив своєї краси. Він зробив агам знак:

— Розходьтесь, нам не вигідно, щоб Крит потонув у крові! — сказав він спокійно і владно. — Прийде час — я навіть бачу його в реєстрах аллаха, — прийде час, і цей грек поплатиться за все. Я бачу його у зашморзі над ворітьми паші. Потерпіть! Ходімо!

І неквапом рушив попереду, а за ним усі аги. Кав'ярня спорожняла.

Капітан Міхаліс підкрутив вуса, глянув спідлоба на Нурі, посміхнувся, і з-під чорних вусів блиснуло ікло.

Якусь мить він начебто втішався своєю перемогою. Потім повернувся до господаря кав'ярні, який боязко визирав з-за стойки.

— Ей, Хусейне, постав кавник і приготуй мені каву без цукру!

РОЗДІЛ V

Знялася буря. Небо низько нависло над Мегалокастро, а місто наче піднялося, і, здавалось, небо й місто от-от з'єднаються. Нестримно лилися з неба потоки води, вулиці перетворилися на річки, світ спохмурнів. Час од часу спалахували блискавки і немов сяючі шаблі розтинали високі мінарети.

Широкою вулицею повертався додому капітан Міхаліс, і спалахи блискавок освітлювали його суворе, незворушне обличчя та лискучі мокрі груди коня.

Та буря тривала всього лиш півгодини, а може, й менше. З гір подув вігер і розвіяв хмари. Прояснилося сине-пресине небо, й на вмите дощем місто впало навскісне сонячне проміння. Немов посміхнулася бруківка, на дахах стріпували мокрі крильця горобці, заблискотіло все оновлене Мегалокастро, з дворів полинув густий запах жимолості, майорану, васильків.

Капітан Міхаліс штовхнув ворота, і вони розчинилися. Дружина мовчки взяла кобилу за вуздечку, а чоловік піднявся до великої кімнати й поклав турків кинджал перед іконою архангела Михаїла. Гнівний, мокрий від поту і дощу, капітан Міхаліс аж парував. Жінка принесла чисту білизну, він переодягнувся, ліг на ліжку, склепив повіки і зразу ж заснув міцним сном.

А городяни-християни й турки — збиралися того вечора по своїх домівках. Чоловіки розмовляли пошепки, а жінки, сидючи збоку, дослухались і мовчки зітхали. «Невже не можна так зробити, щоб дати цьому нещасному Криту спокій? Невже знову розпочнеться різанина і доведеться кожному кидати свої оселі? — думали вони. — Та й куди податися? З дітьми, з клунками на спині!» Статечні християни, в котрих були крамниці, земля, виноградники, проклинали пияцтво й пиху капітана Міхаліса, що накликає горе на людей, а інші, сміливці, пишалися новою ганьбою турків.

Збиралися й турки. Одні в теке, інші в конаці Нурі-бея, лялялись і погрожували, а самі не знали, як змити ганьбу. Муедзин запалював вогонь ненависті в серцях, а стримані старі турки гасили його. Нурі-бей, зосереджений, похмурий, сидів у кутку й мовчав. Нарешті, коли всі втомилися галасувати й різати на словах християн, обрали трьох найпоказніших чоловіків, щоб вони пішли завтра до паші й зажадали надіти на греків вуздечку. Паша він кінець кінцем чи рахат-лукум? Чому так давно вже не вішає на платані і не саджає на палю християн? Надто вже розперезалися оті гяури! Нехай пошле аллах, щоб цього не сталося, але той диявол капітан Міхаліс, чого доброго, незабаром заїде на коні і до мечеті й повигонить нас звідти своєю нагайкою! Паша мусив був вішати й колоти, нехай навіть без провини, щоб райя бачили і сиділи в страху. Отакою мусить бути Туреччина! А він заграє з греками, мовляв, прагне справедливості, пришелепуватий, грає

з митрополитом у тавлеї¹, п'є мастиху, їсть баклаву², влаштує спільні гулянки, словом, злигався з ними!

Другого дня три посланці вирушили до конака паші. В ухах у них ще й досі гуло від усіх тих крикливих напучувань.

Посередині, витріщивши очі, йшов сухий, як кістяк, муедзин, праворуч від нього — Селім-ага, ліворуч — задуманий Нурі-бей. Ішли мовчки, не поспішаючи, кожен думав, що сказати паші та як сказати. Селім-ага діставав щороку тисячі літрів маслинової олії, багато пшениці, мигдалю, ізюму і тому жадав миру. Муедзин пригортав до грудей коран, що палив йому серце, а Нурі-бей ступав, похнюпивши голову, і не знав, чого йому хочеться. Цієї ночі знову приснився батько, обідраний, брудний, і засунув йому під подушку дорогий, з чорною рукояткою кинджал. Але вранці Нурі-бей підняв подушку — кинджала там не було. У нього защеміло серце. «Не довіряє мені старий,— подумав,— забрав, боїться, щоб не згانبив його часом...»

Паша сидів на великому дивані, підібгавши під себе ноги, суворий і насуплений. Знову неприємності, собаки й коти погризлися. Гяури хочуть волі,— нехай вони будуть прокляті,— а мусульмани,— нехай вони теж будуть прокляті,— хочуть будь-що примусити його, щоб він порізав усіх гяурів. Але ж рабство, гяури — то добро, його послав сам господь. І райя, мої любі аги, теж добро: землю обробляють, торгують, податки платять,— хто ж розумний заріже курку, яка несе золоті яечка?

Увійшов арап:

— Паша-ефенді, прийшли аги.

— Нехай заходять! — відповів паша, сопучи від люті.

Посланці увійшли один за одним, низько вклонилися і мовчки посідали на довгому дивані, підгорнувши під себе ноги.

— Я вас слухаю,— сказав паша стомлено.

Першим розтулив широкий, по самі вуха, як у собаки, рот муедзин — кощавий, високий, із запалими щоками, з рідкою сиво-рудюю бородою, з волохатою, як гедзь, бородавкою на переніссі, немов у нього було трое очей. Він усе говорив і говорив, прислухаючись до власного голосу, робився дедалі лютішим, аж запінився. Потім дістав з кишені коран і, погойдуючись, заходився читати. Читав і читав, у паші аж у голові запаморочилось. Він підняв люльку.

¹ Тавлеї — східна гра (перськ.).

² Баклава — східні солодощі (турецьк.).

— Дорогий ходжа-ефенді, у мене розум мішається, клянуся своєю вірою! Кажі простіше, щоб і я зрозумів. Я ж анато-лієць, важкодум. Без зайвих слів — чого ти хочеш?

— Різанини,— відповів муедзин, і волосинки у нього на бо-родавці настовбурчилися.

Паша зітхнув і повернув голову до Селіма-аги.

— А твоя милість, Селім-ага, твоя милість теж хоче різа-нини?

— Миру, дорогий паша-ефенді,— сказав багатий дідок.— Не різанини, а миру! Щедрим був цей рік, багато дощів пере-пало в березні, посіви вкоренилися, на маслинах добра за-в'язь, гарний урожай буде цього року і багато олії, хвала аллахові! Тому я — за мир, паша-ефенді. Крітом зовуть цей острів, хижим звіром, тож не треба будити його, він пожирає людей! Один недоумкуватий заїхав верхи до нашої кав'ярні— ну й що з того? Він був п'яний, заплющимо ж очі на це, ніби ми нічого й не бачили, так велять наші інтереси! А якщо ми дослухатимемося до голосу гніву і скажемо: ти — проти мене, то і я проти тебе,— ми загинемо. Гнів засліплює очі, паша-ефенді! Розгорни свою книгу, запиши до неї цього гяура, його ім'я — капітан Міхаліс. Прийде його година — ти ж паша, і в твоїх руках шабля, якою ти стинаєш голови.

Потім дідок повернувся до муедзиня:

— Це моя думка, дорогий ходжа-ефенді, даруй мені. У твоєї милості немає полів, виноградників і фруктових дерев, тому й не розумієш ні болю землі, ні болю людини. Але спитай мене, спитай дерев, спитай посіви, чи хочуть вони різанини? Ні, не хочуть!

— Я не питаю ні дерев, ні посівів, ані людей! — прокричав муедзин, ляскаючи долонею по корану.— Я питаю аллаха!

Він знову дістав з-за пазухи коран і розгорнув його, але паша простяг руку.

— Коран говорить те, що в голові у того, хто його читає,— сказав паша і позіхнув.— У тебе в голові різанина? Розгор-таєш коран, і в корані написано про різанину. Коли ж його розгорне Селім-ага, він знайде інше слово, слово аллаха: мир. Аллах послав і те, й те, тому краще мовчи!

І паша глянув на Нурі-бея:

— А твоя милість, Нурі-бею? За різанину чи за мир? Що каже твій коран?

Нурі-бей погладив кілька разів волохату ногу, поки знайшов потрібні слова. Він довго зважував свої думки. Йому не хоті-лося миру, надто вже багато терпіла Туреччина, надто зухва-лим став грек, час уже дати йому по головешці! Та Нурі-бею

не хотілось і різанини, він не був кровожерним, не був і ходжею, щоб читати коран і розпалюватися гнівом.

— Ну, то як? Миру хоче твоя милість, Нурі-бею, чи різанини? — спитав паша, стомившись чекати, поки Нурі-бей надумається.

— Невже немає справедливого шляху, паша-ефенді? — запитанням на запитання відповів Нурі-бей, намагаючись виграти ще кілька хвилин.

— Є, сину мій, але ми посліпли і не можемо його знайти! Може, твоя милість знайшла?

— Мені здається, що я знайшов його, дорогий паша-ефенді.

— Благословляю тебе! Кажі ж і розкрий нам очі!

— Ні миру, ні різанини. Хто винен, той і мусить розплатитись!

— Капітан Міхаліс? Його маеш на увазі?

— Дозволь мені, паша-ефенді, не казати, кого я маю на увазі. Ти ж паша, і коли вплутаєшся до цих справ, Кріт візьметься за зброю і знов плаватиме в крові. Дай мені змогу помститися за Туреччину. А хто винуватець, скоро дізнаєшся.

— Ти вб'єш його?

— Я його вб'ю, і ніхто не знатиме, хто вбивця. Повір моїм словам!

Муедзин, розлютившись, перебив його:

— Винуватець не один, їх тисячі, і всіх їх треба посадовити на палю. Ось що означає спокій. Іншого спокою грек не розуміє. Зітни йому голову, коли хочеш, щоб він замовк!

Селім-ага знову згадав про сади, виноградники і теж розкричався. Та голос муедзина лунав як дзвін, куди там його верекричати! І вони зчепилися. Нурі-бей кинувся розбороняти їх. Паша зіщулювся на дивані, запаморочили йому голову оці крітські турки; хто з них говорив правильно, хто помилявся— де вже йому тепер розібратись! А тут ще сон змагав, йому погано спалося сьогодні, він переїв, перепив, тому хотів швидше позбутися відвідувачів. Паша струснув головою, щоб прогнати сон, і крикнув:

— Та ви ж старости! І не соромно вам? Опустіть руки! Твоя правда, Нурі-бею. Оце і є справедливий шлях. Роби так, як підказує тобі аллах, я дозволяю!

Селім-ага підняв тюрбан, що валявся на підлозі, і повернувся до Нурі-бея.

— Прийми й моє благословення, Нурі-бею,— сказав він прохальним голосом.— Тільки дій мирно, убий обережно, не розлюти греків... Мир!

— Я не даю своєї згоди,— зарепетував муедзин.— Я виступлю в мечеті і підніму на ноги всю Туреччину!

Та паша вже розійшовся і, піднявши кулак, крикнув:

— Ходжа! В Мегалокастро я командую! Клянусь бородою пророка, я надіну на тебе намордник, як на злого пса, щоб ти замовк! Затям собі: різанини я не допущу, поки не буде наказу з Стамбула! Забудь навіть про це!

Він підвівсь, нахмурився — у нього боліли нирки — і знову позіхнув:

— А тепер ідіть собі, у мене справи. А ти чини так, як домовились, Нурі-бею, тільки не гарячкуй. Спокійно, хлопці, бо це греки, нехай вони будуть прокляті! Якби вони не стали нам поперек дороги, ми давно б уже закабалили весь світ!

Він плеснув у долоні. Увійшов арап.

— Проведи беїв...

А в той самий час, коли відбувалася ця зустріч і турки ухвалили рішення, три інших поважні персони — греки, — не поспішаючи, прямували до митрополита. Були вони незграбні, неповороткі, як фрегати, і на те, щоб зрушити їх з місця, потрібна була велика сила, дужий вітер, великий тиск. Тут ішли Хаджісаввас, капітан Еяс і старий Маврудіс, уславлений Хрісобурбулас.

Перший—блідий, заїка, з гострою сивою борідкою, пожовклий від тютюну, клишоногий. Освіту дістав у Європі, вчився на лікаря, але повернувся на острів не зовсім сповна розуму. Зсунувся з глузду — платив робітникам, і ті копали всюди, де були старовинні руїни, — і на безлюдних морських узбережжях, і навіть у печерах Псілорітісу. Копав він та копав, знаходив мармурові руки і ноги, плити з незрозумілими закарлючками, якісь глиняні ляльки. І все тягнув до митрополита, завалив велику кімнату так, що в ній уже нічого більше не вмещалося. Тоді заходився розкладати знайдене на церковному подвір'ї. Християни бурчали — мовляв, не годиться так. Дружини й дочки, ідучи до церкви, почувують себе ніяково, дивлячись на безсоромних голих стародавніх дияволів. Правильно радили старому Хаджісаввасу: не посилай сина до Європи, ще зіпсується там, чого доброго. Шукаю, каже, золоту свинюматку з дев'ятьма поросятами. А де ж ти її знайдеш? Усе своє майно пустив на плату робітникам, а тепер ходить у старому одязі і в стоптаних кривих черевиках, дорогою розмовляє сам із собою, а через якийсь час, пригадає мої слова, почне кидатись камінням. Але митрополит шанує його, дав йому в церкві місце поруч із собою і щонеділі до нього першого простягає руку і дає проскуру.

І коли християнам доводилося сутужно, не кого іншого, як Хаджісавваса, посилали до митрополита чи до паші, щоб переговорити. А коли, бувало, в гавань заходили європейські панцерники, тільки він підходив до європейців і цвенькав з ними, та так швидко-швидко, і ніхто не розумів, чи він збожеволів, бідолашний, чи розмовляє незрозумілою мовою.

Другий посланець, капітан Еляс,— старий залишок 1821 року, схожий на деякі фортеці на вершинах гір, потріскані, порослі травою, без вікон і дверей, із зруйнованими бійницями. Його тіло в багатьох місцях продірявлене кулями, низький на зріст, майже квадратний, міцний, хоч і з розбухлими суглобами. А голосище грізний, гучний, навіть коли капітан вітався, то нагонив страх. Праве око йому якось виколов виделкою один турецький паша, але афінський національний комітет надіслав йому скляне око, перше скляне око, що попало на Кріт, і капітан Еляс уставляв його й саме ним дивився на тих, хто був йому не до душі. Але в урочистих випадках виймав, клав у склянку з водою і приходив до паші чи митрополита з одним оком, щоб нагадати їм про 1821 рік. Сьогодні він ішов між двома іншими посланцями, всім тілом налягаючи на палицю.

Третій з них, дід Маврудіс Хрісобурбулас, був скнара, визискувач бідноти, непривітний, злий, неодружений. Він голодував, бо жалів для себе їжі, тремтів від холоду, бо шкодував грошей, щоб купити одяг. І все збирав та збирав золоті монети, прикупував лани та виноградники, будинки, катери, і коли його запитували: «Чому ж ти так погано їси?» — відповідав: «А що мені їсти? І на які гроші? Це ж усе не моє, усе це належить нації, як же я його візьму?»

А одинадцять років тому, під час повстання 1878 року, він подався до митрополита, тримаючи в руці папір з печаткою.

— Ваша превелебність, візьміть оцей папір. Дарую свою маєтність раді старійшин Мегалокастро. Повстання вимагає великих витрат, потрібні величезні кошти. Продай усе, що я маю, й купи гвинтівки.

— А ти ж як житимеш, дорогий Маврудісе? — спитав його митрополит із сльозами на очах.

— Навіщо вам турбуватися про мене, вельмишановний митрополите? Ходитиму від хати до хати й проситиму хліба!

Насилу переконав його митрополит і призначив йому пенсію. Та Маврудіс одразу ж почав скнарити — не їв, не пив, не вдягався як слід, давав гроші на проценти, знову визискував удовиць та сиріт, і на старість ще раз нажив багатство. Хоч

однією ногою стояв уже в могилі, написав духівницю — і знову відказав усе нації...

Митрополит чекав посланців, сидючи на м'якому дивані. Перед ним на аналої¹ з кипарисового дерева, на якому було зображено голуба з розпростертими крилами, лежало євангеліє в срібній оправі. Над ним — три великі літографії: з одного боку — константинопольський патріарх, з другого — російський цар, а посередині — храм святої Софії. Через вікна, засклені різнокольоровими шибками — блакитними і фіолетовими, — світло падало на протилежну стіну, всю в портретах живих і померлих митрополитів та архімандритів з білосніжними або чорними, як смола, бородами, з митрами й ладанками, ланцюжками й патерицями. Одні — лагідні, добрі й оброслі, як нестрижені барани, інші — як звірі, з пронизливими очима, з товстими губами, з неповороткими в'язами; ці тримали в руці патерицю міцно, грізно, як залізний дрюк. Посередині висів портрет і теперішнього митрополита, зроблений, коли він був ще молодий і служив у Києві архімандритом. Яке завзяття світилося тоді в його погляді, яка сила, який у нього був величний вигляд! Він вдихав на повні груди всі пахощі світу і не міг надихатися. Цьому здоровенному чоловікові самим богом призначалося бути великим вельможею, або пророком, або ж неприторенним бабієм та гульвісою. Та Христос спокусив його, сказавши кілька слів, які здались йому солодшими за мед, і помалу збив його з пуття й зробив митрополитом.

Думкою полинув він у далеку молодість і зітхнув.

— Постарів я, — пробурмотів, — зів'яв, як те зілля. Надходить час, коли стану я на страшному суді з порожніми руками. Скільки митрополитів Криту стануть перед непідкупним суддею, тримаючи в руках знаряддя торгу — ножі, сокири, вірьовки, палиці, а я — з порожніми руками! Боже, зроби мене достойним прийняти муки заради тебе і твоєї нещасної доньки — критської землі!

Увійшов Мурдзуфлос, уклонився.

— Там прийшли старости, ваша превелебність. Чекають.

— Нехай увійдуть. Та приготуй великий срібний піднос із почастунком. Що не кажи, а все ж старійшини.

Але Мурдзуфлос чомусь м'явся, стоячи на порозі. Митрополит здивовано глянув на нього:

— Тобі чого, Мурдзуфлосе? Кажи.

---

¹ Аналої — столик, на який під час відправи кладуть богослужбні книги (грецьк.).

— Чи не даси ти мені відпущення, єпископе? — сказав він, знову вклоняючись. — Чи не даси ти мені відпущення за те, що я зробив?

Митрополит усміхнувся:

— Не засмучуйся, Мурдзуфлосе! Той, кого було розіп'ято, простить тобі. Покладайся на його милосердя!

— Великий мій гріх...

— Але ж велике і його милосердя... Ну, йди вже!

Трое старійшин переступили поріг, поцілували митрополита в руку, посідали на дивані, дістали чотки і стали чекати, поки митрополит заговорить першим.

— Ось уже й літо настало, діти мої, — почав митрополит, дивлячись у вікно. — Які чудові дні, яке сонце — божа благодать! Весна! Святий Георгій! Як там посіви, дорогий старче Маврудіс?

— Хвалити бога, — відповів той.

— З посівами добре, з людьми погано, — сказав капітан Еляс. — Мені до душі молодецтво, але тоді, коли воно потрібне, інакше це дурість...

— Стародавні люди казали... — почав був Хаджісаввас, але розлючений капітан Еляс простяг руку і не дав йому говорити.

— Облиш стародавніх, дорогий Хаджісаввасе, їх нема вже, зогнили. Кажі про живих. Цієї хвилини три поважних аги радяться з пашею. Одному богові відомо, що вони замишляють, собаки! Будемо насторожі! Що ти скажеш, дорогий митрополите?

— Дізнався і я про нові витівки капітана Міхаліса, — сказав митрополит. — Шкода молодця, шкода чоловіка, горілка його занапастить.

— Нас занапастить, — поправив його капітан Еляс, — нас занапастить, ваша превелебність. Треба загнuzдати його, а то...

— Заради всього святого, тільки без повстань! — утрутився Хаджісаввас. — Багато у нас ще роботи на Криті. Його прославлені землі ховають великі скарби — статуї, написи, царські палаци. А повстання хіба ж дасть нам можливість копати? Тому треба...

— Та облиш, кажу, давніх, — перебив його капітан Еляс. — Ну їх до дідька, нехай дадуть нам спокій! Кажі, Маврудісе, а то мій розум притупився, клятий; у тебе ж — рубає, як сокира. Давай, рубай!

Дід Хрісобурбулас осміхнувся задоволено:

— З твого дозволу, твоя превелебність!

— Про що ти там думаєш і осміхаєшся, чоловіче? — зауважив митрополит. — Твій розум — як та самиця. Що б не родила, все на благо християнам!

. — Не буду зволікати, — відповів дід Маврудіс. — Уставай, не гаючись, зараз же, твоя превелебність, і йди до паші. Він — добра людина, анатолієць, полюбляє спокій, а клопоту не любить. Розкажи йому всю правду й неправду, як тільки тебе напутить господь, заспокой його, скажи, щоб пробачив нам, — п'яний був капітан Міхаліс, ми його добре вилаємо, він більше такого не зробить. Прихопи для нього і якийсь подарунок, приміром, гарну табакерку чи янтарну люльку, — скільки чудових дурничок зберігається в церкві про чорний день, — дай йому що-небудь — це ж собака! Кинь йому кістку, щоб він гриз її й не гавкав. А наш уславлений вояка, в свою чергу, побалакає з капітаном Міхалісом — і нехай буде воля божа!

— Грюкай скільки хочеш у двері глухого! — сказав старий капітан, хитаючи зраненою головою. — Слова не впливають на нього. Він — як та стіна! Проте я з ним побалакаю. Я старий вояка тисяча вісімсот двадцять першого року, може, й послухається... В кожному разі, твоя превелебність, мені здається, правильно каже твій мудрий порадник: перехрестись, візьми патерицю і йди до паші, та тільки хутчіш, щоб рана не встигла роз'ятритись.

Принесли на підносі каву, печиво, варення. Старійшини на якийсь час змовкли. Крізь вікно лився аромат розквітлого лимонного дерева. Залетіла бджілка, покружляла над чотирма головами, роздивилась, що то не квітучі дерева, й вилетіла. Чути було тільки, як три старійшини сьорбали і плямкали від насолоди. Офіційна частина скінчилась досить швидко — вони легко знайшли раду, їм вчасно принесли густу піняву каву і кунжутне печиво. Хаджісаввас з дозволу митрополита скрутив цигарку, а за ним і двоє інших посланців. Курили, напівзаплющивши очі, і дим здіймався вгору, як фіміам, скручувався кільцями й огортав патріарха, царя і святу Софію.

Митрополит простяг руки і висунув шухляду.

— Діти мої, покажу я вам одну незвичайну ікону, нехай тільки вона вас не бентежить. Знаєте нашого Мурдзуфлоса? Це він зробив її: Людина він богобоязлива, але юродива: бачить речі, яких ми не бачимо, і не тому, що вони не існують, а тому, що господь закрит нам очі сіткою — такою ж, яку ми надіваємо коням, які крутять колесо біля колодязя, щоб тягати воду. Тоді коні не розпорошують уваги, а йдуть туди,

куди треба, і роблять свою роботу. Але хто відає, з яких таємних міркувань господь зняв цю сітку з очей у юродивих...

Митрополит дістав ікону, загорнувши в білий лляний рушничок, розгорнув і подав старійшинам.

Капітан Еляс узяв її, поклав на коліна і втупив у неї своє єдине око.

— Це розп'яття, такі розп'яття, тільки я не добачаю як слід.

Маврудіс нахилився й собі, глянув і вигукнув:

— Нехай простить мене господь... у мене все стрибає перед очима. Схоже на те, що...

— Чудово! — скрикнув Хаджісаввас, розглядаючи ікону в лупу.— Глибока думка! Нехай будуть здорові твої руки, Мурдзуфлосе! Ось воно, розп'яття! Присягаюсь, якби я був митрополитом, я поставив би цю ікону в церкві, на іконостасі!

Митрополит прикро посміхнувся й похитав своєю доброю, лев'ячою головою.

— Але ж тут не Христа розп'ято,— додивився дід Маврудіс.— Прости господи, тут жінка з патронташем і срібними пістолями!

— Це Кріт... Це Кріт¹!...— докинув митрополит, і голос у нього став глухим.— Хрест поставлено на купі кісток і черепів, угорі — все в чорних хмарах небо, а в глибині, праворуч, блискавка освітлює монастир. Гляньте на дзвіницю, на вітряк поруч, на баню, на стіну з вежами довкола,— це Аркаді. А Кріт — висушена горем мати, у чорній хустці, прибита цвяхами до хреста, і кров з неї тече на кістки її дітей. А під хрестом, з обох боків, стоять капітани у фесках, старий і молодий...

— І з рота у неї тягнеться стрічка з якимись словами;— зауважив дід Маврудіс,— вона ніби промовляє щось...

— Що ж вона промовляє? — спитав капітан Еляс і нахилився, але літер не зміг розібрати.

Хаджісаввас, повільно переводячи лупу, прочитав:

— «Ілі, ілі, пама савахтані?..»

— «Господи, господи, чому ти покинув мене?..» — пояснив митрополит.

Якийсь час усі мовчали, схилившись над новим розп'яттям, і тільки зітхали. Нарешті розтулив рота дід Маврудіс.

— А хіба це не гріх, ваша превелебність? — спитав він.— Кріт — як Христос...

¹ Назва острова Кріт у грецькій мові — жіночого роду.

. — Гріх... звичайно, гріх...— відповів, зітхнувши, митрополит.— Але ж...

— Що «але ж»?

— Але ж він вартий того...— прошепотів митрополит, дивлячись на зображення жінки на розп'ятті.

— Як же майстерно намалював її Мурдзуфлос! Скільки муки на обличчі у розп'ятої — щоки змарніли, а з очей її, запалих, великих, чорних, течуть сльози. Її тонкі, напіврозтулені губи так скривлені, що, здається, чути, як з них виривається стогін. Босі ноги залиті кров'ю, а під хрестом валяються два жовто-білих черевики.

І раптом, наче щось вирішивши, капітан Еляс рвучко скинув чорну феску, схопив ікону, припав до неї губами і довго не відривався, а його широкі груди несамовито здіймалися від почуттів, що переповнювали його. Маврудіс чекав своєї черги, але не витримав, вирвав ікону з рук старого повстанця, і з очей у нього потекли сльози, він і собі припав до ікони, цілував її і плакав... Хаджісаввас теж втер непрохану сльозу, підвівся і глянув у вікно на розквітле лимонне дерево.

Митрополит, перехрестившись, узяв ікону.

— Схиляємо голови перед твоїми муками...— прошепотів він і поцілував закривавлені ноги розп'ятої.

З грудей у всіх вирвалися нестримні ридання.

Першим отямився митрополит. Він знову загорнув ікону в білий лляний рушничок і сховав глибоко в шухляду. Потім, зібравшись на силі, підвівся.

— Ну, йдіть собі з моїм благословенням,— сказав він.— Нехай буде воля божа!

— Спершу нам треба показати свою волю, твоя превелебність,— зауважив капітан Еляс.— Якщо господь не бачить волі людини, він і своєї волі не виявляє, нехай вам буде це відомо.

— Правильно, правильно, дорогий капітане Еляс, я зараз же йду розмовляти з пашею. Коли б тільки дав господь застати його в доброму настрої.

Старійшини схилилися, поцілували білосніжну пухку руку митрополита. Капітан Еляс узяв свою палицю, яку залишив був біля дверей, і вийшов першим. Побачивши, що все по двір'я закидане мармуровими руками і ногами, відбитими головами і плитами з усілякими незрозумілими написами, капітан похитав головою.

— Давнина,— пробурмотів він, розлючений,— давнина! Хаджісаввас почав розглядати камені.

— Ходімо! — сказав капітан Еляс своєму товаришу, дідові Маврудісу.— Облиш його! Сімдесяти семи гатунків буває дурість. Я піду зараз до капітана Міхаліса, а ти — у тебе ж є друзі серед турків, наприклад, Селім-ага,— іди попомони з ними. Щоб часом не вибухнуло, не доведи господи, передчасне повстання. Надто багато було викиднів у Криту — досить!

Біля воріт митрополитової садиби старійшин чекав Барбаянніс. Він поставив на землю кошик з соломою, в яку було загорнуто мідний глек, повний шербету з соку солодких ріжків, і лід. Раз у раз, коли проходив хто-небудь, він кричав, розхвалюючи свій товар: «Холодний-прехолодний, з льодом, підходь, продам: хто вип'є, замірзне сам!» Потім замовкав і ждав.

Це був невеличкий на зріст дідок з вузькою, сплющеною з боків головою, з круглими сірими й верткими очима, з довгою, як у лелеки, шиєю, зморщеною, масною. Говорив він таким пронизливим фальцетом, що аж у вухах лящало. І турки, і християни вважали Барбаянніса пришелепуватим, бо він не боявся ні тих, ні тих і відверто казав їм усе, що думав. Чортихався, лаяв усіх підряд — і Христа, і Магомета, і султана. А якось на великдень, багато років тому, зупинився перед кровожерним Мустафою-пашею, налив йому шербету, не пошкодувавши льоду, щоб той освіжився. А потім розум у нього помутився, і він, оплакуючи християн, побитих під час захисту Аркаді, почав перекидатися в повітрі, ніби горів у вогні. Паша і вельможі курили собі люльки у павільйоні біля Трьох арок і забавлялися цим видовищем. Почувши голосіння, збіглися турки й християни, а Барбаянніс розпалювався дедалі більше: нахилився, схопив палицю і почав несамовито рубати нею повітря. Потім, витріщившись на пашу, з погрозами кинувся до нього і раптом, пронизливо скрикнувши, заходився співати: «Ех, моя гнучка і гостра шабля... не одного турка ти зарубала...»

І християни, і турки розгубилися, не знаючи, що й робити. Всі дивилися на пашу і ждали, що зробить він. Та раптом паша оглушливо зареготав і заплескав у долоні — надто вже смішно було йому дивитися, як ця порохнява розмахує палицею і погрожує Туреччині.

— Аферім¹, капітане Барбаяннісі! — крикнув він йому.— Підійди до мене!

---

¹ Аферім — браво, чудово (турецьк.).

Дивлячись на пашу й підлещуючись до нього, вельможі й собі зареготали, а за ними — й простий люд. А Барбаянніс усе танцював собі, співав та плакав.

— Та годі тобі! — закричав паша. — Ти вже повбивав нас усіх, знищив Туреччину. Іди-но сюди, кажу, підступи ближче — ти кумедний чоловік і подобаєшся мені. Тому я подарую тобі справжню шаблю і почеплю на груди важливий, завбільшки в долоню орден — печатку з зображенням Магомета. І слухай далі: даю тобі право кожного великодня чіпляти шаблю, орден і гуляти по місту від Ханіотських воріт до Лазаретних і від Нових воріт до гавані, як паша. Тобі надається право говорити в цей день все, що тільки влізе в твою дурну макітру, ляяти кого завгодно і скільки завгодно, — ти ж пришелепуватий, хіба з тебе подивуєш за твої слова! Давно вже, Барбаяннісе, я не сміявся так, як сьогодні, і за це я перед тобою в боргу.

Відтоді Барбаянніс посмілішав. Турки почали запрошувати його до себе, дозволяли йому говорити все, що тільки заманеться, і аж лягали з реготу. Отак Барбаянніс став єдиною вільною людиною в Мегалокастро. Коли насувалась якась колотнеча, першим пронюхував про це Барбаянніс. Він вештався по турецьких кав'ярнях і, розносячи влітку шербет, а взимку салеп, розголошував усюди те, про що християни думали, але не наважувалися говорити. І так його вустами християни розважали собі душу. Бувало, коли він занадто вже розперізувався, йому діставалися й запотиличники або турки закидали його вичавленими лимонами чи гнилими помідорами. Та Барбаянніс хуленько витирався, і його язик невтомно працював далі.

Ще вчора він пронюхав, що в повітрі пахне порохом, а сьогодні побачив, як рано-вранці трое старійшин замислені входили до митрополита. Він запідозрив, що тут щось не гаразд, отож став ждати під ворітьми. Йому треба було доконче знати, що діється. Адже наближався великдень, коли він надівав шаблю та бляшаний орден і, поки паша і вельможі слухали музику, розважав душу біля Трьох арок. Щоб полегшало на душі і в бідолашних райя, які й хотіли б щось сказати, та боялися.

І ось, помітивши, що показалися двоє старійшин, він підхопив кошика з льодом, узяв під пахву глечика і підійшов до них.

— Здорові були, старійшини! Стривайте, я пригощу вас шербетом, щоб освіжилися ваші кістки, бо жарко стало.

— Дай нам спокій, Барбаяннісе,— відповів капітан Еляс.— Не потрібен нам твій шербет.

— Не гнівися, капітане Еляс, я тебе не боюся. Ти ж добре знаєш, що я придуркуватий і не боюся ні паші, ні султана. Всі ви розумні й хоч і капітани, а напускаєте в штани від ляку, а у Барбаянніса є шабля і дозвіл, та й дурної клепки не бракує, тому він не боїться говорити все, що тільки в голову збреше.

— Заради твого ж добра, Барбаяннісе, прикуси свого язика, не настав іще час! — сказав старий Хрісобурбулас притишеним голосом.

— А коли він настане? — так само тихо спитав Барбаянніс.— Я хочу знати!

Капітан Еляс замахнувся палицею. Барбаянніс схопив свої бебехи й швиденько забрався геть.

Митрополит почепив на шию золоту ладанку, на різноколірній емалі якої було зображено з одного боку розп'яття, з другого — воскресіння, поклав у кишеню старовинну срібну табакерку роботи уславлених яннінських майстрів, яку йому подарував митрополит Янніни, його приятель, узяв патерицю і в супроводі дяка пішки вирушив до паші.

Тим часом паша, вилежуючись на м'яких подушках, задрімав, і снилось йому, ніби він гуляє в садах у Прусі, в себе на батьківщині, і дерева сплітають над ним віти, одні — мов облиті рясним пахучим цвітом, інші — аж гнуться від плодів. А він покурює собі і йде далі. І здається йому, що це він потрапив до раю, що ось-ось з'явиться сам Магомет із дзеркальцем і гребінкою, з пляшечкою парфумів за широким червоним поясом і привітає його.

Та, завернувши вбік, що ж він побачив? Перед ним величезне оливкове дерево без листя, без квітів, гілки повилися круг стовбура,— якийсь обрубок, спалений блискавкою. А на гілках незвичайні плоди — рушниці, патронташі, кинджали, чорні хустки... «Що це за клята олива, яка родить не оливки, а зброю!» — закричав паша, жажнувшись, і метнувся назад до саду, де було повно квітів і фруктів... Та сад зник... Куди не гляне паша — скрізь тільки дика випалена місцевість, суцільне каміння, за кожним каменем — цівки рушниць і срібних пістолів.

— Та це ж Кріт! Це ж Кріт! — закричав паша і схопився.

І саме цієї миті арап Сулейман прочинив двері.

— Паша-ефенді! Прийшов найголовніший грецький піп, підіймається сходами!

— Ох, і поганий же сон мені приснився, Сулеймане,— сказав паша, витираючи з чола холодний піт.

— То що ж сказати козлоборородому? Щоб забрався геть? Паша подумав трохи.

— Ні, нехай увійде, Сулеймане. Оці гяурські імами добре вміють тлумачити сни. Він, напевно, розгадає мені сон. Нехай увійде.

Митрополит увійшов, і почалася вітальна церемонія — зустрічалися дві найвпливовіші особи Мегалокастро: один уособлював Туреччину, другий — християн. Це були два давніх королі міста. Їхні королівства лежали поруч, раз у раз вклинюючись одне в одне. Змішувались турецькі і грецькі селища, хрест і місяць. Часом жили вони в мирі й злагоді, часом на них находив, як то кажуть, критський шал. Тоді вони кидались одне на одного, вгризалися одне одному в горлянку, виривали шматки м'яса й пожирали одне одного.

Паша і митрополит посідали на м'якому дивані, паша припалив люльку, митрополит дістав афонські чотки з чорних коралів і почав перебирати їх, обмірковуючи, з чого почати розмову. У відчинене вікно ліворуч видно було в'язницю, праворуч — пишно-зелену крону старого платана, а нахилившись, можна було побачити поруч з платаном уславлений венеціанський фонтан з мармуровими левами. Дув гарячий вітер.

Паша позіхнув і почав перший:

— Настало літо, митрополите-ефенді. Час біжить, як те колесо крутиться. Воно крутиться, і ми крутимось разом з ним... Надходить зима і кажеш: «Тремчу від холоду!» Чи сказав це, чи не встиг, дивись, а вже вигулькнуло сонце, і ти зітхаєш: «Яка спека, я не витримаю її!» І тільки промовив це, як знов гуркоче грім, пускається дощ, і ти одягаєш плащ... Що каже твоя віра про ці чудеса?

Та перш, ніж митрополит устиг відповісти, паша, якого розбирала нетерплячка, запитав:

— А ти віриш у сни, дорогий митрополите-ефенді? Звідки вони беруться? Хто їх нам посилає?

— Інколи господь, а буває, що й диявол.

— І ти можеш розрізнити, який від бога, а який — від диявола?

— Певно, тобі щось снилося, паша-ефенді, сон, я бачу, і досі висить у тебе на віях.

— Снилося, снилося, тому й питаю тебе.

— Нехай буде воля божа, дорогий паша-ефенді. Ану, розкажи, а я послухаю.

— А ти розумієшся на снах?

— Іноді господь освітлює мій розум і тоді я розуміюсь. То розкажуй.

Паша зітхнув, розповів свій сон, трохи навіть прикрасив оливу, сказавши, що на гілках висіли й відрубані голови. Він не бачив уві сні відрубаних голів, але сказав це просто так, щоб трохи налякати попа гяурів.

Митрополит схилив лев'ячу голову. Він намагався знайти в цьому сні, за що зачепитись і повести розмову так, як йому було потрібно.

— Від диявола? — запитав паша, непокоячись.

— Від бога, — відповів митрополит. — Тільки боюся тлумачити тобі. Ти можеш розсердитись.

— Я можу розсердитись? Та хіба ж ти не знаєш, що справжній мусульманин ніколи не сердиться? Він знає: все, що робиться в світі, визначено наперед, і ніхто не може того змінити. І якщо навіть цієї хвилини султан пришле указ і зажадає моєї голови, я, можливо, засмучусь, навіть напевно засмучусь, але ж не розсерджуся. Так було визначено наперед. Хіба ж я можу втручатися у справи аллаха? Тому кажи сміливо, митрополите-ефенді, тільки без усяких там вигадок — щирісіньку правду!

Якусь хвилину митрополит збирався з думками.

— Сад, який тобі снівся, — почав він нарешті, — то серце доброї людини, твоє серце, дорогий паша-ефенді; він розвивається вночі, ти заходиш туди і гуляєш собі. Те, що тобі снилось, — то твоя вдача: гуляти спокійно, мирно, під квітучим деревом в Прусі, на своїй батьківщині... Твоє серце — то сад, але... але судилося тобі так — тебе настановили пашею і послали на Кріт...

Паша зітхнув.

— Що тобі сказати, митрополите-ефенді? Все правда, ти наче в душу мені дивився і все розумієш! Ну, що ж далі?

— Те, що лежить на поверхні, паша-ефенді, не треба вилювати з глибини. Обвішана зброєю олива, яку ти бачив, — то Кріт. Ти опинився під спаленим блискавкою деревом, і твоє обличчя спохмурніло. Отут твоя доля стає жорстокою... Дуже шкода, що ти прокинувся й не бачив, що ж сталося потім. Може, відтепер і надалі тобі визначено всевишнім право чинити так, як тобі до душі. І горе тобі від цього, бо весь тягар лягає на твої плечі!

— Ех, якби то воно було так, митрополите-ефенді! — зітхнув добрий анатолієць. — Клянуся сьогоднішнім днем, християни й турки жили б у злагоді, як брати. Греки працювали б, турки їли б, і ті й ті жили б собі розкішно!

— Усе в твоїй владі! — сказав митрополит, задоволений тим, що знайшов нарешті потрібну зачіпку. — У твоїй владі зробити так, щоб любов запанувала на острові. І тому господь послав тобі вчасно цей сон. Адже господь часто звертається до людини уві сні...

— Поясни мені, митрополите-ефенді. Я не розумію.

— Ти, певно, чув, що християни і турки в Мегалокастро почали озлоблятися через те, що один наш п'яний заїхав верхи до турецької кав'ярні.

— А тобі здається, що цього замало? Він же зганьбив Туреччину, гяур! — підвищив голос паша, і в його очах заблискотіли лихі вогники.

— Так легко не можна зганьбити Туреччину! Це ж цілий султанат! — сказав митрополит солодким медовим голосом. — Та облишмо п'яницю. Ти запитав мене про сон — я й кажу тобі. Мені здається, господь осінив мене, і я можу пояснити тобі все. Та коли ти не хочеш...

— Хочу, клянусь Магометом! — благально запевнив паша і торкнувся коліна митрополита. — Кажі, прошу тебе твоєю вірою!

— Розверзлися семеро небес, господь зійшов до тебе уві сні, паша-ефенді, і показав тобі дорогу...

— Яку дорогу?

— Яку хочеш: їх дві: одна — зелена, друга — червона. Я виразно бачу, як вони стеляться перед тобою уві сні. Ти можеш вибрати, яку хочеш.

— Не яку я хочу, — заперечив паша, — а яку визначив для мене господь!

— Але ж може бути й так, я тобі вже казав, що господь визначив дати тобі волю самому вибирати. Можеш вибрати червону дорогу й заходитися різати, в'їшати й палити Крит. Але можеш вибрати й зелену дорогу, і запанує тоді злагода, турки й християни знову стануть друзями, і всі благословлятимуть твоє ім'я... Отож вибирай!

Сказавши це, гість дістав із кишені коштовну табакерку, не даючи паші зібратися з думками.

— Ти цінитель отаких дрібничок, дорогий паша-ефенді, — сказав митрополит солодким голосом, — і розумієшся на них. Ця табакерка — робота яннінських майстрів, витончене мистецтво. З одного боку вирізьблено двоголового орла, з другого — півмісяць. Саме те, чого ти хочеш, — щоб мусульмани й християни жили, як брати. Давно вже хотів я подарувати її тобі, знаючи твоє серце, і от настав цей час — бери на щастя!

І поклав срібну табакерку паші в руку.

— Клянусь аллахом, ви, греки, і справді безсмертна нація! — відповів паша, милуючись подарунком.— Коли добром, а коли — злом домагаєтеся всього, чого бажаєте!

Паша нахилився й погладив табакерку товстими пучками.

— Ех, коли б ти знав, митрополите-ефенді, які солодкі, запаморочливі спогади будить у моїй пам'яті оця яннінська табакерка! Перша моя дружина — нехай їй земля буде пухом,— красуня, як кіра Фросіні¹, теж була з Янніни.— Він зітхнув.— Що взагалі являє собою цей світ, митрополите-ефенді, що таке смерть, що означає життя і жагуче бажання? Але куди тобі зрозуміти все це, тобі, хто ніколи не знав жінок?

Помовчали. Митрополит перебирав чотки й дивився у вікно на старий платан, що погойдував вітами на тлі блакитного неба. Нарешті він заговорив, щоб знову повернути розмову на земні теми:

— Добрі будуть пшениці, паша-ефенді! — і глянув на лани, що зеленіли в долині. ;

Паша прогнав солодкі спогади про минуле, ніби спустився назад у Мегалокастро, побачив митрополита і, зітхнувши, сказав каліченою грецькою мовою:

— Та і ячмені — теж, митрополите-ефенді.

Митрополит підвівся. Встав і паша, простяг руку.

— Ну, з богом, митрополите-ефенді. Обидва ми слуги господні, гарненько все обміркували, добре поділили Крит. Ти пильно стеж за своїми, а я стежитиму за своїми. Ти стримує християн, а я стримуватиму турків!

Якусь хвилину він помовчав. Ще одна невисловлена думка крутилася в нього на кінчику язика. Паша почухав потилицю і нарешті зважився.

— Послуга за послугу. Якщо ти навіть дізнаєшся цими днями про яке-небудь убивство, прикинься, що нічого не чув.

— Про вбивство, паша-ефенді? — перепитав митрополит і занепокоєно глянув на старого турка з важкими очима анатолійця.— Про вбивство, кажеш? Заради всього святого!

— Але ж може якийсь п'яний турок убити якогось молодця-грека? Усе буває, та й недоумкуваті трапляються на світі! Але ти, дорогий митрополите, прикинься, кажу, глухим... При-

---

¹ Кіра Фросіні — історична особа, племінниця яннінського митрополита. Своєю незвичайною красою вона зачарувала Мухтара-пашу, сина яннінського Алі-паші. В 1801 році, скориставшись відсутністю в місті Васіліу — чоловіка Фросіні, свого сина Мухтара-паші, Алі-паша схопив Фросіні, і через два дні за його наказом її втопили в яннінському озері разом з 16 жінками-християнками.

кинулися ж ми сліпими і не бачили того грека, який заїхав верхи до турецької кав'ярні й зганьбив нас! Отож і ви прикиньтесь глухими — заради вашого ж добра.

Митрополит прикусив губу, але вдав, ніби нічого не зрозумів:

— Бог всемогутній. Він керує і султанами, і пашами.

— І митрополитами, дорогий ефенді,— додав старий анатолієць, хитро посміхнувшись своїми цапиними губами.

І тієї ж хвилини дві найповажніші особи Мегалокастро, не встигнувши зчепитись, розійшлися.

Дні минали за днями, була вже середина квітня. Одні дерева стояли густо вкриті цвітом, на інших з'явилася вже зав'язь. Під весняним сонцем гуло Мегалокастро. В його стінах розпалювалася ворожнеча. Люди поділилися на два табори — кожен із своїм богом. І всі — і боги, і люди — гострили ножі, щоб перерізати одне одному горлянку. Вони не помічали ні прохолодного моря, що пахло, як персик, ні сонця, яке щодня розквітало на небі, мов соняшник, ні зірок уночі.

Капітан Міхаліс прийшов до своєї крамниці мовчазний і похмурий. Вперше гулянка не розважила його душу. На серці стало ще важче, ніж було. На горілку більше й не дивився, з'їдав шматочок хліба і так ішов до крамниці. Ось уже кілька днів не розтуляв він рота, в домі не чути було його голосу. Не міг і спати: сидючи на постелі, все курив і дивився крізь вузеньке віконце в ніч. Боявся склепити очі, бо знав: тільки-но задрімає, одразу ж почнуть ввижатися сни. Тобто не сни — ввижався йому все той самий диявол, який накидався на нього щоночі й ганьбив його... Невже й горілка безсила проти нього?

«Тільки кров... Тільки кров... Тільки кров...» — думав капітан Міхаліс і дивився у вузеньке віконце, в темну ніч...

Втратив сон і Нурі-бей. Мало було йому гризот, що він мусив дотримати слова і помститися за батькову кров, на тобі ще й клопіт з жінкою! Відтоді, як капітан Міхаліс побував у них, Еміне й близько до себе не підпускала Нурі-бея. «Він зганьбив тебе,— казала вона уперто, тупаючи ніжкою в сандалі,— зганьбив тебе капітан Міхаліс, зганьблю тебе і я! Так чинимо ми, черкески!»

Щоб трохи розважитись, Нурі-бей подався до себе на хутір. Він вирішив зайнятися господарством. Стало на годині, його ханум теж могла б приїхати сюди, щоб прожити літо тут, серед садів і дзюркотливих джерел, як і кожного року. Аллах милостивий, отож цілком можливо, що серед оцих садів і джерел вона подобришає до нього і вони знову стануть друзями.

І він наймав майстрів, фарбував вікна і будував у саду павільйони, замовив канарок із Ізміра і маленьких папуг з Александрії, щоб Еміне мала біля чого клопотатися. «Було б у неї серце навіть з каменю,— думалось йому,— нехай навіть з каменю, то і то б воно тут пом'якшало!»

Та Еміне, лежачи на м'яких подушках на невеличкому загратованому балконі, що виходив на вулицю, попивала собі шербет, жувала мастиху і дивилась на перехожих: турки чи греки, їй байдуже — аби чоловіки!

— Яка різниця, Маріє, між турком, християнином, євреєм чи ще ким-небудь? — казала вона своїй годувальниці. — Я тільки розрізняю, що є молоді й старі, з чорними бородами й з сивими. Мені подобаються з чорними!

Щодня, коли сідало сонце і в провулках ставало темно, мимо проходив якийсь грек у зсунутій набакир фесці, в парубоцьких чоботях і кидав на загратований балкон сповнені жагучого бажання погляди.

— Хто цей грек, де я його бачила, Маріє, га? — спитала якось Еміне арапку. — Здається, він снівся мені.

— Цей грек допоміг тобі опритомніти під час землетрусу, моя повелителько, — відповіла годувальниця. — А звати його капітан Поліксінгіс.

— Гарний, далєбі, на вигляд, здається, дужий і палкий, увесь аж вигинається, і чоботи з рипом. А послухай, як він зітхає, бідолаха, як теля!

Еміне сміялась, жувала мастиху, пила шербет і, схована за ґратами, аж згорала від бажання. Вона заплющувала очі з довгими віями й задоволено усміхалась. «Що захочу, те й зроблю, — думала вона. — Захочу, запрошу до себе в ліжко, не захочу — ходитиме без кінця й краю провулками, як собака. Адже я жінка — що заманеться, те й роблю!»

Одного разу, десь близько півночі, коли довкола не було ні душі, капітан Поліксінгіс зупинився під загратованим балконом. Місяць розливав мерехтливе сяйво, ніч дихала жимолостю і жасмином, з Нурі-беевого саду линув безнадійно закоханий спів солов'я. А вдалині, в гавані, зітхало море і билось грудьми об насип.

Еміне не могла заснути. Їй було душно, вона скинула сорочку, нахилившись, помітила в місячному сяйві чоловіка, який стояв, безсило спершись на одвірок, і зразу ж упізнала його. Засміялась, обернулась до арапки, що дрімала, примостившись у кутку.

— От неборака! Іди глянь на нього, — сказала вона воркуючим голосом. — Здається, він знепритомнів. Мені кортить

спуститись і привести його до тьми. Адже й він колись допоміг мені. Як ти гадаєш, Маріє? Нурі ж поїхав на хутір.

Марія закотила очі.

— Еміне, дитино моя, то ж великий гріх!

— Як на тебе! Як на тебе, християнку! — обірвала її ханум. — А я мусульманка. У мене інший бог і інші закони. Ти їси свинину, і тобі нема гріха, а коли зустрінешся з чоловіком — то гріх. А у нас навпаки: свинина — гріх, чужий чоловік — не гріх. Піди, скажи йому, щоб ішов сюди.

— Еміне, дитино моя, — у відчаї зняла руки арапка.

— Іди спершу подивись, чи спить арап під дверима.

— Спить, — зітхнувши, сказала Марія, — я чула, як він хропе.

— А собака на прив'язі? Та ну, дурненька, не тремти так, радіти треба! Для того ж і сотворив господь чоловіків і жінок... А який сьогодні чарівний місяць, який теплий вітерець, розквітнув жасмин, соловейко мало не божеволіє... Іди ж, прошу тебе, і скажи, щоб ішов сюди. Я не раз думала: взимку ще жінка може бути порядною, але навесні... Собака, питаю, прив'язаний?

— Прив'язаний, прив'язаний, моя повелителько, — відповіла арапка й зайшлася сльозами.

Еміне перехилилася через поручні. Капітан Поліксінгіс усе стояв і дивився вгору на освітлений балкон. «Нурі мені спротивився, капітан Міхаліс — недосяжний, що ж, хай буде хоч цей!» Вона схопила дзеркальце та гребінець, сяк-так прибрала волосся, побризкала мускусом під пахвами, підштовхнула годувальницю.

— Іди, кажу тобі!

Схопившись обома руками за голову, арапка рушила сходами вниз.

Еміне вилила решту мускусу собі на груди і на живіт, підвелась, поставила лампу за дверима. «Хотілося б іншого, — прошепотіла, — але той такий відлюдний, навіть не підходить близько. Дарма, і цей буде гарний!»

Дослухалась. Чути було, як рипнула хвіртка, тихо гавкнув собака і враз замовк, почувися кроки на подвір'ї, потім на чоловічій половині, на сходах... Еміне трохи підвелася на подушках, хотіла була одягнути сорочку, та передумала, і місяць безперешкодно лив своє сяйво їй на груди, на пружний живіт... Чоботи зарипіли в передпокої. Еміне відчула присутність чоловіка, і в неї роздулися ніздрі. Вона висунула кінчик язика, кілька разів, як гадюка, облизала губи, напівприплющила повіки й, лежачи нерухомо, чекала.

Капітан Поліксінгіс став на порозі. Еміне дивилася на нього з-під довгих вій, а він, немов засліплений, прикрив очі рукою, і серце у нього мало не вискакувало з грудей. Черкеска поворухнулася в місячному промінні, скинула руки і погнулась. І тієї ж миті, наче то був знак, якого він чекав, капітан Поліксінгіс стрибнув і погасив лампу...

Наближався кінець квітня. Заходив сумовитий страсний тиждень. У всьому християнському світі не було іншого на-роду, крім крітян, який так глибоко, так гостро, як свої власні, відчував би муки Христові. Бо в серці крітянина Хри-стос і Кріт зливалися воєдино, муки в обох були однакові. Христа розіп'яли євреї, Кріт — турки. Поступово, в міру того, як день по дню тривали муки Христові, крітські християни, збуджені недосипанням, недоїданням, уболіванням за Хри-стові страждання, почували, як гнів і обурення підіймаються в них у серці, крають його. Лиховісними очима дивилися вони на турків і ледве стримували себе, щоб не порізати тих неба-гатьох євреїв — бляхарів та міняйлів, — які, поховавшись у єврейському кварталі поблизу гавані, завчасно замикались наглухо цими святими, небезпечними для них вечорами страс-ного тижня.

Цього року атмосфера у Мегалокастро була особливо на-пружена, сповнена погроз. Турки й собі не могли заспокоїтись після образи, завданої їм капітаном Міхалісом, і, проходячи повз церкву святого Мина в час, коли християни оплакували Христа, лаялись або заводили амане, щоб зганьбити христи-янство. Християни чекали щогодини, з кого і де почнуть аги свій наступ. Від світання до світання чекали нещастя, і воно нечутно підкрадалося все ближче й ближче.

Отак у весняних пахощах, недосипанні й страху минули страсний понеділок, вівторок і середа. Ніжні голубі вечори. По всіх дворах цвітуть фіалки. Післязавтра, в страсну п'ят-ницю, їх зірвуть дівчата на подарунок розп'ятому Христу, а з ними — бузок і останні троянди. Як тільки сідало сонце, християни замикали крамниці, повертались додому, похапцем з'їдали скромну пісну вечерю — боби, зелений салат, сирі артишоки, кав'яр, маслини, кунжутну юшку — і походжали в подвір'ї сюди-туди, чекаючи. Тихо, журно лунали в лагід-ному присмерку дзвони на церкві святого Мина. Віруючі хре-стилися, відчиняли двері й ішли, згорблені, мовчазні, з усіх вуличок міста, щоб подивитися, як сьгодні в руках у людей буде мучитися господь.

І в міру того, як муки тривали, серця у критян озлоблялись, і в страсний четвер, коли починалися дванадцять евангелій і митрополит, чи то піп Маноліс, чи дяк монотонним плачливим голосом читав, як Іуда виказав Христа, як тодішні агаряни почали бити його і з криком поволокли по землі, в церкві здійсмався плач.

Перші шість евангелій критяни слухали нетерпляче, неначе сиділи на розжареному вугіллі, а потім розлючені бігли на церковне подвір'я, де з ганчір'я і соломи було зліплено і розмальовано Іуду. Вони накидалися на нього хто з ножем, хто — з запаленою свічкою, різали й підпалювали його, а діти, збуджено вигукуючи, танцювали круг нього. З полегкістю, заспокоївшись, заходили знов у церкву, щоб дослухати решту евангелій...

Трасакі чекав, поки догорить Іуда, разом з іншими дітьми стрибав і галасував навколо зрадника, що палахкотів посеред подвір'я, а потім, взявши своїх товаришів, помчав до єврейського кварталу. Він біг попереду, а за ним його однокласник Левіс, єврей, який так потоваришував з хлопчиками-греками, що не хотів, щоб його звали Абрамчиком і непомазаним, і кожного разу, коли затівалась якась капость євреям, був першим з перших. Вони про все домовилися заздалегідь: у кожного була пляшка гасу, вкраденого з дому, і жмут ганчірок.

Будиночки тут темні, вулиці порожні. Хлопчаки бігли, і позад них смерділо гасом, бо з деяких пляшок повипадали затички і виливався гас. Невдовзі долинув гуркіт моря, хвилі скажено накочувались на скелі, ніби хотіли зруйнувати венеціанський насп. Хлопчаки наближались до єврейського кварталу. Трасакі підняв руку. Всі поставали, з'юрмилися круг нього, радячись, як підпалювати. Всіх було семеро. Трасакі поділив сірники, хлопці підставляли пляшки, ганчірки, змочили їх гасом. Троє мали підпалювати будинки праворуч, інші троє — ліворуч. Трасакі показав, як треба підсовувати ганчірки під двері, а коли трапиться розчинене вікно — щосили кидати їх усередину.

— А я піду підпалю їхнього попа, рабина, — сказав він, поливаючи гасом своє ганчір'я. — Він дружить з моїм батьком. Гарний чоловік, сердега.

Халупи тут низенькі, вбогі, з глини й каменю, деякі вкриті бляхою. Тільки будиночок рабина був трохи більший, з вікном, що виходило на вулицю, і невеличким дерев'яним балконом.

Рабин був лагідної вдачі дідок з рідкою рудою бородою, в якій помітно пробивалася сивина, з пейсами на скронях, трохи горбатий, блідий, в круглій ярмулці з фіолетового оксамиту. Він жив у напівзруйнованому будиночку сам. Дружина, родом із Салонік, давно вже померла, діти розбрелися, собака здох. Канарка, що розважала його, випурхнула, коли він забув якось причинити дверцята в клітці. Отож рабин на старість лишився самотній, тільки з Іеговою. І тепер вони вдвох спускались і підіймалися сходами, розмовляли і сперечалися в домі. І саме сьогодні дідок не міг заснути. У нього світилося. Перед ним — розгорнутий Ветхий завіт, рабин пощепки, співучим голосом читав життя святих. Яких тільки мук не знав його народ, яким безжальним був загартований в пустелі бог, що йшов попереду, як маяк, і вів їх! Які суворі душі у посланих з неба великих пророків, як вони їли розжарене вугілля, як підіймались у вогненній колісниці на сьоме небо! І коли прийшов останній, безпорадний пророк, син Марії, і зійшов на Голгофу — проклятий той день! — і був розіп'ятий, як тоді оце жорстоке плем'я, несамовито вигукуючи, накликало на свої голови-і на голови своїх дітей прокляття за кров неповинного! Протягом стількох віків в оці весняні дні його щороку розпинають по всіх церквах, і знов оживає ненависть до єврейської нації! Рабин підвів стомлені очі від біблії, глянув за вікно в ніч і зітхнув. «В цей час на подвір'ї церкви святого Мина спляють Іуду...» — подумав він. І йому здалося, що він чує дитячі крики і тупіт, але в голові у нього снували великі думки; він знову схилювся над книгою і заглибився у важко здійснюваний завіт свого бога.

Хлопчаки розбіглися поміж низенькими халупами, покvapно кидали на стіни западені ганчірки й тікали, раді й перелякані. Та вогонь, не знаходячи собі поживи, швидко згасав. Від нього нічого не лишалося, крім задушливого запаху гасу в повітрі.

Трасакі обернувся, не побачив ніде полум'я, а тільки дим, і вилаявся:

— А щоб ви крізь землю провалилися, дурні! Навіть підпалити не здатні! Стривайте, зараз побачите, як треба підпалювати!

Всі збилися біля нього, під будиночком рабина.

— У кого ще лишився гас? — спитав Трасакі.— Давайте сюди!

Манольос, Мастрасів син, і Андрікос, Красойоргісів син, дали йому напівпорожні пляшки. Трасакі схопив їх, полив гасом двері, а під двері підклав дві змочені гасом ганчірки.

Потім дістав з кишені коробку сірників і підпалив. Ту ж мить червоні й голубуваті язики полум'я піднялись і лизнули поточені шашелем стулки дверей. Трасакі вмочив у гас ще одну ганчірку, підпалив і кинув у розчинене вікно.

— Тікайте! — крикнув Левіс. — Ходімо до джерела помиемось, щоб від нас не тхнуло гасом, а то наші ще дізнаються!

Хлопці щодуху кинулись навтіки, розбіглися по темних провулках, аж лягаючи з реготу.

Але Трасакі хотілось побачити, чи добре розгорівся вогонь, щоб дотла спалило єврейську оселю. «Навіщо робити євреїв з ганчір'я й соломи і спалювати їх? — думав він. — Треба спалювати живих євреїв, якщо хочеш мати благословення Христа!» Він підступив ближче, щоб вилити на двері, що вже зайнялися, і решту гасу, але раптом став і припав до стіни з розчиненого вікна долинув голосний крик, а за мить старий рабин вискочив на балкон, замахав руками і почав благати:

— Пожежа! Пожежа! Сусіди, рятуйте!

Він нахилився, побачив, що горять двері, перелякався, почав рвати на собі бороду, не перестаючи кричати:

— Рятуйте! Рятуйте!

Але в халупках довкола стояла темінь, сусіди міцно спали, ніхто не прокидався й не виходив. Рабин метнувся вниз, відімкнув двері, що вже горіли, й вибіг на вулицю. Він зовсім розгубився і, замість того, щоб бігти й стукати до сусідів, дивився, мов очманілий, на полум'я, що лизало дерево.

Трасакі стало шкода старого. Він вискочив із своєї засідки, заходився стукати до сусідів і кричати:

— Пожежа! Пожежа!

Потім підійшов до рабина:

— Дідусю, я повертався з церкви й почув крики. Та заспокойся, заспокойся, не плач, ось і сусіди!

І справді, маленькі двері розчинялися, в місячному світлі показувались перелякані, сонні, в самих спідніх штанях і в ярмулках євреї. Побачивши, що у рабина горять двері, вони хапали відра, бігли до колодязя і починали заливати вогонь. Потім пробралися в будиночок, побіг і рабин з ними, схопив на оберемок Ветхий завіт і знову скотився по сходах на вулицю. Трасакі мотався разом з сусідами, тягав воду і гасив пожежу. Він страшенно стомився, увесь обливався потом, але був задоволений. І коли полум'я вже загасили і сусіди позамикалися по своїх халупках, він узяв рабина за руку:

— На добраніч, дідусю! Тепер спи спокійно, вогонь погас! Рабин погладив хлопчика по голові:

— Нехай радіють з тебе батьки, ти мене врятував. Який же подарунок зробити тобі? У мене нічого нема, я бідний! — Він подумав хвилинку.— Стривай, дещо знайдеться і в мене.

На подвір'ї в кутку цвів кущ троянди. В місячному сяїві ніжилася велика білосніжна троянда. Рабин зірвав її й дав Трасакі.

— Візьми цю троянду, нюхай її і пам'ятай, дитино моя, про той вчинок, який ти зробив сьогодні. Він такий прекрасний, як і оця троянда!

Другого дня, в страсну п'ятницю, від самого світанку дзвони гули ще журніше. Христос лежав посеред церкви, двері були розчинені, безперервно заходили християни, щоб помолитись. Кілька жінок, стоячи довкола навколішки, дивились, як Христос спочивав мертвий серед фіалок, лимонного цвіту й троянд. Серце у них мліло, вони оплакували його, як рідного сина. Неначе цього славного молодця, опору Мегалокастро, убили турки.

Прийшов помолитись і Барбаянніс. Він нахилився, поцілував закривавлені ноги, взяв пучечок святих трав, щоб обкурюватися ними, коли хто захворіє. Потім підвівся, пильно глянув на Христа і, похитавши головою, пробурмотів:

— Нехай будуть прокляті розпинателі-турки!

Вийшовши на подвір'я, побачив Мурдзуфлоса, знесиленого від постів і безсоння, а навколо нього — Дімітроса, Піцокоса, Каямбіса, Вендузоса й сйора Параскеваса, перукаря. Всі вони, схилившись, уважно слухали Мурдзуфлоса, який щось розповідав. Учора паша послав митрополитові з арапом зайця на подарунок, але митрополит розсердився: «Не хочу, — каже, — твоїх подарунків! — І відіслав зайця назад. — Ми постимо тепер, євреї вбили Христа, у нас траур».

— Він не повинен був повертати зайця, — сказав сйор Параскевас, — це образа.

— А той не повинен був посилати, — зауважив і Каямбіс. — Хіба він не знав, собака, що у нас страсний гиждень?

— Кепська справа, — докинув Дімітрос і зітхнув. — Куди нам з пашею змагатися? Вдариш каменем яечко — розбивається яечко. Вдариш яечком об камінь — однаково розбивається яечко. Ось що я скажу!

Вендузос і собі розтулив був рота, щоб сказати свою думку, та не встиг, до них підскочив Барбаянніс.

— Чули, хлопці, сумну новину? — крикнув він і витер очі.

— Яку, Барбаяннісе?

— Убили капітана Маноліса!

— Якого це капітана Маноліса? — перепитали всі й стрепнулись.

— Та Христа ж, хлопці, Христа вбили турки! — відповів Барбаянніс, і з очей у нього потекли сльози.

Вендузос і Каямбіс збентежено перезирнулись. Адже й справді, Христос теж був капітаном, як, наприклад, капітан Коракас, або капітан Еляс, чи, за давніх часів, капітан Даскалоянніс¹. Він теж воював за свободу, теж носив черевики, широкі шаровари і чорну хустку на голові, як і критяни.

Обернувшись, співрозмовники побачили митрополита, що, згорбившись, немов ніс на своїх плечах хрест, повільно ішов з дому.

Вони відступили вбік і, коли митрополит проходив мимо, глянули на нього: яка суворість, яке бліде обличчя, відтінене сивою бородою, що розвівалася на вітрі!

— Чому він такий суворий? — тихо спитав Параскевас. — Куди поділась його лагідність, а з губ немов стікає отрута! Що з ним?

— Розпинається... Розпинається... — зауважив Вендузос. — Де вже тобі зрозуміти — ти ж із Сіросу!

Митрополит з чорною стрічкою на камилавці поминув їх і увійшов у церкву. Він і справді озлобився за ці дні: його спокійні очі загорілися вогнем — чи то від посту, чи від безсоння, а найшвидше з гора за Христа, яке оживало щороку і не видно було йому кінця-краю. Митрополит не міг терпіти несправедливості, не міг спокійно дивитися, як безчесні, лихі люди, зневажаючи закон, мучили й убивали невинного. Його серце не витримувало, щоб повсякчас бачити Кріт у терновому вінку, бачити, як він мучиться в лабетах у турків, як вони розпинають його...

Сьогодні, очолюючи процесію з труною Христовою, митрополит тримав патерицю і орудував нею, як списом. «І доки це триватиме? Доки? — шепотів він, кидаючи люті погляди на відгодованих нізамів, які йшли за плащаницею, опустивши вниз, на знак пошани, рушніці. — Коли ж ми побачимо, Кріте, і твоє славне воскресіння? Надто вже довго триває розп'яття!»

Півча співала похоронне поспів'я, плакали жінки, мовчки несли запалені свічки чоловіки, постукуючи ціпками по брукувці, і всі думали про те саме — про Кріт. «Христос — бог, і тому він воскресає. А Кріт — це ж тільки земля і люди...»

---

¹ Даскалоянніс, або Влахос Іоанніс, — критський воєначальник, що в 1768 р. приєднався до грецьких повстанців.

Пройшовши Широкою вулицею, процесія зупинилась на роздоріжжі. Митрополит підняв правицю, благословив схід, захід, північ і південь — всі четверо воріт фортеці. Дійшли до Трьох арок, вдалині заблискотіло море, в місячному сяйві маячили два невеликих острівці, а навпроти, в Мескіньї, селищі прокажених, край урвища замиготіли кілька тьмяних вогників.

Прокажені влаштували свою процесію. На листя лимона і лавра поклали свого Христа, якого ще за давніх часів намалював один сторічний чернець-прокажений. Цей Христос Мескіньї теж був прокажений — хвороба роз'їла у нього пальці і ніс, почала гнити і верхня губа. Тодішній митрополит розгнівався, покликав ченця до себе.

— Безбожнику! Великий гріх малювати Христа прокаженим! Бога ти не побоявся! Як посмів так зробити?

— Як же інакше міг Христос виявити свою любов до людей, ваша превелебність? — відповів чернець шепелявим голосом — у нього не було вже губ.— От він і прийняв на себе їхню недугу...

Оцього прокаженого бога і несли сьогодні мешканці Мескіньї, поклавши його на лимонне та лаврове листя. І коли вони побачили навпроти, біля Трьох арок, процесію здорових людей, то на знак вітання помахали над урвищем своїми вогниками...

Капітан Міхаліс у ці святі дні не заходив до церкви. Він вірував і поклонявся богу, але почував відразу до попів, тому й чекав, поки церква звільниться від ряс, спідниць і шароварів,— тоді він прийде і запалить свою свічку. Але в страсний четвер, уранці, бажаючи того чи не бажаючи, він усе-таки приходив до церкви і причащався. Хрестився, розтуляв рота, приймав тіло і кров Христову і почував, як у нього по всьому тілу розливається тепло. Та цього року, вперше в житті, у страсний четвер вранці він сів на коня і подався в поле. Під'їхав до хутора Нурі-бея, потім повернув назад, рушив до моря, та так і не причащався. «Доки в мене сидить диявол,— сказав він сам собі, розлютований,— причащатись не піду!»

Нема протягом року дня довшого і втомливішого, ніж страсна субота. Вона тягнеться довго, повільно, ніби раз у раз зупиняється, ніби робить крок уперед, а потім два назад. Чекаєш того вечора, і тобі здається, наче ніколи ї не звечоріє. Зголоднілі християни мало не втрачали свідомості, проходячи повз піч, від якої так смачно пахло. А господині, не тямлячи себе від радості, прибирали в домі, запалювали вогні, вимивали

двори і все чекали, коли ж нарешті сяде сонце і на землю накинє своє шатро голуба, жаліслива, сповнена радісного «Христос воскрес!» ніч.

Красойоргена раз у раз приставляла до очей долоню і дивилася на сонце.

— Та що це воно надумало сьогодні зовсім не сідати, чи що? — бурмотіла вона і мало не умлівала від пахощів, що йшли від курки, яка смажилася в печі, та бурека¹, якого щойно приніс син Андрікос з Тулупанасової печі.

Кіра Пенелопа пофарбувала яєчка ще в четвер, фарба добре пристала. Готуючи на розговіння суп з потрухів ягняти, вона командувала на кухні, а кір Дімітрос, допомагаючи їй, снував до печі й назад з деками та підносами.

— Ну, любий Дімітросе, потерпи ще трохи, голубе. Сьогодні вночі воскресне Христос, тож приходь, я ждатиму тебе. Щоб не пропало дарма стільки м'яса і молочного бурека!

Аж ось нарешті господь почув Красойоргенин голос, сонце сіло, і над Мегалокастро спустився вечір, сповнений великодніх пахощів. Радісні вигуки залунали по християнських кварталах, жінки почали наряджатись. Одяглася, причепурилась і Вангельо. Сиділа тепер у дворі й чекала брата — прийде чи не прийде? — може, зайде-таки за нею, щоб разом піти до церкви. Це ж останній великдень, який вони святкуватимуть удвох — наступного року з ними буде і Тітірос.

Наближалася північ. Повітря тепле, запашне. Християни повиходили надвір. Незабаром ударять у дзвони, Христос уже ворухиться в труні, пробує підводитись і готується скинути могильну плиту. По дворах, під вікнами християни прислухались і чекали.

Тільки двоє на все місто збилися з пуття і не думали про бога. Один цієї святої ночі обіймав черкеску, а другий, сидячи на постелі, курив у темряві цигарку за цигаркою, а думками, мов роздратований собака, поривався в провулок і ставав перед зеленою хвірткою.

Один утішався, а другий краєв собі серце в той час, як християни, зібравшись на церковному подвір'ї із запаленими свічками, дивилися на митрополита, що піднявся на святково прибраний лавровими гілочками поміст під квітучим лимонним деревом і розгортав важке, в срібній оправі евангеліє. Обличчя у всіх сяяли, їх обвівав нічний вітерець. Всі знали, що надходить особлива хвилина, повільно, впевнено наближається

---

¹ Бурек — листовий пиріг із бринзою або з дрібно посіченими овочами чи фаршем (турецьк.).

чудо. І коли пролунало «Христос воскрес із мертвих!», і запалили всі свічки, й розлилося божественне світло, разом з Христом воскресали і всі християни. Капітани повитягали з-за поясів срібні пістолі, а Мурдзюфлос, очманівши від радості, заходився дзвонити в усі дзвони, сповіщаючи уярмленому турками Мегалокастро, що не помер ще капітан Маноліс, не вмирає капітан Маноліс, визволиться Кріт!

Воскрес Христос, і митрополит заспокоївся, гнів його вгамувався. На світанку він, за звичаєм, послав із дяком у подарунок паші піднос баклави, кошик червоних яєць і великодніх бубликів.

Мегалокастро — будинки, крамниці, провулки, бруківка — сяяло під великоднім сонцем, неначе то була жива людина, що поверталася з церкви і, вдоволена, щаслива, лягла поблизу моря, щоб погрітися на сонечку.

Барбаянніс почепив довгу шаблю, бляшаний орден і вільно прогулювався, відпочиваючи: сьогодні він не продавав шербету. Турки й християни вклонялися йому, мало не лопаючи зо сміху, а він поважно, як паша, відповідав на привітання. Він найняв одного бігазота¹, вимазав його сажею, і той ходив за ним, як арап.

Курдупель Харілаос роз'їжджав у колясці, роблячи візити. На ньому був солом'яний капелюх, привезений цими днями з Афін, підборіддям він спирався на тростину з лев'ячою головою і дивився з лютою злобою на людей, не прощаючи їм того, що вони були набагато вищі за нього на зріст.

Надвечір святково вбрані християни посунули до Трьох арок. Повівав вітерець, майоріли шовкові стрічки в дівочих косах. На півночі спочивало рожеве море, на півдні — зелені лани, червоніли гори, сяяли посріблені оливкові дерева, а вгорі фіолетове, оксамитове, лагідне небо звисало над ситими городянами, що вийшли погуляти — себе показати і перетравити обід. Повільно спускався вечір, обличчя в темряві ставали сумірнішими, і раптом усміхнена, врочиста, як воскреслий Христос, над головами людей повисла вечірня зірка...

На третій день великодня капітан Поліксінгіс яснів, як двадцятирічний парубок. З червоною трояндою із саду Еміне за вухом вийшов він, мало не пританцьовуючи, з Ханіотських воріт. Але не такою, як завжди, була ця молодість; яке там молодечтво, коли останніми днями мазали мускусом його вуса, живіт і під пахвами! От і сьогодні, побачивши, як він

¹ Бігазот — мешканець Бігазі.

накладає в кошик пляшки й закуски і, навантаживши все це на Алі-агу, відсилає його, сестра посміхнулась:

— Знову бенкет, Йоргакісе?

Той засміявся:

— Що ж подієш, сестричко, треба поспішати. Недаремно ж люди назвали його Хароном¹, адже він нікого не милує!

За Ханіотськими ворітьми на нього чекали двоє друзів — кульгавий капітан Стефаніс з кривою палицею і ще один, блідий, з сумним обличчям, з ясно-рудою борідкою, блакитно-окий, вдягнутий у європейський костюм.

— Вітаю вас, хлопці! — вигукнув капітан Поліксінгіс, потискуючи руки. — Капітане Стефаніс, Христос воскрес! Наймудріший Ідоменею, я дуже скучив за тобою, кинув би ти нарешті папірці, нехай вони будуть прокляті, вийшов би на вулицю, щоб на тебе глянуло сонце; щоб і ти на нього подивився. Гадаєш, що свято триватиме довго? Отож розворушись, засмійся хоч раз, Христос воскрес! Ну, ходімо!

— Ти прислав мені з капітаном Стефанісом записку, — почав Ідоменей.

— Ходімо, я потім тобі все розповім. Христос воскрес, хлопці!

Наближався полудень. Вони вийшли за насип. Праворуч грало море. Темно-синє, воно сердито билось об Кріт, відступало, знов розганялось і рехло. Ліворуч — заспокійливий зелений світ, пахло молодою травцею. Якийсь новонароджений ослик качався в траві, дивився на небо, роззявивши рота, немов сміявся. Капітан Поліксінгіс зупинився, глянув на нього і несподівано розреготався.

— Чого це ти, капітане, смієшся? — спитали друзі.

— Пригадав, хлопчики, як колись ходив я до школи. І от якось запитав мене вчитель Патеропулос, нехай господь простить його: «Поліксінгісе, що таке віслюк?» — «Сторічний заєць, вчителю», — відповів я. Воно й справді, клянуся вірою, погляньте на нього — хіба ж це не сторічний заєць?

Друзі засміялись і пішли далі — капітан Стефаніс накульгуючи, а капітан Поліксінгіс підтримуючи кіра Ідоменея під руку, щоб той часом не впав. Адже цей писака не звик ходити по камінню і раз у раз спотикався.

---

¹ Харон — за древньогрецькою міфологією перевізник душ померлих через річку Стікс у підземному царстві. Тут каламбур побудовано на схожому звучанні слів: «харос» — смерть і «харі» — милість, ласка.

— Тримайся, куме¹,— казав йому капітан Поліксінгіс,— уже недалечко!

— Кум? — перепитав Стефаніс.— З якого часу?

— Післязавтра відбудеться вінчання у моєї небоги. Такого сердечного друга, як кір Ідоменей, у молодого нема: обидва вони зариваються в папери, як миші в сир, обидва вони Тітіроси. Зариваються собі й гризуть... Дай боже погуляти і на твоєму весіллі, кіре Ідоменей!

Але той похитав головою, не сказавши й слова. Холодний піт виступив у нього на обличчі. Він походив із славетного роду, батько його — з давньої аристократії — був добрим чоловіком, побудував великий басейн, а перед будинком викопав джерело, щоб з нього пили воду перехожі, і назвав те джерело ім'ям свого сина: джерелом Ідоменей. В стіні будинку від вулиці пробив віконце і вставив туди великого годинника, щоб перехожі могли бачити, котра година, а коли самому треба було дізнатись, бігав на вулицю й дивився. Найняв для сина багато вчителів і професорів, щодня приходив піп-європеєць і навчав сина іноземних мов, приходив і рабин і вчив його єврейської мови.

— Настане час, і мій син визволить Кріт,— казав старий аристократ друзям.— Бо Кріт, запевняю вас, визволиться не рушницею, а розумом!

Батько помер, син виріс. Голова його була набита науками і писаниною. «У нього сім язиків»,— казали сусідки, дивуючись, як діти, і намагалися підстерегти, коли він говоритиме, щоб побачити, як у нього з рота висовуються аж сім язиків. Та він мало говорив: поступово впадав у меланхолію, не виходив з напівзруйнованого аристократичного дому і цілісінький день, зігнувшись, читав, а іноді, замислившись, довго тримав у руці ручку і писав. Списував дрібними літерами цілі аркуші грубого паперу, а інколи й великими літерами, потім згортав ті аркуші, клав у конверт і ставив стару батьківську печатку із зображенням Афіни в шоломі, що, спершись на спис, схилилася над чиеюсь могилою. А потім ті листи відносила на пошту стара годувальниця Доксанья. Він писав пристрасні послання російському цареві, розповідав йому про муки Кріту, переписував крітські народні пісні про білих московитів і закликав його в ім'я православ'я послати кораблі для визволення Кріту. Писав і президентові Французької республіки — ганьба, Франціє, ти, мати прав людини, ти, що прісвітила і визволила новий світ своєю Великою революцією, до-

¹ У Греції кумів вибирають ще до вінчання.

зволюеш, щоб Крит залишався в рабстві! Писав і англійській королеві Вікторії й закликав її послати свій флот, а він, Ідоменей, клопотався б, щоб Суди¹ відійшли до великої Британії. Цей знаменитий порт був причиною багатьох лих: усі великі держави облизувалися, дивлячись на нього, і щоб він не дістався жодній з них, залишали Крит у пазурах султана.

Якби не цей клятий порт, Крит уже давно був би в обіймах своєї матері — Греції.

Кілька років тому, під час національного свята — Дня незалежності Греції, — кір Ідоменей надів високий капелюх і пішов до церкви. Й коли дяк прочитав євангеліє і спускався з амвона, він підвівся, простяг руки до присутніх і закричав:

— Послухайте, браття! Господь просвітив мене, і я додумався, як визволити батьківщину! Давайте, критяни, піднімось усі як один — чоловіки, жінки й діти — і підемо в гавань Суди та кинемо в воду по одному каменю. Щоб порт обмілів, проклятуший, став суходолом, щоб на нього більше не зазіхали сильні світу цього, а то нам не бачити свободи. Вперед же, братове, піднімайтеся, хрестіться, беріть по каменю і ходімо гуртом!

На амвон зійшов Мурдзуфлос, узяв кіра Ідоменей під руку і відвів додому. З того дня кір Ідоменей впав у ще більшу меланхолію. Тепер він нікого не хотів бачити, у нього не було часу, він писав ще довші послання королям, його листування ширшало, він надсилав листи і президентові Сполучених Штатів Америки, прикладав до них карти, щоб той бачив, де саме лежить Крит і яке стратегічне значення він має, тож не повинен лишатися у турків. «О батьківщино Франкліна і Вашингтона! — писав він. — Стоячи на березі моря на іншому кінці світу, Крит простягає до тебе закуті в кайдани руки й волає: «Порятуй мене!»

Отак усе писав і писав кір Ідоменей і весь свій вік чекав на відповідь. Деколи виходив надвір і запитував стару Доксанью, чи не було часом якого листа. Ні, нічого не було. Він підіймався в свою кімнату, брав новий аркуш цупкого паперу і знову писав. Отже, ні настрою у нього не було, ні часу, щоб зустрічатися з ким-небудь. І тільки надвечір, щосуботи, відчинялися двері й заходив до нього, згорбившись, ледве волочачи ноги й протираючи окуляри, давній товариш по навчанню в школі — його єдиний друг Тітірос. «Тепер знову зчепляться!» — бурмотіла, непокоячись, Доксанья і приносила їм на підносі каву з печивом. Ідоменей розкривав батьківську таба-

¹ Суди — порт на Криті.

керку з слонової кістки, і якийсь час, сидячи один навпроти одного, вони мовчки курили. Кожен думав над тим, яке світової ваги питання обміркувати їм сьогодні. Ідоменей розгортав яку-небудь книгу — астрономію, катехізис, риторику, історію Трікупіса чи то Крітовулідіса¹, або останнім часом нову англійську книжку, яка розтривожила весь світ і доводила, що людина походить від мавпи. Тітірос слухав, роззявивши рота. Потім друзі розпалювалися, бесіда жвавішала, а стара Доксанья прикладала око до дірочки в замку, щоб, коли дійде до сутички, увійти й розборонити їх.

Це був сердечний друг. Та іноді кір Ідоменей запрошував до себе ще одного друга дитинства, капітана Поліксінгіса, дозволяв йому заходити до своєї темної, заваленої паперами, географічними картами і картинами кімнати. Вони були суціді, вкупі гралися в дитинстві — ще до того, як бідолашного сина аристократа передали на виховання європейським попам. Приходив капітан Поліксінгіс у формі, підкрутивши вуса, й сумовита комірчина сповнювалася сміхом, а кір Ідоменей дивився на нього й дивувався, що в людини стільки безтурботності, веселощів і невігластва. Іноді капітанові Поліксінгісу щастило витягти його на прогулянку до Трьох арок, але там скупчувалося багато народу. Тоді вони спускалися до моря. От і сьогодні, коли довкола була божа благодать, весна і велике свято, капітан Поліксінгіс надіслав до Ідоменей капітана Стефаніса з записочкою: «Прошу тебе про велику ласку, друже Ідоменею, приходь з нашим уславленим капітаном Стефанісом на зустріч до мене. Це вкрай необхідно — йдеться про життя або смерть!» Кір Ідоменей злякався і пішов з капітаном Стефанісом.

— То, кажеш, йдеться про життя і смерть? — занепокоєно слитав він свого друга.

— Помовч. Зараз побачиш! — відповів той.

Вони йшли кам'янистою стежкою над морем. Незабаром показала обгороджена з усіх боків місцина, над стінами якої виднілися чорні хрести й кипариси. Кір Ідоменей, розгублений і зляканий, зупинився.

— Куди ви? На кладовище? — насторожився він.

— А куди ж іще? — сміючись, відповів капітан Поліксінгіс. — Хіба ж не туди ми йдемо від дня свого народження? — і взяв його під руку. — Не лякайся, дорогий Ідоменею, зараз дізнаєшся про все.

---

¹ Трікупіс, Крітовулідіс — грецькі історики.

Біля воріт стояв обкрадач могил Колівас, засмаглий, з непокритою головою, косоокий. Він приклав до очей долоню, щоб захиститися від сонця, і чекав на них. Сам він був худий, а голова — як макітра. Ні в бога, ні в чорта він не вірив. Бувши багато років могильником і маючи справу з смертю, він бачив, як люди гнили й смерділи, знав деякі таємниці і тепер дивився своїми косими закислими очима на всіх і все без будь-якої поваги, страху чи захоплення.

Він розкопував могилу, коли бачив, що на покійнику новий одяг, роздягав його і одягав на себе, не зважаючи на те, що одяг був для нього іноді надто тісний, а іноді — надто широкий. Роздягав він і покійниць і одягав свою жінку, роздягав померлих дітей і вдягав своїх, ні на кого не зважаючи. Йому ніколи не доводилося бачити — а скільки вже могил розкопав він! — щоб душа покійного приходила й погрожувала йому, щоб якась примара дорікала, скаржилася, що вона мерзне. Привидів бачила тільки його придуркувата жінка, тому вона вся пожовкла й захворіла на сухоти. А незабаром — до цього йшлося — він поховає і її. Днями вона почала вже харкати кров'ю, все худла, аж кістки випиналися з-під одягу. І чого б то? Адже їсть вона добре — кутю та проскури, гарно вдягається — спасибі покійницям! Та й простирадел має доволі з саванів. А от бачить, придуркувата, привидів, ото вони й смочуть із неї кров!

Колівас сміявся і з живих, і з мертвих. Та люди, оці нікчемі, цурались його. Деякі почували до нього огиду, бо він, мовляв, торкався мерців, інші, помітивши його, звертали з дороги, бо він нагадував їм Харона. Але Коліваса це зовсім не турбувало, і він усе сміявся.

— Куди ж вони від мене втечуть? — казав він. — Від мене їм не врятуватись. Одного чудового дня, хочуть вони того чи ні, однаково попадуть до моїх рук.

Та був у нього і щирий друг, який теж не боявся смерті й теж знав деякі таємниці — капітан Поліксінгіс. Щедрий, гуляка, відвертий, він, коли тільки спадало йому на думку, приносив у свою могилу пляшки, вони спускалися вдвох під землю й починали цокатись та випивати.

— Смертю смерть поправ! — вигукували обидва й вибухали реготом.

Як тільки Колівас побачив, що йде капітан Поліксінгіс із своїми друзями, він зустрів їх з обіймами.

— Давайте швиденько! — гукнув він їм. — А то ще нагряне який-небудь похорон і зіпсує нам бенкет! Вендузос із лірою вже внизу!

— Куди ж ми йдемо? — знов запитав кір Ідоменей, не наважуючись ступити за ворота.

— Ми йдемо топтати смерть, кіре Ідоменей,— відповів йому Колівас.— А то що ж, хіба тільки їй нас топтати? Давайте і ми її потопчемо!

Вони йшли між дерев'яних хрестів і запалених лампадок, переступали могили, топтали пахучі ромашки, що вкривали землю. Попереду ступав Колівас, як господар дому, і показував дорогу. Раптом з однієї могили висунулась людська голова. Жажнувшись, кір Ідоменей скрикнув. Але Колівас обернувся і засміявся:

— Не бійся, кіре Ідоменей, то ж Вендузос!

Вендузос був уже під чаркою. Він знайшов тут вино й закуски, довго чекав, але не витримав і заходився уминати страви й частуватися. Потім вийшов нагору, зірвав жовту маргаритку, засунув її за вухо, ліг на кам'яному постаменті в могилі, заплющив очі й уявив собі, ніби він уже помер,— щоб звикати. Але раз за разом воскресав, щоб випити чарку-другу, і знову помирав. Та ось він почув гомін голосів і визирнув надвір.

Колівас зупинився й відвів капітана Поліксінгіса вбік.

— Навіщо тобі цей Вендузос? Потім не позбудемося клопоту, згадаєш моє слово! Куди це годиться, щоб у могилі грати на лірі?

— А ми ж їмо і п'ємо в могилі?

— Одна справа їсти й пити — від цього галасу нема, і ніхто тебе не впіймає. Але ж клята ліра...

— У мене сьогодні гарний настрій, Колівасе,— зізнався капітан Поліксінгіс,— мені хочеться послухати й ліру з дзвіночками. Останнім часом тісно мені стало на світі!

З могили виліз Вендузос з жовтою маргариткою за вухом.

— Будьте ласкаві, господарі, заходьте! — запрошував він, ледве повертаючи язиком.— Ех, коли б я був Хароном! Отак би й приймав у пеклі бідолашних людей: з квіткою за вухом, з лірою в руках, а землю вистилав би пляшками з вином і горілкою та закусками, а не так, як його милість — щоб він проправ! — черв'яками!

Він подав руку кульгавому Стефанісу, а капітан Поліксінгіс допоміг спуститися в могилу кірові Ідоменею, який зовсім розгубився. Навіщо він тут? Що це за могила з накритим столом? Скільки послань написав би він за ці марно згаяні години цареві, і то з такою пристрастю, що у того навернулися б сльози на очі і він нарешті відповів би йому!..

— Та ну-бо, кіре Ідоменей, розворушися! — вигукнув Колівас.— Нехай згине Харон!

Посідали на постаменті, тісно притулившись один до одного, відкоркували пляшки, взялися до закусок. Вендузос схопив ліру, і задзвеніли дзвіночки.

— Тільки тихенько, Вендузосе, якщо ти віруеш у бога! Це ж кладовище, а не якась там таверна! Може прийти яка-небудь вдова чи мати... Зрозумів?

А кульгавий капітан Стефаніс не гаяв часу; наливав у чарки, ділив смажену курку, пив за здоров'я померлих. Він згадав усіх небіжчиків, і своїх, і чужих,— батька, відомого контрабандиста, матір, яка продавала яечка та зелень, усіх своїх матросів, що потонули, і свою «Дардану», що пішла на дно, і все пив та пив за здоров'я всіх і реготав. Зрештою він згадав і свого небожа — кочегара Хому, який минулого року на масницю застудився й помер. Він стояв на возі, голий до пояса, розкинувши руки, немов прикутий до скелі. А на груди покладали йому дохлого індика, який буцімто довбав йому пачінку... Дурило Тітірос винен в його смерті: то він примусив його під час карнавалу зображати бозна-якої давності героя. А холодно було страшенно, простудився бідолашний Хома й за три дні богу душу віддав.

— За здоров'я ледаря Хоми, хлопці, небожа мого! Дай боже, щоб і на нашому похороні так було!

Всі задоволено цокнулися, горілка забулькала в горлянках.

Кір Ідоменей жажнувся. «Що тут діється? — думав він.— Я попав до лігва левів!» Спершу він тільки губи змочив горілкою, але поступово в нього потеплішало в грудях, очі заблискотіли, щоки зарум'янилися.

— Роззяв рота — нехай тобі у всьому щастить! Роззяв рота, кіре Ідоменей, добре роззяв, я гляну, чи правда, що в тебе нібито сім язиків? — пожартував Колівас.

Тим часом Вендузос, розпалившись, несамовито водив смичком. Розлючений Колівас схопив його за руку.

— Тихше, кажу тобі, клятий! Ти занастаєш мене! Сказився, чи що? Це ж тобі не шинок, а кладовище!

— Віддамо останній поцілунок, хлопці! Давайте вип'ємо! — виголосив Стефаніс і знову поналивав чарки.

Кір Ідоменей уже перехийляв до дна, у нього з'явився настрій, бажання до серйозної розмови.

— Послухай, Йорґакісе! Ти віриш у воскресіння, в безсмертя душі? — спитав він.

Але капітан Поліксінґіс заплющив очі, його обличчя в напівтемряві сяяло усмішкою. Він не почув запитання.

— Облиш його, кіре Ідоменей. Він тепер на сьомому небі!— осміхнувся Колівас.

— Я відповім тобі за нього, вчителю! — вихопився Вендузос.— Щоб зрозуміти такі таємниці, треба бути напідпитку. Ти вже добре випив?

— Атож.

— Тоді слухай! — Вендузос узяв ліру, поклав собі на коліна.— Бачиш оцю ліру? Добре придивися до неї. Оце струни, дека, корпус, ось вигнутий верх, який зветься рогом, ось гвинтики, за допомогою яких настроюють інструмент, а от і смичок з дзвіночками...

— Ну то й що?

— А те, що, аби ти знав, так само збудоване й людське тіло: ноги, руки, тельбухи, голова...

І, схопивши смичок, почав вигравати то дикі, відчайдушні куплети, то сповнені пристрасті млосні амане. І раптом став.

— Оце людська душа — музика!

Підійшов капітан Стефаніс, щось пережовуючи. Колівас підкручував вуса й усміхався.

— Ну то й що? — повторив Ідоменей.— Що ти цим хочеш сказати?

— Тобі ще невтямки, кіре Ідоменей, а кажеш, що ти напідпитку! Ану-бо випий ще одну, зроби мені ласку, щоб твій розум прояснився.

І Вендузос, наливши чарку, примусив Ідоменея перехилити її.

— Тепер слухай. Коли я розмахнуся й поб'ю ліру на друзки,— що станеться з музикою? Куди вона подінеться? Чи буває музика без ліри?

Він переможно подивився по черзі на Ідоменея, який завмер на місці, на Коліваса, що надривався з реготу, на кульгавого Стефаніса, що обгризав куряче крильце.

— Буває музика без ліри? — перепитав він переможно.— А душа без ніг, без рук, без тельбухів, без голови буває? Отже, ну його к бісу! Не пробуй докопуватись до всього цього!

Тепер вийшов наперед Колівас.

— А хто ж у людині за лірника? От що скажи мені, Вендузосе! Хто тримає смичок, хто водить ним по наших жилах, по наших кишках і грає? От що скажи мені, от що мені хочеться знати! Ану, побачимо, як ти виплутаєшся! А ти як гадаєш, кіре Ідоменей? У тебе ж сім язиків! Поворуши хоч одним і скажи, хто ж лірник?

— Бог! — відповів Ідоменей, спохмурнівши.

— От тобі другий Вендузос знайшовся! — сказав могильник і спересердя плюнув із могили вгору.

Довго сперечалися вони про душу і безсмертя, а капітан Поліксінгіс, прихилившись тим часом до стіни, раював.

«Доки, Поліксінгісе, ти житимеш, милуватимешся світом, а світ тобою? Для тебе, розумієш, для тебе народилась край світу, між диких людей, викохалась на кобилячому молоці, стала кралею, а потім з'явилася в Мегалокастро Еміне. Тепер лежить вона на м'якому дивані на балкончику, сміється, верещить і кусається в твоїх обіймах!»

Капітан Поліксінгіс задоволено усміхається в своїй могилі, час од часу розплющує очі й п'є, а потім знову заплющує очі й відчуває в своїх обіймах свіже, пружне тіло черкески..

Сонце схилялося на захід, кошик спорожнів, всі розвеселились. Ідомедей плескав у долоні й співав високим фальцетом якісь старомодні пісеньки, що раптом прийшли йому в голову. Забув він і про царя, і про королів, і про цупкі списані аркуші паперу — геть про всі турботи!

Раптом на кладовищі почулися крики й плач. Якесь дівча, спотикаючись між могилами, кричало: «Тату! Тату!»

Колівас схопився на ноги:

— Моя донька, Леньо!

Він вистромив голову:

— Чого тобі? Чого кричиш? Чого плачеш?

— Тату, тату, мати помирає!

— Та що ти? Кажі до пуття!

— Уже померла! Померла! — плакала і била себе в груди Леньо.

Колівас обернувся, нахилився, налив по вінця чарку, випив і втер вуса. Потім вискочив з могили, взяв заступ, поплював на долоні й заходився копати.

— Біжи додому, я зараз прийду!.. — сказав він доньці.

РОЗДІЛ VI

Численне й мужнє поріддя капітана Міхаліса піднялося сьогодні на світанку і з чотирьох сіл — Петрокефало, Ай-Яніса, Крусонаса та Червоної Вежі, де воно вже пустило міцне коріння кількох поколінь, — рушило до Мегалокастро, на вінчання сина-мізинчика Тітіроса. Збиралися в селі Петрокефало, що було коліскою роду й де жив столітній дід і батько всіх — старий капітан Сіфакас. Він мав очолити родинну процесію.

Одні прибули верхи на мулах, інші — на конях, покритих червоними гаптованими килимами, навантажених найрізноманітнішими весільними подарунками: смаженими ягнятами й поросятами, бринзою, бурдюками з вином і оливковою олією, горшками з медом, торбами з родзинками, мигдалем і низками сушеного інжиру.

На дверях у святковому сукняному вбранні, в чорних черевиках, з чорною хусткою на голові, з довгою роздвоєною палицею став дід Сіфакас і затулив увесь прохід. Його борода закривала груди. Запалі очі блищали з-під густих брів. З широких рукавів білосніжної сорочки виднілися сухі, вузлуваті, як стовбур старої оливи, руки. Він повів очима довкола — вся вулиця аж сяяла, заповнена синами, внуками й правнуками. Старий Сіфакас задоволено усміхнувся.

— Який я радий бачити вас усіх, дітки! — проказав він, розвівши руки для обіймів. — Ви як та квітуча зелена долина!

Гомін знявся над натовпом, що був плоттю від його плоті.

— Живи здоровий! Радій, дивлячись на своє потомство, діду!

Підійшли два внуки, підвели до нього коня. Один тримав за вуздечку, другий — за стремено. Коня поставили на подвір'ї, у видолінку, щоб старому легше було сісти верхи, але Сіфакас, сміючись, відсторонив онуків:

— Що ж це ви, гадаєте, я постарів, і тому тримаєте стремено?

Він згріб своїм ручиськом гриву коня, підстрибнув і опинився в сідлі.

— Живи здоровий, діду, ще тисячу років живи! — знову залунали голоси.

— Надто багато — тисячу років, дітки! — відповів дід, помолодечому зав'язуючи на голові хустку. — Занадто багато, досить і п'ятсот!

Він мав одинадцять синів і чотири дочки — всі здорові, як буйволи. Тільки останній, вишкребок, не вдався, був слабосильний, худий, словом — здохлятина. І як тільки таке бідолашне могло народитися від його плоті?

— Що з ним робити? — радився він із жінкою. — В пастухи не годиться, красти не вистачить сміливості. Хлібороб з нього теж не вийде — нема сили орати. Власник корабля — теж ні, не зносить хитавиці, блює. Ні до чого не придатний!

— На попа вивчиться, — зауважила стара, що особливо любила свого вишкребка.

— На попа або на вчителя. Піп у нас у селі є, а от вчителя нема, тож нехай буде вчителем.

І послали його до Мегалокастро вчитися. Отак Тітірос, син капітана Сіфакаса, став учителем.

Відіславши сина подалі від себе, старий Сіфакас зітхнув з полегкістю. Йому було навіть соромно признаватися, що то його син. Лишився він на широкому подвір'ї з своїм десятком і дуже пишався ним.

«Коли їдять мої сини,— казав він,— увесь дім ходором ходить. «Що то воно таке — чи не землетрус часом?» — питають перехожі. «Ні, то Сіфакасова сімейка обідає!»

Та прийшла смерть, стала на воротах, заглянула у велике подвір'я — їй здалося, що там надто багато зайвих ротів, і зажадала своєї частки. Одних забрала на війні — на здоров'я їй! Інших по-зрадницькому в ліжку — щоб вона подавилася! Та все ж лишалося ще доволі, і вони наплодили йому внуків і правнуків, дай їм, боже, життя довге! Тільки він залишав після себе сотню, а ці, в свою чергу, залишать тисячу, отак і поповниться населення Криту. Нехай багатьох з них скосить смерть, багатьох винищить турок — однаково залишиться за-кваска. Тому-то він може помирати спокійно: двобій із смертю виграв-таки він...

— З богом, дітки! — вигукнув Сіфакас, піднявши руку. — Ідьмо женити наймолодшого.

Дід, голова роду, очолив процесію. З обох боків від нього, на один крок позаду, — двоє старших синів, уже підтоптаних, проте ще досить міцних: Манусакас — багатий хлібороб із Ай-Янніса, і Фануріос — злодійкуватий пастух, власник величезної отари.

Фануріос був страшний на вигляд чолов'яга з міцними ногами. Від нього несло сиром-і овчиною. Всі Ласіфйотські гори були підвладні йому. Коли від самотнього життя в горах у нього паморочилося в голові, він спускався в долину, розшукував прив'язаного до оливи Хаджініколісового бугая, од-е-язував його і починав боротися, щоб витратити розбуркану силу і вгамувати себе. Одного тільки звіра в світі боявся він — жінки своєї Деспіні. Вона була така собі невеличка, худенька, голубоока, здавалося, дмухні — і впаде, але лютий Фануріос тремтів перед нею. Щоразу, коли спускався в село і заглядав на кілька днів додому, він зовсім мінявся, якимось олюднювався. Хотів пити — і не пив, хотів лаятись — і не лаявся, хотів плюнути на стіну — і не плював, стримував себе.

Чекав, поки стемніє і дружина ляже спати. Тоді перехилявся з вікна, простягав ручисько і хапав за комір першого-ліпшого, хто проходив мимо, затягав у кімнату, садовив навпроти себе, і вони починали потихеньку, не здіймаючи галасу, пити.

Проходив ще хтось — і його Фануріос не пропускав. Потім, обхопивши чарку рукою, щоб не було чути, вони цокались. Так і пиячили. Коли ж господар бачив, що гості вже п'яні до нестями, знову хапав їх за комір і спускав через вікно на вулицю, а сам ішов до дружини. Отак і прижив з нею семеро дітей...

Старий Сіфакас часто оглядався, щоб потішити своє батьківське серце: за Манусакасом і Фануріосом — гурт чоловіків, одні жонаті, інша парубки — це онуки, ще далі — безвусі, зелені, з русявим або чорненьким пушком на щоках — правнуки, а за ними — галаслива юрба жінок.

Старий Сіфакас кидав швидкий погляд назад і знову повертав обличчя в напрямку Мегалокастро. Він їхав мовчки: не розмовляв і не сміявся. Його вдоволене, вщерть переповнене почуттями серце не потребувало нікого і нічого. З певного часу він став помічати, що йому бракує слів і, коли траплялась потреба, не міг поділитися думками з людьми, а тільки звертався до бога.

І справді, дивні думки снували у нього в голові останнім часом: уперше старий Сіфакас почав замислюватися про смерть. Наближався день, коли він мав стати перед богом, і старий капітан здригався: бог уявлявся йому чорною горою, з-під якої дзюркочуть джерела. Він відчував спрагу, але не міг угамувати її. Кругом було повно всілякого звіра, і йому було страшно. Пригадалось, як під час одного повстання, темної ночі, він підкрадався сам, з ножем у зубах, до Лихої гори, що за Мегалокастро, де укріпилися турки. Чув притишені голоси, бачив спалахи цигарок, і в темряві бряжчала і поблискувала зброя. Капітан Сіфакас тремтів, тремтів, але йшов уперед. Отакою Лихою горою з наближенням смерті йому здавався і бог...

Тим часом Вангельо повернулася з лазні. Риньо причесала її гребінцем із слонової кістки, якого подарував Вангельо кум Ідоменей, поклала на щоки рум'яна, щоб приховати жовтизну, і припудрила носа, щоб він здавався меншим. А молода сиділа перед дзеркалом і мовчала. Кіра Пенелопа і Красойоргена прикрашали ліжко, кропили його пахощами, посипали пелюстками квітів лимона й стиха співали весільної пісні — обидві трохи напідпитку, в гарному настрої. У кухні дві порядні господині — кіра Катерина і кіра Хрісанті Поліксінгопула — готували закуски, Алі-ага ж бігав по всьому селищу і збирав тарілки, виделки й ножі.

Прийшов Д'ямандіс, з плащем, хвацько перекинутим через плече, привітався крізь зуби, ще сонний після погано проведе-

ної ночі, і важким поглядом дивився на безладдя в домі. Зціпивши зуби, він роздратовано грався ланцюжком годинника — не до вподоби було йому все це. Їм добре жилося й без жениха. Якого дідька треба отому сухоребромому й підсліпуватому вчителеві, чого він лізе до їхньої господи? Д'ямандіс повільно, важко піднявся сходами. Красойоргена помітила Д'ямандіса, зрозуміла його настрій і, прошепотівши: «Ось я тобі покажу, красунчику!» — підійшла до нього. Вона знала, що той купив собі годинника тільки про людське око, а сам ніяк не може навчитися прочитати по ньому, котра година. Друзі, дратуючи його, запитували: «Котра в тебе година, Д'ямандісе?» А він казався від люті, діставав годинника і тицяв їм під носа: «Повилазило вам, чи що, хіба не бачите?» Отож Красойоргена, трохи збуджена від вина, підступила до нього.

— Котра година на твоєму, кіре Д'ямандіс? — спитала вона грайливо.

— Зупинився мій годинник, люба господине, — відповів той, мало не лопаючи від люті, — не йде.

Він обернувся, глянув, як споряджають його сестру, й до крові прикусив губу: «Прибирають жертву...» Хотів уже йти назад, униз по сходах, як тут сестра, відчувши його погляд, оглянулася. Очі в неї блищали від сліз.

Наперед вийшла кіра Пенелопа:

— Ми вбираємо молоду, кіре Д'ямандіс, тож не годиться, щоб тут були чоловіки!

Красунь висмикнув волосинку з вуса і кинув на ліжку.

— На щастя! — сказав і, задихаючись від люті, важко потупав сходами.

Коли на землю спустилися сутінки, почувся тупіт копит, іржання, і вузьку вуличку заповнили вершники. То прибув старий капітан Сіфакас зі своїм почтом. Широко розчинилися двері в домі Вангельо, і в кімнатах до запаху смаженого м'яса й сиру примішався запах спітнілих чоловічих тіл. Старий дід підняв вихудлу Вангельо на руки й поцілував. Потім на неї накинулася вся її нова рідня. Від них несло потом, козлятиною й горілчаним перегаром. Від широких борід і колючих вусів молода так розчервонілась, що, здавалося, з її щік ось-ось бризне кров. Вона піднялась до своєї кімнати, щоб знову напудритись і нарум'янитись.

Кімната не вмшала запрошених. Жінки піднялися нагору, до молодої, інші проходили на кухню і викладали там подарунки. Дехто з чоловіків вийшов надвір. У будинку гуло, як у вулику.

— Не кричить так,— казав капітан Поліксінгіс, що ходив поміж гостей, вітаючись.— Не кричить! Адже тут місто, а не гори!

— Ми не кричимо, капітане,— відповів Манусакас,— це ми так розмовляємо!

Тітірос і кум Ідоменей швидко покінчили з обіймами та вітальними церемоніями і тепер, посідавши на дивані, завели тиху розмову. Тітірос із захопленням дивувався, як багато ще давніх весільних звичаїв живе в народі,— безсмертна грецька нація! І радів не стільки з того, що одружується, скільки з того, що одружується так само, як і стародавні греки. А кір Ідоменей хвалився, що вчора надіслав чудового листа королеві Англії і що цими днями неодмінно дістане відповідь, до того ж гарну, вичерпну.

— Дасть бог, куме, твое весілля буде щасливим, і Кріт на решті визволиться! — казав він розчулено.

У дверях з'явився суворий капітан Міхаліс, скинув хустку, поцілував батькові руку, вийшов на подвір'я, потиснув братам і небожам руки, удав, ніби не помітив капітана Поліксінгіса, повернувся до господи і сів поруч з батьком. Старий нахилився синові до вуха:

— Надто вже кволенька, здається мені, молода, Міхалісе.

— Саме до пари молодому,— відповів той.

Старий похитав головою, осміхнувся.

— Атож, який брів, таку вздрів.

До кімнати увійшли піп Маноліс — той, що з глибокими кишеннями, дяк з вусами, як у кабана, і Мурдзуфлос із срібним кадилом. Всі повставали, нафарбована молода спустилася з своєї кімнати, схопився з дивана кум, тримаючи за руку молодого. Мурдзуфлос підкинув до кадила жаринок, і почалося поспів'я. Молода стояла, схиливши голову, а довкола, важко дихаючи, обступала її сувора ширококоста рідня, самі вуса та бороди. Оця худорлява жінка родичалася з ними, її кров мала змішатися з їхньою — чи вдалою буде ця мішанина? Всі пастухи й хлібороби, вони добре знали на тваринах і тямилі, від якого барана або бугая з якою овечкою чи коровою буде найкращий приплід, від якої породи буде найбільше користі. Так само й жінки знали на курях та кроликах і дивились на молоду пару, прикидаючи: що дасть такий шлюб?..

— Та й худюща ж молода, у неї зовсім немає грудей. І як тільки вона дітей годуватиме?

— Не турбуйся, молоко з'явиться. Пам'ятаєш, минулого року була в мене коза Маврука? Сама шкура та кості, навіть

дійок не видно було. А окотилася, давала — ти не повіриш! — оку молока за один надій!

— У неї ж немає таза — де там поміститься дитина? — казала інша.

А сусідка поруч втішала її:

— Не журися, вона роздасться, жінки, після того як виходять заміж, гладшають.

Перешіптувалися жінки, монотонно правив піп Маноліс, заспівали: «Ісайя, радуйся». Почалися побажання, і кум поміняв вінки. Родичі обступили молодих і заходилися зичити їм віку довгого і щасливого. Потім усі розмістилися за столами, запрацювали щелепи, забулькотіло в гостей у горлі. Але коли все це сталося, жених пригадати не міг. Його пам'ять немов припорошило інеєм, він невиразно розрізняв обличчя, голоси, батька, який, мов скеля, сидів на дивані з смаженим поросям на колінах. Праворуч від нього — капітан Міхаліс, ліворуч — капітан Поліксінгіс... А потім, ледве пригадує, увійшов жінчин брат Д'ямандіс і, ні з ким не привітавшись, у хустці, на-сунутій на самі очі, пройшов просто на кухню і почав пити та лаятись. З дивана скопився капітан Поліксінгіс, подався на кухню й одразу ж звідти долинули крики, лайка і дзенькіт розбитих склянок...

Капітан Міхаліс заскреготів зубами, хотів був підвестися, та передумав, хоч у ньому кипіла кров. Підійшла дочка Риньо з підносом, почастивала його прохолодним лимонадом. Капітан Міхаліс випив, охолов трохи, ласкаво глянув на Риньо, і його суворе обличчя трохи пом'якшало. Він десь бачив цю дівчину — чия б вона могла бути? Як вона догоджала йому цілий вечір, як непомильно вгадувала, чого йому хотілося — води, горілки, закуски чи цигарки, бігала і приносила йому все! Він підкликав дружину, що подавала гостям печеню:

— Чия це така мила дівчина? — спитав, показуючи очима на Риньо. — Десь я бачив її, але де?

Кіра Катерина зітхнула:

— Та це ж твоя донька...

Капітан Міхаліс опустив голову і не промовив більше й слова.

Повернувся з кухні збуджений Поліксінгіс. Всі звернули на нього погляди. Поліксінгіс через силу посміхнувся.

— П'яний, ви вже пробачте йому.

Сказавши це, він сів поруч капітана Міхаліса, бажаючи якось загладити негідну поведінку грубіяна-небожа. Капітан Міхаліс гнівно роздув ніздрі — від сусіда несло мускусом —

і відсунувся. Та капітан Поліксінгіс вирішив будь-що переговорити з ним і прихилити його до себе. Справа не тільки в небожі... Останнім часом він почував, що капітан Міхаліс і дивитись на нього не хоче. Чому? Що він йому зробив? Капітан Поліксінгіс випив чарку, другу, посмілював і заговорив:

— Чим я завинив перед тобою, капітане Міхаліс, що ти цураєшся мене?

— Іноді буває краще промовчати, ніж відповісти.

— Але все ж таки... що я зробив тобі? — запитав він вдруге. — Мені ж хочеться знати!

— Від тебе тхне турками! — відповів той.

— Ти здогадуєшся про щось? — почервонів капітан Поліксінгіс.

Капітан Міхаліс повернувся, глянув йому в вічі, і раптом кров ударила йому в голову. Він про все здогадався, схопив табуретку, яку Риньо підсунула йому під ноги, і мало не розламав її в руках.

— Здогадуюсь! — відповів, зціпивши зуби. — І тобі не сором? З туркенею?

— Вона вихреститься...

Капітан Міхаліс схопився, все перед очима пішло обертом.

— Замість того, щоб їй вихрещуватись, краще б тобі побусурменитися, ми б тоді позбулися тебе назавжди! — буркнув він і вийшов надвір дихнути свіжим повітрям.

Наближався світанок. Гості ще й досі їли та пили, веселуни завели пісні. Хтось вийняв з клунка волинку і заходився грати, інші танцювали на подвір'ї пендозалі¹. Молоді — мовчазні, серйозні — сиділи на дивані в кутку, ні він, ні вона не поспішали підняти нагору, на всипане квітами весільне ложе. А старий дід заплющив очі: він не спав — слухав, як гули довкола внуки, слухав гомін, пісні, сміх і радів. Він уявляв себе великим деревом — платаном: іде дощ, а він жадібно всмоктує своїм корінням цілющу воду...

Капітан Міхаліс потемнілими очима зробив дружині знак: «Ходімо!»

Настав білий день, підбилося сонце, заглянуло в двір, де відгуляли весілля. Скрізь валялися обгризені кістки, шматки зачерствілого хліба і покотом досипали сп'янілі велетні, сховавши обличчя в бородах і розпатланому волоссі. Осяяло сонце і все Мегалокастро. Сьогодні, на четвертий день великодня, повідчинялися крамниці, майстри одягали фартухи. Сонце по-

¹ Пендозалі — критський танець (грецьк.).

пестило оливкові гаї та лани, затрималося над хутором Нурі-бея, замилювалося свіжопофарбованими вікнами. Зацвів уже жасмин. З Александрії сьогодні привезли чотирьох маленьких папуг — двох зелених, а двох — зелено-блакитних з жовтими грудочками. Нурі-бей наказав старому Ібрагімові, сліпому співцеві, щоб той приходив щоп'ятниці, грав на бубні й співав, аби Еміне-ханум не нудьгувала. Ось уже п'ятнадцять днів, як він не з'являвся в Мегалокастро і, мов закоханий птах, влаштовував кубельце, в якому житиме влітку кохана жінка. Він дуже скучив за нею і переказав їй позавчора, що приїде, бо не може більше витримувати розлуки. Але вона відповіла через арапа, що їй здається, ніби вона вагітна. У неї поганий настрій і тому нікого не хоче бачити: замкнулася в домі, і тільки щовечора до неї приходять Хаміде-мудла, дає їй якісь трави, щоб вгамовувати біль. Тож нехай він не приїжджає, якщо любить її, — доти, доки вона народить.

І наче мало було цього нещастя — п'ятнадцять днів не бачити кохану жінку і дістати від неї таку відповідь, — так ще паша нагадав йому вчора через арапа Сулеймана, що він надто зволікає з додержанням свого слова: ганьбу ще не змито, й аги ремствують. Нехай же він якнайскоріше робить те, що обіцяв зробити.

Та й батько часто сниться: нічого не каже і навіть не стає в головах — проходить мимо, босий, у лахмітті, навіть не обертається й не дивиться на нього або цілу ніч непорушно стоїть перед ним, відвернувшись.

І треба ж було, щоб сьогодні вранці, повертаючись із весілля, прокляте поріддя, що вбило його батька, проїжджало повз хутір. Нурі-бей щосили хряснув дверима, серце у нього краялось. Він піднявся в кімнату і виглянув з вікна: попереду їхав міцний, гордовитий столітній глава роду, а за ним — армія нащадків.

Проїжджаючи повз ворота, Манусакас притримав коня, дістав срібний пістоль і підкинув його в повітрі, вигукнувши:
— Вітаю тебе, Нурі-бею!

Але Нурі-бей, кусаючи губи, промовчав.

Манусакас повернув до тих, що їхали поруч:

— Кажуть, він незадоволений, собака, з того, що я привіз молитися до мечеті віслюка. Не буду я Манусакасом, якщо післязавтра на їхній байрам не приведу свою свиню!

Весільний кортеж вибухнув реготом і зник у хмарі куряви.

Очі в Нурі-бея налилися кров'ю. Він спустився вниз, налив кухоль вина, вийшов надвір, щоб сісти під дверима й випити та вгамувати лють. Та не сів — побачив, що земля перед во-

рїтьми збита копитами проклятих мулів і коней. Він зробив кілька кроків, став посеред вулиці, обернувся обличчям до сонця, де в хмарі куряви зникли його вороги. Перехилив кухоль, і кілька крапель вина впало на землю.

— Отак нехай проллється і моя кров, якщо я не зроблю того, що замислив у цю мить,— прошепотїв він.

Нурі-бей жадїбно припав до кухля. Вино лилося йому на груди, а він усе пив та пив. Потім зайшов до покоїв, узяв пістолі, що лежали на подушці, зарядив їх і двічі вистрелив— пістолі били добре. Вийняв з піхов широкий, з обох боків гострий кинджал, попробував його на руці— кинджал різав, як бритва. Нурі-бей був задоволений. Цїлий день никав потім по двору, виходив на дорогу, розглядав слїди, що їх залишили коні й мули, спалахував гнївом і повертався назад. Надвечір Нурі-бей забив кролика, звелїв приготувати його так, як любив, і добре наївся. Потім наламав жасмину, розсипав по подушці й заснув. Уперше за весь час на хуторі він заснув так солодко і проспав цілісіньку ніч, не поворухнувшись. І цієї ночі батько не приходив до нього.

Вранці прокинувся свїжий, в доброму гуморі і почав насвистувати. На подвір'ї повилїтали на купу гною та на тин півні й понадували вола, гріючись на сонці. Небо аж іскрилося, проміння вигравало на листі дїрев. Перед ворїтьми дзюркотїло джерельце, немов там сокотала курка, що знесла яечко. Із стайні висунувся кїнь, побачив, що на дворі день, і збуджено заїржав. Нурі-бей відчув, що і в нього серце співає й радїє.

Він спустився на подвір'я. До нього підбїг і почав лащитися старий пес Карцонїс, скимлячи так лагідно, так ніжно, мов щойно народжене цуценя. Нурі-бей зайшов до стайні, погладив по шиї, по спині, по череву, по стегнах коня, наказав слuzї нагрїти води й помити його, а сам пішов до джерела, зачерпнув повне відро, напоїв коня й засипав у ясла корму. Потім вернувся до покоїв, покликав куховарку й наказав приготувати сніданок, налити пляшку цитрусової горїлки, та тїльки швиденько— йому будь-що треба виїхати до того, як сонце підб'ється над видноколом.

— До міста, володарю? — поцікавилася стара.— Їдеш по господиню?

Нурі-бей не відповїв. Піднявся до своєї кімнати, підфабрив вуса, надягнув бїлий святковий одяг, побризкав мускусом чуб і за вухами, приладнав до пояса срібні пістолі й кинджал, знову спустився на подвір'я і став біля ворїт, виблискуючи, як саме сонце.

Мимо проходив старий турок з клунком за плечима. То був

дядько Мустафа, який збирав зілля й робив бальзам на рани, лікував золотуху, бишиху, чиряки. Ходив по селах, грецьких і турецьких, і вигукував: «Гарний лікар, гарні ліки, довгий вік!» Діставав з клунка й роздавав, кому від якої хвороби: ялівцеві шишки, чемерицю, руту, полинь, мандрагору. Це був святий чоловік, він ніколи не брав плати за своє лікування. Жив шматком хліба та ковтком води. Побачивши біля воріт Нурі-бея, він зупинився і злякано глянув на нього.

— Що з тобою, дядечко Мустафа, чого ти так дивишся на мене! — спитав Нурі-бей і притримав за шию собаку, щоб часом не кинувся на старого.

Дід уклонився.

— Надто вже гарний ти сьогодні, Нурі-бею... — відповів він захоплено. — Потім, трохи помовчавши, тихо додав: — Навіть більше, ніж треба...

Нурі-бей засміявся.

— Не смійся, шановний бею. У людини є певні межі, і переступати їх — великий гріх.

— Гріх бути надто вродливим, надто добрим, чесним?

— Гріх, шановний бею, — зітхнувши, відповів дід.

— Але чому? Я не розумію, дядечку Мустафа.

— Я теж, сину, не розумію, тільки такий божий закон. Пам'ятай це!

І знову приклав долоню до грудей, до губ, до чола.

— Живи здоровий, шановний!

Дід ступив кілька кроків і став. Нурі скося глянув на нього, посміхнувся.

— Може, тобі чогось треба, дядечку Мустафа? Заходь, для тебе накриють стіл, пообідаєш.

— Я не голодний, Нурі-бею, пробач мені, але...

— Але... Кажі, не бійся, дядечку Мустафа.

— Кортить сказати тобі кілька слів, але ж ти кепкувати-меш з мене.

— Ти — свята людина. Хіба ж я можу кепкувати з тебе, кажи сміливо.

— Замурзай своє обличчя, вдягни звичайний одяг, взуй полатані чоботи, якщо вони в тебе є, покинь срібні пістолі, не будь таким гарним, Нурі-бею!

Бей розреготався. На доброму дідовому обличчі проступив смуток.

— Якщо віруєш в аллаха, Нурі-бею, не смійся! — прошепотів він і, згорбившись, почимчикував далі.

Саме в цей час на осликах проїжджали дві грекині. Вгледівши біля хвіртки Нурі-бея, що, вигнувши білу шию, реготав,

вони замилювалися ним. Потім, кинувши ще один пожадливій погляд, опустили очі й проїхали мимо. Коли відїхали далеченько, одна обернулась і сказала:

— Та й вродливий же, собака!

Друга зітхнула:

— Ти ж чорноока, Пелагіє, зурочиш його, чого доброго, даремно загине людина!

— А яке ж гарне падло буде від цього собаки!..— прошепотіла перша й замовкла.

Нурі-бей гордовито зайшов у подвір'я. Посеред двору стояв осідланий кінь, а стара служниця вішала на сідло клумак із закусками й цитрусовою горілкою. Нурі-бей кинув погляд довкола — блискотів новісінький будинок. На оливах, мигдалі, гранатових деревах висіла рясна зав'язь. Інжир пустив широке, зелене листя. Маленькі папуги цілувалися в клітці під виноградними лозами й скубли одне одного. Повітря — ані дихне, ані сколихнеться.

На якусь мить Нурі-бей завагався. Куди він іде? Чого? Як це він покине отаку благодать господню? Адже його хутір — це рай. Все у ньому є. Дасть бог, і дружина змінить гнів на ласку та приїде, і тоді увесь цей куточок сповниться її вуркітливим сміхом... І гранати поналиваються соком, стануть солодкими, як мед, та й інжир, а папуги нанесуть ячочок, схожих на горішки, з жовтими, зеленими, рожевими цяточками...

Нурі-бей зітхнув. Стара служниця глянула на господаря. Вона вигодовувала його день по дню, година по годині. Він ріс у неї на руках. Не вийшла заміж, ніколи не знала чоловічих пестощів і не шкодувала за цим — він був для неї і чоловіком, і єдиним сином, і богом. Ніколи не підводила вона очей, ніколи не питала й не перечила: що б він не зробив, усе було добре; що б не казав, усе було законом, підкоряючись йому, вона зазнавала втіхи. Іншої радості не мала вона. Та сьогодні на серці в неї чомусь було неспокійно.

— Куди це ти, володарю? — запитала вдруге.

Нурі-бей здивовано обернувся:

— Що з тобою сталося, нянечко, чого це ти питаєш?

Нурі-бей поставив ногу в стремено і, відштовхнувшись, сів у сідло. Стара поклала зморшкувату руку коневі на лискучі груди.

— Куди їдеш, володарю? — прошепотіла вона, тремтячи.

— Доглядай хутір! — відказав Нурі-бей і пришпорив коня.

— Нехай аллах не покидає тебе, сину...— прошепотіла стара, спостерігаючи, як господар знову стиснув коня шпорами і зник за срібним віттям оливкових дерев.

У горлі став клубок, але няня переборолла слабкість.

— Він випив цілющої води, і тепер йому нічого не страшно! — сказала вона вголос і зачинила ворота.

З самого ранку Манусакас піднявся в кошари на схилі гори Селени. Настали гарячі дні, почалася стрижка — велике свято в горах, і пастухи, немов бавлячись, стригли великими ножицями кіз та овець. Жінки теж поприходили сюди, на гору, розкладали вогнища й гріли воду в казанах, щоб ошпарити настрижену вовну. Манусакасові сини та його підпаски викопали перед кошарою яму, не білуючи, покладали туди ягня, прикидали яму землею, наклали зверху розжареного вугілля і тепер сиділи кружка і чекали, поки м'ясо дійде.

Затиснувши між колін здорового барана, Манусакас вправно орудував ножицями, й на землю жмутами падала брудна, масна, густа вовна. З одного боку в нього — десятків два наголо обстрижених овець, з другого — стільки ж нестрижених, а перед ним — гора вовни, від якої йде важкий дух. Манусакас стиха наспівував, він був сьогодні веселий. На горі подував свіжий вітер. Гарний був цей рік — додалося худоби. Біля кошари два старших сини — Тодоріс і Яннакос — робили в глибоких мідних мисках сир, та і в холодному підвалі, дякувати богу, зберігалось доволі і сиру, і бринзи. А внизу, в Ай-Яннісі, буяли посіви й виноградники. Та й кобила привела лоша...

На хвилину він опустив ножиці, кинув швидкий погляд довкола і вниз, на долину.

— Атож, земля, як та кролиця, — плодови́та. Плодить хубоба, плодять дерева, плодять жінки... Ей, Христіно, налий лишень мені горілки, щоб підкріпитись!

Христіна перегортала кочергою вугілля. Вона була ще міцна, добре збереглася, але не могла більше родити дітей, тож нарікала на бога. «Тільки років у сімдесят мала б зупинятись оця фабрика, — казала вона, звертаючись до бога, — щоб бідолашна жінка встигала наплодити хоча б дві дюжини дітей, на радість собі. Дві дюжини досить: двадцять синів і чотири доньки... І того дня, коли вона візьмє на руки першого правнука, нехай у неї солодко закрутиться в голові, немов її хилить на сон. Тоді нехай перехреститься і помирає».

Христіна зітхнула.

— Ех, коли б я була, боже, поруч з тобою, як ти творив світ! Я б розкрила тобі деякі таємниці, що відомі тільки нам, жінкам...

Почувши чоловіків голос, вона озвалася:

— Зараз, Манусакасе! А може, принести тобі й закутити?
Я підсмажила косу ягняти!

— Давай!

І коли Манусакас їв і пив, милуючись світом, раптом зацокотіли підкови, загуркотіло, скочуючись із гори, каміння.

«Кого там несе лиха година?» — подумав Манусакас.

І, навіть не проковтнувши, став на коліна й глянув поверх кам'яного муру. Сонце світило яскраво й засліплювало очі. Він прикрив їх долонею і побачив вороного коня, що вилискував на сонці і, ступаючи, розкидав каміння.

— Дай боже, щоб я помилився, але мені здається, що це собака Нурі! — пробурмотів він і, підхопившись на ноги, вишов з кошари. — Певно, мене шукає.

Одним стрибком він знов опинився в кошарі, зняв із стіни речовий мішок — жінка сиділа навпочіпки перед багаттям, розгрібаючи вугілля, й не бачила його, — дістав широкий короткий кинджал і сунув за пояс. Потім затягнув пояс тугіше, підняв із землі дубову вівчарську гирлигу і став при вході.

Вершник проїхав уже густий гай кам'яного дуба, що чорнів у яру. На ньому був тюрбан, проти сонця блищали срібні пістолі. Тепер Манусакас міг виразно бачити кругле, біле як крейда обличчя Нурі-бея з чорними як смола вусами.

— Шукає мене! — прошепотів Манусакас. — Що ж, під'їжджай, будь ласка, собако!

Він обернувся й крикнув до жінки:

— Ей, Христино, накривай стіл — у нас гість!

— Хто? — почувся з кошари зляканий жінчин голос.

— Сам сатана! Накривай, кажу тобі, стіл!

Манусакас ступив кілька кроків уперед і став. Побачивши його, Нурі помахав рукою. Залунав його свистячий, насмішкуватий голос:

— Здоров був, капітане Манусакасе!

— Заїжджай, будь ласка, капітане Нурі-бей! Куди це ти?

— В кошару до капітана Манусакаса, чув про такого? — вигукнув Нурі й засміявся. Заблискотіли зуби, затремтіло подвійне підборіддя.

Очі Манусакаса сипали іскри від люті, але він стримував себе.

— Хто не чував про його молодецькі діла? — відповів він і теж хотів був засміятись, та замість цього у нього тільки піднялася верхня губа, оголивши зуби. — Недавно, кажуть, він приніс до мечеті віслюка, щоб той помолвився!

— Еге ж, я теж чув про це. Одна недобра пташка, пролітаючи, розповіла й мені. Ото я й приїхав, щоб глянути на спину, яка підіймає віслюків.

— Спины тобі не бачити, Нурі-бею! Про це годі й думати! Манусакас спину не показує!

— Якщо доведеться, то, гадаю, не тільки спину, а й зад покаже! — заєміявся Нурі й нагайкою торкнув коневі вуха.

Гордовита тварина сердито стрибнула і рушила просто на Манусакаса. Той не поворухнувся, але кров швидше запульсувала у нього в жилах. Він вгамував себе. Адже Нурі прийшов до його господи — треба потерпіти. Отож стиснув кулаки, але з місця не зрушив. Та язика стримати не міг.

— Нема такого собаки, який укусив би мене і не сказився, Нурі-бею! — сказав він приглушеним голосом. — Не забувай про це!

— Я теж кусаюсь, Манусакасе, — відповів турок. — Але мені соромно вихвалитися — мовчу!

— Чого ж це ти завітав до моїх володінь, чого тобі треба? — спитав Манусакас, піднісши руку.

Нурі кусав вуса й мовчав. Манусакас теж мовчки дивився на нього з каменя, на якому стояв, але серце в кожного кололося так, що, здавалося, вискочить з грудей.

Та от залунав беїв голос.

— Манусакасе, твій ганебний вчинок — велика образа для Туреччини, ти мусиш розквитатися за це, — сказав він спокійно, не кваплячись. Відчувалося, що кожне його слово було обдумане.

— Я вчинив так, як мені заманулося, заради потіхи. Нехай прийде збирач податків і скаже, скільки я заборгував, — одразу заплачу.

— От він і прийшов.

— Твоя милість?

— Атож, я! Мене посилає Туреччина, яку ти зганьбив. Мене посилає з пекла батько, якого вбив твій рід. Багато рахунків у мене з твоїм родом, Манусакасе. Цими днями твій брат заїхав верхи до турецької кав'ярні й повиганяв усіх присутніх. Мегалокастро гуде, вимагає помсти. Я не можу піти до капітана Міхаліса — він мені побратим, тому я зведу рахунки з тобою.

Манусакас непомітно взявся за пояс, намагаючи кинджал.

— Одійдемо трохи далі, щоб нас часом не почувла жінка, та й сини мої теж близько, — кинув він.

Нурі-бей зліз із коня. Не годилося йому їхати верхи, коли ворог іде пішки. Він намотав на руку повід.

— Ходімо.

Вони рушили поруч попереду, а кінь, вивертаючи каміння,— за ними.

На горі — ні душі. Сонце стояло над головою, яму перед кошарою вже відкопали і вийняли зовсім спечене, м'якеньке ягня. Розташувались довкола — хто сидючи, підгорнувши ноги, хто лежачи на животі — все Манусакасові сини та пастухи,— і заходилися молоти щелепами, немов жорнами, а пляшка, переходячи з рук до рук, все булькотіла та булькотіла. В горах усе завмерло: вівці, позбувшись вовни, відпочивали під кам'яними дубами, а поруч, висолопивши язики, лежали в затінку собаки і здивовано поглядали на стрижену отару.

Манусакас і Нурі-бей зупинились під високим густим дубом у яру. Біля дуба розкішна галявина. «Тут добре, є де розгулятися»,— подумав кожен.

Нурі-бей прив'язав коня до низенького кам'яного дуба, щоб тварина нічого не бачила. Манусакас тим часом розчищав місце від каміння й сухих гілок. Нурі-бей, повернувшись, глянув на чистий майданчик й задоволено сказав:

— Добре розчистив, тепер нам вистачить місця.

— Місця вистачить,— сказав і Манусакас.— Отут, на цьому п'ятачку, якщо захочемо, можемо побенкетувати, а якщо захочемо, можемо і побитися на смерть. Як скажеш, капітане Нурі?

— Битися на смерть,— відповів той спокійно.— Битися на смерть, Манусакасе, цього вимагає честь!

— Можна й те, можна й інше,— сказав Манусакас.

— Битися на смерть,— спокійно повторив Нурі.

— Нехай буде так!

Манусакас підтягнув пояс, засукав рукава. Нурі туго стягнув кучеряве волосся білим тюрбаном, вийняв з-за пояса пістолі; одного повісив на гілці, а другого тримав у руці. Манусакас глянув на нього.

— Почепи й цього. Твої пістолі подобаються мені, коли вб'ю тебе, заберу собі на згадку.

Нурі-бей звів курок. Манусакас стояв перед ним незворушно.

— Манусакасе!—урочисто проказав Нурі-бей.— Учора вдень, коли ти проїжджав повз мій хутір зі своїм родом, ти зупинився, дістав пістоль, підкинув його й зробив мені виклик, крикнучи: «Вітаю тебе, Нурі-бею!» І ось я стою перед тобою, Манусакасе. І побачимо ще, кого з нас спостигне смерть!— Сказавши це, він вистрілив у повітря, над головою Манусака-

са. Потім звівся навшпиньки й повісив пістоль, з якого ще йшов дим, поряд з першим.

Супротивники стали один навпроти одного, міцно вперлися в землю широко розставленими ногами. Вони ще не розлюгилися, тож вичікували — дивились один на одного, намагаючись знайти якнайобразливіші, якнайдошкульніші слова, щоб роз'ятритись, щоб прийшла охота битися на смерть.

— Тьху на бороду твого Магомета! — вигукнув Манусакас і плюнув у повітря.

— Тьху на твого Христа-байстрюка! — вилаявся й Нурі.

Отак лаяли вони богів, але це не розпалювало їх. Тоді вдалися до богоматері, до обряду обрізання, до султана й Греції, проте не розпалилися настільки, щоб убити один одного. Нарешті Манусакас хихикнув:

— Тебе шукає капітан Міхаліс! Кажуть, він схопив тебе за пояс і закинув на дах. Отак і я тебе зараз схоплю!

Сказавши це, він кинувся, щоб ухопити Нурі за пояс. Але той спритно вивернувся, стрибнув назад і витяг з-за пояса гострий ніж з чорною рукояткою. Очі в обох налилися кров'ю.

← Гяур!

— Собака!

Нурі підняв ніж і кинувся вперед, але Манусакас устиг відхилитись, і бей трохи не впав. Тоді Манусакас, як стояв, пригнувся і з усієї сили буцнув його головою в живіт. Нурі мало не знепритомнів від болю, але втримався на ногах, зібрався на силі і ще не встиг Манусакас випростатись, як він устроїв йому в нирки ножа. Ніж увійшов глибоко, потроцюив кістки. Нурі нахилився, витяг його, і з рани вдарила гаряча кров, забризкавши все навколо. Нурі радісно скрикнув, жадібно облизав лезо ножа, і його губи й вуса зросилися кров'ю.

— За батька! — вигукнув він. — Тепер я помстився!

Манусакас заточився і сперся на стовбур дуба.

— Собака! — прошепотів він. — Ти загубив мене!

— Ми тільки поквиталися! — відповів Нурі.

Повільно, перевальцем, мов лев, підступав він до Манусака. Ніздрі у нього роздувалися, вдихаючи запах крові.

— Підійди ближче... підійди... — шепотів Манусакас, почувавши, що сили покидають його і він не може тепер сам напастися. — Ще ближче...

Знаджений хрипким прохальним голосом, Нурі, піднявши ножа, підступав усе ближче.

— Дам тобі ще! Дам тобі ще, гяуре! — ричав він, підступаючи. — В самісіньке серце! За Туреччину, яку ти зганьбив! Ти і капітан Міхаліс, братик твій!

Замахнувшись ножом і приміряючись, куди б його вдарити, щоб поцілити в серце, він уже підійшов упритул. І раптом блискавкою кинувся на Манусакаса. Той устиг відхилитися, і ніж устромився в стовбур кам'яного дуба. Тут Манусакас зібрався на силі, нахилився і глибоко встромив свій ніж бею в пах.

Як буйвол, застогнав Нурі, та подолав біль і вирвав кинджал з безсилої Манусакасової руки.

— За Туреччину! — заревів він і загнав його ворогові в серце.

Той упав під дуб, немов підкошений. Блискавкою промайнули у нього в голові образи Христини, синів, кошара, недострижений баран — і густий чорний морок застелив йому очі. Голова впала в ямку, залиту кров'ю, і так застигла.

Нурі сів поруч. Кров юшила у нього з рани, і на землі, біля Манусакасової голови набралася ціла калюжа. Прикрий, нестерпний біль мучив Нурі-бея. Обома руками вхопився він за поранене місце й стогнав. Глянув довкола — день схилявся до вечора, вся гора відлунувала переливами овечих дзвіночків. Знявся вітер.

— О аллах, аллах, допоможи мені якось дістатись до коня і сісти верхи! — застогнав Нурі-бей і спробував устати.

Ухопившись за стовбур дуба, він зняв срібні пістолі, засунув їх за пояс. Потім нахилився, взяв Манусакасову вівчарську гирлигу, щоб спиратися на неї, глянув на помираючого, що хрипів у передсмертній агонії. Хотів був штурхнути його ногою, та не зміг. То хоч плюнув на нього.

— Я дотримав своєї клятви, — прошепотів бей, — але й ти мене занастив, гяуре! — Він помацав лівою рукою у себе між ногами і застогнав. — Краще б ти, проклятий, вразив мене в серце, ніж відібрав у мене мою чоловічу силу...

Манусакас розплющив одне око — каламутне, червоне. Посинілі губи його ворухнулися, немов хотіли щось сказати, але так напіврозтулені й застигли.

Тримаючись однією рукою за рану, а другою спираючись на гирлигу, Нурі-бей поплентався, скиглячи від болю, до низенького кам'яного дуба, де стояв прив'язаний кінь. Гордовитий красунь ще здалеку почув стогін, обернувся, витягнувши шию, побачив хазяїна, і білки його очей злякано заблискотіли.

«Ох, ох, коли б тільки вибратися мені на коня! — думав бей. — Дядечко Мустафа знає багато всілякого зілля, він мене вилікує!»

Нурі йшов, а за ним тягся кривавий слід. Коли він дістався нарешті до коня, уже вечоріло. Він знесилено схилювся на

нього. А кінь повернув голову й обнюхував шию, чуб, спину господаря, потім, стріпнувши гривую, голосно заіржав, неначе кличучи на допомогу.

Нурі спробував був підняти ногу й поставити її в стремено, та де там — від болю він просто непритомнів. Упав на землю і обійняв передні ноги коня, що схилив над ним голову. І раптом кінь зрозумів: нахилився, зігнув ноги, став на коліна і глянув на господаря. Нурі перевалився на нього, обхопив його шию, трохи підняв ноги і, зціпивши зуби, видерся в сідло.

Та перекинути ноги через сідло він не зміг, тому сів по-жіночому.

— Давай, братику, поїхали,— прошепотів він,— рушай тихеньку!..

І погладив улюбленому коневі шию. А той обережно, дивлячись під ноги, щоб не спіткнутись, обходячи ями й каміння, почав у сутінках спускатися вниз.

Сонце сіло за гору, червоне, як кров. Кілька жінок підіймалися стежкою до своїх чоловіків. Помітивши їх, Нурі зціпив зуби, зібрав усю силу й високо підняв голову. А кров великими краплинами стікала з сідла і з живота коня, залишаючи слід на кам'яній дорозі.

Надворі було напрочуд гарно — спека спала, повітря по-свіжішало, вгорі, на небі, спалахнуло кілька великих зірок. В одній хатині під горою засвітилося, звідти долинав спів, ніжний, заколисуючий. То якась мати присипляла дитину. Нурі заплющив очі, він нічого не бачив, тільки слухав, як галасливо прокидалися маленькі земні створіння. Він їхав, міцно вчепившись у гриву. Куди їхав? Він звірився на свого коня, а той знав дорогу.

Перед ворітьми на хуторі кінь став. Нурі розплющив очі, крикнув. Прибігли слуги й зняли його. Стара годувальниця постелила внизу на дивані, там його й поклали. Вся постіль одразу ж просякла кров'ю. Нурі зробив рукою знак.

— Дядечка Мустафу... дядечка Мустафу...— прошепотів він і впав навznak на подушки.

Була вже ніч, коли, захекавшись, прибіг дядечко Мустафа з клунком зілля за плечима й усілякими бальзамами. Слуги принесли ліжгарі й свічки. Дядечко Мустафа відкинув покривало, схилився, оглянув рану й похитав головою.

Нурі був непритомний. Старий дав йому понюхати рожевого оцту, розтер скроні. Бей розплющив очі.

— Видужаю я? — спитав він, і голос у нього затремтів.— Скажи, видужаю?

— Все в руках аллаха. Він може тебе зцілити.

— І більше ніхто? — спитав Нурі, вжахнувшись.— А люди хіба не можуть? Хіба ти мене не вилікуєш, дядечку Мустафа?

— Рана дуже глибока, шановний Нурі, та й у поганому місці.

— Оце-то й непокоїть мене,— простогнав Нурі-бей.— Нехай буде проклята та година!

— Не лайся! — сказав старий.— Аллах спрямував кинджал туди, куди захотів!

— Чому? Чому так сталося? — простогнав Нурі-бей і глянув з надією на старого.

Але той нічого не відповів. Сам він знав чому: він зрозумів те ще вранці, коли побачив бея на воротах, сяючого, як саме сонце.

— Мовчи! Мовчи й не розпитуй, коли хочеш видужати.

Принесли горілки, дядечко Мустафа промив рану, перев'язав. Кров перестала йти. Потім дістав з клумака жмут зілля, дав годувальниці, щоб заварила й напоїла пораненого, аби той заснув. Відіслав слуг — тільки годувальниця стояла біля ліжка й плакала,— знову розв'язав клумак, дістав пляшечки й мазі.

— Дядечку Мустафа, чи тяжко поранено господаря? Чи можна його вилікувати?

— Можна, звичайно, можна...— пробурмотів старий.— Тільки навіщо йому тепер життя?

— Як то навіщо? Чому ти так говориш, дядечку Мустафа?

— Він уже не буде мужчиною,— кинув той тихо.

Стара годувальниця скрикнула й затулила обличчя руками.

Наступного дня, коли сонце спускалося до обрію, капітан Міхаліс стояв на порозі крамниці і дивився на ворота гавані. Там навантажували й розвантажували катери, а море, спалахнувши червінню, нуртувало. Капітан Міхаліс дивився перед собою, але нічого не бачив. Погляд його був відсутній. За кілька днів він аж схуд. У роті відчував гіркоту, бо за всі ці дні він не розтуляв його зовсім. Проходячи мимо, турки скосякидали на капітана Міхаліса люті погляди, а друзі-християни обминали його, бо відчували, що круг нього збираються чорні хмари, і боялися підступатися близько, наче бачили перед собою покійника або чорта.

Капітан Міхаліс дістав з-за пояса табакерку. Ні ракі, ні прогулянка верхи не могли розважити його, хіба що оця клята цигарка. Він закурив її, затягнувся раз, другий, потім гнівно плюнув — від цигарки ще більше відчув гіркоту в роті, кинув і розтоптав її.

— Ну тебе к дідьку! — пробурмотів він і вже хотів був зайти до крамниці, щоб там у напівтемряві діждатись вечора, потім замкнути і податися додому. К бісу ще один день!

Та тут де не взявся, весь у пилюзі, мокрий від поту, старший Манусакасів син — Тодоріс. Він став перед дядьком, розтулив рота, збираючись щось сказати, та горе так переповнило його серце, що він не міг навіть дихнути.

Капітан Міхаліс схопив його за руку.

— Що сталося? Розкажуй! — звелів він, схилившись над небожем. Він відчув щось недобре, одразу ж подумав про брата Манусакаса.

— Батька мого вбили, дядьку!

— Хто?

— Нурі!

Капітан Міхаліс відкинув небожеву руку, сунув до рота великий палець, прикусив і відчув на губах гарячу, солону кров.

— Коли? Де? Вгамуйся!

І Тодоріс, плачучи й проклинаючи, розповів, як учора надвечір знайшли батька у калюжі крові під великим кам'яним дубом. У нього зяяли дві ножові рани, одна — в нирках, друга — в серці. Хаджійоргена з невісткою, що ввечері саме підіймались на гору, здибали по дорозі Нурі, знесиленого, блідого. Він їхав, учепившись у гриву, а скрізь на стежці, на камінні червоніли плями крові.

Якийсь час капітан Міхаліс стояв і мовчав, утупивши очі в землю. У вухах у нього ще звучали небожеві слова, ввижався густий кам'яний дуб у яру, а під ним — міцне тіло в калюжі крові. Та він швидко відігнав від себе це видовище.

— Годі тобі! — гримнув капітан Міхаліс, струснувши небожа за плечі. — Ти що, жінка, щоб киснути? Ще не зачинилися фортечні ворота, ти встигнеш проскочити і повернутися додому. Скажи, нехай почекають ховати батька, — я скоро приїду!

Залишившись на самоті, капітан Міхаліс зайшов до крамниці, відіслав Харітоса — не хотів, щоб його хто-небудь бачив, — схопив стілець, на якому завжди сидів, ударив по ньому, розбив на друзки, упав на бухту линви і обома руками схопився за голову. Зникла крамниця, зникло Мегалокастро. Перед його внутрішнім зором знову постав кам'яний дуб, чорний, лискучий, увесь у колючках, а до нього прихилився брат Манусакас, тільки не вбитий, і не кров тече у нього, а вино, а він плеше в долоні й співає...

Капітан Міхаліс труснув головою і підвівся, раптом надумавши, що робити далі. Замкнув крамницю, сховав ключ за

пояс і пішов, тільки не Широкою вулицею, а вузькими провулками. Поминув грецький квартал, перейшов у турецький. Бідолашки ще не заступили на свої пости за дверима і не помітили його. Перед зеленими ворітьми він став. Його погляд, наче шуліка, злетів над мовчазним високим муром і спинився на маленькому балконі з густими ґратами... Та скоро з гнівом і огидою, немов опоганений, відірвався від нього і втупився в мур. Сьогодні йому не до жінок! Мов шуліка, він вчепився в голову Нурі і штрикав йому в очі і в мозок...

Та ось його охопив дивний, нелюдський спокій. Уява раптом відірвалась від попередніх думок, злетіла вгору і перенесла його до тіла з мужнім обличчям, яке не зітхало, не пахло мускусом. Він повернувся і попрямував додому.

— Манусакасе, брате мій... Манусакасе, брате мій...— шепотіли його уста, а очі палали.

Настала ніч, замерхтіли зорі. Сумний, вищерблений місяць повис над небосхилом. В Ай-Яннісі замикались ворота, одна по одній гасли лампи, село опускалося в темряву. Тільки двері в оселі Манусакаса стояли розчинені навстіж, горіли лампи, а посеред великої кімнати лежав сам господар на марах, обмитий вином, у савані, з восковим хрестом на губах і з маленькою іконою спасителя в складених навхрест руках. Світилися дві великі лампади — одна в ногах, друга — в головах. Осклілі очі так і лишилися розплющеними — не встигли закрити повіки, поки були ще теплі, а тепер вони не заплющувалися.

З раннього ранку сходилися родичі й друзі, журно дзвонили дзвони в церкві, сповіщаючи про звіряче вбивство. І з Ай-Янніса, і з Петрокефало, з усіх навколишніх сіл приходили християни, щоб востаннє поцілувати Манусакаса і попрощатися з ним.

Упавши на мертвого, ридала Христина. Поприходили сусідки, удовиці, висохлі з горя матері, сироти. Вони дивились на чуже горе, і в них ятрилося своє: вони розплітали коси і починали голосити. Старий батько, капітан Сіфакас, пішки прийшов з Петрокефало, озброєний, мов на війну зібрався, з стародавніми пістолями, з довгим ножем з білою колодочкою, з важкою старовинною рушницею, що належала ще його батькові. Він спочатку закам'янів на порозі, дивлячись на мертвого сина на марах, потім увійшов, простяг ручійсько й схопив покійника за руки.

— Все добре, Манусакасе, тільки ти трохи поквпився. Моя ж черга була! Ну, з богом, кланяйся від мене тому світові, скажи там, що і я не загаюся.

Сказавши це, сів на порозі, довго сидів і дивився, потім мовчки встав і з сухими очима побрів у село.

Поволі плач стихав. Люди втомлювались і ставали спокійнішими. А коли вже стемніло і кожному захотілося їсти, друзі й родичі по одному вислизали з хати і йшли собі додому, щоб попоїсти і поспати,— адже вони були ще живі й завтра на них чекала робота. Чуже лихо завжди лишається чужим, а інколи навіть радує, що воно спіткало сусіду, а не тебе. Отож у домі Манусакаса лишилося тільки троє найближчих: брат Фануріос, чабан, кум Стратіс, тридцятип'ятилітній статурний молодець із кучерявою бородою клинцем, людина знатного походження, широкої вдачі. Родом він був з Кісамоса, та одного разу Стратіс випадково опинився на святі в Ласіфі, і там доля підготувала йому пастку, а цією долею була дівчина з Ай-Янніса, що невтомно танцювала тоді. Вона припала Стратісу до серця, і він побрався з нею. Манусакас був кумом на весіллі, а через дев'ять місяців хрестив первістка. Отак вони й покумалися. Третій — Патазмос, лірник, такий засмоктаний, наче його лоскотали русалки. Він був дев'ятим сином у батька, мізинчиком. На схилі віку в батька, мабуть, уже не було тієї сили, тож і хлопчина вдався неповноцінним. Зате язик у нього був гострий, як бритва,— не чоловік, а сатана. Ніхто не міг з ним змагатися, коли святками виспівували дошкульних пісеньок. Він блискавично добирав риму, знав вразливі місця і потаємні бажання кожного. Жах поймав чоловіків і жінок, коли він з лірою на колінах сідав у колі танцюристів, обводив усіх своїми пронизливими очима й розтуляв рота, щоб почати куплети. Він ще й досі парубкував, жив собі сам, без зайвого клопоту. І де було весілля чи свято, хрестини чи якась гуляня,— він був першим із перших. Усі навперебій намагалися запросити його до себе, догодити йому, щоб часом не висміяв у пісні! Його звали Патазмосом¹, Вельзевулом, Сувларогосом і капітаном Зоновуросом.

Патазмос прийшов учора в Ай-Янніс на хрестини,— хрестили третього Стратісового сина. Але тут на нього чекала неприємна зустріч, зустріч із смертю. З Манусакасом вони були нерозлучні друзі, спорожнили вдвох не одну бочку вина і обгризли не один десяток овечих кісток. Патазмос любив Манусакаса і ніколи не зачіпав його, а позавчора склав навіть про нього пісню — як той взяв на плечі віслюка і поніс у мечеть, як віслюк став у мечеті навколішки і заходився молитися

---

¹ Патазмос — той, хто завдає смертельного удару, карає. Інші прізвиська порівнюють лірника з рожном і дзигою (грецьк.).

їй бити поклони. Всі сільські віслюки здивувались, побачивши таке, і всі разом пішли до ходжі. Той зробив їм обрізання, і вони стали мусульманами... Патазмос склав цю пісню в голові, а тепер, ідучи в Ай-Янніс, дошліфовував її, щоб заспівати вперше на хрестинах, сподіваючись, що там буде і Манусакас; він слухатиме пісню й радітиме. А тепер... Лірник схилився, глянув на небіжчика й зітхнув.

— Ех, що таке людина? Пузир. Надимається собі та надимається і раптом — трісь! — лопається і летить к бісу! Тобто в рай...— швидко виправився Патазмос, бо перед ним лежав ще теплий труп і йому стало соромно.

Стратіс похилив голову і не сказав нічого. Він махав хусткою, відганяючи від голови покійника мух. Фануріос підвівся, схопив за плечі Христину, поставив її на ноги, потім попідводив і інших плакальниць.

— Ану-бо, жінки, годі вам! Ідіть відпочиньте, бідолахи, а ми втрьох посидимо біля покійника ніч.

Жінки всі разом заверещали, намагалися впиратись, але чабан розвів свої ручиська, збив їх до купи, як отару, виштовхнув до сусідньої кімнати, а сам повернувся і знову сів біля Манусакаса в ногах.

Якийсь час трое щирих товаришів мовчки дивилися на вбитого. І кожен думав про своє. Стратіс про дружину і про мула, якого купив недавно,— мул виявився диким, хвицав, тож може ще вбити когось з дітей... Патазмос складав у голові нову журливу пісню. Перемишував правду з вигадкою і показував справу так, ніби Манусакас бився на кам'яному п'ятчку з сімома турками і вбив шістьох, але останній, арап, устроїв йому в серце ножа. Що ж до Фануріоса, той думав про їжу. У брата в погребі він бачив якось свинячі ковбаси, підвішені до стелі, а в кутку — сулію ракі. А вчора Христина пекла хліб, він лежав у дерев'яній мисці і пахнув пшеницею... У Фануріоса котилася слина і, не зводячи очей з покійника, він думав про те, як би його повернути розмову на ковбасу та ракі.

Була вже, мабуть, північ, знявся холодний вітер, заворушилося листя на лимонному дереві: три голови, що схилилися над тілом небіжчика, освіжились. Тепер, коли стихло жіноче голосіння, чути було, як на даху пугикає пугач, як довкола, почувши смерть, виють собаки.

Фануріос так уже зголоднів, що йому здавалося, ніби його нутрощі висять у повітрі. Оскільки йому ніяк не вдавалося звернути розмову на їжу непомітно, він заговорив відверто:

— Слухайте, хлопці, що ви на це скажете? Я наглядів якось у погребі кілька кілець ковбаси й сулію ракі. Чи не випити нам часом за померлого?

— А чому б і ні? — озвався Патазмос і потер живіт. У животі забурчало. — Тільки мертві не п'ють. Ану, Фануріосе, нехай господь пошле тобі здоров'я, лізь у погріб! А ти що скажеш, Стратісе?

— А може, гріх? При покійнику! — відповів той.

— Але ж однаково ми питимемо потім, не при покійникові, дорогий Стратісе! Нам треба підкріпитися, брате, щоб висидіти, не спавши, до самісінького ранку! Ми ж питимемо для його добра... Давай, Фануріосе, лізь, будь ласка, в погріб!

Але той уже схопив лампаду, що горіла в ногах у покійника, поліз у погріб і повернувся, тримаючи в руках ковбасу і сулію ракі, а за поясом — три склянки! Патазмос засукав рукава, одрізав кілька кілець ковбаси, вийшов надвір, розпалив огнище і заходився підсмажувати їх. Смачно запахло.

— Ради бога, причини двері, Фануріосе, щоб жінки часом не пронюхали! — заблагав Патазмос, несучи на лимонному листі пахучу закуску.

Фануріос поналивав тим часом товсті склянки по самі вінця, а Стратіс приніс із погреба ще хлібину.

І приятелі, обхопивши склянки руками, цокнулися самими пальцями, щоб не чути було дзенькоту.

— Нехай господь прийме його душу... — побажав Стратіс.

— На здоров'я, хлопці, дай боже, щоб і на нашому похороні було отак! — підхопив Патазмос.

— Пийте одним духом, до дна! — докинув і собі Фануріос. — У сулії, яку нам сам господь послав, ще до половини ракі. Брате Манусакасе, щасливої тобі дороги!

Випили до дна, розхапали закуску. Фануріос дістав ніж, поділив на трьох хлібину. Апетит розпалився. Підсмажили решту ковбаси.

Фануріос поліз у погріб ще раз, приніс головку бринзи. Поставивши сулію на коліна, поналивав у склянки.

— Давайте вип'ємо за здоров'я вдови, — запропонував Патазмос. — Шкода мені її, сердешну. Оце складаю про неї пісню.

— За здоров'я вдови!

Випили.

— І за здоров'я капітана Міхаліса! — додав Стратіс. — Він помститься за кров.

— За його здоров'я!

— Давайте, хлопці, вип'ємо за здоров'я всіх знайомих, живих і померлих! — розохотився Фануріос.

Перебрали по черзі рідних, друзів, померлих батьків, сусідів і за кожного випивали. Потім пили за великих борців Криту — Коракаса, Хаджіміхаліса, Кріаріса, Даскалоянніса. Дійшли до Аркаді, випили по три склянки за самопожертву, а потім перескочили до 1821 року, випили за здоров'я Колокотроніса, Караїскакіса, Мяуліса, Одіссея Андруцоса...¹ Сулія майже спорожніла.

— Вип'ємо ж і за давню Елладу, — запропонував Патазмос, який вважав себе освіченим чоловіком.

— Ет, не варто, — буркнув Фануріос.

— Ну, тоді давайте заспіваємо...

— Ради Христа, не треба, це ж ганьба! — заперечив Стратіс.

— Потихеньку, помалесеньку, жодна душа не почує нас!

І Патазмос почав тихенько співати, вимахуючи в повітрі рукою, неначе смичком:

— «Все ти забула, згадай хоч ту ніч на світанку...»

Друзі підхопили приспів:

— «Гей, гей, хоч ту ніч на світанку!»

— «Як я цілував, ти казала: спи, ще далеко до ранку».

— Оце та пісня, яку ти склав про вдову? І не боїшся бога? — обурився Стратіс, закриваючи йому рукою рота. — Ти що, не знаєш хіба пристойніших пісень?

— Хочеш церковних? Будь ласка!

Він повернувся до покійника, перехрестився й завів «Прощальне цілування...» Та не встиг доспівати, як усі троє розридалися, впали на холодне тіло Манусакаса і, плачучи, почали цілувати його.

— Брате мій, брате... — ревів Фануріос, лежачи ницьма на ньому.

Від голосних ридань ходором заходила оселя, прочинилися двері, просунулася пов'язана чорною хусткою голова жінки, але Патазмос люто махнув на неї, і жінка зникла.

Нарешті друзі виплакались і, ставши перед мертвим, ще довго дивилися на нього...

Другого дня, коли сонце ще не пройшло й половини свого шляху, капітан Міхаліс спішився у Манусакаса в дворі. У чорній сорочці, з чорною хусткою на голові, в чорних чоботях,

---

¹ Герої національно-визвольного повстання проти турків у 1821 році.

як сам Харон, він відсторонив жінок, що кинулись до нього плачучи, увійшов до кімнати, нахилився, поцілував покійника і довго стояв, втупившись у нього очима. Сьогодні вранці сусідки принесли з поля оберемки васильків, майорану, м'ятн, жовтих маргариток і посипали ними померлого.

Довго дивився капітан Міхаліс на брата, не зронивши й слова. Здавалось, що й покійник бачить його своїми розплющеними очима. Манусакасова дружина Христина, сини й дочки, брат Фануріос, друзі — Стратіс і Патазмос, сусідки стояли довкола і спостерігали за братами, які ніби розуміли один одного й розмовляли без слів.

Довго тривала ця таємнича розмова, а потім, коли капітан Міхаліс упився горем, він пішов на кухню. Через кухню пройшов до стайні, погладив братового коня та волів. Потім піднявся в кімнату. Самотньо стояло широке ліжко, лежали робочі інструменти, з кутка дивилися ікони. З вікна виднілися розкидані навколо хатки, невеличка церква святого Іоанна посеред села, а ще далі, під горою,— велике село Петрокефало, де жив батько. Але на що б не дивився капітан Міхаліс, перед очима стояв тільки брат.

— Прощай, Манусакасе, брате мій... Прощай, Манусакасе, брате мій...— шепотів він, торкаючись тих речей, що ними користувався колись Манусакас.

Прийшов піп, покійного підняли. Жінки вхопилися за труну, не даючи виносити її. Христина впала на підлогу, знепритомніла, і поки на неї бризкали водою й одеколоном, похоронна процесія уже вийшла за ворота і рушила до зеленого кладовища на околиці села.

З Петрокефало та навколишніх сіл поприходили озброєні чоловіки й жінки в чорних хустках, щоб попрощатися із своєю опорою й надією, що так нагло загинула. В цей день по навколишніх селах жоден турок не вийшов на вулицю. Жінки рвали на собі коси, тужили й вихваляли вбитого, і кінцякраю не було цьому голосінню. Старий Сіфакас, спираючись на роздвоєну палицю, ішов одразу ж за труною, очі у нього були сухі. Він знав, що таке смерть, знав, що вона не рахується ні з ким і що нема рації благодати її. Смерть — як той збирач податків, раб, якого посилає султан, що сидить на небі і одержує прибутки. Тому старий ішов мовчки, без сліз, стукаючи ціпком об каміння, а потім твердо став над викопаною могилою.

Піп швиденько прохарамаркав молитви, останні похоронні слова, потім простяг руку і зробив хрест — наче дав знак.

щоб тіло поверталось туди, звідки прийшло, щоб зотліло і знову стало землею й водою.

Покійника опустили в яму. Піп узяв жменю землі й кинув на труну. За ним кожен нахилився і робив те саме, ніби кидав на покійника каменем, щоб прогнати його.

Капітан Міхаліс ступив уперед, став над могилою.

— Ну, з богом, брате Манусакасі! — промовив він глухим голосом. Очі у нього були червоні, але сухі. — З богом, брате Манусакасі, і слухай, що я тобі скажу: не приходи до мене уві сні з докорами і погрозами. Я свій обов'язок знаю, не турбуйся!

Він трохи помовчав, подумав і знову повторив:

— Я свій обов'язок знаю, не турбуйся, зажди лише трохи.

Раптом горе, не вмістившись у серці, вирвалось з його грудей тяжким стогоном:

— Прощай, Манусакасі!

І, не чекаючи кінця похорону, повернувся в садибу Манусакаса й сів на коня. В цей час до воріт підбіг Тодоріс, старший Манусакасів син.

— Що ти мені порадиш, дядечку? — спитав він, схопивши коня за вуздечку.

Капітан Міхаліс нахилився, глянув на хлопця.

— У мене одна зараз думка — як помститися за батька, — додав Тодоріс.

— Скільки ж тобі років?

— Сімнадцять...

— Сиди і не рипайся!

І з цими словами торкнув коня шпорами й помчав до Мегалокастро.

РОЗДІЛ VII

В людських radoщах і турботах, у стражданнях Христових минув квітень. Настав травень з черешнями, хлібним колоссям і ранніми блискучими огірочками.

Діймала спека. Турки і християни, обливаючись потом, обмахувались, щоб не було так душно. Нурі-бей і досі не підіймався з постелі й не переставав стогнати. А капітана Міхаліса ні на хвилину не полишали думки про Манусакаса: від цього часто боліло в грудях. Мегалокастро вирувало. Ночами християнські старости збиралися до митрополита на раду. Що діяти, що буде з греками? Бей й ходжі цілими днями крути-

лися біля сералю паші, теж радились, як би покінчити з греками. Доля Кріту висіла на волосинці.

А час спливав. Кінчався травень. 29 травня греків побудив похоронний дзвін. Християни повискакували з домів, зрозумівши, що прийшов день важких випробувань, і потяглися до церкви...

Посеред церкви стояв великий піднос з коливом. По обидва боки дві лампади, обвиті чорним крепом. Поверх цукру, яким було густо посипано кутю, очищеним мигдалем і корицею було викладено ім'я покійника: Константин Палеолог.

Цього злочасного дня, непогожого ранку, його вбили агаряни і захопили Константинополь.

Стоячи довкола, християни слухали надгробну проповідь. Всі статечні городяни, зачувши похоронний дзвін, прийшли сюди: трое сільських старост — капітан Еляс, Хаджісаввас і Хрісобурбулас, капітан Поліксінгіс, недолугий, з маленькими очницями дядечко Харілаос, писака Ідоменей, колишній судновласник Стефаніс, лікар Касапакіс і аптекар кір Арістотеліс. З ними стояли не такі статечні — Дімітрос, Красойоргіс, Матраїас, Каямбіс, Вендузос, Фуругатос, Бертодулос і сйор Параскевас, перукар.

А за ними ішла вже дрібнота, увесь простий люд Мегалокастро. Прибув навіть капітан Міхаліс, але до церкви не заходив, а стояв надворі, на паперті, — у чорній сорочці, з роз'ятреним серцем і потьмареним поглядом. Відтоді, як повернувся з похорону брата, він не промовив і слова: кров у нього вирувала, в голові склалися тисяча планів, він копав тисячі ям, щоб звалити туди собаку Нурі і тим відплатити за кров неповинного. Тепер він більше не побратим йому, кров стала водою, урвалася та червона нитка, яка єднала їх. Щоправда, чув він, що і сам Нурі-бей лежить на хуторі при смерті. Капітан Міхаліс упросив Алі-агу піти на хутір і через своїх людей дізнатися, чи Нурі-бей справді лежить у постелі тяжко поранений. Алі-ага повернувся того ж дня і повідомив:

— Таки правда, капітане, бідолаху тяжко поранено...

— А як ти довідався?

— Я зрозумів це з того, як він стогне... Твій брат, кажуть, устиг ударити його ножом у пах... Дядько Мустафа наклав йому пов'язку з бальзамом, але біль не вгамовується, тож він день і ніч стогне. Я сам чув, стоячи біля воріт, капітане.

Капітан Міхаліс нахмурився. Доки Нурі-бей хворий, він не може чіпати його, треба чекати, поки той видужає. Але коли це буде?.. Капітан Міхаліс поспішав. Ось уже кілька

ночей обмірковує він свої плāни, а сьогодні на світанку, зачувши похоронний дзвін, підвівся.

— Чи не піти мені до церкви? — сказав сам до себе. — Там начебто виступатиме Тітірос... Щоб не осоромив нас часом...

Швиденько вдягнувшись, заквапився до утрені. Ішов, низько напустивши на очі торочки, не бажаючи ні бачити нікого, ні вітатися... «Хіба може цей кволий учитель зрозуміти, — думалось йому, — що таке падіння Константинополя, що то було за богатирське завзяття і різанина?..»

Спершись на підвіконня, він бачив великий піднос із кутею, довкола — схилений люд, а посередині — високого митрополита, вдягнутого в чорне, у камилавці. Церква скидалася на куполоподібну гробницю, лунку, освітлену лампадами. Капітанові Міхалісу здавалося, ніби з кінця в кінець, через усю церкву простягся покійник і над ним голосила півча на хорах.

Раптом поспів'я урвалось, митрополит обернувся і дав знак Тітіросові. Капітан Міхаліс стрепенувся, витер чоло, що враз укрилося потом, і вп'явся в брата своїми маленькими круглими очима. Брат став на високому церковному помості поряд з митрополитом і дістав з внутрішньої кишені піджака згорток. Капітан Міхаліс чекав, і серце в нього тривожно стискалось.

Учитель заговорив. Спочатку він трохи збивався, покашлював, хвилювався, і голосу його майже не чути було. Та поволі розійшовся, голос зміцнів. І ось перед всіма, як марево, пронеслися вежі Святого Града¹, відлунилися благання, гнів, дзвони святої Софії і вибухнули в церкві справжньою бурею...

...Рови Святого Града позаливала кров. Її було стільки, що в ній могло плавати теля... І над підносом з кутею піднісся закривавлений імператор Константин — усі це бачили — і в серпанку ладану зник у царських воротах...

Капітан Міхаліс протер очі, що раптом затуманились. Він здивовано подивився на брата. Звідки взялось у Тітіроса стільки вогню? Як могла ховатися за цими окулярами, штанцями, горбом така багата душа? А коли Тітірос повернувся до богородиці на іконостасі і, простерши руки, вигукнув: «Не плач, пресвятая діво! З часом усе стане знову нашим!» — митрополит обняв ридаючого Тітіроса, сам обливаючись сльозами. Присутні оточили їх, у кожного з очей текли сльози.

Тітірос сперся на церковну лавку, протер окуляри і обернувся, щоб поглянути, чи нема серед жінок, що стояли за чоловіками, і його дружини Вангельо, чи не прийшла й вона

¹ Святий Град — тут — Константинополь.

послухати його. Але її не було, і Тітірос втомлено опустився на лавку.

Скінчилась відправа. Капітан Міхаліс підійшов до брата.

— Не осоромив нас! — тільки й сказав йому.

Тітірос ще не встиг отямитись. В його уяві турки й досі топтали й грабували Константинополь. Не дочувши, він звів на брата очі:

— Що ти сказав?

— Нічого, — відповів той.

Пройшли кілька кроків. Учитель стомився і додому повертався неохоче. Капітана Міхаліса вразило, як брат схуд за той час, коли одружився, як його ще більше згорбило. Та й ноги у нього почали кривитися...

— Ну, як там у тебе вдома? — тихо спитав капітан Міхаліс.

Тітірос відповів не одразу, хоч і чув, про що запитував брат. В ту ж мить зник Святий Град, немов провалився, у нього в душі погасло святе полум'я.

— Це не життя, Міхалісе, — промовив він перегадом.

— А чому? Що вони там з тобою роблять?

— Нічогісінько. Не лають, але й не говорять до мене... Мовчать... Дивляться на мене й мовчать. А не встигну повернутись спиною, чую — насміхаються...

— Та хіба ж не ти господар у своєму домі? Який з тебе чоловік! Вижени його!

— Якщо я вижену його, піде й вона...

Помовчали. Коли дійшли до Тітіросового двору, капітан Міхаліс зупинився.

— Вони обое вдома?

— Звичайно. Вони нерозлучні. Він не захотів піти до церкви, не пішла і вона... Хіба ж це життя, брате Міхаліс?

У Тітіроса був такий жалісний голос, що братові стало шкода його.

— Хочеш, учителю, я зайду зараз з тобою до хати й примушу їх обох рачки лазити!

— Ради бога, не роби цього, — вжахнувся Тітірос, — а то мені кінець! Потерпи ще трохи, я ж терплю. А там побачимо...

— Що значить — побачимо?

— Побачимо... — промовив той і відвів погляд убік. Потім підійшов до дверей і взявся за кільце, щоб постукати.

— У тебе й ключів немає? — здивовано спитав капітан Міхаліс.

— Ні, мені не дали... сказали, щоб стукав, вони відчинять... муть...

Капітан Міхаліс схопив рукою кільце, висмикнув його разом із цвяхом з дверей і викинув на вулицю.

— Щоб завтра ж у тебе були ключі!— крикнув він Тітіросові і, важко ступаючи, попрямував до гавані.

У крамниці на капітана Міхаліса чекав капітан Поліксінгіс. Він прийшов після поминок поговорити з Міхалісом. Але в тому, що він мав сказати, було стільки плутаного, що капітан Поліксінгіс не міг спокійно всидіти на місці. Він раз у раз схоплювався, вибігав на вулицю, походивши, вертався, задуманий і стурбований, просив Харітоса приготувати йому кави, припалював і гасив цигарку, все прикидаючи в думці, як повести розмову з капітаном Міхалісом, з чого почати, щоб часом не розлютити його.

Він поважав і любив капітана Міхаліса і тому не тільки не хотів втрачати з ним дружби, а намагався зміцнити її. Тому і наважився прийти сьогодні поговорити з ним. До своєї фески він прикріпив чорний крєп, щоб показати, що і він уболіває за вбитим Манусакасом, братом капітана Міхаліса.

— А чи не збігав би ти, Харітосе, додому, може, твій дядечко вдома... то ти скажи йому...

Та не встиг він доказати, як на порозі став капітан Міхаліс. У нього ще й досі бурхала кров і від запальної промови Тітіроса, і ще більше від того, що братові не дали ключів, аби він сам міг відчиняти двері і заходити у свій дім.

Побачивши такого раннього, нежданого гостя, він досадливо зморщився, але привітався.

— Добридень, капітане Поліксінгісі!

— Здрастуй, капітане Міхалісі!

Капітан Міхаліс розмотав з голови хустку, скинув жилет, сів, і, діставши зі столу облікову книгу, почав обмахуватися нею. Якийсь час обидва мовчали.

— Ну й спека! — промовив капітан Поліксінгіс, якому починала набридати мовчанка.

Але капітан Міхаліс не відповів. Він вийняв з-за пояса табакерку і заходився так повільно скручувати цигарку, наче ніколи не збирався її закурити. Капітан Поліксінгіс кинув цигарку, відкашлявся і підсунув стілець.

— Капітане Міхаліс, я прийшов поговорити з тобою.

— Слухаю.

— Заклинаю тебе нашою давньою дружбою, вислухай мене терпляче. Розкажу все спочатку, щоб тобі зрозуміліше було...

— Слухаю,— повторив Міхаліс.

— Я вже пробував розповісти тобі, але ти розпалився і не дав мені закінчити. А зараз наберися терпіння, брате, і вислухай!

— Я ж казав тобі вже, що слухаю. Не заходь так здалеку. Кажі відверто, чого хочеш, і не крути!..

— Харітосе, піди, дитино, купи закурити,— попросив капітан Поліксінгіс, щоб якимось випровадити хлопчика, який розсівся на бухті линви і наставив вуха.

Харітос неохоче зліз із линви й поплентався з крамниці.

— Я прийшов поговорити з тобою, капітане Міхаліс... — почав гість і знову затнувся.

— Та кажи вже, про що?..

— Про Еміне...

Капітан Міхаліс схопився з стільця, підійшов до дверей і задивився на пристань. Але очі його цієї миті нічого не бачили. Йому здавалося, ніби по небу пливе чорна хмара, безшумно спалахують блискавки, розтинають її й залишають після себе густий дим, створюючи таке враження, ніби горить Мегалокастро. З помутнілим поглядом він обернувся до Поліксінгіса, і з горла в нього вирвався хрипкий голос:

— Сороміцькі розмови, капітане Поліксінгіс, як тобі відомо, мені не подобаються... Схйляння перед жінками й бабські балачки — це твоя справа, а не моя!.. Ти прийшов до мене в крамницю, я не можу тебе вигнати, але говори про щось інше.

— Що ж тут сороміцького в тому, про що я хочу тобі сказати, капітане Міхаліс? Не гарячкуй, дай мені скінчити... Еміне хоче вихреститись...

Капітан Міхаліс схопив на столі шкаралупу мигдаля і так її стиснув у кулаці, що з неї залишився порох. У нього аж дух перехопило.

— А якби ти був католиком, вона захотіла б католичитись? Ти що ж, хочеш опоганити саме хрещення?

— Ні, вона хоче прийняти християнську віру, і тоді я одружуся з нею,— промовив капітан Поліксінгіс, тамуючи свій гнів.

— Одружишся? — І так тріснув книгою по столу, що з неї тільки клапті полетіли.— Нехай вам щастить! — з люттю гаркнув Міхаліс і плюнув на підлогу, неначе його занудило.

Капітан Поліксінгіс відчув, що голова у нього зробилася чомусь дуже великою і феска стискує її, наче лещатами. Він скинув феску і почав м'яти її на коліні, спостерігаючи за капітаном Міхалісом, обличчя якого то зеленіло, то червоніло, то ставало чорним і, здавалося, от-от лусне. «Який би ти не

був битливий вепр,— думав капітан Поліксінгіс,— але нічого в тебе не вийде. Я ще не те скажу тобі, і ти хоч-не-хоч вислухаєш мене!»

Капітан Міхаліс підвівся, даючи зрозуміти, що гостеві пора забиратись, але той і не поворухнувся.

— Я прийшов просити тебе, капітане Міхаліс, бути у мене кумом...

— Мене?..— І схопився за бороду.— Щоб я зганьбив свою бороду, капітане Поліксінгіс?! Бери собі за кума Ефендіну Каваліну, він тобі більше до пари!

Капітан Поліксінгіс схопився; він не міг більше стримувати своєї люти, терпіти такі образи. Швидко надівши феску, він підняв стілець, на якому сидів, і грюкнув ним об підлогу.

— Це вже занадто, капітане Міхаліс! — вигукнув він.— Ти „господар своїх слів, але ж і ми не ликом шиті! Боровся ти, але боролися й ми, ти заїжджаєш верхи до турецької кав'ярні, а я заходжу до їхніх конаків! Чванливі твої слова, чванливі й мої! Коли ж ти ніколи не посміхнешся, то це не означає, що ти — справжній звір, а коли я сміюся — то я Карагьоз!.. І коли я тобі кажу про жінку, з якою хочу побратися, то ти повинен виявляти до неї повагу!..

Капітан Поліксінгіс замовк, але груди у нього високо здіймалися, гнів, що поймав його, не вгамовувався.

Завирувала кров і в капітана Міхаліса. Він слухав капітана Поліксінгіса, не зводячи з нього очей, але його рука не піднялась, щоб затулити рота співрозмовникові. І що далі слухав він, то більше заспокоювався, лють угамовувалась. Поки капітан Поліксінгіс просторікав і в кожному його слові відчувалось благання й жалюгідність, поки він підсипався до нього, називаючи його братом, і повертав до нього свою феску з жалобною стрічкою, намагаючись усім тим прихилити до себе, Міхалісові кортіло схопити його за горло, викинути з каміниці, обізвати бабієм, розпусником, турецьким виродком... Та зараз, коли він слухав його гнівливі і мужні слова, в ньому неначе прокинулося колишнє братерське почуття до цього бравого капітана; пригадалося, як капітан Поліксінгіс кидався на турецьких аскерів, як ніколи не озирався, чи йде хто-небудь за ним... Обидва вони зовсім різні вдачею, але сам він завжди милувався ним... Потім подружили...

«Ти хочеш визволяти Кріт лайкою, а я — співом», — сказав йому якимось жартома Поліксінгіс. Та як тільки закінчувалися бойовища, вони розходилися в різні боки. Капітан Міхаліс цурався його, не хотів бачити Поліксінгіса, називав легковаж-

ним, пустопорожнім Карагьозом. Але сьогодні, коли капітан Поліксінгіс підіймав проти нього голову і наступав на нього, в його уяві промайнули колишні бої, в ньому спалахнуло почуття давньої дружби. Він простяг руку і взяв гостя двома пальцями за жилет.

— Капітане Поліксінгіс, ти — молодець, я це визнаю... Давай розійдемося по-дружньому, сварки я не хочу...

— Я теж, капітане Міхаліс. Але ж іноді ти вивертаєш всю мою душу!

— Всього тобі доброго! Іди...— додав капітан Міхаліс і, лагідно смикаючи його двома пальцями за жилет, почав підштовхувати до дверей.

— Виганяєш мене? — спитав капітан Поліксінгіс і став. Йому не хотілось іти. Невисловлене пекло йому в грудях.— Я ще не все сказав тобі, капітане Міхаліс. Так я не піду!

— Ну, кажи, тільки швидше!

— Мене послала Еміне, сама Еміне... Каже, коли хоче, нехай буде нашим кумом.

— Сама Е...— почав капітан Міхаліс і затнувся, йому було бридко вимовляти її ім'я. Потім згріб капітана Поліксінгіса за жилет і сказав якимсь охриплим голосом:— Годі! Годі! Кажу, ні слова більше!

Гість і господар були вже біля дверей.

— Дай бог, щоб ти коли-небудь пожалів про це, капітане Міхаліс! — сказав гість, піднявши руку до неба, що в цей час від сліпучого сонячного проміння здавалося зовсім білим.

Увечері того ж дня, коли всі позамикали двері й вечеряли, огрядна туркеня тихо підійшла до зелених воріт Нурі-бей і постукала розкритою парасолькою. Тієї ж миті арапка, що причаїлась за ворітьми, відчинила їх і впустила туркеню.

— Напевно, захворіла й Еміне,— подумали сестри Бідолашки, стоячи під дверима й визираючи в три дірочки.— Хаміде-мулла пішла лікувати її...

Тим часом віддана арапка весело дріботіла поперед туркені. В саду — ні душі. Воротар-арап день і ніч був на хуторі, охороняв свого повелителя, і ніхто не світив червоно-зеленого ліхтаря.

Було темно, цвіли дерева й сповнювали пахощами повітря. Арапці хотілося летіти від радощів, адже її господиня воістину прозріла, хоче стати християнкою, потрапити до раю. Коли ж наймилостивіший господь не помітить її й дозволить прослизнути в золоті ворота, вона буде з своєю господинею вічно...

Туркеня скинула з себе спідницю, паранджв і жбурнула на канапу парасольку. Перед арапкою стояв капітан Поліксінгіс.

— Господиня нагорі, жде — не дждеться тебе, капітане... Хочє сказати тобі щось таке, від чого ти реготатимеш до нестями... — торохтіла арапка, розгублено дивлячись на капітана Поліксінгіса.

Сьогодні в нього був поганий настрій. Бувало, скинувши з себе жіночий одяг, він жартував з арапкою, дарував їй шовкову косинку чи вишиті сандалі або коробку лукуму чи кураб'є¹, а сьогодні в руках у нього не було нічого, і сам він стояв мовчазний...

Повільно підіймаючись сходами — а завжди він летів, перестрибуючи через три сходинки, — капітан Поліксінгіс попрямував туди, звідки йшов запах мускусу.

Знемагаючи від духоти, порозчинявши вікна, щоб провітрити кімнату, напівроздягнена Еміне ждала капітана, лежачи на дивані і прислухаючись до кроків. Сьогодні вона вкрай знудьгувалася на подушках, то зітхаючи, то регочучи... Її мучило одне — яку відповідь дасть капітан Міхаліс, отой лютий вепр... А смішило її нещастя, що спіткало Нурі-бея. Вранці прийшов до неї сам дядько Мустафа і скорботно повідомив:

— Нурі вже не буде мужчиною. У нього будуть вуса, борода, буде волосся на тілі, але мужчиною він більше не буде... Обчикрижили бідолаху... Зробили з Нурі Нуріну...

Еміне не могла втриматися від сміху.

— А може, дядечку Мустафа, у нього повипадає волосся на тілі, голос стане тонким, як у жінки, а з часом відростуть і груди?..

— Все може бути, тільки жінкою він не стане.

— Ах, сердешний Нурі-бей! — крізь сміх заголосила Еміне. — І що з тобою зробили, з таким молодцем, з отаким жінколюбом!.. Ти ж був левом Туреччини, а тепер ні тобі чоловік, ні тобі жінка... — І знову зареготала.

Дядько Мустафа приголомшено дивився на неї. Потім, схопивши торбу, вискочив з кімнати і вже на подвір'ї тричі сердито сплюнув...

І от тепер перед нею стояв капітан Поліксінгіс.

— Аж ось нарешті і ти, любий капітане, зіронько моя вечірняя! — проказала Еміне, розкриваючи запашні обійми. — Роздягайся ж мершій, чоловіче! Я чекала тебе, як манну з неба! Хочу тобі розповісти дещо й посмішити...

— Я теж, — сказав капітан і ліг поруч.

¹ Кураб'є — східні солодощі (турецьк.).

Він міцно обійняв її, глибоко вдихаючи аромат оголених персів, і відчув, як гаряче, духмяне жіноче тіло немов тане, розчиняється і входить у нього. Вмить забулися всі прикромці. Світ наче зник для нього.

Але ж капітан такий огрядний і важкий, що їй важко було дихати в його обіймах. Вона рвучко і водночас ніжно підняла його голову.

— Спочатку я хотіла б почути твої новини,— сказала вона,— ти увійшов такий похмурий... Що, відмовляється?

Капітан відкинувся від неї, і знову перед ним постав світ, знову повернулися неприємності...

— Відмовляється...

— Вепр! Нехай прокляття впаде йому на голову!.. А чому?

— Не каже... Хто, побачивши бога, не злякається. Роздер якусь книгу, що тримав у руці, потім згріб мене за груди, щоб виштовхати з крамниці, і тут мене таке взяло зло, що я йому все сказав!.. Усе, як є!

— Цього мало! Дуже мало! — крикнула Еміне, тупаючи об підлогу своєю пофарбованою в рожевий колір п'ятою.— Чуеш, капітане, цього замало!.. Ти мусиш убити його!

Капітан Поліксінгіс здригнувся.

— Убити? — перепитав він.

— Так, так, убити! Як справжній чоловік! На образи образою відповідають тільки жінки, а чоловік мусить убивати!

— Капітана Міхаліса?!

— А що ж, хіба він бог?.. Звір! Боїшся його? І не соромно тобі?

Еміне схопилася рукою за свою сорочку, рвонула її, роздерла від грудей аж до пояса. Лампа освітила її пружні круглі перса і краплини поту між ними.

— Отак розпанахала б я і його! О господи! — пробелькотала вона і раптом зайшлася плачем.

Капітан розгубився, хотів був пригорнути її, заспокоїти, та вона з силою відштовхнула його руки, не дозволивши навіть доторкнутись до себе. Еміне забила у куток, наїжилася, мов звірєня. Вона вже не плакала, тільки нестямний регіт стрясав усе її тіло.

— Поліксінгісе! — крикнула вона, уперто б'ючи маленьким кулачком по стіні.— Поліксінгісе! Мені спротивів Нурі того дня, коли я побачила, як капітан Міхаліс двома пальцями роздушив склянку, а він не зміг. Гляди, щоб і ти мені не спротивів! Я хочу, щоб другого такого чоловіка, як той, що обіймає мене, на світі не було!

— А я не хочу!

— Не можеш!

— Не хочу! — повторив капітан Поліксінгіс і тупнув ногою. Обличчя у нього стало лютим, очі вп'ялися в Еміне, як два кинджали. — А от не хочу!

Побачивши, як він розлютився, Еміне зраділа. Ніздрі її радо вдихали запах його спітнілого, збудженого тіла.

— Любий капітане! Богатирю мій! Ану, тупни ще раз, розгнівайся, чуєш? Розгнівайся! Отаким ти мені подобаєшся!... — І Еміне кинулася до Поліксінгіса...

На грудях у Еміне для капітана Поліксінгіса потонув увесь світ. Коли ж він підвівся, очі його блукали, волосся скуйовдилось, здавалось, він виринув з глибини темного моря, щоб передихнути.

— Кохання мое, чоловіченьку мій, богатирю мій, — воркувала Еміне і задоволено гладила його волохаті груди.

Капітан Поліксінгіс напівлежав, прихилившись спиною до стіни, і почував себе щасливим. Він дослухався до міського гомону, до гавкоту собак, до далеких серенад, що їх співали серед ночі закохані, і крізь напівстулені вії спостерігав за Еміне, яка пестила його... «Нема в світі нічого прекраснішого за жінку», — міркував він. І, обласканий, задоволений, радів, що йому випало бути чоловіком і що ця жінка навіки зв'язала своє життя з його життям. Він щасливо усміхався і гладив, ніби вирізьблені, руки Еміне.

— Не журися, Еміне, — сказав він, — знайдемо іншого кума. Запам'ятай тільки те, чого я тебе навчав про нашу релігію. Тебе піп може запитати, і ти мусиш бути готова відповісти йому.

— Не турбуйся, милий, — торохтіла черкеска, — всі таємниці релігії я вже тримаю в своїй голові. От спитай!

Капітан Поліксінгіс засміявся.

— Ну, гаразд, уявімо собі, що я — піп Маноліс, а ти — черкеска, прийшла вихрещуватись... Тільки не смійся, а уявляй собі, ніби все це насправді... Я запитуватиму, а ти відповідай.

— Уже уявила, запитуй... Це нічого, коли я гладитиму тебе?

— Нічого, гладь собі, але уважно слухай мої запитання. Чи віруєш ти в бога?

— Вірую і схиляюсь перед його благодаттю.

— Бог єдиний?

— Ох, отут я, здається, осоромлюсь!.. Бог єдиний, тільки в трьох особах... бог-отець, бог-син і бог — дух святий!.. Отець — такий собі дебелий, сивобородий дідок, що стоїть на

хмаринці.. Син — рожевощокний, вродливий, з русявим вусом, як у тебе, а чуб розділений проділом... Тільки фески чомусь не носить... А в руках тримає м'ячик...

— То не м'ячик, Еміне, то земна куля...

— Однаково... Над ним ширяє голуб... Тієї породи, що любить вертїтися...

— Еміне, то не голуб, скільки я разів вже тобі казав! То — святий дух!

— А по-нашому — голуб.

— Ну, гаразд, кажи далі...

— Начебто їх три, але їх не три, а один... Тут я щось погано тебе розумію, Піліксінгісе, даруй мені...

— Не мене, а віру мою погано розумієш, Еміне... Ну, добре, досить того, що ти віруєш. А ти віруєш?

— Вірую! Ну скільки про це треба говорити?

— Ну, то далі... А хто такий Христос?

— Син божий. Казала вже. Вродливий такий... Він зійшов на землю; щоб урятувати людей, але його розіп'яли... За віщо це вони його так? Подумати тільки... Тут я знову не розумію! Одне тільки зрозуміло, що його розіп'яли... Ну, добре, нехай буде так, але на третій день він воскрес і піднявся на небо... Так я кажу?

— Ще б пак! Ти просто як митрополит, радість моя! Почухай мені ногу, будь ласка, я буду тобі вдячний... То, кажеш, воскрес?

— Я ж уже казала, чим ти слухав? Воскрес і піднявся на небо... отак просто, без нічого, без усякої там драбини, без вірвовки, як акробат... Та одне мені незрозуміло, капітане...

— Що саме? Кажі, я поясню.

— Хіба ж він не був богом? Як же могло статися, що його розіп'яли і він помер? Ти скажеш, що тільки на три дні, але хіба цього мало? Три дні і три ночі світ був без бога!..

— А бог-отець і дух святий?

— Але ж ми кажемо, що всі троє — то одне ціле. Виходить, були розіп'яті й померли всі троє, і світ три дні був без бога! Що ти на це скажеш?

Капітан Поліксінгіс почухав потилицю.

— Нехай мене дідько візьме, коли я й сам розумію що-небудь, Еміне... Почекай, я завтра спитаю панотця Маноліса, тоді й тобі скажу...

А Еміне знову торохтіла:

— Про що ти ще хотів запитати мене, «отче» Поліксінгіс?

Очі в капітана заясніли:

— Перевтомився мій мозок до вечора, дружинонько, голові крутиться. Може, облишмо духовні розмови та простягнемоси на матрацах? Погасити лампу?

— А чого ж не питаєш мене, що я тобі хотіла розповісти? Забув?

— Де ж тут пам'ятати, коли твої перса так сяють, що, здається, ніби вже світає.

Еміне, стримуючи сміх, зашепöтила йому на вухо.

— Господи, та невже це правда? — скрикнув капітан Поліксінгіс і витріщив очі.— От бідолаха!..

Його глибоко зворушило нещастя чоловіка. У нього стискалося серце, коли він слухав Еміне. Вона тим часом трохи підвелася з ліжка і, дмухнувши на лампу, погасила її. А він, прихилившись спиною до стіни, все ще лежав і дивився витріщеними очима в морок ночі. Дивився і думав, яке все нетривке на цьому світі...

Кір Ідоменей повернувся з поминок до своєї фамільної руїни, витаючи думками далеко від Мегалокастро, в інших часах, аж там, де між Європою й Азією стоїть Константинополь. Травень. Солодкий ранковий сон. Дочки Франдзіса¹ сплять міцним сном, а святе місто гине. Константин бився біля Воріт Романоса, коли на світанку його оточили агаряни, і він тоді вигукнув: «Невже не лишилося жодного християнина, який стяв би мені голову?..»

Очі у кіра Ідоменея налилися сльозами, він спотикавсь об каміння, блукав по глухих провулках, потрапив у порт і, тільки побачивши море, повернув назад. Сьогодні він був одягнений у все чорне. До торішньої чорної жалобної стрічки на шапці додалася ще одна, широка,— на рукаві. Опівдні він добрів нарешті до своєї хати. Увійшовши, сів за стіл, покликав Досканью і заявив їй, що сьогодні він не їстиме ні вдень, ні ввечері, бо постить. І з тим одіслав її. Потім, узявши перо й аркуш паперу, зігхнув і заходився писати. Сьогодні він писав тільки великими буквами і червоним чорнилом: адже червоним чорнилом писали візантійські імператори. Сьогодні сам Константин Палеолог писав англійській королеві Вікторії:

«Люба моя кузино Вікторіє, ось уже 436 років сплило відтоді, як мене вбили, і я, лежачи в землі, чекаю від християнських царів справедливості. Вікторіє, люба моя, скільки ж можна ждати, скільки?..»

---

¹ Франдзіс Георгіос — грецький письменник XV століття, політичний діяч за часів імператора Константина Палеолога.

Ідоме́ней тяжко заривав. Дві великі сльози скотилися і впа-ли на папір. Він уже не міг писати листа королеві. Схопивши другий аркуш, почав усе заново, тримаючи в одній руці перо, а в другій— хустку, якою витирав мокрі очі. Він усе писав та писав, хоч у нього злипалися очі і підводило живіт. Нама-гався перебороти себе,— адже сьогодні жалоба, і він поклявся не пити, не їсти й не курити цілісінський день.

Пізно ввечері зайшов приятель Тітірос. Для нього теж по-гано минув день. Здавалося, що серце розширилось і душило його. Коли він попрощався з капітаном Міхалісом і зайшов на своє подвір'я, дружина з братом сиділи надворі за накри-тим столом, пили каву з молоком та свіжими великодніми сухариками і з чогось сміялися. Він привітався; вони глянули на нього, але не відповіли. Дружина не підвелася, не поста-вила третьої чашки, не запросила його випити гарячої кави після стомливого стояння в церкві, не запропонувала відпо-чити. Брат із сестрою презирнулись, переморгнулись і знову засміялися.

Тітірос замкнувся в своїй кімнаті. Справді, так жити далі не можна, треба кінчати! Сьогодні, після промови в церкві, він відчув, що стає сміливішим. Пригадав, як хоробро бився Константин, і йому здалося, що й він може так само. Він же чоловік! Тупне ногою і покаже, що він господар у домі, вижене того дармоїда!

— Цей будинок — мій святий град! — бурмотів він.— А той нероба — агарянин, а я — Константин! Він забрався до мене, хоче загарбати мою оселю, але я цього не допущу! Ні, не він мене вб'є, а я його вб'ю.

Та як тільки вихопилися слова: «Я його вб'ю»,— очі у Ті-тіроса розширилися від страху, він оглянувся— не підслу-хав би хто. Навіть виглянув з вікна. У дворі, спершись бра-тові на плече, щось говорила дружина, час від часу вибухаючи сміхом, а красунь, напіврозплющивши очі, позіхав і потягу-вався, слухаючи її. Він сидів босий, розхристаний, невмиваний.

Очі у Тітіроса одразу померхли. Він відсахнувся від вікна, щоб не бачити їх, і ницьма впав на ліжко. «Так жити не можна... Це не життя!» — бурмотів він, кусаючи губи, щоб не розридатися. І раптом схопився з ліжка, стиснув кулаки, при-гадуючи братові слова. «Хіба ж я не чоловік? Він має рацію, треба тупнути ногою!» — подумав і заквапився, наче боявся, що може передумати. Збігши зі сходів, вискочив у двір.

— Годі вам зуби скалити! — крикнув він. Нижня щелепа у нього тремтіла.— Замовкніть!

Жінка обернулася до нього і затулила рот долонею, щоб не розреготатись. Обернувся й брат, теж глянув скося і позіхнув.

— Тобто як же це, вчителю, і сміятись не можна? — ліниво промовив він.

— А ти взагалі мовчав би, парубче! — відповів учитель. — Я тут господар!..

Посмілішавши, Тітірос тупнув ногою.

— Мені потрібні ключі від дому! Господар розпоряджається ключами!..

— Що ти там мелеш, вчителю? — буркнув Д'ямандіс і сперся коліном на стілець. Підвівшись, він, здавалося, зайняв майже весь двір. Д'ямандіс повернувся до сестри, показав пальцем через плече на пожовтілого вчителя, що стояв у нього за спиною. — Полюбуйся, крутонула муха задом і загидила весь світ!

Вангельо не витримала і, прийнявши долоню, зареготала.

— Чого ти регочеш, безсоромна? — крикнув розлючений Тітірос і рвонувся вперед, щоб заткнути жінці рота. Братові ж здалося, що той хоче ударити її, і він, відкинувши ногою стілець, скочив до нього.

— Ану, забери свої немічні клешні, вчителю! — заревів він. — А то приб'ю! — І підняв кулак над головою Тітіроса, вп'явшись налитими кров'ю очима в його обличчя. Учитель, якому в ніс ударив дух тютюну і перегару, зморщився.

— Геть звідси! — ревів Д'ямандіс, стискаючи кулаки. — Іди собі, Тітіросе, поки я не розчавив тебе! Пикою ти не вдався, щоб бути господарем! Бач, розпоряджатись, каже, хочу, ключі дайте! Ох, щоб ти пропав... підсліпок, виродок горбатий! Забирайся, поки я на вилах не викинув тебе за ворота!

Тут він вхопив Тітіроса за плечі і почав товкти його об стіну. А Вангельо тим часом розпустила довгі коси і почала розчісувати їх гребінцем із слонової кістки. Вона розчісувалася, позирала на суперників і посміхалась. Вангельо милувалася братом, його широкими, оголеними волохатими грудьми, дужими руками, струнким станом і з огидою переводила погляд на жалюгідного чоловіка. Тітірос вислизнув з рук жіночого брата, дошкутильгав до дверей і аж там обернувся.

— Це не життя! — крикнув він до жінки. — Це не життя! Треба кінчати з цим!

— Авжеж, треба кінчати! — роздратовано гримнув Д'ямандіс. — Я більше не можу терпіти тебе, Тітіросе, коли ти з ранку до вечора плутаєшся у мене під ногами. Цей дім тісний для нас двох! — І обернувся до сестри: — Вангельо, вибирай!

У Тітіроса дух перехопило. Не спускаючи очей з дружини, він чекав відповіді. Вангельо, тримаючи в зубах жовту шовкову стрічку, не поспішала з відповіддю. Захопила обома руками волосся, перев'язала його стрічкою, відкинула за плечі, і воно закрило спину мало не до п'ят.

— З братом я не розстанусь,— вимовила вона нарешті,— хоч би й світ провалився!

— А як же я? — видавив з себе Тітірос, трохи піднявши ногу.

Вангельо знизала плечима. Д'ямандіс зареготав і знову сперся коліном на стілець.

— Вона ж тобі ясно сказала,— відповів за неї Д'ямандіс.— Невже незрозуміло? Вимітайся, дорогий вчителю!

Як він розчинив хвіртку, як опинився на вулиці, чого кружляв по місту, чи то був землетрус, чи так крутилася голова,— цього Тітірос не міг сказати. Пам'ятав тільки, що коли вийшов на вулицю, за ним ув'язалися двоє хлопчаків. Трасакі і Красойоргісів син.

— Він подався топитися! — вигукнув Трасакі.— Ходімо, подивимось!

Хлопчак ще вчора чув, як мати казала батькові: «Щось не гаразд там у них, чути, як кричить твій брат, неначе його б'ють...» А той відповів: «Коли б ще не вигадав топитися!»

Тож сьогодні, як Тітірос помчав до гавані, Трасакі вхопив приятеля за руку, і вони разом побігли за дядьком.

Але Тітірос, опинившись біля моря, заспокоївся, пройшов до паль, сів на уламок скелі і надовго застиг, дивлячись на море... Хлопцям набридло чекати.

— Ні, сьогодні він не втопиться... Даром тільки час згаяли...

Хлопці пішли. Був уже полудень, і вони встигли зголодніти. Сонце схиялось до обрію, коли Тітірос підвівся, стріпнувся. Щоки у нього пашіли, очі були сухі, а на серці — спокійно. Увесь час, поки він, заціпенілий, мовчазний, дивився на море і ні про що не думав, у нього всередині, в грудях, кипіла кров, і поступово, краплина по краплині назрівало — причому саме в крові, а не в мозку — рішення. Яке рішення? Тітірос і сам ще не міг точно визначити яке, але відчував, що він наважився. Тому й підвівся з каменя заспокоєний.

— Все буде гаразд! — пробурмотів він.— Я — господар!..

І Тітірос рушив у вузькі портові вулички, поминув єврейський і мальтійський квартали і нарешті добрався до свого кварталу й зупинився біля будинку Ідоменей. Глянувши вгору, побачив, що в товариша ще світиться. «Напевне, засвітив лампу і щось пише. Мабуть, пише королям,— подумав Тіті-

рос.— От уже горе-писака! Чи не піднятися до нього погостити?.. Хоч трохи розвіятися, та і йому це не завадить...»

Тітірос постукав. Бабуся Досканья, відчинивши двері, зраділа:

— Певно, сам господь послав тебе до нас! Подумай тільки: він з самісінького ранку крихти хліба в рот не взяв,— скрушно сказала вона Тітіросові.— Відірви його від тих листів, хоч би поїв трохи!..

Зрадів йому і кір Ідоменей. Він щойно скінчив листа, написав на конверті адресу і запечатав своєю печаткою — Афіною в бойовому обладунку. Завтра вранці лист піде до Лондона.

— Одні борються зі зброєю в руках,— з погордою сказав він товаришеві, показуючи запечатаного листа,— а ми вдвох, та ще хіба Хаджисаввас, розумом. І саме ми визволимо Крит!

Учитель похитав головою. Він не йняв віри, що писаниною, листами можна врятувати Крит. Стомлений, голодний, сів він у старе крісло.

— А хто порятує нас, Ідоменею?

— Як то хто? Крит, учителю!.. Крит, після того як ми його визволимо! Це шлях нашого особистого щастя, іншого шляху нема! Боротьбою ми врятуємо Крит... А як тобі здається? Тим самим ми врятуємо і свої душі!..

Але згорблений вчитель, недовірливо похитуючи головою, почав протирати окуляри, що помутніли від морського вітру. Ідоменей наполягав на своєму.

— Не віриш? — спитав він і, спалахнувши, схопився.— Гадаєш, можна й іншим шляхом знайти щастя? Ет, що з тобою говорити! Ти ж молодожон!.. Либонь, ще й досі голова йде обертом... Та зажди трохи, пройде солодке запаморочення, і тоді ти зрозумієш мене. Невже тобі не ясно, що для таких людей, як ми, нема особистого щастя? Щасливі ми можемо бути тільки тоді, коли боремося за щастя загальне!

Ідоменей помовчав. Потім присунув до себе табакерку, маючи намір скрутити цигарку, та згадав, що сьогодні додержує жалоби і посту, відсунув її, радіючи, що і на цю жертву йде заради всіх.

— Є у мене таємниця, вчителю,— сказав Ідоменей, гордо підводячи добру, передчасно облісілу голову,— і про цю таємницю нікому не відомо у Мегалокастро, крім мене і хіба що Хаджисавваса. Пізніше дізнаєшся про неї і ти...

Він знову замовк, але серце у нього було переповнене. Він повинен був — настав уже час,— він повинен був сьогодні ж розповісти товаришеві про свою таємницю, яка визрівала в ньому, над якою працював він уже багато років.

— Гадаєш, навіщо я пишу королям? — вигукував він. — Навіщо сиджу отут, у напіврозваленій батьківській халупі, наче похований за життя, і волаю?.. Та і не я, а Кріт!.. Кріт волає!.. У нього нема голосу, тож я — його голос. Либонь, скажеш, Хома Невіруючий, що даремно волаю, що однаково ніхто не почує!.. А я кажу — почують!.. Волання ніколи не пропадає марно, неодмінно почують!.. Голос існував раніше слуху... Голос міцнів, дужчав... з'явився й слух. Отак-то, вчителю!.. Всі королі й сильні світу цього, яким я пишу, колись таки почують мій голос! А не почують вони, почують їхні діти чи онуки! А якщо не діти й не онуки, то господь бог! На те бог і існує, щоб чути, як тобі здається?.. Не смійся, вчителю. Так, так, я знаю!.. Мене вважають недоумкуватим. Я часто йду і чую за собою: «От горе-писака!» Нехай собі белькочуть! Що вони розуміють про бога, про Кріт і про обов'язок перед людьми? А я ось сиджу в одій напівруїні й волаю до бога. І настане день, він почує!.. І розверзне небеса, погляне на Кріт і засоромиться, що допускав протягом стількох років існування рабства, попросить у мене, Ідоменея, вибачення, і в ту ж мить гучно залунають великодні дзвони святого Мина, і християни, мов несамовиті, побіжать вулицями. А вулиці будуть прикрашені миртами й лаврами, чоловіки й жінки позбігаються в гавань поглянути на грецького принца, що причалить до пристані. Усі цілуватимуться й горлатимуть: «Кріт воскрес!», «Воістину воскрес!».

Ідоменей витер мокрі очі, на серці йому полегшало. Та вчитель думав про інше, запальна товаришева промова не зігріла його.

— Але ж ти, Ідоменею, і я помремо до того часу, — сказав він, — не побачимо ми цього воскресіння, так і помремо рабами.

Ідоменей посміхнувся і співчутливо глянув на товариша.

— Ти й досі не можеш зрозуміти... Знай же, що мені не потрібно бачити свободу, яка визволила б мене особисто! Я — вільна людина в самому пеклі рабства! Я зазнав свободи кількома поколіннями раніше і помру вільним, бо все життя своє боровся за свободу. Розумієш?

— Не розумію, — промовив учитель, думаючи весь час про дружину, про її брата-дармоїда і про ключі від дому, яких він так і не дістав.

— Колись зрозумієш, — упевнено відповів товариш. — Зараз тебе облутують всілякі дрібні думки, що роз'їдають людську душу. Душа — то левиця, а дрібні думки — то воші, і ти їх колись вибавиш, — сказав Ідоменей і зареготав.

На порозі стала Досканья. Ідоменей в цей час повернувся спиною до дверей і не бачив її. Бабуся зробила вчителєві знак, щоб той заговорив про їжу.

Вчитель цього тільки й чекав. Цілісінький день він нічого не їв.

— Голодний ведмідь не танцює,— сказав він Ідоменею.— Ти говориш про великі ідеали, а я весь час думаю тільки про їжу: зранку нічогісінько не їв, а цілу ніч писав, не спав...

— Я теж нічого не їв,— озвався Ідоменей.— Що ж тут такого? Їжа — це теж наче воші...

— Але ж коли не буде цих вошей,— спроквола мовив учитель,— левиця одразу ж здохне...

Ідоменей плеснув у долоні, увійшла зраділа Досканья.

— Учитель каже, що він голодний, няню.— Неси сюди підніс з усім, що там є...

— З радістю,— заквапилась Досканья.

— Давай перекусимо разом,— сказав учитель.— Сам я не їстиму. Ось ти постиш, але мусиш показати, що їси, бо, мені здається, і піст, і страждання, і аскетизм — це теж воші...

Друзі засміялися. Так від цих жартів, від сміху і думок про великі діла їм стало легше на душі. З'явився піднос, заставлений стравами. Лагідне, зморшкувате обличчя Досканї ясніло від задоволення. Приятелі добряче були голодні, Сонце сідало, день минув, тож Ідоменей, незважаючи на те, що сів за трапезу в товаристві друга, не порушив клятви. Іли вони з апетитом. Знайшлося навіть трохи старого вина у хатньому погрібці.

— Тож за свободу! Так?

— А через рік — без турків-собак! — у риму відповів Тітірос, і вони цокнулися.

Уже добре посутеніло, і вчитель з жахом подумав, що наближається час повертатися додому.

— Про що думаєш? — спитав Ідоменей.

Вчитель не відповів.

— Ну, а як твоє сімейне життя? Легко живеться з жінкою? Вчитель підійшов до вікна.

— Смерклося, пора йти...

Минув медовий місяць у Тітіроса. Скоро сплине й сорок днів після загибелі Манусакаса. Його первісток, Тодоріс, не міг заспокоїтись в далекому селі. Дядько, капітан Міхаліс, тяжко образив його, назвавши молокососом, який ще не здатний тримати ножа і вбивати турків.

— Скільки ж тобі років? — спитав він тоді Тодоріса.

— Сімнадцять...

— Сиди і не рипайся!

Сімнадцять років для капітана Міхаліса, бачте, мало! Але ж Тодоріс уже справжній чоловік! Міг би впрягтися разом з волом і виорати поле, міг би навіть мати й дитину! Міг би спіймати хоч і Хусейна, Нурі-беєвого небожа, першого з турецьких заводяк у Петрокефало, міг би побороти його і представити ніж до горла... А той — «Сиди і не рипайся!»

— Мамо, дядько образив мене,— сказав він Христині, що вся в чорному прийшла на чоловікову могилу, впала на неї і тяжко голосила.

Завтра сорок днів, як його вбили, а вона щодня приходиться на могилу до чоловіка, дряпає нігтями землю, а потім падає ниць і тужить...

— Не змужнів ти ще, Тодорісе,— відповіла мати.— Дай дядькові спокій. Він помститься за батькову кров.

— Але ж коли, мамо? Коли? Завтра вже сорок день, як батька вбито, а ми спокійно їмо, п'ємо, ходимо і ніщо не гризе нас! Невже тобі не сниться батько? Невже він тобі не дорікає? А на мене він щоночі гнівається...

Пов'язавши голову чорною хусткою, юнак спрямував погляд удалину, під гору, де, виблискуючи, смажилося на сонці велике село Петрокефало. Там жило багато турецьких начальників і райя — християн. Довго так стояв хлопець на сонці, засмаглий, сухорлявий. Пушок уже вкривав йому щоки, а на грудях кучерявилось темне волосся. Жив він у горах з батьковою отарою. Жив, немов кам'яний дуб, рідко спускався в село, мало бачив людей. Але з минулого року почав, як сам казав, нудьгувати в самотині і став щонеділі навідуватися додому, ходити до церкви й задивлятися на дівчат. Починала шумувати кров. А коли вбили батька, він не пішов у гори, залишив там брата Костандіса доглядати отару. Взув батьківські чоботи, одягнув жилет, почепив кинджала і, похмурий, мовчазний, никав від кам'яного дуба, що біля святого Янніса, до свого села, а звідти — до Петрокефало...

— Ну, я піду, мамо,— сказав він, взявшись за рукоятку кинджала, й підвівся з могили.

— Куди, сину?

— В Петрокефало. Ти ж сама казала, що хочеш покласти в кутю гранати. Піду принесу. У діда вони висять на бантиках.

З-під чорного пояса знову блиснув батьківський кинджал зі слідами крові. Тодоріс сам узяв його із закладених батькових

рук, коли того знайшли під великим кам'яним дубом. Мати хотіла була обмити кинджал, але Тодоріс не дав, вихопив його з материних рук, сказавши: «Цю кров тільки кров зміє, мамо!» — і засунув його таким, який він був, закривавленим, за пояс. І відтоді не розлучався з ним, навіть уночі клав під подушку.

— Покинь ножа, сину, — казала йому мати. — Навіщо ти кладеш його під подушку? Прийде батько уві сні, замучить тебе...

— Цього я й хочу, мамо, — відповідав син, — нехай помучить. — І, перехрестившись, клав ніж під подушку.

Тодоріс ударив гострою палицею об камінь і пішов.

— Тільки не дурій, Тодорісе! — крикнула мати, спостерігаючи, як син штурхає палицею в скелі і розкидає каміння. — Чуєш, благаю тебе, тільки не дурій!..

Але Тодоріс уже зник за поворотом.

З вересу вискочив заєць, просто під Тодорісову палицю, заплутавсь у нього між ногами і від першого удару скапустився. Тодоріс схопив його за ноги, ударив об камінь і розбив йому голову.

«Понесу дідові гостинця, йому подобається дичина, всі зуби ще цілі, усе перемеле».

Отак він ішов собі, тримаючи зайця за ноги, і задоволено насвистував. «Оцей балухатий заєць — гарна прикмета, — міркував він. — Отак схоплю я й Хусейна, розтрощу і йому голову об камінь... Щоправда, це тобі не заєць, спочатку доведеться побороти, у нього, собаки, жилаві руки!..»

Позавчора Тодоріс викликав його свистом, і той, покинувши тік, де вів зерно, підійшов.

— Хусейне! — звернувся Тодоріс до хлопця. — Післязавтра сорок днів, як мого батька убив твій дядько Нурі.

— Щоб його кістки перевернулись у труні, — відповів Хусейн і посміхнувся.

Очі в Тодоріса налилися кров'ю. Він тремтів від люті й не міг вимовити й слова.

— Ну, чого ти вирячив на мене очі, гяуре? Навіщо свистів? Сказився, чи що? У мене робота, я вію!..

— Коли ти такий герой, то давай поборемось один на один. Турком я буду, коли не покладу тебе на обидві лопатки!

— Мене? На лопатки? Ах, ти, бовдуре! Де хочеш боротися? Коли?..

— На тому місці, де вбито мого батька, під великим кам'яним дубом, післязавтра, як сповниться сорок днів... Рано-вранці, щоб ніхто не бачив і не знав...

— І на ножах будемо?

— І на ножах...

На тому вони розійшлися. Хусейн подався довіювати зерцю, а Тодоріс повернувся додому, сів на порозі, дістав з-за пояса кинджал і лагодився погострити його, та потім передумав — не хотів, щоб з нього зчистилася кров, і сховав його знов за пояс. Потім устав, підійшов до кам'яного дуба і сперся на нього.

...Край села, біля колодязя, дівчина брала воду. Хотіла вже підняти глек на плече, взялася за ручку, та, помітивши Тодоріса, затрималась, і краска залила її обличчя. Оця засмагла, струнка, кругленька дівчина з пустотливими мигдалеподібними очима, над якими чорними ятаганамі злітали брови, скидалася на дикунку, що, зачувши шурхіт за деревом, повертає шию, наставляє вуха, спрямовує очі й нюхає повітря.

Помітивши її ще здалеку, Тодоріс теж почервонів.

— Сьогодні мені все трапляються гарні прикмети. Он і Фросакі, — пробурмотів він, і серце в нього радісно заколотилося. Оглянувся — нікогосінько. Дівчата з глечиками відійшли вже далеко, односельці працювали на токах — молотили, віяли, зсипали зерно. На весь світ стояла тільки Фросакі, і в неї над головою, немов царська корона, сяяло сонце. Коліна у Тодоріса приємно затремтіли, він зупинився біля колодязя.

— Добридені! — привітався хлопець, і голос у нього здригнувся. Потім він перевів погляд на її засмаглі й мокрі худорляві ноги в дерев'яних сандалях. Дівчина відповіла йому сміливо й задерикувато.

— Куди це ти зайця несеш, капітане Тодоріс? — поцікавилася. — Сам зайця зловив?

— Половлю і турків, — відповів юнак і підвів очі, — на зайцях я тільки вчуся!

На мить їхні погляди схрестились, як мечі, але парубок не витримав і опустил очі.

Дівчина накрила глек кришкою, швидко озирнулась. Ніде нікого.

— Часом не хочеш пити, Тодорісе?

— Хочу, Фросакі, навіть дуже, тільки... хто мені, сироті, дасть напитися?

Дівчина опустила очі, не сказала й слова, але шия і вуха у неї густо почервоніли. Тодоріс тихо додав:

— Завтра сорок днів, як убито мого батька, приходь до нас, допоможеш матері зготувати кутю... Прийдеш? Будуть дівчата з села.

— Якщо мати пустить, прийду,— відповіла дівчина. І, трохи подумавши, додала: — А навіть якщо й не пустить, однаково прийду, коли ти запрошуєш. Один ти у нас такий — капітан Тодоріс, хіба ж я можу засмутити тебе?..

Сказала й глузливо засміялась, щоб приховати свою ніжність. Вона дивилась на нього палкими очима. Цілими ночами, не склеплюючи очей, все думала про нього, готова була задля нього на все. Та тепер, побачивши хлопця, дратувала, злила, ладна була подряпати його, щоб завдати болю!

А Тодоріс стояв, спершись палицею на цямрину, і думав про завтрашній день, як то йому доведеться боротися з Хусейном.

— Ех, Фросакі! — не витримав він. — Скажи, якщо зі мною що-небудь станеться, чи будеш ти плакати?

— А чому ти запитуєш про це, Тодорісе? — здивувалася дівчина й здригнулась. — Чого це тобі таке спало на думку?

— Не допитуйся, Фросакі, а дай відповідь... Якщо зі мною щось станеться, чи плакатимеш ти по мені?

Тут дівчина не витримала.

— Крім тебе, — прошепотіла вона, і сльози покотились у неї по щоках, — крім тебе, нікого в мене нема на всьому світі!

— Що ж, тоді, Фросакі, ніяке лихо мені не страшно! — радісно вигукнув парубок. — Воно не посміє мене зачепити!

Показалися дві дівчини з глечиками. Фросакі швидко витерла очі, поставила глек на цямрину і вдала, ніби здивувалася на щось удалині, та серце у неї мало не вискочило з грудей, так колотилось. А Тодоріс, насвистуючи й розмахуючи зайцем, попрямував до села.

...На другий день, у неділю, після обідні, відбулися поминки по Манусакасові. Отець Григоріс вийшов у двір, зійшов на паперть і став поруч зі смуглявим прислужником, який тримав у руках важкий піднос з кутею, густо посипану цукром, очищеним мигдалем, зернами граната; а зверху корицею було викладено ім'я «Манусакас». Односельці підходили по одному, брали з підноса пучку куті і, пробурмотівши: «Прости, господи, душу його!» — жадібно з'їдали те, що було в пучці. Всі були забруднені корицею й цукром.

«Коли ж устигли минути сорок днів? Як швидко біжить час, та воно й не час біжить, а наше життя...» — так гомоніли люди, згадуючи, яким славним чоловіком був Манусакас. А стара Катериньо, мати сторожа ланів, розповіла, що вчора вночі бачила, як Манусакас блукав навколо села. Її собака, побачивши Манусакаса, наїжив шерсть, хотів загавкати, але так і застиг з роззявленою пащею. І досі не може стулити її.

— Перевертнем став, неборака,— сказав, перехрестившись, дідок,— його ж убито зненацька, тож сили у нього ще гай-гай скільки, от і не втихомириться ніяк, не хоче помирати.

— Помсти вимагає,— озвався інший.— І про що тільки думає собі капітан Міхаліс стільки часу?

До паперті, де точилася розмова, підбіг захеканий сторож Кокольос. У руці він тримав ріжок і весь тремтів. Священик роздав кутю і зійшов з паперті. Прислужник, ставши на коліна, розглядав піднос. Священик підійшов до сторожа, їх обступив народ.

— Передихни, Кокольосе! Знову погані новини? Помилуй нас, господи!..

— Хусейн, Нурі-беїв небіж, лежить убитий!..

— Де?

— Під кам'яним дубом!

— І хто це його?..

— Бог його знає!..

Сполошилося все Петрокефало, замикали двері, християни озброювались. Убитого турки поклали в мечеті і, прощаючись з ним, проходили повз нього по одному, при повній зброї, стріляли з пістолів і нахвалялися, що спалять церкву святого Яніса і саме селище.

— А ми до чого тут?

— Кажуть, жителі селища винні, вони вбивці, бо закликали до помсти за кров Манусакаса. Вимагають у жертву Тодоріса.

— Нехай хтось піде до вдови і попередить її,— сказав священик.— А Тодоріс хай тікає в гори. Та швидше!

Але Тодоріс, захопивши батькову рушницю і два срібних пістолі, насипав пороху в порохівницю, набрав куль, відкрив батькову скриню, зняв подвійне дно і дістав звідти грецький прапор, що був там захований, обгорнув ним себе і поквапно, навіть не змивши з рук і грудей крові, подався в гори. По дорозі забіг до своєї отари, дав напучення братові Костандісу. Згадавши, що не попрощався з матір'ю, попросив брата, щоб той переказав їй, що з ним усе гаразд і що він просить її благословення. Прихопивши в торбу головку сиру, вирушив на найвищу Ласіфйотську гору, Селену. Там у нього були друзі — пастухи. Він для них, а вони для нього часто крали овець, тож стали щирими побратимами. «Перепочину в них,— вирішив Тодоріс,— а якщо почнуть переслідувати, гукну хлопців, зберу ватагу, піднесу прапор і виголошу: «Хай живе єднання з Грецією!»

...Надвечір два озброєних турки зупинилися біля будови Христини. Спочатку постукали потихеньку, потім і далі загуркали щосили. Проте ніхто не озивався.

Підійшов дід-турок, що ходив у гори по дрова.

— Добривечір, начальники! Тодоріса шукаєте? Полпашка в гори!

— Думай, про що базикаеш, діду Ібрагім! Ти що ж власні очі бачив його?

— Авжеж! Клянусь Магометом, бачив на власні очі. Олав, гяур, гору, як коня. Злякався я, упав з переляку, а ктрохи згодом розплющив очі, його вже не було.

Турки вилаялися, кілька разів ударили ножами в дверпішли. По дорозі, біля ущелини, що розділяла двоє сіл, во здибали бабу Катериньо, яка бачила перевертня Манусакас. Вона збирала гірчичне коріння й усіяке зілля й тепер задволена поверталася з повним клумачком додому, поспішала: щоб приготувати вечерю для сина. У неї лишалося двоє яечотож вона гадала засмажити йому яечню з гарніром.

Але на неї раптом накинулися два турки. Вони зарізали її, витерли ножі об зібране старою зілля і дивилися, як вона підпливає кров'ю.

— У степу і хрущ м'ясо, згодиться й баба! — сказав молодший і засміявся.

Сполошилися всі навколишні села. Турки й християни шаленіли, кругом почалися вбивства. То знаходили на дорозі вбитого християнина, то закопаного у себе в саду або кинутого у висохлий колодязь турка. З села в село блискавкою перелітали чутки, запалюючи мешканців. Докотились вони й до Мегалокастро.

Якось опівдні захмелів Сулейман, слуга паші,— навіть не сам напився, а напоїли його турки і заходились нацьковувати на сусідів-греків.

— Ану, Сулеймане, розправся з капітаном Міхалісом,— підбивали вони його.— Убий його, Сулеймане! Убий його, якщо ти чоловік!

І Сулейман, діставши ятаган, подарований йому на байрам пашею, кинувся до будинків греків. Зачувши його погрози, християни хапали дітей з вулиці й замикалися по хатах.

— Арап! Арап! — вищали жінки, тікаючи хто куди.

Було це опівдні. Християни саме йшли додому обідати. Побачивши арапа, вони кидалися тікати, грюкали в перші-ліпші двері й ховалися.

— Знову піде вогонь по нещасному Крїту! — гомонїли люди. Одні зітхали, інші обурювались, діставали шаблі й чистили їх від іржі.

Перед джерелом Ідоменея арап зупинився. Від вина і полуденної спеки він розпалився. Піт струмів у нього з чола, стїкав по шиї, по ногах. Сулейман нахилився, підставив голову під струмїнь прохолодної води і заходився хлюпатись, пирхати, бризкатися, як буйвол. А всі довкола тремтіли. Раптом, нахиливши голову, він знизу, з-проміж нїг, побачив, що на другому кінці вулиці йде капітан Міхалїс. Арап схопив ятаган, загорлав і кинувся до нього.

Капітан Міхалїс побачив його і став. Кинув погляд назад, але одразу ж засоромився. Праворуч прочинилася хвїртка й виглянула розпатлана Красойорґїсова дружина.

— Схаменися, капітане Міхалїс, чого ти ждеш? Заходь швидше!

А він, нічого не сказавши, розмотав велику хустку, якою був підперезаний, і обмотав нею руку. Рипнула хвїртка на протилежному боці — за нею стояла й дослухалася кіра Пенелопа. Набравшись сміливості, вона прочинила хвїртку і висунула носа.

— Сусїдо, сусїдо, заходь мерщїй! — завищала вона.

Тупаючи здоровенними ножиськами, наближався арап. Розчинилася хвїртка і в капітана, на вулицю вискочила кіра Катерина.

— Міхалїсе, капітане Міхалїс, зглянься на своїх дітей! — скрикнула вона і кинулася до нього.

Здоровенний арап, блискаючи зубами, стояв уже біля капітана Міхалїса. Він посміхався, але в очах у нього блимали злі вогники.

— Попався, гяуре! — прохрипів він і занїс ятаган.

Кіра Катерина кинулася, щоб заслонити собою чоловіка, але капітан Міхалїс устїг з усієї сили ударити арапа кулаком у живїт. Той заричав і гепнув на землю, перегородивши собою вуличку. Капітан Міхалїс нахилився, вирвав з його ослаблїх пальців ятаган; переступив розпростерте тіло й тільки тоді повернувся до жінки.

— Твоє діло — займатися хатнім господарством! — сказав він їй. — Іди додому!

Отак і ввійшли вони до свого двору: попереду капітан Міхалїс, а позаду — дружина. Катерина винесла чоловікові чисту сорочку, бо та, що була на ньому, геть змокрїла. Капітан Міхалїс переодягся, відїшов трохи і, розглядаючи гострий ятаган та ховаючи усмішку під вусами, сказав:

— Жінко, віддай оцей ятаган Трасакі застругувати олівці...

Того ж вечора двоє турченят, муедзинові сини, побили в саду святу людину — Бертодулоса, поламали його палицю і мало не вирвали в нього накидку, але він зняв галас, і турченята повтікали.

Другого ранку під Великим платаном знайшли — в чому мати народила — прив'язаного муедзина. Він посинів від холоду, бо з нього здерли все, і його зігрівала тільки борода. А щоб не кричав, рота йому заткнули його ж зеленою чалмою. Коли ж уранці його відв'язали, розтерли, напоїли гарячим чаєм з медом, щоб він очунявся й заговорив, з'ясувалось, що його схопили опівночі двоє християн — один з вусами, як у дикого kota, а другий — кульгавий. Вони хотіли відрізати муедзинові й бороду, та не прихопили з собою ножиць. А тому обмежились тільки тим, що прив'язали, поплювали на нього й подалися в бік лиману.

Коли чутка про це дійшла до паші, той посатанів. Було віддано наказ хапати всіх кульгавих і садовити до катівні. Прийшли й за капітаном Стефанісом, та його не застали. У катівні кульгавих били, напували рициною, щоб зізналися, але всі кульгаві трималися молодцями й нічого не казали. Днів через три паші набридло годувати й напувати рициною ту юрбу — чоловік з тридцять, і він повиганяв їх. А дізнавшись про посміховище, якого наробив арап Сулейман, кинув і його за ґрати.

— Ах ти смердючий арапе, негіднику! — кричав він і скажено смугував йому канчуком спину та обличчя. — Ти зганьбив Туреччину, гяуре!

Паші кортіло довго познущатися над арапом, але його душив гнів, сковував йому язик. Він лаявся й ревів, бризкаючи слиною. Зрештою кинув арапа за ґрати, закував залізними ланцюгами з ядрами ноги й на тому заспокоївся.

Минуло кілька днів. З Африки повівав південний вітер, висушуючи й продуваючи житла, здіймаючи густу задушливу пилу, що набивалася в ніс, у вуха, в рот. Розжарене Мега-локастро задихалося. Опівдні собаки простягалися в затінку, а люди — одні падали знеможені, інші сиділи нерухомо по своїх крамницях, обмахувались плетеними віялами й пили прохолодний шербет. А Барбаянніс бігав у спеку й продавав шербет з льодом. Цей сухенький дідок не боявся ні літньої спеки, ні зимових морозів. І в спеку, і в морози підтримував у ньому завжди однакову температуру виторг, через те влітку він не скидав сорочки, а взимку не вдягав піджака.

На баштанах, досягаючи, тріскалися кавуни. Щоранку селяни привозили й звалювали на площі біля Великого платана й біля Трьох арок гори кавунів, динь, огірків, солодких гарбузів, винограду, раннього кисло-солодкого інжиру. Земля родила щедро, і де там уже було встигати за нею продавцям зелені! Біля кожної купи стояли турки й християни і вихваляли свій товар, продаючи його то на вагу, то на око — як пощастить. А коли вечоріло і продавці бачили, що зелень і фрукти все ще не продані, вони плескали в долоні й кричали: «Забирайте даром! Агов, даром!» Тоді звідусіль кидалися до них діти і вбогі старі люди, які над захід сонця вже товклися тут, і розхапували все, несучи додому, хто скільки міг.

Як тільки сідало сонце, земля вільно зітхала і місто огортали пестливі сутінки. Господині поливали двори, потім збиралися разом то в однієї, то в другої й перемивали кому-небудь кісточку.

Сьогодні, в неділю, всі зібралися на подвір'ї в дружини Красойоргіса. Той святкував день народження свого первістка Андрікоса, що разом з Трасакі намагався був викрасти дочку сйора Параскеваса Перволу. Мати пишалася сином, який, розгнівавшись, бив тарілки і служницю Ясем'ю. В день його народження вона приготувала мигдалеву халву і заходилася пригощати сусідок. Ті задоволено ласували халвою й приказували:

— Нехай пошле господь здоров'я твоєму синові, дай тобі боже бачити його капітаном у горах або старостою в місті.

— І пошли йому господи побратися з Перволою,— додала, посміхаючись, Мастрасова дружина,— і наповнити твій двір, де ми оце сидимо, красойоргенятками і перволятками...

В той час, як вони, ласуючи, отак жартували, на порозі раптом з'явилася з опухлими очима, в пом'ятому хатньому платті в масних плямах кіра Пенелопа. Тільки-но вона побачила сусідок, що зустріли її із співчуттям, як почала голосно плакати. Всі попідводились, посадили її поруч себе, Красойоргена принесла вишневої води. А та пила воду й ридала.

— Що ж сталося? — запитували її.— Чого ти плачеш?

Кіра Пенелопа випила ще одну склянку.

— Дімітрос... Дімітрос...— І знову зайшла сльозами.

— Ради бога, що з ним, захворів?

— Подався...

— Подався?.. Куди?..

— Узав парасольку й подався...

— Та куди ж він подався, сусідко?

— Знову в гори...

— А чого? Що ж сталося, кіро Пенелопа?

— Та з туги... Взяв парасольку й пішов... І минулого разу так само робив. Так само взяв парасольку й пішов... Під час повстання в сімдесят восьмому році...

— Ох, сусідки, згадаєте мене, це не до добра,— скрикнула тітка Хрісанті Поліксінгопула і плеснула себе по колінах.— Як перед богом кажу: бути ще одному повстанню...

— А бодай тебе з такою мовою! Краще б мовчала, сусідко!..

— Як перед богом кажу,— повторила тітка Хрісанті.— Адже коли починається землетрус, всі миші втікають? Отак і Дімітрос під час повстання — взяв парасольку, та тільки його й бачили...

— Грошей у нього нема...— голосила кіра Пенелопа.— І хто ж йому зварить, і нагодує його, і хто ж йому випере й випрасує, хто йому постелить і прибере після нього постіль? Нічого ж, крім парасольки, він не взяв, а що та парасолька? Повернеться, як і тоді, худий, мов тріска!..

— І слава богу, сусідко,— почала заспокоювати її Красойоргена.— Онде мій чоловік через свій жир зовсім спротивив мені...

Та хіба ж перебалакаєш тітку Пенелопу! Вона знову розтулила рота, щоб заголосити, але Красойоргена вже принесла і поставила перед нею блюдечко халви з мигдалем, і Пенелопа замовкла.

— Як там капітан Міхаліс, сусідко? — спитала Красойоргена кіру Катерину, щоб змінити розмову.— Щось давно я його бачила...

— Добре,— відповіла капітанша,— все гаразд, хвалити бога. Та й коли ти його побачиш; іде з дому на світанку, повертається вночі! — І, тихо зітхнувши, замовкла.

Капітан Міхаліс і справді почував себе добре, тільки мало йому було місця, він метався, як у тюрмі, кидався на ґрати й виривав їх. Часто сідлав коня, виїжджав у степ на прогулянку. Біля арки Пендевіса звертав до хутора Нурі-бея, здалеку, з-за оливок і кипарисів, дивився на нього, і серце його починало колотитися.

— Ще трохи, ще трохи... потерпи, серце, не квапся, зажди, поки він видужає...— бурмотів він і повертав назад.

Щовечора, коли смеркало, з хутора приходив запорошений Алі-ага і приносив йому новини.

— Сьогодні хотів підвестись, але його так скрутило, що він знову впав на ліжко.

Або:

— Сьогодні підвівся, і арап вивів його надвір. Я сховався за басейном і все бачив... І знаєш, капітане, я не впізнав його. Так він зблід і схуд! Де й поділися пухкі щоки, підборіддя, нафабрені вуса! Увесь він тепер посмугований зморшками...

А через кілька днів:

— Сьогодні він вийшов сам, без допомоги арапа, і став на порозі. Помітив мене. Я хотів був привітатися з ним, але він зробив мені знак забиратися геть, не хотів розмовляти. Я й пішов...

Ще через деякий час:

— Сьогодні арап посадовив його на коня, і він трохи проїхав. Арап біг ззаду, боячись, щоб часом він не знепритомнів і не впав з сідла... І знаєш, капітане, його кінь ішов так тихо, так тихо, немов розумів...

І ось якось увечері, через багато днів і тижнів, до крамниці капітана Міхаліса вбіг захеканий Алі-ага. Міхаліс сидів у потемках і чекав на нього.

— Ну, капітане, він уже здоровий! — вигукнув дідок. — Дядько Мустафа, виходячи від нього, сказав: «Я тобі, Нурі, більше не потрібний. Тепер усе в руках аллаха!» І пішов. А Нурі надвечір осідлав коня і поїхав на прогулянку. І арап не біг уже за ним слідом.

— А як він виглядає? Такий же, як і колись, — рожевошокий, дубкуватий?

— Блідий ще, капітане, аж жовтий, як лимон, і сумний. Не усміхається, як раніше, нічого не їсть, казала мені стара нянька, не п'є й не спить, а тільки зітхає. А позавчора нянька візьми та й спитай його, коли приїде на хутір Еміне-ханум, то він схопився за перила, щоб не впасти. Нянька, каже, глянула на нього і замовкла.

— Перébильшуєш, Алі-ага! Та гаразд, іди!..

Підступивши ближче, Алі-ага хотів сказати ще щось, та, видно, соромився.

— Ти чого мнешся й кашляєш? Ще щось є?

Алі-ага притишив голос.

— Кажуть, капітане... — почав був він і знову замовк.

— Та кажи, Алі-ага, я ж тобі плачу за це!

— Кажуть, ніби він скалічився, бідолаха...

— Тобто?

Алі-ага ще більше притишив голос:

— Він більше не мужчина... І про це дізналась Еміне-ханум...

— Іди геть!

Алі-ага крутнувся, спіткнувся об бухту ливви й листи заліза, намацав двері й зник. Капітан Міхаліс підвівся.

— Не може бути! Не може бути! — вигукнув він, метаючись у темряві по крамниці.— Не вірю я цьому! Не може бути!..

Він не міг примиритися з тим, що чоловіка може спіткати таке нещастя.

— Не може бути! Не може бути! — повторяв капітан Міхаліс і несамовито, у нервовому дрожі кусав вуса.— А що, коли це так?.. Коли це правда?.. Як же я можу мстити такому каліці? Яка ж це помста? Це ж гірше за смерть!..

І раптом наважився:

— Поїду, подивлюся сам і тоді вирішу.

Він зачекав ще кілька днів. «Нехай оклигає, набереться сили,— міркував собі,— нехай затягне йому рану як слід».

Та якось у неділю, осідлавши кобилу, він подався до арки Пендевіса. Хліба були вже скошені, виноградники згиналися під вагою рясних грон, небо аж пашіло.

— Жнива, збирання винограду, війна...— бурмотів він,— жнива, збирання винограду, війна...

«Бідолашна мати земля!..» — з болем думав він про Кріт. Бо любив його як живу, близьку істоту, що мала уста і очі, кричала й плакала. Так ніби Кріт складався не з каміння, землі й коріння дерев, а з незліченної кількості батьків і матерів, які ніколи не помирають, а живуть вічно, збираються щонеділі в церкві, розгортають величезний прапор і підіймаються в гори. І на цьому прапорі безсмертні матері, схилившись, вишивали роками чорним, напівсивим і сивим волоссям безсмертні-слова: «Свобода або смерть!»

Очі в капітана Міхаліса застигались туманом. Залишаючись на самоті і думаючи про Кріт, він, не соромлячись, плакав.

— Нещасна мати вітчизна,— шепотів він,— нещасна мати...

Капітан Міхаліс уже проїхав арку Пендевіса. Сонце підходило до зеніту, коли серед оливкового гаю показався біло-сніжний конак бея. Капітан Міхаліс торкнув шпорами коня.

Ворота були розчинені, він вільно заїхав у двір. Скочив з коня, оглядівся. Скільки років сплигло! Отут, у цьому подвір'ї, під оцією дуплявою оливою, сиділи вони, підібравши під себе ноги, кров грала у жилах, тож вирішили або вбити один одного, або побрататись... І побратались... А тепер, через стільки років — так, ніби того забажав сам господь,— він повернув на це подвір'я, щоб убити...

Підбіг слуга, впізнав його.

— Заходь, будь ласкавий, капітане Міхаліс!

— А де бей?

— У себе, нагорі.

— Скажи йому, що я приїхав і хочу бачити його.

Слуга повернувся.

— Заходь, капітане, будь ласка, бей запрошує, тільки, якщо тобі не важко, зачекай трохи, поки він одягнеться й привітає тебе сам... Розгнуздати кобилу, капітане?

— Не треба!

Капітан Міхаліс підійшов до джерела, взяв мідний кувалд і напився. На цьому кувалді, в якому вони змішували кров, було викарбувано турецькі слова, значення яких того давнього вечора пояснив йому Нурі: «Перехожий, підведи голову і пий, бо навіть кури, коли п'ють, підводять голову і дякують богові».

Знову вибіг слуга.

— Якщо твоя ласка, заходь, капітане. Бей сидить на канапі і чекає тебе.

Капітан Міхаліс тугіше стягнув чорну хустку на голові, заховав кістяну рукоятку ножа, що висунулась з-за пояса, підкрутив вуса і ступив до покоїв. Нурі-бей сидів у темному кутку канапи, виряджений, як жених. Він зрозумів, чого прийшов до нього цей гість, і соромився показатись перед ним жалюгідним, блідим. Тож пройшовся фарбою по вусах, підрум'янив щоки, підвів сурмою очі, щоб здавалися більшими, і, нарешті, засунув за пояс — так, засунув за пояс, щоб не видно було, кинджал з чорною рукояткою.

— Заходь, будь ласка, капітане Міхаліс, — привітав він гостя й подав йому руку.

Але капітан Міхаліс сунув свої руки глибоко за пояс і не взяв руки того, хто вбив його брата. Нурі відсахнувся й зняковіло прихилився до стіни. Гість не сідав, і, ніби у напівтемряві, намагався розгледіти Нурі, зважити сили, що залишились у нього, і відповідно до цього надати ваги й своїм словам.

— Поспішаєш, капітане Міхаліс, не хочеш навіть сісти?.. Ти ж стомився після дороги...

— Ти не можеш підвестись. Нурі-бею. А справи, в яких я приїхав до тебе, не робляться в постелі.

— Знаю, не дорікай мені в цьому, капітане Міхаліс... Знаю, але на все свій час, не квапся. Насамперед вип'ємо по чашці кави, викуримо по цигарці, погломонимо, а тоді вже й до справи, якщо ти за тим приїхав, капітане Міхаліс. — Голос у нього був спокійний, втомлений, сумний.

— Гаразд, Нурі-бею, якщо тобі так хочеться, поспішати не будемо, — погодився капітан Міхаліс і сів навпроти. Він ви-

тягнув шию, щоб у напівтемряві розгледіти обличчя бей, але той весь час ховався у затіненому кутку.

— Гомонять, Нурі-бею, що тебе було тяжко поранено?

— Я здоровий і почуваю себе чудово, як і раніше. Сила до мене, капітане Міхаліс, повернулась, не засмучуйся,— уперто відповів бей.— Я не подався...

— Я радий,— сказав капітан Міхаліс і замовк. Принесли каву. Капітан Міхаліс і Нурі-бей скрутили цигарки і сиділи мовчки, похнюпивши голови. «Він прийшов убити мене, щоб помститися за брата,— спокійно думав Нурі-бей,— ну що ж, у добрий час... І одягнутий в чорне, як посланець смерті... у добрий час... Та й навіщо мені жити тепер? Мені тепер що життя, що ганьба — те саме!»

— В добрий час! — промовив він голосно.— Я давно вже чекаю на тебе.

— Що ж, Нурі-бею, я випив каву, якою ти мене пригостив, викурив цигарку, розмовляти нам більше нема про що... Вставай!...

— До твоїх послуг!

Нурі-бей зібрався на силі, зіпів зуби, щоб не показати, як йому боляче, й підвівся. З голими ногами, трохи накульгуючи, він пройшов уперед і став на порозі, освітлений сонцем.

Побачивши його в сонячному промінні, капітан Міхаліс здригнувся. Та хіба ж це Нурі-бей? Такий колись богатир, красунь, лев Туреччини? Шоки позападали, очі потьмяніли, кутики рота опустилися, неначе він плакав... Підфарбувався, нарум'янився, але і з-під фарби і рум'янцю проступає мрець.

Капітан Міхаліс насупив брови. «Як же його битися з таким калікою? Ганьба!» — подумав він і завагався.

— Нурі-бею, може, ти ще не зовсім одужав?

— Я здаюсь тобі немічним? Покаліченим?.. Ану, ходімо на тік, там побачиш!..— І рушив уперед з голими ногами, накульгуючи. Та капітан Міхаліс не пішов за ним. Він стояв біля порога і дивився на господаря.

Нурі-бей здригнувся. «Зрозумів, здогадався, гяур, і не хоче битися...» Він силкувався говорити твердим голосом, але у нього не виходило.

— Капітане Міхаліс,— заговорив він жалісливо,— я стільки на тебе чекав... Нікого в світі не чекав я цими днями так, як тебе; ні турка, ні грека, нікогосінько... Тільки тебе! А ти, маєш тобі, покидаєш мене!

Капітан Міхаліс мовчав. Що далі, то все більше співчував він Нурі-бею, це почуття розпирало йому груди.

— Чого ти витріщився на мене? — запитав Нурі-бей.— Хвороба виснажила мені щокни, але ж сила залишилась у мене колишня. Не слухай того, що там плещуть люди, я такий, як і колись. Ходімо!

Та капітан Міхаліс не поворухнувся.

— Хочеш, приведу свого коня й осідлаю його? Хочеш, постріляємо в ціль з пістолів, щоб ти сам пересвідчився? Став за мішень каблучку, поцілю і в неї! Ходімо, кажу, на тік, там буде видно, хто з нас мужніший!

Він збив набакир чалму, взявся в-боки й чекав. Та холодний піт тут же проступив у нього на чолі, занили нирки. Капітан Міхаліс дивився на нього, і серце йому краялось від болю.

— Нурі-бею,— сказав він спокійно,— не гарячкуй і не стомлюй себе. Ходімо до кімнати.

Серце в Нурі-бея стиснулось, дві великі сльозини викотились раптом з очей. Він одвернувся, щоб приховати приступ болю.

«Жаліє мене, жаліє,— думав він.— Дійти до того, щоб тебе жаліли... І кого ж? Мене, Нурі!..»

— Ходімо до кімнати, Нурі-бею,— сказав удруге капітан Міхаліс.— Я прийду до тебе іншим разом!

Нурі-бей не міг більше стримуватись, повернувся і глянув на чорного гостя повними сліз очима.

— Капітане Міхаліс, ти прийшов убити мене,— сказав він, притишивши голос, щоб не почули слуги.— Чому ж ти не робиш цього?

— Ходімо до кімнати, ходімо, а то нас почують,— відповів капітан Міхаліс і, підійшовши до бея, взяв його за руку. Кволе беєве тіло тремтіло. Він не опирався й, накульгуючи, слухняно йшов за гостем і жалібно примовляв:

— Ти мій побратим, не забудь?.. У цьому домі ми змішали свою кров. Я ні про що тебе не благаю... Убий мене тільки!..

— Не май на мене гніву... іншим разом...— відповів капітан Міхаліс.

— Жалієш мене? — Він знову сів у темному кутку на кавапі.— Жалієш? — перепитав удруге.

Та капітан Міхаліс не відповів. Він не міг більше терпіти такого болю і хотів піти. Йому не було чого робити в цьому турецькому конаку. Які там рахунки з оцим бідолахою, для якого смерть — ніщо?

Він підвівся. Сонце сідало.

— Піду, Нурі-бею, бувай здоров!..

Але Нурі-бей не озвався. Він забився в куток, його морозило. Зненацька по його тілу пройшов дріж.

— Нурі-бею, я йду, бувай здоров! — повторив капітан Міхаліс.

І тоді, наче здалеку, долинув Нурі-бейов голос, хрипкий, розпачливий.

— Так, так, капітане Міхаліс, ти маєш рацію... Атож, ти маєш рацію... Іди, нехай щастить тобі!..

Капітан Міхаліс стояв незворушно й дивився на нього. «Куди поділись краса, молодецтво, хоробрість? — думалось йому. — Де ті іскри, що вилітали з-під копит коня, коли він мчав бруківкою, де його гостинність, його статечність?»

— Капітане Міхаліс, — знову почувся хрипкий замогильний голос господаря, — якщо я був колись сміливцем, якщо я був колись мужчиною... то підійди до мене і дай мені свою руку. Якщо ж не був ним, то йди... Всього тобі доброго...

Капітан Міхаліс простяг своє ручисько і легенько стиснув, щоб не завдати болю, його ослаблу руку.

— Бувай здоров, Нурі-бею! — ще раз проказав він.

— Хтозна, капітане Міхаліс, може, ми прощаємось навіки? Розумієш?

— Розумію, — відповів той і переступив поріг.

І раптом цей дикий вепр відчув, як щось стало йому поперець горла.

Скорчившись у кутку, Нурі-бей чув якийсь час цокіт копит, а потім все стихло. Сонце стояло над обрієм. На коротку хвилю його проміння заглянуло в кімнату, позолотило стіни, але швидко зникло. У кімнаті густішали сутінки. Нурі-бей спокійно підвівся з канапи, умився пахучим милом, змінив білизну, взяв пляшечку з лавандою, вилив на себе і довго причісувався. Потім пішов у стайню, погладив улюбленця коня, поплескав його по гострих, витончених вухах, по худорлявих ногах. Кінь зрадив, вигнув шийку, краєм губ ласкаво торкнувся голови й потилиці господаря, потім радісно заіржав.

— Прощай, дорогий мій, прощай! — пробурмотів Нурі-бей, і очі в нього налилися сльозами.

Вони розсталися. Нурі-бей піднявся до кімнати, взяв аркуш паперу і написав: «Якщо помру, заріжте у мене на могилі коня». Написавши це, приклав унизу печатку. Потім став навколішки посеред кімнати на старовинному східному килимі, там, де його батько, повернувшись у бік Мекки, по сім разів на день робив намаз, глянув через розчинене вікно на небо, всіяне зорями. Надворі знявся вітер, валували собаки. Голосно співав якийсь погонич. Здалеку було чути, як він надрирався,

щоб викликати жінку. Нурі згадав Еміне, заплющив очі й простогнав:

— Брехливий світ! Прощай, брехливий світе!..— І з цими словами витяг з-за пояса кинджал з чорною рукояткою, високо підніс його і з усієї сили, яка ще лишилася в ньому, загнав собі в серце.

РОЗДІЛ VIII

На другий день, рано-вранці, як тільки відчинились Ханіотські ворота, розлетілася лиха звістка: на хуторі вбито Нурі-бея! Загуло по турецьких кав'ярнях. Одні переконували, що його вбили греки, інші — що він сам на себе наклав руки. Зійшов на мінарет муедзин і щось кричав, захлинаючись, з піною на губах. З його слів можна було тільки розібрати: «Різанина, гяури, Магомет». Облишивши справи, християни збиралися й собі і гомоніли тайкома. Задовго до заходу сонця всі вже сиділи по своїх домівках.

Вітер змінився, став навальнішим, обличчя озлобилися, на плечі ліг ремінь рушниць. Базари й деякі райони міста було оточено. Сам паша вирішив піти на похорон Нурі-бея, на кладовище, а з ним — імам і муедзин. Їх супроводили галасливі охоронці й озброєні аги. За пашею йшов і арап Сулейман, якого господар випустив з в'язниці, бо йому набридло слухати, як той скиглив. На похорон з хутора привели і Нурі-беєвого коня. Він форкав, іржав і, нічого не розуміючи, витріщав пукаті очі, роздирив ніздрі.

Турки збилися круг покійника. Високим монотонним голо-сом імам читав молитви, проводжаючи Нурі-бея в інший світ. А муедзин розмотав білу закривавлену чалму, зняту з голови Нурі-бея, і заховав у пазуху. Нахилившись, підняли мертвого й опустили в могилу, викопану поруч з батьковою. Паша, тримаючи в руці Нурі-беїв заповіт, що його передав йому арап, дав наказ привести на могилу коня.

— У мене в руці Нурі-беїв заповіт, у якому висловлено останню волю небіжчика. Тож слухайте!

Він повернув аркушик до світла і почав читати:

— «Якщо помру, заріжте у мене на могилі мого коня».

Присутні слухали й обурювалися. Дивились на коня, що схилив над могилою голову, роздирив ніздрі, стріпував чорною гривовою, немов тужив, бив об могилу копитом і жалібно іржав, наче кликав свого похованого господаря.

— Гріх перед богом і людьми! — залунали голоси.

— Гріх чи не гріх, така остання воля небіжчика, — запер-

чив паша.— У мене в самого сжимається серце, один бог про те відає, але так хоче покійний, хоче взяти його з собою. Те саме, напевно, зробив би і я! Хто з вас має чутливе серце, нехай дістане ніж і заріже коня.

Всі закам'яніли. Очі вп'ялися в лискучий, немов вилитий, круп коня, що блищав на сонці: в кожного щеміло серце з жалю. Це ж був не якийсь там грек, якого треба вбити, не який-небудь віл чи ягня, щоб зарізати й з'їсти. Це була окраса світу, гордість Мегалокастро. Із Ханьї і Ретемні приходили любителі, щоб помилуватися ним... У кого ж здійсметься рука перерізати таке горло?

Засмучений паша розлютився.

— Я ще раз питаю, хто з вас підніме ніж і заріже його?

Ніхто не поворухнувся. А кінь тим часом ліг на могилу, несамовито нюхав землю та іржав. Його іржання скидалося тепер на людський плач. Він наче тужив.

Паша обернувся до арапа.

— Заріж ти його, арапе!

Арап дістав ніж і ступив уперед, потім мовчки нахилився, взяв цеглину і зробив ще один крок. Кінь обернувся, побачив його й схопився на ноги, високо підняв голову й мовчки вступився в нього очима. Арап злякався.

— Сміливіше, Сулеймане, заплющ очі, щоб не бачити, й кидайся на нього! — умовляв паша, ладний сам розридатися.

Очі всіх вп'ялися в арапа.

— Якщо він заріже його, клянусь батьковим прахом, я з арапа зроблю фарш! — пробурмотів один ага, і очі в нього налилися сльозами.

Арап знову підняв ніж і підступив до коня. Він заходився проклинати його й лаятися, щоб підбадьорити себе, але в нього тремтіли руки. А кінь знову нахилив голову, став нюхати землю та іржати, немов плачучи. Арапова рука опустилась.

— Паша-ефенді, не можу! — сказав він хрипко, неначе його щось душило.

— Браво! Молодець, Сулеймане! — залунали голоси, і всі полегли зліхнули.

— Не можу! — сказав арап удруге.

— Візьми його собі, паша, візьми, ефенді! — закричали аги.— Візьми, коли віруеш у пророка. Врятуй його!

— Боюся покійного! — буркнув паша, ніжно дивлячись на уславленого жеребця.

Він підійшов до коня і, простягнувши руку, хотів був погладити його, але той відсахнувся, почав бити копитами й по-

грозувати, кружляючи біля могили і нікого не підпускаючи до неї.

— Ходімо,— сказав паша.— Нехай він лишиться сам і видле своє горе, видно, і в нього є душа... А потім голод скорить його. Нурі-беїв слуга, арап, зостанеться тут, догляне його, нагодує й напоїть, а коли кінь скориться, приведе його до мене.

Всі розступилися, і радий паша пішов попереду. «Великий добрий аллах милостивий до нас,— думав він.— Скільки разів хотілося мені погладити цього коня! Осідлати, стиснути боки колінами, згадати молодість!.. Якби по один бік поставити всіх жінок Мегалокастро, а по другий — коня, я послав би під три чорти всіх жінок і вибрав би коня! І от тепер... Щедрий же ти, аллах, що вбив Нурі-бея і зробив мені такий подарунок!..»

Паша обернувся. Кінь все ще лежав на могилі й іржав. Ось уже й околиця, давні військові рови, в яких тепер ростуть сади й баштани. Проміння призахідного сонця пробилось до венеціанських мурів і позолотило кам'яного лева. Мовчазна зграя гайвороння, наївшись падла, повернулася зі свого щоденного походу й сховалась у порожніх бійницях. Серед тиші сутінків, що спустилися над містом, лунав гавкіт собак, іржання коней, людський гомін, а над усім — важке, могутнє ревіння моря.

Паша став і, зачекавши, поки підійдуть усі, сказав:

— Закарбуйте собі на носі: Кріт тримається на волосинці. Клянусь богом, Нурі скінчив життя самогубством, тож не зачітайте мені різанини, бо піднімете всю Туреччину, і знову завариться каша! А я не хочу навіть носа розквашеного бачити! І знайте: якщо станеться щось, клянусь пророком, вішатиму на платані не тільки гяурів, але й мусульман! Запам'ятайте це собі, небораки!..

Потім, обернувшись до арапа, буркнув:

— Ну, ходімо, Сулеймане.— І, важко сопучи, подався вперед.

Муедзин кивнув головою. Не кажучи й слова, всі переглянулись: якоюсь квашею здавався їм цей паша, якимсь грецьким виродком. І навіщо він потрібен тут, на Криті! Каже, щоб і краплини крові не пролилося... Невже він нічого не розуміє? Хіба ж буває весілля без ягняти?

І не встиг ще паша увійти в ворота, як муедзин вихопив із-за пазухи закривавлену Нурі-беєву чалму і прив'язав її до палиці.

— Смерть гяурам! Смерть їм!— загорлав він і став на чолі ватаги.

В яру тягали з колодязя воду два діди-християнини й поливали баштан.

— Онде два гяури! — вигукнув муедзин, звертаючись до своїх.

Двоє молодців вискочили вперед і дістали ножі.

— Благословляю вас! — крикнув муедзин.

Головорізи збігли схилом, розсунули очерет і підкralись до колодязя, схопили дідів і, поваливши, притиснули їм голови до цямрини.

— Глядіть же, хлопці, не розквасьте їм носа! — глумився вгорі муедзин, заходячись реготом.

Дві голови полетіли в колодязь.

— Вперед, братове! Всі разом! — вигукнув муедзин і високо підняв палицю. Легенький морський вітерець ворухив закривавлену чалму бея. Уже смеркалось, воротарі взялися за ключі, але муедзин штовхнув ворота ногою, за ним швидко ввалилась уся ватага і, горлаючи, розбіглась по місту.

Ще здалеку чули християни, що турки вертаються з похорону. Всі швидко замикали крамниці й майстерні і поспішали додому.

Муедзин зупинився перед великою турецькою кав'ярнею, що біля Ханіотських воріт, підняв свій прапор і вигукнув

— Аллах, аллах! Смерть гяурам!..

Але старий Селім-ага й інші, розумніші господарі, завели муедзина до кав'ярні, посадили, замовили каву, лукум, подали наргіле, щоб він вгомонився, а потім запросили Ефендіну, щоб той розповів їм якусь старовинну казку Шехерезади про жінок, вродливих дітей і смачні ласощі, аби відвернути муедзина від різанини й крові..

Минуло два дні. Кінчався й третій. Християни тремтіли й чекали з години на годину, чи не зачиняться часом серед білого дня ворота фортеці, чи не попаде жменька християн у пастку. Адже християн мало, а турків багато, — усіх поріжуть.

Та ось прилетіла ще одна лиха звістка. У монастирі Агарифоса турки зарізали ігумена Агафангела, хороброго чоловіка. Він ходив до Трапсано святити церкву. Добре повечерявши, заснув важким сном на терасі. Там уночі й застукали його турки і відрізали йому голову, навіть не розбудивши. Та одне вбивство тягне за собою друге. На четвертий день чернець, двоюрідний брат Агафангела, вийшовши із знаменитого монастиря Врондісі, спустився вниз і вбив у Заро, багатому турецькому селі, кровопивцю Бабу-алі, коли той, прив'язавши до коловорота біля колодязя двох християн, тягав отак воду і поливав сад.

Вогонь — від убивства до вбивства, з села в село — іскрами розносився по всьому Криту.

Турки, що жили по грецьких селах, наполохались. Похалцем нав'ючували на віслюків і мулів свої пожитки — одяг, ночви, колиски, пелюшки, посуд, інструменти, брали жінок та дітей і рушали до Мегалокастро, щоб там переховатись. А найобачніші й боязкі християни збирали манатки й рушали з сім'ями в гори. Паша розгубився: уперше вскочив він у таку халепу — на Криті заварилася каша. Лагідний анатолієць із Пруси, він любив пожити з вигодами, смачно поїсти і поспати. І якого дідька треба отим критянам, що вони не помиряться між собою? І, що найголовніше, саме тоді, коли він мав стати власником знаменитого Нурі-беевого жеребця! Він годуватиме його цукром, сам напуватиме, щоб кінь зник до нього і не скидав з себе, коли паша схоче прогулятися верхи. А тут, маєш тобі, увесь Крит розходився, будь він проклятий! І паша розгубився. То ходив до митрополита і умовляв: «Митрополите, оголоси, будь такий ласкавий, анафему тому, хто вб'є турка, настрахай, що проклянеш його!» То ходив у турецькі села. «Не виходьте, нероби, з своїх будинків,— умовляв і наказував він,— і я клянусь, що ніхто навіть носа вам не роз'юшить. А я вже послав гінця в Стамбул: скоро прийдуть аскери і наведуть порядок...»

Та хіба можна зупинити зло? Того ж тижня прийшла нова звістка: якийсь капітан Тодоріс нібито налетів серед білого дня на турецьке селище в Ласіфі й підпалив його. Це вже було занадто, гяури зовсім знахабніли. Розгнівані аги зібрались озброєні й пішли до паші.

— Паша-ефенді, зло шириться, гяури знахабніли до краю, палять наші села. Чув, що сталося в Ласіфі?

— Що воно за капітан Тодоріс? Уперше чую про такого,— похмуро проказав паша, перебираючи чотки.

Схопився ага з Петрокефало.

— Хай йому грець, цьому капітанові! Хлопчисько, молоко-сос!.. Гяур проклятий!.. Його батько — Манусакас, той самий, що покалічив Нурі-бея, а дядько — капітан Міхаліс, Вепр. А тепер і цей, безвусий, піднімає хвоста! Якщо ти його не ввіймаєш і не посадиш на палю біля Трьох арок, то знай: ми теж підпалимо грецькі квартали в Мегалокастро. Про це ми й прийшли сказати тобі, ефенді, а ти вже як хочеш, так і домовляйся з султаном!

— Пророком заклинаю, не робіть цього! — вигукнув паша. — Ви граєтесь моєю головою, шайтани, вона й так ледве дер-

житись у мене на плечах, а як султан дізнається про таке, то надішле фірман¹.

— Ну, то злови Тодоріса і посади його на палю, а то ми зробимо з Мегалокастро самі руїни!

— А як я його зловлю?

— В Ласіфі. Пошли нізамів!

Паша послав нізамів, вони оточили Ласіфйотські гори. Дізнавшись про це, Тодоріс зібрав сміливців, у жилах яких вирувала кров і вони не знали, як її вгамувати. Зібралися в ущелині Селени. Тодоріс увесь спікся, гасаючи по горах, переслідований агами з Петрокефало, які поклялися помститися на ньому за кров Хусейна. То сам, то з ватагою вірних друзів він здіймав проти них стрілянину, а коли бачив, що ворог переважає силою, ховався за скелями й зникав. У Тодорісових руках була батькова рушниця, вдягнутий він був у батьків одяг, голова пов'язана пропахлою батьківським потом хусткою. Він почував, що ніби зливається зі своїм знаменитим батьком, що через батьківський одяг в нього входить мужність, наповнює груди й руки. Батько неначе воскресав в образі сина, і Тодоріс міцнів і мужнів з кожним днем. Його слова ставали вагомі, а діла завжди продумані. Тому товариші його, хоч дехто з них уже посивів у битвах, слухались і корилися йому. От і зараз, у цей важкий час, коли на них наседали нізами, зібрались вони круг нього, два десятки сміливців.

— Туреччина хоче нашої крові! — вигукував Тодоріс. — Через те я й скликав вас, братове! Чули, що твориться? Знов зітнулися турки з християнами. З наших сіл іскри перекинулись до Мегалокастро, а звідти полетять у Ретемніс, у Ханьо. Скоро запалає весь Кріті! Не дуріть себе, не думайте, що собаки турки переслідують тільки одного вбивцю і, коли впіймають його, зупиняться. Ні, вони переслідують усе християнство!

Це знали ще наші діди й прадіди, тому й піднімали прапор свободи. Тепер настав і наш час. Перед тим як залишити дім, я взяв батьків прапор, на якому написано: «Свобода або смерть!» Нехай живе союз із Грецією! — виголосив Тодоріс і розгорнув грецький прапор.

Дізнався про це паша і розлютився. Вирішив піти до митрополита. Якщо той великий гяурський піп сам нічого не розуміє, то він йому роз'яснить. Паша взяв із собою і арапа. Він ішов, мало не божеволіючи з досади. Мало йому цієї колотнечі на Кріті, так на тобі, ще одне лихо. Та й яке лихо! При-

¹ Ф і р м а н — указ султана (турецьк.).

біг сьогодні вранці захеканий Нурі-беїв слуга, якого він залишив на кладовищі доглядати за конем.

— Паша-ефенді,— крикнув він з порога,— здох кінь, просто на могилі здох!

— Ти що ж, не годував його? Не напував?

— Давав йому, паша-ефенді, все — і харч, і воду, але він навіть не доторкнувся ні до чого... Хотів згинути, то й згинув...

Сонце стояло над головою. Муедзин гучно виголосив на мінареті про велику благодать намазу і милосердя боже. Митрополит сидів на маленькій канапі, перебирав чотки і провадив глибокодумну розмову з наймудрішим Хаджісаввасом. Пригадалися йому щасливі часи молодості, часи, коли він був архимандритом у Києві, представником найсвятішого гробу господнього. Його шляхетна лев'яча голова була сповнена думок про Росію. Яка там благодать!.. Ні, Хаджісаввасе, доки існуватиме Росія, я не боюся! Настане день, і побачить Кріт свободу, а більше нема на кого сподіватись.

Але Хаджісаввас, дивлячись у вікно, думав про інше... Якимсь днями вийшов він на свій лан, за годину ходи від міста, неподалік від святої Ірини... Чи то бог просвітив його, чи наштовхнули на думку давні перекази, які він чув про ці місця, тільки у нього промайнула здогадка: а чи не засипано тут часом знамените давнє місто?.. І раптом залізним наконечником палиці зачепив з ґрунту щось блискуче. Він заходився копирсати, і... що це? Перед ним золотий перстень! Швидко схопивши, він очистив його від бруду і ось приніс митрополитові. На персні було зображено дволику жінку, що тримала в руках двогостру сокиру. Поруч — голий сухорлявий чоловік, схожий на сучасних крітян, зігнувся перед нею, немов танцював, а над ними — серп місяця. Хаджісаввас підніс митрополитові перстень на долоні.

— Тільки сховай його, ради бога, владико, щоб ніхто не дізнався! Які там, певно, скарби заховано, які коштовні клади! Та ми зараз раби, і якщо розголосимо, Туреччина захопить їх і відніме у нас. Треба почекати, доки Кріт визволиться, і тоді який-небудь грек прославиться, розкопавши давнє місто.

Митрополит слухав його, киваючи головою. Все, про що говорив Хаджісаввас, було добрим і святим ділом, але ж йому сушила голову відповідальність за людей. То яке йому діло до того, що заховано під землею тисячу років тому? Він слухав співрозмовника, кивав головою, але знову починав говорити про живий багатостраждальний Кріт, про Росію...

Розчинилися двері. Увійшов Мурдзуфлос.

— Владико, паша до вас...

Хаджісаввас, посміхнувшись, підвівся.

— Паша втратив розум через крітян! — сказав він, поцілував митрополита в руку і вислизнув через потаємні двері.

Паша й справді втратив розум з отими шайтанами-крітянами.

— Митрополит-ефенді, я нічого не розумію, — сказав він, увіходячи. — Кажуть, крітяни підняли прапор і вимагають свободи? Якої свободи? Невтямки мені... Хіба ж, коли підкоряєшся слову господа бога, в якого ти віруєш і закони якого виконуєш, хіба скаржишся на те, що ти раб, хіба піднімаєш прапор боротьби проти нього і вимагаєш у нього волі? Ні!.. Так само не можна робити і з намісником бога на землі — з султаном!.. Який сатана струшує цей Кріт і вилутує мене до всього цього?

— Одна справа — коритися богу, в якого ти віруєш, інша справа коритися богу, в якого ти не віруєш, ефенді... Отож і крітяни не вірують у султана, тому й почувають себе рабами, тому й вимагають волі!..

Паша потер скроні, він нічого не тямив. Потім повернувся й вийшов, грюкнувши дверима. Прийшов додому, сів біля вікна, взяв бінокль і почав виглядати турецьких кораблів з нізамами. Ото вже вони пояснять усе й наведуть порядок...

Паша плеснув у долоні. Увійшов арап.

— Щось важко у мене на серці, Сулеймане. Піді-но розшукай Барбаянніса, нехай розкаже мені що-небудь веселеньке, розжене смутк...

Почало смеркатись. Зачинялися двері крамниць, матері кликали дітей. Господарі поверталися додому і замикались. Люті портові турки, розпатлані, босі, у фесках набакир, переходили від одного грецького будинку до другого, вивергали лайку на Христа й на греків і обплывували двері. Щоночі юрбою йшли вони з кав'ярень до оселі капітана Міхаліса чоловік по п'ять-шість, щоб виламати у нього двері. Це він убив Нурі-бея! Адже бачили, як він на своїй кобилі в'їжджав у хутір, а коли поїхав, бея знайшли мертвим. Він його вбив!..

Вони виходили з кав'ярень п'яні й ішли з наміром розгромити його будинок, та як тільки підходили до дверей, одразу тверезішали, з ляком спинялися, шпетили його на всю губу і проклинали. Так виливши свою лють, повертались назад у кав'ярню.

А капітан Міхаліс стояв у такі хвилини за дверима з двома зарядженими пістолями, затамувавши подих і вичікуючи. Щоночі він випроваджував з дому сім'ю. Кіра Катерина хапала малюка на руки, за нею — Трасакі й Риньо, і йшли почувати

до кого-небудь із сусідів, а капітан Міхаліс лишився на всю оселю сам. Та через кілька днів він сказав Трасакі:

— Залишайся зі мною, пора звикати.

Тепер, стоячи за дверима, будинок стерегли вдвох, батько й син.

...Арап застав Барбаянніса вдома, коли той розпалював у дворі вогнище, щоб зварити собі в казанку харупі¹.

— Постривай, Сулеймане, дай мені почепити шаблю. Хочеться піти озброєним!

Барбаянніс пішов до хати, почепив шаблю, повісив собі на шию бляшану медаль, хотів взути й черевики, та передумав; треба було зав'язувати шнурки! Вийшов надвір і підкрутив вуса.

— Ну, Сулеймане, навіщо я потрібний паші? — спитав він. — Може, прихопити про всяк випадок шербет з льодом?

— Атож, прихопи. Якщо не вип'є паша, то я вип'ю!

Барбаянніс вернувся до хати, налив у пляшку шербету, кинув туди льоду.

— А може, мені і шапку прихопити з собою, арапе? Щось тремтить у мене серденько!

Арап знизав плечима:

— Що ж, прихопи, та ходімо вже!

Паша сидів навпочіпки біля вікна, нарікав на свою долю, що закинула його сюди, до чорта в зуби. «Та хіба ж це трон для паші, куди ти мене посадила, проклята? Це ж паля!» І саме в цей час увійшов Барбаянніс, босий, з шаблею при боці, з бляшаним орденом, став перед ним, вклонився.

— Паша-ефенді, Барбаянніс перед тобою! — сказав дідок і поставив йому до ніг пляшку з шербетом. — Холодний, з льодом. Хто п'є, замерзає, ефенді...

— Слухай-но, Барбаяннісе, сумно чогось у мене на душі, — сказав паша. — Розкажи щось кумедне, щоб посміятись хоч трохи. На це я й покликав тебе...

— Сумно і в мене на душі, ефенді, — відповів дідок, втуплюючись у нього своїми маленькими зміїними очищами. — Мої кумедні оповідання — це казки про драконів, про чаклунів, про шибениці... Йі одразу такий сміх знаходить, що аж щелепи болять...

— То розкажи мені, Барбаяннісе, будь такий ласкавий, нехай навіть казку, аби розважитись хоч трохи, а щелепи нехай собі поболять...

---

¹ Харупі — затірка (грецьк.).

— А чи можу я розповісти тобі все, що захочу, ефенді, що спаде мені на думку?

— Ну, звичайно, ти ж пришелепуватий... Розкажуй, що хочеш.

— І ти мені за це нічого не зробиш? І голови не зігнеш?

— А навіщо мені твоя голова? Що я робитиму з такою колодою? Кажі, не бійся!

— Що ж, тоді слухай. Знаєш, паша-ефенді, неначе диявол якийсь нашіптує мені розповісти тобі одну казку, яку я чув від свого діда, а моему дідові розказав його дід, а тому — його дід... І так ця низка дідів тягнеться аж до часів падіння Константинополя.

— Що ж то за казка? Тільки постривай, я запалю люльку, щоб не задрімати часом.

— Отож слухай... Було це за тих давніх часів, коли тварина ще розмовляла з людиною і з виноградним листям... Якийсь цап забрів тоді до виноградника і заходився обгризати лозу... Гризе він та й гризе сердешну лозу, а та стогне від болю — у неї, бач, теж є душа, ефенді. Потім враз як розсердиться лоза та як гримне: «Гризи, гризи, цапе, набувай собі м'яса та жирку, щоб була з тебе добра печеня... Постривай, я ще й паліччя дам, замість рожна, щоб тебе на ньому підсмажували...» Чуєш, паша, щоб тебе, каже, підсмажували!.. Ще й вина дам, щоб співали, коли тебе їстимуть, а Барбаянніса посадовлю, щоб він рожна повертав...

— Барбаянніса? Якого Барбаянніса?.. Щось мені невтямки!.. — сказав паша і позіхнув.

— Настане час, зрозумієш, ефенді...

— А сам ти зрозумієш що-небудь, Барбаяннісе? Буває іноді, що й божевільні...

Очі у Барбаянніса зловісно блиснули і вп'ялися в пашу.

— Чи я розумію? Де вже мені! Але мій дід, царство йому небесне, саме на великдень, коли ми зарізали козу, та й глек вина для цього випадку був прихований, то він, після того як вихилив того глека і в голові у нього джмелі загули, пояснював мені так: «Цап — то султан, а виноградна лоза — це крітiani, сам же виноградник — то Кріт. А Барбаянніс — онук мій».

— Геть звідси, гяуре! — зарепетував паша і простяг руку, щоб схопити нагая.

Та Барбаянніс уже скотився по сходах і тепер, поблискуючи сухорлявими п'ятами, драпцював темними провулками. Разів зо два шабля заплуталась у нього між ногами, і він

падав, але миттю схоплювався і мчав далі. Тільки перед своєю халупою став і перехрестився.

— Господи Ісусе Христе, спасителю мій...— пробурмотів він.— І звідки ти, Барбаяннісе, набрався сміливості на таке безумство?

Цієї ночі паші спалося погано. Не встигав і очей заплющити, як йому одразу ж ввижалися цап, виноградник і рожен, нехай би їх дідько вхопив, отих гяурів! І звідки вони беруть усе і так майстерно сплітають, що немов ріжуть тебе ниткою!..

Паша встав рано-вранці, побачився з усіма міськими турецькими старшинами, грюкаючи дверима, заходив до кав'ярень, заглянув і до мечеті і всім наказував:

— Спокій, тільки спокій, ніяких бійок— і все втихомиряться! А то, розповідали мені, що якийсь там цап...— І починав переказувати казку, щоб настрахати старшин.

Дійшов він навіть до грецьких будинків, що їх, після того як покинули господарі, захопили турки, які поприходили з сіл. Вони порозбивали віконниці, столи і шафи і просто на подвір'ї, в кімнатах, на терасах розкладали вогнища й гуртом готували їжу, по кілька сімей разом...

— Повертайтеся до себе в села,— гримав на них паша,— який шайтан вас підбиває? Не чіпайте гяурів! А то, клянусь Магометом, не уникнути нам лиха, всі загинемо! Кажуть, що одного разу якийсь цап...— І паша 'й тут заходжувався розповідати казку.

Так ходив він від будинку до будинку, а думки його все крутилися навколо рожна, і в завиванні вітру він вчував погрози виноградної лози...

Через кілька днів, як турки трохи вгамувались, капітан Міхаліс нарешті спокійно заснув, і йому приснився дивний сон: нібито десь у полі, біля току, зібралося чимало людей. На току сиділи музиканти з трубами, барабанами і грали національний гімн. Довго грали вони, але ніхто їх ніби й не чув. І тоді раптом з'явився якийсь критський богатир з великим підносом, заставленим чарками й горілкою, і почав частувати всіх. Люди пили, і в голові у них прояснялось. Тепер вони почули, що повітря сколихував гімн:

Доблєсть давнього народу
Віродилась нині знов.
Здрастуй, гордая свободо!
Здрастуй, еллінів любові!

— До чого це воно? — пробурмотів капітан Міхаліс, розплющуючи очі.— От уже справді, коли ми спимо, душа панує над нами! Душа дурна, а коли ми спимо, вона ще більше дурнішає.

Тільки згодом, після того як Міхаліс подався в гори і розпочалися бої з турками, він зрозумів значення цього сну.

...Була неділя. Капітан Міхаліс ще не виходив з дому. Дружина з Риньо пішли до церкви, взяли з собою і маля, щоб не плакало. Трасакі був у Красойоргіса, побіг туди до свого товариша. Капітан Міхаліс лишився вдома сам і радів з цього. Він оглянув комору — всього було вдосталь. У засіку повно зерна. Спустився в погріб. У бочці стояло вино, у глечиках — олія. З бантини великими гронами звисали гранати і айва, довгі вінки цибулі, всього доволі, всього наготовлено про запас! Покривала, матраци, килими, повні скрині всякого добра. Капітан Міхаліс був задоволений: якщо доведеться піти в гори і турки кинуться грабувати його оселю, не буде соромно, все у нього є. Йому розповідав батько, що в 1821 році, коли перелякані християни, рятуючись від турків, складали й вивозили все, що тільки можна було взяти, ідучи в гори, дід залишив своє господарство, як воно було. «Не хочу сорому набиратись,— казав він,— нехай турки бачать, що жив я в достатку!» Оці горді слова пригадав тепер його внук і, заспокоєний, вернувся до своєї кімнатки, завішаної зброєю, сів під божницею і закурив. А думкою він гасав по селах, в горах, між людьми, розмовляв з ними, чинив геройські подвиги. Перед очима у нього стояло Мегалокастро з темними провулками, турецькими кав'ярнями, з церквами й мечетями, охоплене вогнем. І якийсь вершник, на вигляд — викапаний він сам, з такою ж бородою, у таких самих черевиках, з такою ж хусткою на голові. Цей чоловік підпалив місто і тепер вибивав двері, руйнував мінарети, забігав у турецькі оселі... Завернув він і до садиби з зеленими ворітьми. Перейшов двір, пробрався до саду... Навколо розливав світло ліхтар з червоно-зеленими скельцями. Він розбив його, і все довкола огорнула темрява. І в цій темряві він повільно почав підійматися в кімнату, почувуючи, як п'яніє від запаху мускусу, що заманює його, все далі... А там, у кінці пахучої стежини,— дві маленькі, лискучі ніжки...

Капітан Міхаліс заричав, вихопив із-за ікони ніж з чорною рукояткою і встромив собі в стегно. Бризнула кров, він не зупиняв її. Трохи заспокоївшись, перев'язав рану і впав на матрац. До нього долинали голоси дружини й дочки, дім оживав. Капітан Міхаліс заплющив очі, прислухаючись до розмови.

— Трасакі ще не приходив? — спитала мати, розпалюючи в плиті.

— Що ти! — засміялася Риньо.— У них служба ще не скінчилась!

І справді, щонеділі Трасакі з своїми друзями «правив» церковну службу, використовуючи для цього стайню Красойоргіса. Рано-вранці хлопчакі займали свої місця — ставали по кутках на вахту біля церкви святого Мінні. Як тільки з'являвся у святковому одязі їх товариш з якоюсь там монеткою в руці, загорнутою в чисту хусточку, вони кидались до нього і по-доброму чи просто силою, іноді навіть за допомогою палиці, хапали його й вели до стайні. «У нас своя церква,— казали вони.— І тобі не сором ходити до чужої?»

Красойоргісового віслюка прив'язували в кутку, щоб не заважав їм. Потім один з хлопчаків ставав на порозі, удаючи з себе церковного старосту, збирав у невеличку миску залізячки і роздавав кожному християнинові по сірнику замість свічки. Ніколас, найвищий з усіх, надівав на голову паперовий шолом і маску, що збереглися ще від масниці, поважно вилазив на віслюка і сидів на ньому нерухомо, не перестаючи щось бурмотіти. Він був за митрополита. А Трасакі ставав посеред стайні і починав читати замість євангелія — Робінзона. Син Красойоргіса був нібито дияконом. Поцупивши вдома кадило, він насипав у нього приску та ладану і кадів. «Віруючі», схиливши голови, хрестилися, а деякі фанатики билися об підлогу лобом і бруднили гноем руки й коліна. Спочатку співав сам Трасакі, а потім настрій у всіх підносився, починали співати всі. Співали, що приходило в голову; один — тягуче амане, інший — крітські жартівливі пісні або «Христос воскрес», а то й пісню, що вчили в школі: «Високо в горах є порожня церковка», чи якоїсь іншої.

Своїм галасуванням вони підіймали на ноги увесь дім. Згодом до загального хору приєднувався і віслюк. Він починав так кричати, що Красойоргіс, який щосуботи полюбляв випити і спав у цей час, чортихався, схоплювався з ліжка і з пащецею в руці влітав до стайні.

«Митрополит», «піп», «диякон» і всі «парафіяни» розбігалися хто куди: через двері, через віконце. Потім, стоячи біля воріт, ще якийсь час викрикували, немов сповіщаючи про кінець «відправи», і, захекані, бігли по домівках.

— Якщо наступної неділі хто-небудь з вас не прийде, битиму до смерті! — кричав Трасакі навздогінці.

То був останній сигнал, і «відправа» закінчувалась.

Капітан Міхаліс, почувши крізь вікно синові слова «битиму до смерті», усміхнувся.

— Молодець, Трасакі, так їм і треба, лупцюй їх! — пробурмотів він. — Спочатку своїх друзів, звикай, а згодом — і ворогів, турків-собак, а потім і самого себе, якщо злякаєшся. Такого сина мені й треба, є кому мене заступити!

Пригадалось, як у монастирі богородиці Хрісоскалітської один старий ігумен показав йому на монастирському цвинтарі могилу, яку сам для себе викопав і опорядив. На могильному камені було вирізьблено: «Гей, смерте, не боюсь я тебе!» Старий ігумен не боявся смерті, бо вірив у бога. Капітан Міхаліс теж не боявся її, бо вірив у свого сина.

Хотів був підвестися з ліжка, та заболіла рана. Він сперся об стіну, розглядав зброю, ікони й куриє. Жодного разу за свій вік він не заглянув у книгу, відчуваючи огиду і до освіти, і до освічених людей. Коли вибухнуло повстання, він урочисто порвав давні монастирські книги й наробив з них пижів для рушниць. Дивлячись на свого брата Тітіроса, на Хаджісаваса і кіра Ідоменея, він зневажливо похитував патлатою головою: «Ось до чого доводить людину наука — окуляри, штанці, горбик, а почує постріл — у штани напустить... Ох, стережися, Трасакі! Навчання — як ті сухоти! Гляди, щоб не заразився часом!..»

Раптом хтось загрюкав у ворота, і за хвилину почулися крики, плач. Він упізнав голос баби Марйори, їхньої родички, яку Тітірос недавно привіз із села, щоб допомагала жінці клопотатися по господарству і готувати їжу. А найголовніше, щоб у домі була хоч одна жива душа, яка поспівчувала б йому, розрадила.

Капітан Міхаліс визирнув у вікно. Баба Марйора голосила і рвала на собі волосся.

— Ей, Марйоро, чого голосиш? Ану, зайти лишень до мене! — крикнув капітан.

Стара піднялася сходами і, важко дихаючи, стала перед ліжком капітана Міхаліса. У неї цокотіли зуби. Вона говорила швидко, багато, тільки нічого не можна було розібрати.

— Ану, годі тобі цокотіти зубами! — розсердився капітан Міхаліс. — Кажі до пуття! Д'ямандіс, кажеш? Д'ямандіс чи хто? Що з ним сталося, дідько б його взяв?

— Помер!.. — голосила стара. — Тільки що знайшли на ліжку, але холодного вже! Вангельо зняла галас, почала термосити його, трясти, обнімати, розтирати гранатовим соком, та дарма! Отруївся й помер!..

— Отруївся? А звідки ти знаєш? Хто це тобі сказав?

— Він увесь позеленів.

— Іди собі!

Капітан Міхаліс схопився, промив рану, перев'язав її, не відчуваючи болю.

— Годі голосити! — гримнув на жінку і вийшов.

В кінці вулиці, біля джерела Ідоменея, стояв будинок Тітіроса. Двері зяяли чорним отвором. Капітан Міхаліс увійшов. В кімнаті нагорі чулося тужіння — то побивалася Вангельо, а Тітірос сидів скорчившись унизу, в куточку на каналі, цокотів зубами і весь тремтів.

Капітан Міхаліс став перед ним. Учитель звів очі, побачив брата і в ту ж мить опустил їх, ще далі забившись у куток.

— Учителю! Підведи очі й глянь на мене! — звернувся до нього капітан Міхаліс.

Тітірос трохи підвів голову. За окулярами злякано закліпали повіки.

— Це ти його вбив! — сказав капітан Міхаліс, притишивши голос. — Ти!

— Я?

— Авжеж! Якби його вбив справжній чоловік, він зробив би це ножом, а ти — хитрощами, отрутою.

— Я більше не міг витримувати...

— Ну, гаразд, бога ти не побоявся, нехай так. А чому ти забув про мене? Чому не вбив його ножом?

— Я більше не міг...

— Я не докоряю тобі за те, що ти вбив його, а докоряю за те, що вбив по-баб'ячому, отрутою. Не крути хвостом!

— Я більше не міг... — повторив учитель. — В інший спосіб я теж не міг, він дужчий за мене...

— А дружина ні про що не здогадується?

— Може... Я й сам не знаю... Вона не розмовляє зі мною. Як тільки я підіймуся нагору, вона кидається на мене і спихає зі сходів. От я й сиджу тут, чекаю...

— Чого чекаєш?

— Нічого... так собі... чекаю.

Капітан Міхаліс вийшов надвір. Чути було, як тужила Вангельо, монотонно, не вгаваючи, мов дзюркотів струмок. Він знову увійшов до кімнати.

— Чого ж ти чекаєш? — спитав брата вдруге.

— Нехай буде, що буде! Нехай тепер приходять, я вже нічого не боюся! — промовив Тітірос і пожвавішав.

— Тебе може виказати тільки жінка.

— Нехай робить, що хоче, — озвався брат. — Я своє зробив, тепер її черга!

— Вставай! Не перебирай міри і не впадай у розпач. Якщо вона донесе на тебе,— кажи правду і сохни тоді за ґратами. А коли не донесе, мовчи. Мовчи і не допускайся, щоб небіжчик сушив тобі голову. Справжній чоловік завжди вбиває. Вставай, чуєш?

Він трохи підняв брата і поставив на ноги.

— Ходімо. Організувай похорон.

Коли другого дня опівдні зійшлися люди, щоб нести покійника на кладовище, його обличчя не було видно: від ніг до голови він був засипаний квітами. Вангельо позривала у себе в саду всі квіти, сусідки принесли оберемки лавра, васильків, троянд. Пожаліла парубка і жінка лікаря, Масела. Тайком вона задивлялась на нього, коли він, йдучи мимо, накидав на неї оком. І вона спустошила свій сад, щоб засипати Д'ямандіса квітами. Тільки небіжчиків дядько, капітан Поліксінґіс, розгорнув на мить троянди, глянув на розпухле обличчя й одразу ж закрив його квітами. Потім кинув погляд на Тітіроса, що стояв навпроти, і спохмурнів.

Побачивши попа, що заходив у двір, Вангельо збігла вниз, упала на покійника. Розпустивши коси, закрила ними померлого брата і нікого не підпускала до труни. Вона не ридала, не голосила, а просто лежала мовчки, нерухомо, немов спала. І коли підійшли чотири чоловіки й підняли її, вона не опиралась. Підвелась, узяла ножиці, обрізала коси при самій голові, скрутила з них два товстих джгути і зв'язала мертвому братові руки. Мовчки дивилась вона, як брата виносили з дому, стала на порозі і помахала йому рукою, немов прощалася ненадовго, а потім пішла до хати. Зібрала весь братів одяг, склала посеред двору і підпалила. Повернувшись до своєї кімнати, умилась, причепурилась і, вийшовши надвір, стала байдуже дивитись, як горів одяг.

Коли після похорону до неї зайшов дядько, капітан Поліксінґіс, і, взявши за руку, спитав, чи не знає вона, хто дав братові отрути, чи не має вона підозри на кого-небудь, Вангельо пильно подивилась на нього і нічого не відповіла, тільки похитала головою, уперто стуливши губи.

Цієї ночі Тітірос не ночував удома — боявся. Боявся ночувати і в брата. Тож пішов до свого товариша Ідоменея. Вони довго гомоніли про смерть, про безсмертя душі, нарешті стомились і поснули.

Минуло три дні. Вангельо немов не помічала Тітіроса, що, як тінь, сновигав по дому. Забравшись до братової кімнати, запалювала лампадку, наливала в чашку чистої води, щоб спрагла душа покійного могла напитись. Бо вона знала, що

душа померлого сорок днів блукає серед людей і в домі,— вона відчувала її у себе на волоссі, на грудях, на руках, а ночами — і на губах; душа пурхала і сідала скрізь, як метелик... І це підбадьорювало її — іншого щастя вона тепер не хотіла.

Три дні не розтуляла Вангел'ю рота, очі в неї були нерухомі й сухі. Вона навіть не одягла жалобного вбрання, навіть стрічка на голові залишалася та сама, яку пов'язала ще до смерті брата, — жовтого кольору...

Прийшла якось до неї тітка Хрісанті, щоб забрати її до невеликого будиночка на березі моря, де вона могла б відпочити і розвіятись, та Вангел'ю похитала головою і піднялася в братову кімнату. Не ходила вона й на братову могилку, а все шукала свою скриньку з весільним вбранням, підіймалась і спускалася сходами, збираючи все, наче лагодилась вирушити в дорогу.

На четвертий день вона звернулася до баби Мар'йори:

— Накрий стіл білою вишитою скатеркою, постав найкращі тарілки, поклади ножі й виделки і скажи господареві, що сьогодні я хочу вечеряти разом з ним. І не світи лампи, запали ті лампадки, що горіли вночі біля труни покійного.

Зачувши це, вчитель здригнувся. Йому було моторошно від лампадок, які горіли біля мертвяка. Примостився на краю стільця і не насмілювався навіть очей звести на дружину, що сиділа навпроти, бліда, мовчазна, висохла, як мертвяк. Вона була напудрена, немов побілена вапном, на ній — вінчальне плаття з фатою й вінком з квітів лимона на голові.

Час ішов, а вони все сиділи одне навпроти одного, не перемовившись і словом. Тітірос хотів був щось сказати, але слова застрявали в горлі. Холодний піт виступав на тілі, хоч через розчинене вікно повівав нічний вітерець, коливаючи язички полум'я в лампадках.

Раптом дружина простягла руку й налила по вінці дві чарки вина, либонь, того самого чорного вина, що його приніс їм на весілля покійний Манусакас.

Потім підняла чарку і дзвінко цокнулася з Тітіросом.

— П'ю за твоє здоров'я, вбивце! — Голос у неї був твердий, хрипкий, як у чоловіка, проте чарки навіть не пригубила.

Потім вийшла надвір і зразу ж повернулася. Піднялася сходами і замкнулася в братовій кімнаті. Ніч минула спокійно, а вранці знайшли Вангел'ю повішену на білизняному мотузку на брусі.

Ця звістка дійшла до капітана Поліксінгіса, коли той був у Еміне. Тепер він днював і ночував у неї. Вдова вже збира-

лася вихреститись, але вони чекали, поки Кріт трохи втихомириться, щоб, бува, не розлютились аґи. Еміне раділа, що буде християнкою, ходитиме вулицями без чадри, відвідуватиме церкву, всіх бачитиме і її бачитимуть усі. Її обвіватиме вітерець, буде ласкати сонячне проміння, можна вдягти грецький одяг, відкрити свою чорняву голівку, щоб нею милувалися люди. Христос був для неї дверима, розчинивши які, вона зможе вийти на вулицю без чадри.

І раптом у ту хвилину, коли вона, лежачи в ліжку поруч з капітаном Поліксінґісом, думала про все це, коли у неї в голові вихорилися думки про всі ці радощі, відчинилися двері й влетіла перелякана служниця-арапка. Вона рановранці бігала до Бідолашок дізнатись про те, що діється на світі, а тепер повернулась, та від хвилювання й слова не могла вимовити.

— Капітане, Вангельо повисилася, твоя небога! — нарешті пробелькотіла вона.

Капітан Поліксінґіс скинув з себе руку Еміне, схопився.

— Повисилася? Коли? Де? Хто це тобі сказав?

— Бідолашки. У себе вдома, кажуть... Учора вночі... На мотузці, на якій білизну розвішують...

Вийнявши з-під подушки кругле дзеркальце, Еміне знічев'я розглядала язик, зуби, брови.

— Ох, сьогодні у мене губи щось не дуже червоні. Де моя помада, Маріє?

— Покинула, кажуть, чоловіка і пішла шукати брата...— правила своєї арапка, шукаючи помаду.

«Переводиться мій рід, а в мене й досі немає дітей»,— подумав капітан Поліксінґіс і зітхнув.

Він нахилився й глянув на Еміне, яка лежала, безтурботно милуючись у дзеркальці ствоею красою, і з надією погладив її живіт.

— Наш син буде крітянин і черкес. А це означає, що він буде безсмертний!— вигукнув він, усміхаючись.

І, вперше висловивши цю думку, він ніби переконав себе, що так воно й буде. Потім підвівся, щоб іти, але коліна в нього затремтіли, він опустився на ліжку. Йому треба мати сина, відважного, з черкеською кров'ю, який раніше ніж промовить перше слово, зможе осідлати коня! А на небожів він давно вже не мав надії — вони роду не продовжать!

Нахаба і дармоїд був небіж, безплідна небога, а більше він нікого й не мав. От і боявся, що роду його настане кінець. Та скоро ця черкеска, що ніжитья в ліжку, заглядає лукаво

в дзеркальце, жує мастиху і пахне мускусом, народить йому сина, який продовжить рід. Поліксінгісів рід не вимре!

В голові промайнула звістка, яку принесла арапка. Він засоромився, підвівсь, щось бурмочучи, підперезався, надів феску.

— Еміне, дитино моя, я мушу йти.

Еміне простягла голі руки, потяглась так, що в неї затріщали суглоби.

— Іди,— сказала неохоче, глянула на нього напівзаплющеними грайливими очима й позіхнула.

За три дні — відтоді, як було отруєно Д'ямандіса і до того, як повісилась Вангельо,— справи на Криті погіршали. Християни по селах убивали турків — своїх начальників, і турки в Мегалокастро лютували. Християни на селі убивали одного турка, а турки тієї ж ночі у вузьких провулках міста різали двох християн. Вузечка вислизнула з рук паші, йому лишилося тільки спостерігати в бінокль. Цілими днями сидів він у себе вдома біля вікна і вдивлявся в далину моря, чекаючи турецьких фрегатів.

На третій день у місті серед білого дня раптом позачинялися всі ворота: ні увійти, ані вийти. Християни попали в пастку і не встигли б навіть поховати Вангельо, та їй пощастило: вже бігцем винесли її через Ханіотські ворота, а Қолівас зробив тим часом могилу Д'ямандіса ширшою, і Вангельо поховали поряд з братом.

Та ось настав і день рамазану. Турки постили, не їли, не пили, не курили, але як тільки посутеніло, щойно замерехтіла перша зірка, жадібно накинулися на їжу. Біля конаків багатих начальників гучно били в барабани, немов закликали на війну. Вітер лютішав. Поховавшись по своїх домівках, християни тремтіли від страху. Вони боялись, що, понапивавшись, турки повибігають на вулицю й почнуть розбивати двері в грецьких будинках.

У капітана Міхаліса щовечора збиралися сусіди. Самим їм було страшно, тому вони шукали притулку й захисту в цього суворого багатиря.

Було літо. Чоловіки ночували просто серед подвір'я або на терасах, жінки лягали в кімнатах. А капітан Міхаліс, озброєний до зубів, цілісіньку ніч не склепляв очей.

Однієї ночі всі капітани і начальники грецької частини міста зійшлися на збори. Пішов і капітан Міхаліс та морський вовк Стефаніс, взувши капітанські чоботи, немов збирався в похід. Пригадалася минавшина, він забув навіть про своє каліцтво і йшов так, ніби й не шкутильгав ніколи.

Посеред кімнати стояв задуманий і мовчазний митрополит. Тривожні, неспокійні дні переживав Кріт.

Хрїсобурбулас висловив таку думку:

— Ідь, владику, до короля в Афіни, поговори з ним, щоб прислав нам підмогу й боеприпаси, а то зачинемо... Тільки їдь сам, бо найкраща домовленість — віч-на-віч.

Але митрополит похитав головою.

— Як я можу покинути паству тоді, коли їй загрожує вовк? Нехай їде капітан Еляс.

Та капітан Еляс розсердився і, гнівно хмурячи брови, сказав:

— У мене м'язи ще пружні, владику, я ще не зовсім старий... Ще можу битися. Не поїду я. Нехай їде Хаджісаввас, писар!

— Давайте не будемо приплутувати сюди нещасну Грецію, бідну матір нашу, а то вона зовсім заклопочеться, краще покладатимемо надії на сили великих держав, і насамперед на православну Росію,— зауважив митрополит.

— А ще краще — надїятимемося на маленькі сили, на наші власні сили,— промовив тоді капітан Міхаліс.— Мені так здається.

— І я тієї ж думки,— підтримав його капітан Еляс. «Чому в тебе, вовче, такий міцний загрибок?» — «Тому що сам про себе піклуюсь!»

— Давайте кинемо по одному каменю в Суді! — схопився й собі кір Ідоменей.

Та його ніби ніхто й не почув. Порозходились опівночі, ні до чого не домовившись.

Так у невідомості спливали дні і ночі. Вдень голодні й злі турки, роздратовані закличками муедзина, висипали юрбою з мечеті, немов сліпі, з помутнілими очима, а вночі, понаїдавшись і понапивавшись по кав'ярнях, налітали без розбору на грецькі квартали, лаялися, страхали гяурів, що ховалися по своїх домівках.

Щовечора, як тільки темніло і вулиці були ще порожні — поки аги напивалися по кав'ярнях, — попід стінами непомітно прослизав Алі-ага й заходив з якою-небудь звісткою до капітана Міхаліса. Ось те-то й те-то казав імам у мечеті, те-то говорили турки по кав'ярнях. Муедзин вимагає погрому, але дехто з беїв не погоджується. І так кожного вечора капітан Міхаліс та сусіди дізнавалися про всі новини. Дуже боявся старий Алі-ага, щоб не порізали таких гарних сусідок — з ким тоді він погомонить щовечора, відведе душу, хто пришле йому якусь тарілочку їжі, щоб і він міг жити, перебиваючись сусід-

ською ласкою? Цей старий кіт-скопець був лагідної вдачі й любив ті оселі, де його годували.

Ось і тепер, постукавши тричі, Алі-ага увійшов на подвір'я капітана Міхаліса, цього разу дуже схвильований. Він сів на ослінчик біля колодязя, і всі сусіди обступили його.

— Щоб він пропав, отой телеграф! — сказав Алі-ага й зітхнув. — Просто як той собака! Голова тут, на Криті, а хвіст аж у Константинополі. Коли хто вхопить за хвіст, він починає гавкати, так і про лихо дізнаємось...

— Про яке лихо, Алі? Кажі все до ладу, — нетерпляче навідав на нього Красойоргіс.

— Дізнався сьогодні паша по телеграфу, що завтра на Крит прибувають аскери! Каже, з гарматами, кіннотою і під зеленим прапором пророка!

— Ох, мій Дімітрос! Куди ж він заховається, сердешний, щоб його не схопили аскери! — заголосила кіра Пенелопа, вдаривши руками по пухлих колінах.

І Алі-ага заходився розповідати, як зраділи по кав'ярнях, як вирішили іти завтра, озброївшись, у порт, щоб вклонитися прапорові пророка. І що далі говорив Алі-ага, то більше зникав його смуток. Він підвів голову, споважнів. Це вже був не той жалюгідний дідок, що увіходив і боязко сідав десь у куточку, ніким не помічений, ні, — тепер він був у центрі уваги, все залежало від нього, від того, що він скаже. І що грізніші звістки він приносив, то більше надимався сам, пишаючись собою.

Алі-ага переводив пильний погляд з одного на одного, і навіть його писклявий баб'ячий голос грубішав. Тільки перед капітаном Міхалісом він знічувався.

— Треба покликати капітана Міхаліса, почуємо, що він скаже, — промовив Мастрас. В його лагідних очах стояв жах. — Гадаю, завтра нікуди не треба виходити цілий день!

— Я теж так думаю, — озвалася тітка Хрісанті Поліксінгопула. — Навіть до вечерні не піду. Господь простить мені!

Тепер вона ночувала в капітана Міхаліса, бо її брат весь час пропадав у Еміне. «Замість того, щоб вихрестити її, сам потурчився, прости господи!» — думала вона, але нікому про це й слова не сказала.

Цієї ночі всі спали полохливо, сказати б, одним оком, і все думали, що воно буде, коли перед ними навстіж розчинять ворота тюрми... Треба тікати...

А вранці в порту засурмили в сурми, і скрізь зачервоніли криваві фески. В повітрі запахло чимсь важким, турецьким. Трасакі втік з дому, видряпався на скелю при вході в порт

і жадібно дивився на все, що там діялося... Ось причалив чорний корабель і розверз своє черево, набите мешканцями Сходу з пиками землистого кольору, поцяткованими віспою, обсмаленими сонцем, з сурмами й барабанами. Поруч товпилася мовчазна юрба дервішів у зелених рсях, у чотириповерхових білосніжних чалмах, з ятаганами за поясом. Аскери посплигували на мол, розгорнули зелений прапор пророка і поставали при вході в порт, після чого почалися обійми, танці, оплески.

Трасакі підійшов ближче. Плескаючи в долоні, дервіші заспівали пісню, тягучу й журливу, як голосіння. Поступово вони розпалилися, їхній танець став швидкий, і дервіші закрутилися, як дзиги, наступаючи один одному на ноги. Їхні рясина тріпав і надимав, мов дзбони, вітер, очі в них почервоніли. Дервіші повихоплювали шаблі й заходилися битися між собою. З голів потекла кров, почулося завивання... Та ось поступово ритм танцю уповільнився, шаблі сховано в піхви, тюрбани похитувались спокійно, втомлено, завивання змінилося словами пісні, згодом слова перейшли в тихе, ледве чути бурмотіння, сумовите, ніжне, як плач...

Опівдні Трасакі повернувся додому і боязко розповів про все, що бачив.

— Злякався? — спитав батько й насупився.

— Кого? Нізамів? Аніскілечки!

— А дервішів?

— Теж ні...

— Чого ж годі?

Трасакі завагався.

— Та кажи! — наполягав батько і, взявши сина за підборіддя, підняв його похилу голову.

— Зеленого прапора злякався...

Мегалокастро спохмурніло, сповнилось якимсь тривожним мовчанням. І турки, і християни як помітили. Християнські старости по кілька разів на день ходили до митрополита, а турецькі аги шастали то до сералю паші, то до галасливих кав'ярень і все про щось перешіптувались. Одного дня тільки-но розчинилися ворота фортеці, через них ввалилися злі, налякані турки з сіл, з усім своїм добром і дітьми. Вони не вміщались уже в мечетях і теке, тому вирішили порозбивати ворота у греків, повиганяти їх, а їхні оселі захопити.

Митрополит послав тоді Хаджісавваса до Афін з листом, у якому закликав вільних братів спорядити кораблі, щоб врятувати від різанини християн, бо ножі вже точилися.

Одного вечора сусіди зібрались у капітана Міхаліса, щоб нарешті що-небудь вирішити. Зібралися всі. Прийшли навіть капітан Поліксінгіс, кір Ідомедей, пекар Тулупанас, вдягнений у все чорне, гробокоп Колівас і лікар Касапакіс із своєю дружиною Францежою. Запросили були й Архондулу з її глухонімим братом, але та не захотіла прийти: вона перебувала під захистом паші, й навіщо їй здався якийсь там капітан Міхаліс. До того ж цими днями її брат намалював олійними фарбами портрет паші, оправив у золоту рамку, навмисне пробив вікно в стіні, що виходила на вулицю, щоб усі могли помилуватись тим портретом.

Паша на портреті був як живий, навіть з бородавкою на носі і волосинками, що стирчали з вух. Кожен грек, ідучи мимо, звертав з дороги, побоюючись, щоб не подумали, що він милується портретом.

Цього вечора сусіди не порозсідалися, як завжди, на подвір'ї, а зайшли до хати, щоб ніхто не підслухав їхньої розмови. Розмістилися під портретом героїв повстання 1821 року, кіра Катерина засвітила дві великі лампи. Капітан Міхаліс, сівши на своєму місці в кутку дивана, дивився спідлоба на сусідів і мовчав. Йому не дуже подобалась ця увага до нього, він з огидою відчував присутність у своєму домі капітана Поліксінгіса, оцього турецького черкеса, тому, скрививши губи, сердито поглядав на його лискучий карк. Всі Поліксінгісові м'язи, обласкані поцілунками черкески, викликали у капітана Міхаліса напад злоби й нудоти... Жінки, посідавши позад чоловіків, опустили очі, понаставляли вуха й чекали. В кімнаті нагорі сиділа Риньо й бавила малого, щоб воно часом не розплакалося, а Трасакі був тут, серед чоловіків.

— Сідай і слухай. Пора звикати,— сказав йому батько.— Ти вже дорослий.

Довго тяглося мовчання.

Не починав розмови і господар. Капітан Поліксінгіс не витримував.

— Навіщо ми тут зібралися? — спитав він і сердито глянув на сестру, яка затягла його до цієї компанії вирішувати справи. «Всі збираються разом,— казала вона,— і хочуть вирішити, як врятуватися від турецької різанини». А хіба ж міг він щось вирішувати без Еміне? До чого б вони не пристали, це його мало стосувалось...

Зачувши Поліксінгісів голос, капітан Міхаліс підвів голову і хотів був уже відповісти йому: «А чого тобі тут треба, Поліксінгіс-бею? Твоє місце тепер не тут, а в турецьких кварталах, твій дім тепер за зеленими ворітьми!» — але стримав

себе. Адже він господар, і не по-людському було ображати гостя. Тож і промовчав.

Тут вихопився Тітірос. Він уже оговтався трохи. Небіжчики з часом забувалися. Жодного разу — ні уві сні, ні наяву — не приходив і не лякав його отруєний ним Д'ямандіс. З ним покінчено, і з могили він уже не встане. З того дня, як учинив убивство, Тітірос поступово смілішав, мужнів, пересвідчувався, що й він чоловік, що й він може вбивати. У школі він тепер тупотів ногами, кричав, шмагав дітей, не дозволяв школярам кепкувати з себе, а тепер, бачачи, що брат мовчить, заговорив сам:

— Ми зібралися сьогодні тут, щоб вирішити, як нам врятуватися від турецької різанини. Перед нами три шляхи, мені здається: або тихо сидіти по домівках і, може, цим уникнути різанини, або, зібравшись, піти звідси всім через фортечні ворота, розбрестися по селах, або чекати. Кажуть, митрополит послав Хаджисавваса до Афін, щоб дізнатись, коли прибудуть грецькі кораблі й заберуть нас звідси... От ми й повинні обговорити все разом, обрати найбільш підходящий для нас шлях і дійти якогось висновку. А там що бог пошле!..

Зарипіли стільці, схилилися голови, кожен зважував свою думку. Всяка дія має протидію, вирішувати було важко...

Першим порушив мовчанку лікар Касапакіс. Цей гладкий чолов'яга здобув освіту в Парижі. Три місяці відвідував він юридичний факультет, гадаючи, що вивчає медицину. Коли ж висмоктав усе, що міг, з батьківських виноградників, повернувся до Мегалокастро в циліндрі, з дочкою господині, в якій наймав кімнату, і відкрив тут аптеку. Ось цей лікар схопився тепер з місця і заговорив, втупившись очима в Тітіроса.

— Є ще й четвертий шлях, учителю! А що, коли вдатися до захисту великих держав? Піти в консульство?..

— А куди вони нас подінуть, лікарю? — заперечив Красоїоргіс, розміркувавши своїм неосвіченим, недалеким розумом. — Кажеш «консульство» і гадаєш — це порятунок? Але ж консульство — це теж будинок з чотирма стінами... Ну скількох можна там заховати? Одну сім'ю, нехай дві, а інших куди?..

— Ти, лікарю, піди до французького консульства і попроси захисту, тим паче що й дружина у тебе французенка, та й дітей тобі господь не дав, — сказав Колівас, який після того, як померла дружина й покинула йому купу дітей, не знав, куди з ними подітися, щоб не знайшли турки...

Мастрапас, ця свята людина, розтулив був рота, щоб висловити свою думку, але зразу ж знітився.

— Кажі, сусідо... — підбадьорив його Тітірос.

— Про мене... як вирішите...— озвався Мастрас і почервонів.

— Послухайте-но, що я думаю,— підвівся тоді Красойоргіс. Гладкий, пузатий, брудний: сьогодні цілий день обливався він потом з розпуки, тому тепер від нього йшов важкий дух. Красойоргена з гордістю дивилася на нього — так їй подобався чоловік.

— Слухаємо тебе, Красойоргісе,— відповів за всіх Тітірос.

— Мені здається, найкращий шлях — розбрестися по селах. Навіщо лізти на ножа? Хіба нас уперше ріжуть турки? Кажете, чекати кораблів?.. Поки сонце зійде — роса очі виїсть... Не довіряю я Афінам. Не те щоб Греція не захотіла допомогти, а просто не зможе, бідолашна,— турків побоїться. Та й європейців теж.

— Але як же нам вийти звідси, сусідо? Ось у чому заколика! — напосідав, гикнувши, Колівас.— У мене ж купа дітей!

— Я не вірю в Афіни,— казав Красойоргіс далі,— я вірю в себе! Настановіть мене своїм ватажком, і, клянусь хлібом, який їм, я виведу вас всіх у гори з жінками і дітьми, з усім вашим добром.

Усі загомоніли, підсунули стільці ближче до Красойоргіса, а він гордовито спостерігав, яке враження справили його слова на сусідів. А то ж як! Їм здається, що він несповна розуму, що він неосвічений, бо носить латані чув'яки! Дарма, він ще покаже їм на що здатний!

— Що ж, давай обміркуємо твій план! — сказав лікар, засмучений тим, що ніхто не підтримав його пропозиції.— Ти ж знаєш, сусідо, я не люблю пишних фраз!

— Я теж не люблю, лікарю. Але тут усе ясно, як божий день. Ось послухайте: у мене добрі стосунки з нізамами, що стоять біля Лазаретних воріт. Чому? Краще не допитуйтеся. То суну їм що-небудь з контрабандного краму, то сулію ракі, то пачку тютюну чи коробку лукуму. Цим і засліплюю їм очі... Не будемо про це говорити. Отак і тепер довелось б чимсь підмазати їх, і всі ми прослизнули б, живі й здорові!

— Нехай тобі щастить, Красойоргісе! — вигукнув Колівас.— Доручаю тобі діток своїх, тобі я довіряю!

— Я — теж,— підхопив Мастрас і кинув тривожний погляд на жінку, щоб пересвідчитись, чи й вона згодна.

В двері тричі постукали.

— Алі-ага! — крикнув Тітірос і підвівся, щоб відчинити.

Але тут підняв голову капітан Міхаліс.

— Прожени його!

Тітірос прочинив двері;

— Знаєш, Алі-ага, даруй нам, але сьогодні ми хочемо побалакати самі, приходь завтра.

Та Алі-ага стояв, немов прикипівши до землі, й не ворухився.

— Я прийшов попередити вас, сусіди, що аги замишляють різанину.

— А коли?

— Скоро, на байрам.

— Зайди-но на часинку!

Дідок сперся на одвірок.

— Добровечір, сусіди! — привітався він сміливо.

Сьогодні він приніс жахливу звістку й пишався цим, та, помітивши в кутку на дивані капітана Міхаліса, зіщулювся.

— Ви вже пробачте мені, сьогодні я не зможу посидіти з вами, бо поспішаю, але мушу попередити вас: якщо ви віруєте в бога, сусіди, то знайте: аги замишляють на байрам різанину. Розподілили навіть квартали. На ваш квартал нападуть найсміливіші, бо тут живе капітан Міхаліс.

— Добре, а тепер іди собі, — сказав капітан Міхаліс, піднявши руку.

Підхопився Мастрас.

— Рознюхай там, Алі-ага, вивідай усе, що можна, а завтра вранці приходь до нас!

Дідок перетнув подвір'я, відчинив хвіртку й поплентався до турецьких кав'ярень.

— Дійшли до ручки! — сказав капітан Поліксінгіс, підводячись. — Пробачте, але у мене справи ввечері. Все, про що домовитесь, мені перекаже сестра. Але, перш ніж піти, хочу сказати вам, що я подамся в гори, цього вимагає честь!

— Добре, що хоч тепер згадав про неї! — гукнув капітан Міхаліс.

Капітан Поліксінгіс поквалпно вийшов. Він сьогодні спізнився. Еміне, напамдившись, певно, вже лежить у ліжку і чекає його.

Тепер усі обернулись до капітана Міхаліса, щоб почути його думку. Він відчув, що повітря стало чистішим, не пахло більше мускусом і турком, тож підвів голову.

— Сусіди! — звернувся він до присутніх. — Усі ми чоловіки, всі ми воїни. Ганьба нам, якщо покинемо Кріт у таку важку хвилину. Звичайно, треба влаштувати в безпечному місці жінок і дітей, як тут добре сказав Красойоргіс, а після того у нас у всіх одна дорога: до зброї! Навіть учитель піде з нами, навіть кір Ідомоней! Всі!

Старий Тулупанас сидів увесь час похнюпившись, перебираючи пальці рук. Він думав тільки про сина... Все обличчя синове поїла хвороба, не лишилось ні носа, ні вух, ні губ... Куди він піде, хто його візьме? Дивитися на нього — і то страшно, а не те що розмовляти з ним... А що, коли ця хвороба заразна?.. Учора прийшли двоє, щоб забрати його до селища прокажених. Куди там!.. Нещасна мати зняла такий лемент, що довелося насипати кожному по жмені срібла, щоб ішли собі...

Старий Тулупанас мимохіть важко зітхнув, всі повернулись до нього:

— Що з тобою, сусідо? Чому так зітхаєш?

— Нічого... Що може бути?.. Нічого,— відповів він, і очі в нього зволожилися. Перегодя додав:— Нікуди я не піду... Куди мені йти?.. Кому я потрібен?..— І сказавши так, підвівся.

Ніхто його не затримував. Намацавши двері, Тулупанас вийшов.

— Я згоден,— сказав тоді Тітірос.— Ми прийшли до одного висновку. А яка твоя думка, кіре Ідоменей? Ти чомусь мовчиш цілий вечір.

— Ти знаєш, як я дивлюся на справу, та й усі ви знаєте, я вже казав вам і повторюю ще раз: усе, про що ви оце говорите,— на вітер! Доки існують Суди...

— Я згоден,— перебив його лікар, ледве стримуючи себе, щоб не розсміятися, і взяв капелюха, збираючись вийти. Наближалася північ.

— Лікарю, ти мусиш іти з нами в гори! — проговорив капітан Міхаліс.

— Але ж...

— Ніяких «але», мусиш іти з нами, на те ти й лікар. Адже будуть поранені...

Лікар глянув на дружину. Вона сиділа на другому кінці дивану і не дуже добре тямилася, про що йшлося. Тримаючи в руці хусточку, кашляла. Зовсім змарніла, зблідла, сердешна. Йй надокучило дивитись на ту критську «залізницю», яка проходить перед їхнім будинком. Далекою, нездійсненною, фантастичною казкою здавався їй тепер Париж... «От сяду на який-небудь корабель,— думалось їй,— або на яку-небудь баржу, навіть у горіхову шкаралупу, і поїду... поїду... поїду... Один порятунок — вода». Та про ці думки нікому не казала, тільки бігла до моря...

Капітан Міхаліс підвівся.

— Ну що ж, про все вже поговорили, все зважили, — сказав і пішов до своєї кімнатки.

«Щось надто розбалакався сьогодні!» — досадував він, лившись на самоті.

Сусіди одразу ж вільно зітхнули, загомоніли, до розмови встрияли й жінки, згори зійшла Риньо, почастиувала всіх ракі, ласощами й кавою.

— Допоможи нам, господи! — перехрестився Красойоргіс, піднявши чарку. — За твоє здоров'я, капітаншо! Нехай тобі пошле господь, чого сама бажаєш!.. Будь щаслива, Риньо!

Всі цокнулись, випили. Риньо принесла ще кілька пляшок, випили ще. І зразу повеселішали.

— І що то воно — горілка! — міркував Красойоргіс, цмокаючи язиком. — Вип'єш чарочку, якийсь там наперсток, і вже немає для тебе ніякої Туреччини! От я дивлюсь у чарку і бачу на дні султана догори ногами,

— То не горілка, а товариство! — зауважив Тітірос.

— Правда твоя, вчителю, — погодився Мастрас, у якого після горілки теж розв'язався язик. — Люди — як ті дзвони. Коли всі вкупі і співзвучно грякнуть, ніякої смерті не страшно. Вуху в дзвоні влаштовано майстерно, воно сповнене звуку, як у морських черепашок. Минулого літа, приїхавши до села, я першої ночі не міг навіть склепити очей, бо недалечко, в горах, дзвіночки в отарі були такі неспівзвучні, що терзали мені душу. На світанку я встав, пішов у гори, знайшов ту отару, підібрав дзвіночки, а потім уже щоночі спав міцно. Отак і люди, як ті дзвони, — наголосив він знову. — Різні дзвіночки бувають — і великі, й маленькі, і кожен має свій звук. Велика то справа, коли в отарі дзвіночки дібрано, така отара не боїться вовка.

Кір Ідоменей хитав головою: «І чого це мене сюди занесло? Навіщо мені ці балачки?»

Він підвівся і глянув на Тітіроса.

— Ходімо, куме, переночуєш у мене за компанію.

Ідоменей раптом відчув гостру потребу в розумній розмові. Як і в минулі дні, вони розмовлятимуть про зорі, про безсмертя душі. Інші теми їх не цікавлять. В крайньому разі могли б поговорити про Суди, а все інше — так собі, дурниці...

Всі попідводились, увага розпоршилась. Одні, після стількох чарок ракі, неначе помолодівши, поверталися додому, інші простяглися тут же, на подвір'ї і на терасі. Жінки стелилися в кімнатах. Була вже глибока ніч...

Цілісінький вечір Трасакі слухав усіх, не промовивши й слова, але в голові у нього карбувалося все до дрібниць.

Спочатку сусіди були злякані, потім трохи заспокоїлись, на-
решті, після ракі, повеселіли. Та найбільше запам'ятався йому
батько. Він сидів увесь вечір мовчазний, схиливши голову,
ніби не хотів уподібнюватись балакунам, що оточували його.
Трасакі невідривно дивився на батька і поступово, не помі-
чаючи того сам, ставав таким, як і він.

Школи були закриті, Трасакі, вставши вранці, попрямував
до батька в крамницю. Йому подобалося у всьому насліду-
вати батька. Потроху він став розуміти, чому батько такий
суворий, не сміється, не розмовляє, не любить людей. Напевне,
й сам він, коли виростуть вуса і борода, стане таким же, саме
таким, як батько, а не таким, як капітан Поліксінгіс, Красно-
йоргіс чи Тітірос.

З цими думками в голові він наближався до лиману. По-
чувши галас і тюкання, хлопець прискорив ходу. І що ж він
бачить? Перед перукарнею сйора Параскеваса зібрався цілий
натовп турків. Вони оточили сердешного перукаря, лаяли його,
плювали на нього, діставали ножі, погрожуючи зарізати.
А він, бідолаха, в самій сорочці, розпатланий, закривавлений,
весь заліплений тухлими яйцями і гнилими помідорами, стояв
переляканий і благав, і клявся, що виїде звідси, повернеться
на свій острів Сірос і більше ніколи нога його не ступить на
Кріт, тільки щоб його пожаліли й пустили, бо в нього ж дочка
на виданні.

У Трасакі защеміло серце, коли він побачив усе те. Він
щодоуху побіг до батька. Той сидів за столом і писав своєму
небожеві, що жив далеко на чужині, у Франції.

«Коли ти чоловік, коли в тебе ще є сумління, кидай негайно
Францію — якого біса ти там сидиш стільки років! Кидай усе,
кажу тобі, і приїжджай. Настав час, ти потрібний батьків-
щині! А то навіщо тебе мати породила? Чому називаєш себе
крітянином? Приїжджай негайно, забирай з собою все і при-
хопи зброю. Нехай тобі буде відомо ще й те, небоже...»

В цю мить убіг зляканий Трасакі:

— Тату, турки хочуть зарізати бідолашного Параскеваса!
У нього перед перукарнею! Рятуй швидше!

Капітан Міхаліс схопився, кинувся до розчинених дверей.
Юрба оскаженілих портових турків оточила Параскеваса. Де
вже там християнину показувати носа на вулиці. Всі навко-
лишні грецькі крамниці позамикані, господарі поховались.
Один тільки капітан Міхаліс стояв на порозі. Заблискотіли
проти сонця ножі.

— Підеш, тату? Підеш? Не боїшся?

Обличчя у капітана Міхаліса спохмурніло. Дуже вже багато було турків. Вплутатися туди — це певна смерть, але ж він соромився сина. Якби був сам, то повернувся б додому. Він був людиною тверезого розуму, йому не подобалося відчайдушне шаленство. Але поруч стояв син і дивився на нього.

— Не підеш, тату? Боїшся? — перепитав Трасакі.

— Піду! — І попрямував до турків.

Він ішов повільно, обличчя спокійне, — не видно на ньому ні гніву, ні страху.

Турки помітили капітана Міхаліса, поставали, розмірковуючи, що хоче цей гяур, що він собі думає, що не боїться?..

А капітан Міхаліс підійшов до них, спокійно розсунув на товп. Турки розгублено розступилися і зацікавились, що ж буде далі. Забіяки опустили ножі, вичікуючи.

Капітан Міхаліс підійшов до сйора Параскеваса, вхопив його за вухо, і обличчя у нього стало розлюченим.

— Ану додому, зараз же! — наказав йому владно, давши ногою доброго штурхана. — Та щоб не попадався мені більше на очі!

Втягнувши голову в плечі, Параскевас пішов за капітаном Міхалісом, що тяг його за вухо. Турки мовчки дали дорогу.

— Геть мені додому! — гнівно повторив він. — Та швидше!

Параскевас побіг і зник за першим поворотом, а турки дивилися йому вслід, забувши про капітана Міхаліса, який так само спокійно й повільно повернувся до крамниці.

Трасакі захоплено дивився на батька. Він хотів був його про щось запитати, але промовчав. А капітан Міхаліс сів до столу, взяв ручку й, нахилившись, продовжував листа: «...Я тут ненадовго перестав був писати, треба було дещо зробити... Так знай же, небоже, що твого дядька Мануса-каса...»

РОЗДІЛ ІХ

Дні минали за днями, і ось настав байрам. Аги вирядились, зібрались у кав'ярнях, турченята посідали на подушечках, попідводили голівки й завели амане. Стояла спека, і Барбаяніс замовив, щоб йому привезли з Псілорітісу льоду аж на три осялячі ходки, і тепер бігав з мідним глечиком, напував і освіжав агів.

Біля Трьох арок з самісінького ранку нізами сурмили в сурми і стріляли в небо, а паша з вищими офіцерами пішов

молитися до мечеті Гені. По мінаретах горіли запалені в ряд свічки. В теке Хаміде-мулли склеп святого був прикрашений розмарином і васильками. Перед склепом сидів, підгорнувши під себе ноги, Ефендіна і читав співучим голосом коран. Довксла розмістилися старі прочани: вони взяли з собою в доріггу наргіле і тепер курили, напівзаплющивши очі, і слухали коран, як приємне гудіння бджіл, що доносилося здалеку.

Ці діди були по-справжньому щасливі — вони за життя увійшли до раю. Чого їм бракувало? До них, мов дзюркотіння води, долинав гомін міста, за венеціанською набережною зітхало море. Боса стара Хаміде-мулла нечутно снувала туди-сюди, приносила то лукум, то присок, яким набивала люльки, і добре заправлені наргіле воркотіли, мов ті голуби...

В той час, як прочани сиділи розчулені, долинули раптом пронизливі крики, грюкання дверей, виск жінок, постріли з рушниць і пістолів. Божественне раювання скінчилося, прочани посхоплювались.

— Ріж їх! Ріж їх! — почувлися голоси з дворів і будинків.

Ефендіна кинув коран на розмарин і схопився, щоб відчинити хвіртку. З ножами в зубах бігли озброєні турки, кричали, гюкали, і їхні руки й груди були вже забризкані кров'ю гяурів. Попереду, розхристаний, босий, накинувши на плечі жовтий плащ, біг арап Сулейман, сеїз паші. Він люто поводив очима, на відвислих товстих губах виступила піна.

— Ріж їх! Ріж їх! — ревів він, розмахуючи ятаганом.

— Куди це ви, братці? — закричав Ефендіна і, тремтячи, висунув за хвіртку голову.

— Зарізати його, проклятого, напитися його крові! — кричав арап.

— Та кого ж, Сулеймане?

— Капітана Міхаліса!

Ефендіна зблід.

— Побійтеся бога! — вигукнув він, та його голос потонув у гаморі, що здіймався з усіх християнських дворів і будинків.

Виломлювали двері в хатах, жінки вискакували на тераси і кликали бога, інші стрибали з дахів з дітьми на руках, декотрі чоловіки намагалися чинити опір, чулися постріли, гомін боротьби, потім нестямний крик — і все закінчувалось.

Капітан Міхаліс уже стояв озброєний під ворітьми. Жінці з дітьми він наказав піднятися нагору, а біля себе залишив тільки Трасакі.

— Ходімо зі мною, — сказав він йому, — і послухай, що я тобі скажу: якщо турки виламають ворота і ввірвуться сюди,

я вас усіх поріжу, щоб ви не попали в їхні пазури, і тебе першим, Трасакі! Зрозумів?

— Зрозумів, тату!

— І згоден?

— Згоден!

— Тільки нічого не кажи їм, бо вони жінки і полякаються.

— Гарзд.

Батько й син сказали один одному все, що потрібно було, і замовкли. Стоячи під ворітьми, сторожко дослухались до криків і тупотіння на вулиці.

Дехто з сусідів устиг зникнути ще кілька днів тому — на-самперед ті, хто мав дітей: Красойоргіс, Мастрасас, Қолівас, на другий день — кіра Пенелопа і кіра Хрісанті Поліксінгопула. Вони повдягались, як ханумші, і в загальній метушні їм пощастило вислизнути і втекти в степ. Тігірос теж надів шаровари з червоним поясом, пов'язав як турок голову білим тюрбаном, сунув за пазуху окуляри і, низько схиливши голову, вийшов через Лазаретні ворота. Тулупанас із сином залишився, лікар викинув французький прапор, а Ідоменей заявив, що нікуди не піде, і підняв над джерелом прапори великих держав.

— Нехай тепер посміють доторкнутися до моїх дверей, чи стане у них сміливості! — сказав він старій Доксаньї, що стояла розпатлана й хрестилася.

— Коли ж ми підемо, тату? — запитав учора Трасакі, якому не терпілося вирватися в степи або лазити по горах.

— Ми підемо останніми!

— Чому?

— Подумай сам, — відповів батько і більше не повертався до цієї розмови.

Сонце наближалося до zenіту. Дедалі глухіше стогнало і билося місто під турецькими ножами. Муедзини піднялися на мінарети з полуденною молитвою і виголошували про милосердя боже.

У Перволі кілька турків — робітників порту — підклали важелі й зірвали двері у сйора Параскеваса, вдерлися в будинок, знайшли під диваном дочку, витягли її звідти й кинули навзнік на диван. Інші виволокли із-за бурдюків нещасного перукаря і зарізали його на порозі. А потім підхопили гуртом на руки Перволу і втекли.

Капітан Міхаліс насторожився: край дороги, в напрямку джерела Ідоменея, забахкали постріли.

— Ідуть... — прошепотів він і звів курок.

Потім обернувся до сина:

— Ідуть...

— Ідуть...— повторив і Трасакі й теж підняв свій невеличкий пістоль.

Останніми днями батько навчив його заряджати й стріляти в ціль.

— Сподіваюсь, ти не боїшся? — спитав батько й суворо глянув на сина.

— А чого мені боятись? Я ж умію стріляти!

Він розставив ноги, щоб міцніше стояти на плитах, і ждав.

Рушничні постріли вдалині частішали, незабаром почулося важке гупання: турки зупинилися біля джерела Ідоменей і навалилися на панські напівзруйновані ворота, намагаючись повалити їх.

Кір Ідоменей з самісінького ранку сидів за письмовим столом і писав великим державам:

«О сильні світу цього! В той час, як я пишу оці рядки, у Мегалокастро різанина. Повітря струшується від рушничних пострілів, озвірілі турки виламують у християн двері, гвалтують жінок, убивають чоловіків, хапають дітей і розбивають їм голівки об поріг.

Я зводжу свій голос, хоч я ніщо, непомітна людина, загублена десь далеко, край Європи, далеко від вас, о сильні світу! Та поруч зі мною — господь, він, розгніваний, ходить сюди-туди по вбогій комірчині, де я пишу вам, схиляється над моїм плечем, читає, що я пишу, і нічого не каже, тільки кусає губи й чекає, яку відповідь ви мені дасте. Тож знайте, я більше не писатиму вам, мені вже набридло кликати в пустелі. Коли ж ви не відповісте мені й тепер, я повернусь до бога, і він...»

Тут кір Ідоменей раптом перестав писати. Він почув рушничні постріли, висунув голову з вікна й побачив, що юрба турків ламає ворота.

— Чого вам треба? — крикнув він.— Хіба ви посліпли і не бачите над джерелом прапорів великих держав?

У відповідь залунали крики і регіт. Просвістила куля, зачепила щоку, краєчок вуха і на друзки розбила старе венетіанське дзеркало, що висіло на протилежній стіні.

Кір Ідоменей заховався в кімнату, приклав руку до вуха — на неї полилася кров. Він розлютився. Його раптом охопив гнів,— несправедливий, безчесний цей світ, несправедливі й безчесні сильні, а слабкі — безпорадні. Вмочив у кров усю долоню і приклав її, як печатку, до листа, що писав великим державам.

— Ось так, ось так закінчується цей лист,— вигукнув він.— Кров Криту впаде на ваші голови, й на голови ваших дітей, і на голови дітей ваших дітей, Англіє, Франціє, Італіє, Австріє, Німеччино й інші держави!

Ворота тим часом повалились, і турки з ножами в зубах вдерлися на подвір'я. На порозі стала стара Досканья і, розкинувши руки, не пускала їх. Турки збили її з ніг і, топчучи ногами, проникли всередину. Галасуючи, видерлися сходами нагору, і старий будинок увесь задвигтів.

Ідоменей чув з кабінету той несамовитий галас і тупіт. Він підвівся. «Надійшла хвилинка, Ідоменею, не зганьби себе!»

Він глянув довкола, неначе хотів сам, за своїм бажанням, обрати собі смерть, яка б йому припала до вподоби. На стінах не було зброї, та він її і не потребував.

Не шаблею воював він, а розумом. Його зброєю була ручка. Отож він надумався.

— Отут мій пост,— прошепотів, вдаривши кулаком по столу.— Отут я воював, тут і помру.

І узявши ручку, сів...

Налігши всі разом на двері, турки зірвали їх з петель. На якусь мить вони заніміли, розгубились, побачивши Ідоменея, який спокійно схилився над великим аркушем паперу, забрудненим кров'ю.

— Гяуре, куди поховав багатство? — загорлали турки.

Ідоменей підвів голову.

— Тут,— спокійно відповів він і показав на свою голову.

Один засміявся:

— Твоя голова скриня, чи що?

— Ану, розбий її, Ібрагіме, побачимо, що там всередині! — сказав другий.

І, перш ніж кір Ідоменей устиг відповісти, турок одним ударом шаблі розітнув йому голову аж до самого горла.

Турки розбіглися по будинку, розтягли все — одяг, ковдри, крісла, столи — і пішли далі.

Повертаючи за ріг, вони здибали арапа Сулеймана, що біг з десятком босих турків до будинку капітана Міхаліса.

— Ви звідки? — спитав він і став, захекавшись.

— Від джерела Ідоменея.

— Тільки не йдіть, небораки, до капітана Міхаліса, а то я повипускаю з вас кров! Він моя жертва, так і знайте!

Сулейман підійшов до джерела, умився, освіжився. Його мучила спрага, і він припав, як віл, до води. Підійшли й інші розпалені турки. Один глянув на розбиті ворота, побачив

стару жінку, яка качалася на кам'яних плитах двору і рвала на собі волосся.

— Ходімо заріжемо її! — сказав він одному з своїх товаришів, який щойно підійшов, щоб потішитися видовищем.

— А-а, ліньки мені, Мустафо. У мене рука вже затерпла, з самісінького ранку різавши.

— Вперед! Усі гуртом! — загорлав арап.

І турки рушили, вимахуючи один перед одним ятаганамі. Стоячи під ворітьми, капітан Міхаліс чув, як наближалась ватага. Він упізнав сердитий голос арапа. «Оці йдуть до мене...» — подумав і став у ямі, як за бруствером, на коліна. Наказав і Трасакі стати навколішки поруч себе.

— Христос перемагає... — прошепотів він і перехрестився.

Потім обернувся до сина:

— Тримайся, сину!

Уперше чув Трасакі, щоб батько говорив так ніжно і називав його «сином». Вдоволений, він почервонів і не сказав нічого.

Натовп наближався. Турки бігли й кричали, підбадьорюючи один одного. Перед ворітьми спинилися. Арап скомандував:

— Двоє станьте і підставте спини, один перелізе через стіну і стрибне в двір, а інші виламають ворота. Але щоб ніхто не доторкнувся до капітана Міхаліса, він мій! Знеславив мене, і я його знеслаблю: волоктому по землі аж до платана, відрізатиму від нього по шматочку м'ясо і нагодую ним усіх бездомних собак!

Трасакі, чуючи погрози, глянув на батька. Але той мовчав, піднявши цівку рушниці вгору і взявши на приціл край стіни.

— Чув, тату? — спитав Трасакі.

Батько не обернувся, процідив крізь зуби:

— Мовчи!

На хвилю голоси за ворітьми стихли, почулося шарудіння і уривчасте дихання: хтось видряпувався на стіну. Капітан Міхаліс сховався в ямі, виднілася тільки цівка рушниці. Лівою рукою він схопив Трасакі й потягнув до себе за спину.

Очі капітана Міхаліса вп'ялися у верхній край стіни і блискотіли, як розжарені вуглини.

Раптом на стіні показалась кудлата голова, в зубах — широкий блискучий ніж. Турок обвів поглядом подвір'я — нікогінько. Висунулось і ручисько, вчепилося в стіну. Капітан Міхаліс спустив курок, куля влучила просто в лоб, ручисько враз розтислося, і на вулицю впало важке тіло.

— Аллах, аллах! — загалалакали турки, і ворота задвигтіли.

В кімнаті нагорі капітанша годувала груддю немовля, а Риньо спостерігала в щілину за подвір'ям. Побачивши, як із стіни повалився турок, застрибала.

— Слава твоїм рукам, тату! — захоплено прошепотіла вона.

— Нещасна Риньо, — сказала мати, — наше життя висить на волосинці. Знаєш, що надумав батько?

— Коли вдеруться турки, він нас поріже, і добре зробить!

— Тобі б народитися хлопцем, — сказала мати, злякано дивлячись на доньку й дивуючись. — І ти не боїшся?

— Однаково помирати, мамо. Тож краще померти не в ганьбі.

Розмова урвалася. Що робиться там, унизу, на вулиці? Знову гулкий тупіт, долучилися нові голоси — за воротами сварилися.

— Здається, я чую голос Ефендіни! — сказала Риньо і процинила віконницю.

І справді, там був Ефендіна. Коли, сидячи в теке, він побачив, як осатанілий арап біжить до будинку капітана Міхаліса, у нього защеміло серце. Він любив капітана, хоч той і примушував його двічі на рік опоганюватись, та саме за це він і любив його. Що б то за життя було у Ефендіни, коли б не цей страшний грек? «Яка ще радість є в світі для мене, небораки? — думав він. — Мати б'є, городяни — турки й християни — кидають на мене вичавленими лимонами, грошей нема, дружини нема, молодечтва нема, нічого в мене нема! Нічого, крім капітана Міхаліса. Отож я сиджу і лічу дні, кожні шість місяців у мене велика радість, великий гріх. І хто знає — бог милостивий, бог щедрий — може, на другий день після смерті я теж стану святим. І мене покладуть у склеп поруч з дідом. Дай боже здоров'я капітанові Міхалісу. Якби не він, хіба я став би святим?»

І ось, коли він побачив, що арап біжить до будинку капітана Міхаліса, у нього стислося серце: «Ні, ні, я не дам, щоб зарізали капітана Міхаліса! Яка велич у цієї людини! Та й на вині він добре знається. Нехай собі базікають, що хочуть! А яке вино у нього в бочках, які ковбаси, які кури та поросята!»

Кров ударила в голову Ефендіні. Він підсмикнув штани і помчав до капітана Міхаліса. А в цій хапанині забув навіть, що вулиці — то глибокі річки, і, спритно перестрибуючи з тротуару на тротуар, біг, щоб врятувати товариша. На Широкій вулиці з юрби турків, навантажених здобиччю, хтось крикнув:

— Ти куди це, Ефендіно? Хто за тобою женеться?

І турки, ставши ланцюжком, перепинили його.

Зāхеканий Ефендіна у розпачі спинився. Арап, напевно, вже добіг до оселі капітана Міхаліса, виламав двері і зарізав його.

— Бійтесь бога, дайте мені пройти, я поспішаю, братці! — почав він плаксиво.

— Хто за тобою женеться, Ефендіно Каваліна? Скажеш — пропустимо!

Тут Ефендіну осінило. Він оглянувся і вигукнув:

— Святий Мина!

Турки зареготали.

— Чого регочете, безбожники? Хіба не чуєте, як цокають копита? Я сам бачив, як він виїжджав з церкви, сам бачив! І погнався за мною. Чуєте? Ось він, ось він! Вже близько!

У турків волосся стало дибки. Їм здалося, що й справді вони чують цокіт кінських підків, ніби наближався якийсь вершник.

— Ось він! — знову заверещав Ефендіна, вирячивши від страху очі. — Ось він! Ось!

Але турки — де вже їм було оглядатись! — чкурнули, тільки курява знялася.

Побачивши, як вони злякано тікають, Ефендіна завмер. «Цього мені тільки не вистачало!» — подумав він з жахом. Хіба ж під час минулого повстання він сам не бачив, як святий Мина кинувся верхи на коні переслідувати турків, що хотіли зруйнувати його церкву? Краплі холодного поту проступали у нього на тілі; тепер він і сам виразно чув тупіт кінських копит.

— О аллах, аллах! — скрикнув він, підсмикнув штани і чимдуж кинувся навтіки.

Добігши до джерела Ідоменя, він побачив під хвірткою у капітана Міхаліса арапа із зграєю турків, які гупали в двері, щоб висадити їх. Ефендіна підбіг до них.

— Тікайте, хлопці, тікайте, а то він пожере нас! Он він скаче верхи!

— Хто скаче, дурило? — закричав арап.

— Сусіда мій!

— Який сусіда?

— Святий Мина, ось він!

Всі обернулись, але перед очима у них усе стрибало — вони нічого не бачили.

— Ось він! Ось він! — кричав Ефендіна і, збожеволівши від жаху, притиснувся до воріт.

Він притиснувся до них, неначе хотів сплющитись і сховатись в щілину, щоб святий Мина проїхав і не помітив його.

А той уже показався біля джерела Ідоменея,— Ефендіна вразно бачив його,— точнісінько, як на іконі: засмаглий, з курчявою бородою, верхи на вороному коні, в золотому сідлі, і кінь загнuzданий золотою вуздечкою.

— Ось він! Ось вигулькнув із-за рогу! — бурмотів він, і в нього тремтіло підборіддя.

— Де? Я щось не бачу! Мені немов очі засліпило!

— Невже не бачиш? Ось він, ось! Чорнявий, сивобородий, з червоним списом!.. Побачив нас, летить сюди!

Відірвавшись від воріт, Ефендіна зробив стрибок і побіг у напрямку гавані. За ним, важко дихаючи, бігли галопом турки. Тепер вони теж чули тупіт кінських копит. Арап, обернувшись на мить, побачив і вершника.

— Швидше, хлопці, тікайте! — кричав він. Його жовтий плащ упав на землю, але куди там! Хіба ж міг він зупинитись, щоб підняти його?

Нарешті, знесилені, добулись вони до гавані. Повтирали піт, посідали в затінку, висолопивши язика і важко хекаючи, як собаки. Ефендіна упав на каміння й тремтів.

Якийсь час ніхто не говорив і слова. Нарешті розтулив рота арап:

— Дешево ми відбулися!

Християни в Мегалокастро стогнали під турецьким ножем, зводили руки до бога й кликали його. Митрополит перехрестився — він більше не міг чути, як ріжуть його отару. «Нехай допоможе господь!» — прошепотів він і, підвівшись, плеснув у долоні. Увійшов Мурдзуфлос.

— Я йду до паші. Принеси мені святкове облачення.

— Йдеш на вулицю, твоя превелебність? — вигукнув Мурдзуфлос. — Але ж різанина триває! І я піду з тобою.

— Я піду сам, Мурдзуфлосе, допоможи мені вдягтися.

Митрополит убрався у позолочене облачення, на благородну лев'ячу голову надів митру, взяв довгу патерицю з двома сплетеними срібними зміями на кінці.

Мурдзуфлос дивився на нього й милувався. Високий, вродливий, борода — річка кришталю, очі блакитні — увесь втілення доброти і справедливості. Отаким, як митрополит, Мурдзуфлос намалював би господа бога, вдягненого в золоті хмари, коли він спускається в Мегалокастро, щоб покласти край різанині.

Мурдзуфлос розчинив головні ворота. На верхній балці вирізьблено великими чорними літерами: «На цих воротах у 1821

році турки повісили митрополита Критського. Вічна йому пам'ять!»

— Вічна пам'ять! — прошепотів митрополит і переступив поріг.

Очі в Мурдзуфлоса налилися сльозами.

— Нехай буде з тобою господь і святий Мина, твоя превелебність, — сказав він тремтячим голосом.

— Не круши себе, Мурдзуфлосе, не перший я і не останній, — відповів митрополит і вказав на чорний напис над воротами.

Він вийшов на церковне подвір'я, схилив голову, проходячи повз церкву святого Мини, і велично попрямував до сералю паші.

Мурдзуфлос дивився вслід митрополитові, що йшов боритися зі смертю, і йому стало соромно пускати його самого.

— Оця хвилина, Мурдзуфлосе, покаже, що в тебе всередині — душа чи темна ніч, — прошепотів він.

Перехрестився і рушив на певній відстані за митрополитом.

А місто гуло. Християни кричали, звертались із благанням до бога, турки реготали. Плач перемішувався з вигуками, з гуркотом зламаних дверей.

Митрополит ішов не поспішаючи, чув усе це, і в нього краялося серце. «Доки розпинатимуть нещасних греків? — зітхнув він. — Ми ж тільки люди, любий Христосе, ми ж не боги, як ти; ми більше не можемо витримувати, пошли вже нам спасіння!»

Мегалокастро з набережними, з його кварталами і людьми було для нього як власне тіло, і коли падали якісь двері або якась жінка рвала на собі волосся, у нього всередині неначе все обривалось і падало.

На площі з'явилася ватага турків — закривавлених, п'яних. Помітивши митрополита, вдягненого в золото, вони нерішуче поставали.

— Аллах! Що ж то за звір? Куди ж він іде? Ану, відступіться з дороги, щоб він нас часом не подавив!

Митрополит ішов просто в обійми смерті, і його очі, сповнені горя, обурення й жадоби мучеництва, нічого не бачили. Ні вулиць, ні людей, ні крамниць, ні будинків.

Митрополит підійшов до Великого платана. Буйно-зелений, сповнений свіжості й сили, із плямистою корою, як шкура у леопарда, він тихо шелестів листям. На хвилину в очах у митрополита потемніло: на платані, немов плоди, висіли християни.

Перед дверима паші два нізами схрестили рушниці і перепинили митрополита. Але тут підбіг Мурдзуфлос — він знав турецьку мову — і щось сказав їм. Нізами підняли рушниці і пропустили митрополита. Мурдзуфлос ішов тепер попереду і розчиняв двері.

Коли паша побачив митрополита, йому стало досадно. Він стояв, спершись ліктем на підвіконня, і дослухався до стогону міста. Цей сонливий анатолієць теж озвірів, наче в ньому прокинулась одвічна жадова проливати кров греків. Та водночас йому було соромно: щоб у нього, в паші, не вистачило духу гаркнути і вирвати ніж із рук у заводіяк!

Митрополит став на порозі, заступивши двері.

— Невже ти не боїшся бога, паша? — крикнув він.

— З якого це дива ти так вирядився в золото, гяурський попе? — гнівно відповів паша. — Гадаєш, що злякав мене цим?

— Невже ти не боїшся бога? — повторив митрополит і погрозово підняв палець до неба. — Може, ти вийшов би та подивився на кров, що лється? Гадаєш, куди вона лється? На твою голову!

— Е-е, ти не дуже тут кричи! Перед тобою — платан!

— Переді мною — господь, я не боюсь!

Паша відірвався від вікна, кілька разів пройшовся по кімнаті, став перед митрополитом, глянув на нього, не знаючи, що з ним робити. Він уявив собі на хвилину, як митрополит гойдається на платані, отак, з усім золотом, з хрестами, у митрі, й злякався. «І все-таки треба, доконче треба якось вгамувати цього знахабнілого грецького горлопана, — думав паша. — Я більше не можу його слухати!»

— Не розлючуй мене! — крикнув він, повернувшись до митрополита. — Іди геть, для твого ж добра раджу тобі, я нікого не боюсь!

Митрополит облишив бога, взявся за султана.

— Гаразд, бога ти не боїшся, а султана теж не боїшся? Тобі ж відомо, що Кріт у нього в печінках сидить, він хоче спокою, тому й послав тебе. А твоя милість що зробила? Довів справу до різанини, а різанина доведе до повстання. Даруй мені, паша-ефенді, але мені здається, що голова твоя погано держиться на в'язах.

Паша злякався. Він і сам відчував це.

— Чого ж ти хочеш? — спитав він.

— Не гаючи часу, пошли нізамів, нехай засурмлять у сурми і припинять різанину. Видай наказ, настрахай! Ти ж паша, тупни ногою!

Паша схопився обома руками за голову, немов хотів притримати її.

— Нехай буде проклята година, коли я ступив на ваш чортячий острів! — нарешті вигукнув він.

Потім глянув на митрополита, немов благаючи про допомогу.

— Митрополит-ефенді, чого ж ти стоїш на порозі? — спитав він.— Заходь, сідай, поміркуємо, як залагодити справу.

— Поки ми розмовляємо, ріжуть християн. Я не можу сідати. Клич нізамів, дай наказ. Доки не залунають сурми, не сяду. І не піду.

— Всі ви дияволи, будьте ви прокляті! Усі ви — крїтяни! Задихаючись від люті, паша вийшов у коридор, крикнув. Прибігли офіцери, брязкаючи шаблями й шпорами.

Стоячи на порозі, митрополит зітхнув: «Господь не вважає мене достойним того, щоб і мене повісили на воротах. Ну, нічого! Досить і того, що буде врятовано християн».

Паша повернувся до кімнати, витер чоло.

— Зараз, як тільки почуєш сурми, йди собі! Мені набридло все, я нікого не хочу бачити! Земля у мене під ногами, будь вона проклята, чи порох?

Він упав на диван, схопив бурштинові чотки, щоб заспокоїтись, і раз у раз поглядав на митрополита, що височів на порозі, позолотивши двері.

«Ну й молодець цей старий піп! — казав він захоплено сам до себе.— Ех, були б інші часи, я б його гарненько обрізав і настановив би шейхом!..»

Саме в цей час капітан Міхаліс обернувся до Трасакі, який стояв на колінах поруч з батьком і прислухався до того, що діялося на вулиці, як кричав Ефендіна, як слав прокльони арап. Раптом запала тиша. Тільки час од часу долиняло від джерела Ідоменея протяжне голосіння.

— Хочеш їсти, Трасакі? — спитав батько.

— Еге ж, тату, я зголоднів.

— Иди скажи матері, нехай приготує нам що-небудь. Мені здається, на сьогодні наша робота скінчилась.

Капітан Міхаліс поклав рушницю на приступку в ямі і взяв кисет, щоб скрутити собі цигарку. Та долинуло голосіння, і пальці у нього застигли, він прислухався.

«Напевне, вбили бідолаху Ідоменея, і його стара годувальниця голосить по ньому...— Капітан Міхаліс похитав головою: — Хіба ж він був чоловіком? Куди там йому чинити опір! Мабуть, почав плакати, і його зарізали, як ягня на великдень...»

Коли він скручував цигарку і збирався припалити її від кременя рушниці, залунали сурми, почулися важкі повільні кроки. Капітан Міхаліс встав, прочинив ворота — чоловік двадцять нізамів з рушницями на плечах проходили дозором, а попереду йшов оповісник і кричав:

— Мир! Мир! Виходьте із своїх домівок, християни, мир! Мир!

— Тепер, коли порізали християн, езуїт-паша послав нізамів наводити порядок! — вилаявся, осатанівши, капітан Міхаліс. — Невже нема бога? А може, і він мусульманин? Та настане час — і ми надінемо на нього крітські шаровари, хоче він того чи ні!

Другого дня паша видав указ: «Що сталося, те сталося, так було визначено наперед, тепер — мир! Щоб і волосинка не впала ні в кого з голови! Розчинити фортечні ворота, жителі фортеці — християни — нехай повертаються з сіл, а селяни-мусульмани нехай ідуть собі в села. А ті, хто пішов у гори, нехай складуть зброю і беруться до своїх справ, ніхто і пальцем не зачепить їх, — султан милостивий і все простить. Мусульмани і християни, заради ж вашого добра, послухайте слів паші. Бо у мене на подвір'ї є платан, є віршовка і мило!»

Турки витерли ножі, порозсідалися, підгорнувши ноги, в кав'ярнях і, напівзаплющивши очі, курили наргіле та слухали, як пухленькі турченята жіночими голосами співали амане. Християни повиходили з домівок, підбрали порізаних, послали по Коліваса, привели його з сусіднього села, взяли лопати, і Мурдзуфлос, Каямбіс, Вендузос, Фуругатос та інші, дужчі й жалісливіші, заходились копати великі могили на кладовищі за Ханіотськими воротами, а інші — на подвір'ї сінайської церкви святого Матвія, біля Перволи.

Захеканий піп Маноліс, підтикавши рясу, збирав по п'ять мерців, похапцем казав благословення, проводжаючи їх на небо, а потім ішов до другої п'ятірки.

Три дні ховали чоловіки, три дні відмивали жінки пороги й кімнати від крові та нишком голосили, щоб не почули аги й не скипіли гнівом, бо в них у погляді і ході ще відчувався запал різанини.

На четвертий день капітан Міхаліс покликав до себе в кімнату сина.

— Трасакі, настав час іти звідси. Нехай паша каже, що хоче: він не тутешній — нічого не розуміє. Кріт, якщо він спалахує, не так-то легко загасити!.. Зрозумів?

— Зрозумів, тату: не так-то легко загасити.

— Отож завтра вранці ми, чоловіки, мусимо вивести з міста жінок і дітей. Я — попереду, ти — позаду, а посередині жінки... Зрозумів?

— І пістолі брати з собою?

— А то як же, без зброї? Підемо до діда. Іди до матері, скажи, щоб готувалась.

По обіді капітан Міхаліс сів на коня, виїхав з міста через Лазаретні ворота і добувся до вдовиної корчми. Там спішився, погукав веселу вдову. Вона вийшла, огрядна, похитуючи стегнами.

— Сьогодні я покину тут коня; нагодуй його гарненько, а завтра вранці забери. Та добудь мені трьох осликів.

— Ти йдеш у гори, капітане Міхаліс? — спитала вдова, повільно, визивно застібаючи блузку. — Хіба ж різанина не скінчилася?

— Вона тільки починається, — відповів він їй, не гаючись, заквапився пішки, щоб устигнути ввійти у місто до того, як зачиняться ворота.

Літо було в розпалі, дув гарячий південний вітер, вулицями здіймалася курява й сліпила очі. Капітан Міхаліс повернув обличчя праворуч, у бік моря, щоб трохи освіжитися. Владині виднівся пустельний острів Дія, висохлий, побурілий, трохи горбастий, як черепаха, що пливе по морю. Якось, затуживши, Міхаліс узяв човен, підняв вітрило і за кілька годин пристав у затоці Богоматері на випаленому острові. Припнувши човна, пішов берегом угору — спека нестерпна, каміння розпечене, повітря тремтить від жару. Над головою пролетіли дві чайки, потім спустились, пролетіли вдруге й злякано кигикнули. З-за скелі вискочили зайці, стали на задні лапи й з цікавістю дивилися на нього... Капітан Міхаліс піднявся на вершину, обдивився — безлюдно, весь острів — купа каміння, а довкола клекотить море, глибоке, сердите, сине. Повітря чисте, людське дихання не забруднило його.

«Отут мені б жити! — подумав він. — Серед оцього каміння! Мені обридла прісна вода, зелена травиця!»

Капітан Міхаліс наддав ходи, пройшов ворота, подався вуличками, — подекуди лежали непоховані трупи, — і незабаром опинився перед халупою Фуругатоса. Штовхнув двері, зайшов. Оглянувся — вбога хатина, порожньо.

— Гей, господарі!

З кутка почувся тонкий переляканий голосок, наче писнула пташка. Поволі з-під широкої накидки в напівтемряві забіліло перелякане безбороде обличчя Бертодулоса.

— Хто тут? Хто? — запитав він, нічого не бачачи від страху.

— Не бійся, кіре Бертодулос, це я.

Бертодулос упізнав капітана Міхаліса і заспокоївся.

— Вітаю тебе, найхоробріший! — вигукнув він і підніс руку, так неначе на ньому був його бриль.

— Ти хворий, кіре Бертодулос? У тебе ж зуб на зуб не попадає, тобі холодно?

— Ні, капітане, я боюсь.

— І тобі не соромно?

— Ні, капітане, не соромно.

Він загорнувся в накидку і сів, прихилившись до стіни.

— Святий Діонісію, куди я потрапив? — прошепотів він.— У лев'яче лігво! — І перехрестився.— Боже милостивий, як же це,— у мене не вміщується в голові,— як же це може одна людина взяти ножа й зарізати другу? Не розумію! Я ж і ягняти не можу зарізати! Та що там ягняти! Чи повіриш, капітане, коли огірок чищу, і то здригаюся!

— А де Фуругатос?

— Нехай господь пошле йому здоров'я, капітане. Що тобі сказати? У цієї людини — золоте серце. В розпалі різанини він прийшов і забрав мене з моєї комірчини. Від страху я не міг іти. Він узяв мене на руки, а гітару на плече, й отак ми пішли. А по дорозі які страшні турки перестріли нас, з якими вусиськами, з якими ножищами! Я закутав обличчя накидкою, щоб не бачити їх, і тоді тільки відчув себе спокійно. І кинув мене Фуругатос тільки тут, біля дверей. Побачивши мене з гітарою, розлючена дружина напустилася на нього: «Нас тут ось-ось поріжуть, а він з гітарами носить!» Його дружині здалось, що і я — не я, а гітара! Та господь пожалів мене: другого дня вона подалася на село, і ми залишилися самі.

В цей час прийшов Фуругатос.

— А, заходь, будь ласка, капітане Міхаліс, до моєї господи! Я знаю, навіщо тобі потрібний. Якраз іду від тебе. Коли?

— Завтра. Поклич також Вендузоса і Каямбіса. Війна — гої же бенкет, от я й запрошую вас усіх.

— Гаразд, капітане, а з оцим що? — спитав Фуругатос, показуючи на Бертодулоса.

Бертодулос слухав, витріщивши очі. Він розумів, що ці двоє критян розмовляють недомовками про рушниці, про гори... І зуби в нього знов почали цокотіти.

Капітан Міхаліс нахилився і глянув на цього добродушного дідка, що, закутавшись із головою, весь тремтів.

— Візьмемо його з собою,— сказав він.— На один рот більше, але нічого. Він же чужоземець.

Граф вистромив голову з накидки. Кілька волосинок, що лишилися у нього на голові, стояли дибки.

— В гори? З рушницями? — зарепетував він.

— Ні, з жінками й дітьми. Будеш розважати їх, щоб забували про горе,— сказав капітан Міхаліс і попрямував до воріт.— До зустрічі!

— А де ми зустрінемося, капітане?

— В Селені, що над Петрокефало, в кошарі старого Сіфакаса.

Він вийшов у вузький провулок.

З порожнім мідним глечиком, стомлений і в поганому настрої повертався додому Барбаянніс.

— Капітане, багато крові пролилося. Спинися, порадимось, як помститися за неї,— звернувся він до капітана Міхаліса, але той відсторонив його, бо не любив пришелепуватих і божевільних.

Біля будинку капітана Стефаніса зупинився. Чудакуватий власник корабля сидів сам на маленькому дивані і латав якусь одежину. Бувши старим парубком, він навчився робити всіляку жіночу роботу — шити, варити, прати, прибирати. Щодня драїв у своєму будиночку підлогу, немов то була палуба корабля, і наливав оливи в лампаду святого Миколая, хоч той і не спромігся допомогти йому у важку хвилину і підняти його «Дардану» з морського дна.

— Йому, бідоласі, так важко встигати на допомогу стільком кораблям, яким щохвилини загрожує небезпека в усіх морях! На здоров'я йому та олива, яку він випиває у мене! — казав капітан Стефаніс і щоранку доливав лампаду по самі вінця.

Тепер він відірвав погляд від шитва.

— А, заходь, заходь, капітане Міхаліс,— сказав Стефаніс і підвівся.— Яким це вітром занесло тебе до мене?

Капітан Міхаліс тільки глянув на нього у відповідь.

— Розумію,— сказав капітан Стефаніс,— ти готуєшся в похід і наймаєш загін... Та якщо я записаний у тебе, викресли мене.

— Але ж і твоя милість, мені здається, готується в похід, капітане Стефаніс! Тож ходімо зі мною!

— Кажу ж тобі, викресли. Не хочу я блукати по суходолу. Для нього, клятого, потрібні ноги, а мої не годяться. Поїду в Сірос, у Критський комітет, і візьму корабель.

Він повернувся до ікони:

— Чуєш, святий Миколаю? Не здумай знів підстроїти мені якусь капость, як того разу!

— Ну що ж, щасливої дороги, капітане Стефаніс. І якщо ми більше не побачимось, прости мене і нехай господь прости тебе!

Морський вовк засміявся:

— Те саме сказав мені позавчора і Поліксінгіс... Не помру я, тож не прощайся зі мною!

Його бистрі соколині очі хитро блиснули, він глянув на капітана Міхаліса, що рушив до дверей.

— До речі, капітане Міхаліс, випередив тебе Поліксінгіс! Він уже підняв прапор і сів у засідку під великим турецьким селом Кастелі, а з ним, кажуть, і його ханум.

Капітан Міхаліс зупинився. Обличчя в нього почервоніло, все довкола закрутилось. Він схопився за металеве кільце в дверях і мало не вирвав його. А потім так швидко вискочив з хати, наче на нього падала стеля, перестрибнув через сінешній поріг і вибіг на вулицю.

— Гей, капітане Вепр, як там мається Еміне? — глузуючи засміявся кривий Стефаніс і взявся за голку...

Другого дня вранці вирушили в дорогу. Попереду капітан Міхаліс із пістолями, глибоко засунутими за пояс, і кинджалами, в сукняній накидці. За ним — дружина з немовлям на руках; вона трималась гордо, сміливо; поруч — Риньо з клумаком найдорожчих суконь і материними золотими прикрасами. Останнім, випроставшись, щоб здаватися вищим, ішов Трасакі. Алі-ага з двома осликами вирушив уже давно і тепер, певно, дійшов до Трьох арок.

На воротах фортеці стояли на варті з рушницями на плечах люті й страшні нізами. Входила гомінка юрба селян, і склеписта галерея відлунювала голоси й ослячий крик. Капітан Міхаліс розгорнув широку барвисту хустку і, вдаючи, ніби витирається, затулив нею своє обличчя. Він прослизнув по під самою стіною у натовпі селян.

— Швидше проходите! — наказав Трасакі жінкам і, насвистуючи, з байдужим виглядом попрямував до виходу.

А надвечір вони вже входили до просторої садиби капітана Сіфакаса.

На подвір'ї метушилися внуки. Саме коли у Мегалокастро йшла різанина, вони збирали виноград і зсипали його в давильню. І тепер здоровенні чоловіки, сп'янілі від запаху сусла, давили виноград, і в кожного з них у бороді й в чуприні було повно ягід і виноградних гілочок.

— Здрастуйте, небожата! — гукнув Міхаліс, аж капітанша обернулась і здивовано глянула на чоловіка: щось занадто веселий голос у нього.

Спішилися посеред двору. Вийшов дід у білій, з довгими рукавами сорочці і, розкинувши старечі висохлі руки, запрошував:

— Заходьте, діти й онуки. Їжте, пийте, усе тут ваше!

— Передаю під твою опіку невістку і внуків,— сказав капітан Міхаліс,— а сам іду в гори.

— Що ж, з богом, Міхалісе! Ще з дитинства ти був відчайдушний, та, видно, й досі не порозумнішав.

— Порозумнішаю, коли визволиться Кріт.

— Тоді нехай він ніколи не визволиться! — пожартував дід.— Бо як порозумнішаєш, то живеш ти чи не живеш — однаково!

Отак жартуючи, розмовляли батько з сином, поки в домі накривали великий стіл. Заходили й виходили дідові невістки і внуки. Увесь перший поверх, кімнати на другому поверсі, всі тераси заповнив його рід: в ці тяжкі дні всі вони зійшлися з навколишніх сіл під гостинну дідову покрівлю. А з собою поприводили віслуків, мулів, волів, собак, овець, а тепер додалася ще й корова капітана Міхаліса.

Зачувши тупіт на вулиці, дід виходив на поріг і з обіймами приймав усіх — і синів, і внуків, і тварин.

Коли стало відомо, що приїхав капітан Міхаліс, захвилювалися всі навколишні села. Другого дня він верхи на коні об'їхав ті села, де був капітаном, і закликав їх до повстання.

— Багато крові пролилося, братове, в Мегалокастро! — виголошував він, стоячи на коні посеред села.— Занадто багато, і справа честі помститися за неї. Вперед же, всі до зброї!

Так він об'їхав села і піднявся на Селену. Перед батьковою кошарою вивісив свій прапор — чорне полотнище з червоними літерами: «Свобода або смерть!» Потім послав двох прудконогих молодців запалити вогнище на вершині гори і не слускатися доти, доки не побачать на сході і на заході вогнищ у відповідь,— сигналу, що заклик прийнято і передано далі.

Дізнався про приїзд дядька і Тодоріс. При зустрічі юнак поцілував дядька в руку.

— Радий тебе бачити, капітане Міхаліс,— сказав він і почервонів з радості.— Передаю тобі свій прапор і свій загін,— роби з ним, що хочеш.

— Ех, Тодорісе, хіба ж я не казав тобі сидіти і не рипатись? А ти, безвуса зеленъ, поквапився підняти голову! Опуститись?

свій прапор, склади його, сховай на грудях і розгорнеш тільки тоді, коли мене вб'ють.

Побачивши вогнища, дізнавшись про новини, в кошарі старого Сіфакаса зібралися капітани з усього Східного Криту. Капітан Міхаліс послав одного пішого до батька, щоб той дозволив зарізати кількох овець і нагодувати капітанів.

— Хай мої вівці пишаються, що їстимуть їх капітани,— відповів дід.— Та глядіть, не чіпайте великого чорного баранавожака; я тримаю його на свій похорон.

Велике свято першої пречистої. Слуги зарізали кілька овець і поки смажили їх на рожнах, капітани радились, посідавши в ряд на подвір'ї великої кошари. Сьогодні день був особливий, сам дід пішки піднявся в гори на цю велику раду.

Їх було чотирнадцять. У кожного — своя історія, писана й неписана. Про найстаріших, про їхні пістолі, хустки склалися пісні. Гарячий вітер, як вогняний вінок у святих мучеників на іконах, шурхотів круг їхніх сивих голів.

Три з них на цій раді — невмирущі! Їх посадили на довгій лаві, застеленій овечими шкурами, а праворуч і ліворуч на камінні посідали не менш достойні, тільки трохи молодші — по сімдесят років і менше.

На довгій лаві, посередині, — дід Сіфакас. Сторічний лев, борода закриває йому волохаті груди, ховаючи шрами від ран, що їх він дістав під час Великого повстання. Бровиська густі, стріхуваті, закривають очі. Щоб бачити, він підіймає їх руками. Навіть у глибокій старості щоки у нього червоні, а коли гнівався, кров пульсувала на скронях. Ще не повисихали у нього жили, кров вільно текла по них, напуваючи сторічне тіло. А воно аж тремтіло від спраги і пило жадібно, бо ще не наситилося вдосталь світом: вбирало його, слухало, бачило, вдихало і смакувало з такою ж жагою, як і в двадцять років. Люди йому тепер, на старості, здавалися такими маленькими, неначе метушилися десь у нього під ногами. А він, сповнений співчуття, клав свої руки їм на голови, підбадьорював. Він ніколи не прагнув, щоб проливалася людська кров. Та коли вибухала війна, очі в нього хмелілі; він забував, що турки — теж люди, і рука його не стомлювалася завдавати ударів.

Односельці милувалися Сіфакасом, пишалися, як багатолітнім дубом, і в неділю чи у велике свято приходили до нього посидіти в затінку. Тепер він був схожий на безсмертних давніх богів, і щоразу, коли мала відбутися рада старійшин, коли крїтяни радилися, як здобути свободу, його завжди запрошували, садовили посередині, а капітани, підводячись, щоб

сказати свою думку, звертали на нього погляд і починали промову.

І сьогодні дід сидів посередині. Праворуч від нього — такий же, міцний, як звір, капітан Мандакас, із короткою кучерявою бородою, міцними в'язами, обличчя посічене турецькими шаблями. У нього не було одного вуха — його відкусив у 1821 році турок. Не було й двох пальців на лівій руці — замолоду його вкусила отруйна змія, і Мандакас сам відрубав їх сокирою. Коли Кріт брався до зброї, Мандакас наосліп кидався у гущу, прикривши очі лівою рукою. До жінок він був палкий, та поки йшла війна, поки тримав у руках рушницю, він навіть до своєї жінки не хотів доторкнутися. Тільки здалеку дивився, як вона приносила йому їжу та патрони і кричав: «Не підходь, клята, йди собі, а то, не доведи господи, розпалиш мене. Поклади все на камені і йди собі!» Та коли вже кінчався похід, скільки було тих обіймів, які тільки знайомства не заводили, ідучи з одного села в друге, яких тільки бенкетів не справляли.

Та разом із старістю прийшла і неміч: суглоби понапухали, очі помутніли. Хоч на жінок він ще й досі задивлявся, облизуючись, але не підсипався вже до них. «Господи, як же споганіли в останні роки жінки!» — казав він, зітхаючи. Тепер у нього була єдина радість: коли скликалася рада капітанів, сидіти посередині, з срібними пістолями, з розстебнутими грудьми, щоб видно було шрами від ран.

Ліворуч від діда сидів капітан Кацірмас, пірат. Високий і сухий, як корабельна щогла, виголений, смаглявий, косоокий. У нього не було ні гордої дідової величності, ні молодецької відваги капітана Мандакаса. Потворний на вигляд, він передчасно постарів і ні в що більше не вірив, крім чоловічої сили. Поки був дужий, не ставив свічок ні богу, ні чорту. Тепер же, коли постарів і сили вичерпались, він не міг не те що вийти в море і протаранити який-небудь корабель, а й навіть вийти надвір без того, щоб у нього не заболіли нирки. Він спротивився сам собі і зачинився в батьківській сільській хаті, в якій уперше глянув на світ, і не показувався на люди, щоб у самотності й безнадії здохнути, як восьминіг. «Хто вже не має сили, не повинен жити, — казав він. — Життя — то штурм на суші чи на морі, і той, хто не може орудувати сокирою або командувати тими, хто орудує сокирою, нехай забирається геть!»

Прийшли, посідали в ряд на камінні й інші одинадцять капітанів. Це були ватажки десь сімдесяти років і молодші, всі різних вдач: одні стримані й небалакучі, інші — веселі жар-

туни, незграбні здоровані, дужі, як дракони, і прудкі, як казкові гноми. В своїх селах вони були господарями. Сиділи тут і пастухи — від них пахло потом, вівцями, чебрецем; ігумен з монастиря господа Ісуса Христа — блакитноокий, з бородою, наче річка; учитель з Ембаро — кривий, миршавий, важко було навіть помітити його. «Що воно за нещастя таке, — казали, — чого йому треба, оцьому кроликові на раді звірів?» Але бачили б ви його на війні — не повірили б своїм очам, чи почули б його на святах; коли він грав на лірі, і каміння, здавалось, оживало, щоб піти в танець! А коли він промовляв, ніхто не міг стриматися від думки: «Дай мені, боже, десять вух, щоб краще чути його!» Прийшов і капітан Поліксінгіс, благодущний, усміхнений, з срібними пістолями, з шовковою хусткою. Від нього пахло мускусом. Він сів навпроти капітана Міхаліса. Вони зустрілися поглядами, але й словом не перекинулися.

Хтось запропонував запросити на раду й Тітіроса, який теж став чоловіком, кинув к бісу науку, ходив по селах, щотижня виступав по церквах і розпалював вогонь у серцях... Але дід не погодився. «Нічого він не зробив за своє життя, самі слова, а звання капітана багато до чого зобов'язує, — сказав він. — Та й молодий ще!..»

Всі повернулися, глянули на найстаршого. Дід підвівся, простяг суху жилаву руку в білосніжному рукаві, і в похмурих горах залунав його урочистий голос:

— Радий вас бачити в моїх горах, капітани! Дві найважливіші справи є у крїтян, у них — суть усього нашого життя. Це — бог і рушниця. В ім'я бога і зброї я й відкриваю сьогоднішню раду. Ми знову будемо говорити про Крїт. Нехай же кожен встане і вільно висловить свою думку. Але перед тим нехай святий ігумен монастиря господа Ісуса Христа прочитає молитву.

Ігумен надів епітрахиль, підійшов до каменя, на якому стояла дощова вода, нахилився, вирвав з коренем жмуток чебрецю замість кропила і почав благословляти. Капітани поїдвалися, поскидали фески та хустки і стали слухати. Вони мало що розуміли з цих церковних слів — «господь», «перемога над варварами», «справедливість і милосердя»... Та й не треба їм було все те знати. І так вони бачили в кошарі капітана Сіфакаса свою матір-батьківщину, одягнену в чорне, босу, зголоднілу, всю в крові. Вона, здійнявши руки до неба, благала допомоги.

Капітани перехрестилися, посідали. Якийсь час ніхто нічого не міг сказати, бо в кожного до горла підкотився клубок,

і слова, сповнені гіркоти, не виходили з нього. Перший опанував себе дід.

— Капітане Мандакас, тобі немало довелося понюхати пороху, протягом більше ніж двох поколінь ти воював на суші, розум у тебе, хоч і був легковажний, на старість устоявся,— отже, говори ти, скажи нам свою думку.

— Нехай говорять молодші,— відповів Мандакас.

Тоді дід повернувся ліворуч:

— А твоя милість, капітане Кацірмас? Протягом більше ніж двох поколінь ти воював на морі, теж багато бачив і випив ківш лиха, і твоя думка має вагу, тож кажи ти.

— Що я можу сказати? — відповів він похмуро.— Той, хто не має сили, не має і своєї думки, нехай кажуть молодші.

— Що ж, нехай говорять молодші! — мовив дід і; склавши руки навхрест, приготувався слухати.

Підвівся ігумен. Він був низький на зріст, якийсь квадратний. Шоки, чоло, мозолясті руки, в'язи — все, що виднілося з-під одягу, було посічене шаблями і продірявлене кулями. Він повернувся і втупився поглядом у капітана Міхаліса.

— Капітане Міхаліс, мені здається, що перше слово належить твоїй милості. Ти врятувався від різанини і прийшов сюди, а прийшовши, скликав нас. То що ж маєш сказати нам?

Капітан Міхаліс підвівся. У нього кипіла кров, він сперся на ствол рушниці.

— Братове капітани, ви добре знаєте, що я не вмію гарно промовляти, а тому говоритиму сухо і рубатиму сокирою, ви вже мені вибачайте. Знову затягується зашморг, щоб задушити Кріг. Знову висадилися нізами і дервіші; турки розперезались і порізали наших братів у Мегалокастро. Ми ж не ягнята, кров убитих кличе до помсти. Повстаньте, капітани! Свобода або смерть! — Сказав і сів.

Захитали головами капітани, стало чути стриманий гомін. Підвівся дід Комбанарос, поважний старійшина, і гомін ущух. Розважливий, небалакучий, але слова його були вагомі, як добірне зерно. І коли він підводився на раді, запальні, гарячі голови хмурили брови, немов хто обливав їх холодною водою, а помірковані раділи.

— Або вбий короля, або не погрожуй йому! — крикнув він, суворо дивлячись на капітана Міхаліса.— Коли ж ми кінець кінцем порозумнішаємо? Скільки вже разів починали ми погрожувати, тільки не мали сили піти далі, під три чорти прогнати султана з Кріту. І ось тепер маєте, в якому ми стані! Отак зайде нам щось у голову — і знищуються дерева, виноградники, люди, а ми, капітани, беремо на свою совість від-

повідальність за тисячі душ. Та й тепер — чого ти добиваєшся, капітане Міхаліс? Знову потопити Кріт у крові? Ти ж розумна людина, і якщо таке говориш, значить, ти вже привіз на кораблях рушниці, протикорабельні гранати, борошно, шкіру, коней і кілька гармат, щоб штурмувати фортеці. Значить, ти вже з усіма домовився, і ми одним навальним ударом накинемоь на султана. А як же інакше! Отже, розкажи і нам про свою таємницю, капітане Міхаліс, щоб і в нас зраділо серце!

Всі обернулися до капітана Міхаліса, але він не встав, щоб дати відповідь, тільки взяв у рот вуса, і кусав його. Про яку таємницю балакає тут цей дід? Ніякої таємниці у нього нема, ні від кого не було у нього посланців. Він прийшов сам, а послав його Кріт, який ніколи не виходить у нього з голови зі своїми скаргами.

Тут підхопився з каменя вчитель з тонкими, як шнурочки, білястими вусами, низенький, блідий, міршавий, і язик у нього закрутився, як колесо в прядці.

— Дід Камбанарос хоче, щоб усе робилося тільки з гарантією — кораблі, продовольство, зброя, і щоб московит надіслав своє військо, і щоб у повстання втрутилася наша сердешна Мати¹ з трьома гвардійцями². Але де ти бачив, Камбанаросе, щоб робилася в світі яка-небудь справа з такою упевненістю? Коли це було, щоб розсудливість піднімала людей, змушувала їх кидати свої домівки і спокій, іти в гори, вимагаючи свободи? Саме в тому й полягає мужність: повстати, не будучи певним у перемозі! Душа в людини — не купець, капітане Камбанарос, вона — борець. І ми, крітяни, — борці, а не купці. Серце у крітянина — як той брандер, що нападає, стикаючись із ескадрою султана, і висаджує її в повітря! Отож уперед, в ім'я господа бога! — подаю і я свій голос разом з капітаном Міхалісом. До зброї, брати!.. Ось що хотілося мені сказати вам, капітани. Хто має вуха, хай почує мене!

— Благословляю тебе, вчителю! — прошепотів ігумен і протяг до нього висохлу руку. — Благословляю тебе! — сказав він голосно, щоб чули всі. — Душа людини не терези тримає, ні! Не терези вона тримає, а меч, — ти маєш рацію!

— «Краще година свободи, ніж сорок років рабства і ув'язнення!»³ — докинув слово і капітан Тріалоніс із Єрапетри.

¹ Мається на увазі Греція.

² Натяк на нечисленну армію Греції.

³ Слова з відомого «Военного гімна» Рігаса Федеоса — грецького поета кінця XVIII ст.

Це був невеличкий чоловічок із хвацькими вусами. Він дістав непогану освіту, знав напам'ять Рігаса Фереоса, і таких хоробрих, як він, не було в світі. Кажали, що він кидався в гущу турків з такою відчайдушністю, бо був сином перевертня і його не брала куля. Інші казали, що він не боявся смерті, бо мав шматочок святого дерева від хреста господнього. Проте багато хто здогадувався, що святим деревом було його серце.

Дід Камбанарос похитав своєю мудрою головою:

— Ліра Рігаса Фереоса занастить нас!

Збуджені виступами і контрвиступами, тепер посхоплювалися всі капітани і розмовляли та сперечалися по двоє, по троє. Розважливих було мало, більшість — відчайдушні, яким хотілося ще раз спробувати щастя. Капітан Кацірмас весь час спостерігав своїми хитрими косими очима за всім цим капітанським зборищем, що нуртувало на подвір'ї кошари і гуло, як море. Капітан Мандакас згадував свою молодість і зітхав: «Ех, вираховують, так наче в них у руках папір і ручка! Свого часу ми закликали: «Свобода або смерть!» — і розум у нас потьмарювався, ми кидалися на фортечні вали. Мінються люди, дрібніють, капітане Сіфака!» Але дід дивився співчутливими очима, як круг нього копошилась молодь, і посміхався. «Все гаразд, — думав він, — я вірю в них... Лягають у землю старі, підіймається молодь, — Кріт безсмертний...» Він підвівся.

— Ей, хлопці, це рада старійшин, а не єврейська синагога! — крикнув він. — Посідайте, щоб можна було прийти до якогось висновку! З одного боку капітан Камбанарос, з другого — капітан учитель. Ось два шляхи! Ми зішлися в цих горах, щоб обрати один з них. Отож — обирайте!

Підвівся капітан Поліксінгіс. Він підкрутив свій напахчений білявий вус, схилився, вітаючи трьох найстаріших. Сорочка у нього була розстебнута і на повній шиї вирізнявся червоний укус Еміне. Він повільно обвів поглядом усіх капітанів, на якусь мить затримався на схиленому похмурому обличчі капітана Міхаліса, що суворо дивився на нього спідлоба.

— Брати капітани, голови Східного Кріту! Той, хто підводиться, щоб сказати слово перед вами, повинен мати терези і виважувати свої слова. Я зважив свої слова, капітани, послухайте мене. Якщо ми ждатимемо, капітане Камбанарос, щоб прибули, як тобі хочеться, кораблі, ми ніколи не визволимось. І навіть не будемо достойними того, щоб визволитись, — нехай простить мене господь. З того, що я зрозумів за ті небагато років, відколи живу, — свобода — це не манна з неба, це фор-

теця, яку здобувають зі зброєю. Хто приймає свободу з чужих рук, той раб. І нехай ми поляжемо переможені,— знову піднімемось, і знову Кріт почне боротися й плакати! Сто, чи двісті, чи триста років — я не знаю, але колись,— не слухайте капітанів Камбараносів, іншого шляху немає,— колись, клянуся господом сонцем, що крутиться над нами, ми доб'ємося свободи!

Капітан Поліксінгіс скинув феску, і його білява голова немов диміла на сонці. Багато кого з капітанів промова капітана Поліксінгіса запалила, вони вигукнули: «Свобода або смерть!» — і схопились на ноги. Капітан Міхаліс підійшов до Поліксінгіса і, згнітивши серце, простяг йому руку.

— Капітане Поліксінгіс, якийсь диявол став поміж нами і хоче нас посварити,— сказав він.— Але Кріт у небезпеці, ось моя рука!

— Брате капітане Міхаліс! — відповів той.— Ось і моя рука, а диявол нехай іде до диявола! — І, сказавши це, засміявся. Та капітан Міхаліс уже шкодував за свої слова, він відійшов, і обличчя у нього спохмурніло.

Ще цілу годину тривала рада. Капітани обговорили все докладно: де, і як, і хто з ким з'єднається, щоб зайняти проходи, обложити турецькі села, укріпитися у високих монастирях.

Принесли вино. Капітани пролили кілька крапель на землю. Троє найстарших підвелися з довгої лави. Сонце ось-ось мало сісти — нарада скінчилася.

Капітани розійшлися по своїх володіннях і заходилися збирати загони. Старі й молоді знімали з торищ або викопували з землі зброю — старовинні рушниці, самопали, гвинтівки, що служили ще в 1821 році, чистили їх, зв'язували вірьовками, щоб часом не розпалися. А ті, що не мали нічого, нарубували палиці, сподіваючись у сутичці вбити якогось нізама і відібрати зброю.

На подвір'ях монастирів дівчата й жінки рвали старі рукописи й папери і набивали патрони; навчені ченці розтирали в ступках мазі й бальзами для ран; інші знімали з церковних бань свинець на кулі. Майстерня свободи Кріту працювала вдень і вночі. Серпневий місяць світив їм, а люте сонце трохи пом'якшало і ніжно пестило свій Кріт, що виростив уже пшеницю, ячмінь, кукурудзу, виноград, а тепер лежав і чекав на нові дощі. В небі з'явилися перші осінні хмари, білосніжні й пухнасті; подував легенький вітерець, і хмари розсіювались, а на їхньому місці виникали інші, то закриваючи, то розкриваючи лоно Кріту.

У бочках бродило виноградне сусло, і крітяни запитували одне одного: «А хто ж питиме це вино, хто міситиме хліб з нового урожаю, хто доживе, щоб святкувати різдво?»

Матері дивилися на своїх синів-соколів, жінки на чоловіків, сестри на братів і бачили у них за плечима смерть, та нічого не казали: знали — вони крітяни і для того народились, щоб померти за Кріт.

Вир підготовки до повстання захопив і Еміне. З непокритим обличчям, як майбутня християнка, вона теж допомагала жінкам набивати патрони на подвір'ї кастельської церкви. Вона набивала патрони, а думки її все снувались і снувались. Їй було байдуже і до Кріту, і до капітана Поліксінгіса, і до Христа, і до святих. Їй кортіло розшукати, знайти в горах несамовитого чоловіка, на якого вона полювала... Через кілька тижнів, чотирнадцятого вересня, вона мала вихреститись. Кіра Хрісанті Поліксінгопула, гладка, неповоротка, лишилася вдома у конаці Алі-бея, що його зайняв капітан Поліксінгіс, і готувала, прибирала, приводила жінок, а ті місили тісто, готуючись до великого дня, коли мусульманка стане християнкою.

Мали прийти і сім капітанів, щоб стати кумами, кожен з почтом найкращих молодців. Подейкували, що мав прийти й Тігірос і виголосити промову. Заворушилися і всі навколишні села — прийдуть, щоб на власні очі побачити, як вихрещується дружина Нурі-бея. Їм здавалося, що це добра прикмета: немов хрестилася вся Туреччина і кінчалися муки Кріту. Тому вони не давали навіть, щоб пушинка впала на Еміне, милувались її красою, лічили дні й ночі. А вона приймала все це з усмішкою. Та думки її блукали десь далеко і, як той самотній собака, полювали і гавкали десь у горах. Лише коли-не-коли, як тільки кіра Хрісанті, її своячка, посвящала її в нову віру, черкеска зривалася, сердилася і заперечувала.

Якось увечері богобоязлива стара діва розсілася на дивані, почала розповідати Еміне про життя й про чудеса святих, про пости, про сидіння в бруді, про муки й велике терпіння: їм дають ляпаса по одній щоці, а вони підставляють другу. «Але ж, любя кіро Хрісанті, хіба крітяни — не християни? — заперечувала їй новонавернена. — Чому ж тоді, коли султан дає їм ляпаса, вони чинять опір і кидаються, щоб видряпати йому очі?» — «То інша річ, дитино моя, — відповідала спантелчено кіра Хрісанті, — то інша річ. Те, про що говориш ти, — це вітчизна, а те, про що говорю я, — це віра, розумієш?» Черкеска нічого не розуміла, але й не журилась. «Я вихрещусь і викупаюся, але коли той, хто не подобається мені, простягне

до мене руку, видряпаю йому очі. І нехай тоді Христос робить зі мною, що хоче, як помру. А поки житиму, я не буду податливою!»

Отож сидить сьогодні ввечері Еміне біля вікна і виглядає свого любого з ради старійшин. Вона вимила голову, причесалась, підвела дугоподібні брови й чекала. Як би їй хотілось теж піти з ним, побачити отих чотирнадцять уславлених капітанів, як сидять вони в ряд під скелями, мов ті орли! Побачити й несамовитого, жорстокого капітана Міхаліса. Коли вона згадувала про нього, її груди обурено здіймалися. Але чому, господи, вона про нього думає, що вона в ньому бачить? Він же не людина, а звір, непокірний, негарний, він же не потрібен їй! Вона ненавиділа його, відрізала б, якби могла, йому обидві руки, щоб вся його сила вилилась на землю! Правильно зробила вона, що обрала капітана Поліксінгіса, такого лагідного, приємного, солодкомогового... І все-таки, як би побачити там, у горах, капітана Міхаліса, хоч на мить!

Так думала Еміне, спершись на підвіконня. Цього вечора її розкосі, підфарбовані очі були прикуті до порожевілої вершини Селени. Нурі-бея вона зовсім викинула зі своїх думок, наче він ніколи й не жив, наче він і не був прекрасним, як лев, наче вона ніколи не розкривала йому своїх обіймів. Проте вона ще пам'ятала старого пришелепуватого пашу, що купив її у батька,— батько з цього тільки й жив: плодив вродливих доньок, годував їх, викохував і продавав... А хіба ж вона не пам'ятала безвусого юнака, черкеса, що літньої ночі здивав її якимось на баштані над річкою і накинувся на неї серед високих соняшників! Їй здавалось, що він хотів її зарізати, тому збиралась чинити опір. Але ж він її не зарізав, після обіймів пом'якшав, схилився над нею і посміхнувся... «Як тебе звати?» — спитала вона. «Мене звати...» — він сказав своє ім'я, та хіба ж вона пам'ятає його? Всі ці чоловіки, та й багато інших, пройшли повз неї і зникли. Тепер настала черга капітана Поліксінгіса, він ще йде поруч неї, але — гай-гай! — вона вже почуває, як він віддаляється...

Кіра Хрісанті скінчила прибирати, підійшла і сіла поряд Еміне. Учора вона не встигла розповісти їй про життя святого Іоанна Калівітського. Зупинилась на тому місці, коли святий, знесилений молитвами і постом, повернувся після сорока років до батьківської оселі і постукав у двері... Відчинила йому мати, не впізнала, дала черствий шматок хліба. «Я не хочу хліба, сестро моя,— сказав він,— я хочу притулку в тебе на подвір'ї, щоб померти...»

Роздратована Еміне підвелася, походила по кімнаті. Вона думала про чоловіків, про їжу, про війну, а тут, на лобі, стара дівка сушить їй голову святими...

— Якщо ти віруєш у бога, засвіти лампу, а то я не витримаю! — сказала вона.

— Не засмучуйся, дитино моя, — відповіла кіра Хрісанті, де б він не був, прийде сюди. Хіба ж він може довго бути без тебе? Мені здається, я навіть чую, як ірже його кінь!

Кіра Хрісанті настільки почувала себе заодно з братом, немов вони й досі лежали, скрутившись клубочком, у лоні своєї матері, що вона дивилася на Еміне з якоюсь неспокійною любов'ю, мутними очима, як чоловік. Коли ж бачила, як брат бере Еміне до себе в кімнату і замикається, кіра Хрісанті, знесилена, щаслива, падала на ліжко.

Еміне, висунувшись з вікна, дослухалася. Вдруге почулося кінське іржання, але вже далі, тихіше. В селі посвітили лампи, хлопчак і собаки порозходилися по домівках, люди вечеряли. Грайлива, лукава вечірня зірка на якусь мить затрималась на вершині гори, глянула на Еміне, що сиділа біля вікна, і покотилася вниз.

Коли Еміне виглядала з вікна й зітхала, капітан Міхаліс саме спускався з гори, прямуючи до батька. Він послав уперед хороброго Тодоріса з прапором, і тепер ішов, розмовляючи сам із собою. Сьогодні бачив капітана Поліксінгіса, відчув проклятий турецький запах мускусу, помітив червоний укус на шиї — і скипів. «Будь вона проклята, змія, будь вона тричі проклята! Доки вона жива, я буду безчесним!..»

Не пройшло повз його увагу і те, як жених на раді запрошував капітанів у куми, зрозумів, що той підходив, щоб запросити і його, але, помітивши суворий погляд, сторопів, і мовчки, наче проковтнув язика, відійшов.

— Я не можу більше витримувати цього! — вголос крикнув капітан Міхаліс. — Такому життю треба покласти край!

І, торкнувши шпорами коня, зник у темряві.

Капітан Поліксінгіс, Еміне та кіра Хрісанті ще сиділи, підгорнувши ноги, за низеньким круглим столом і вечеряли, коли грюкнули двері й увійшов Тітірос. Капітан Поліксінгіс завмер від несподіванки.

Відтоді, як померли наглою смертю його небіж і небога, він більше не бачив учителя. Спершу думав, що той отруїв Д'ямандіса з ревнощів, та скоро викинув цю думку з голови: не

може бути, щоб це ягня боже могло заподіяти смерть. Тому він усе звернув на долю — так, мовляв, судилося, і перестав підозрювати вчителя. А коли останнім часом почув, що той, мов апостол, ходить із села в село, виголошує промови і запалює в серцях вогонь, він про все забув і тепер радий був бачити його в своєму домі.

— А, заходь, заходь, учителю,— сказав він, даючи Тітіросу місце поруч себе.

Вчитель весело привітався, сів, і світло лампи впало йому на обличчя. Капітан Поліксінгіс глянув на нього і здригнувся: це ж зовсім не Тітірос — піввершка заввишки, окуляри з ланцюжком, штанці, горб! Перед ним сиділа інша людина!

Тітірос і справді став іншою людиною. Від того дня, як убив свого шуряка, він зовсім перемінився: посмілювався, зрозумів, що секрет мужності не в тому, щоб мати велике і дуже тіло, а в тому, щоб у серці була відвага. Гедзь, що відважився на пасти, може перемогти нерішучого вола. В серці — ось де захована мужність, а не в тілі! Відтоді, як Тітірос зрозумів це, він став іншим. Поволі, разом з серцем, міцніло і його тіло: він уже не задихався, йдучи на гору, не горбився, їв з апетитом, пив вино, і щоки в нього стали рожевими. І що найнесподіваніше — у нього з'явився потяг до жінок, вони почали йому подобатись...

— Дізнався, що ти теж воюєш, учителю! — сказав капітан Поліксінгіс і налив йому чарку. — Твоя мудрість — теж капітан з прапором, на якому вишито абетку.

— Здається, я також скоро візьмусь до зброї,— відповів, осміхаючись, учитель.

Підперши рукою щоку, Еміне дивилась на нього. «Невже оцей вчитель — брат капітана Міхаліса?..» — думала вона, намагаючись знайти у нього на обличчі злі, жорстокі риси...

Кіра Хрісанті встала і вийшла до сусідньої кімнати. Вона не могла бачити Тітіроса — два покійники немов підвелися з могили і полягали перед нею на столі.

— Зроби мені ласку, вчителю, прийди на здвиження на христини. Еміне вихреститься і стане Єленою. Того ж вечора і весілля.

— А я саме того й прийшов до тебе, капітане. Сьогодні, перекопуючи лан за Кастелі, старий Маруляс надібав величезну череп'яну посудину. Тож попросив мене подивитися на неї, бо, каже, вона старовинна. Воно й справді, один господь знає, скільки тисяч років тій посудині. Зовні розмальована — чи то колосками, чи то восьминогами, не розбереш. А все-

редині, на денці, старий Маруляс знайшов жменю єгипетських бобів, скам'янілих від часу... Певно, ще з Міноської¹ ери!

— Навіщо вона нам? — спитав капітан Поліксінгіс. — Не розумію!

— Не розумієш, капітане? Купіль! Сільський піп не знає, як йому бути з новонаверненою, — в церковній купелі вона ж не поміститься! І ось господь дістав з-під землі оцю здоровенну посудину. Це — гарний знак, капітане.

Тітірос підвівся. Він поспішав — одна кума вже накрила стіл і чекала його.

Капітан Поліксінгіс засміявся:

— Ну та й розум же в тебе, вчителю! Гострий, як бритва! Що скажеш, Еміне?

Та Еміне мовчала. Вона дивилася на вчителя, а душа її відірвалася від тіла і літала десь далеко від Христа і купелі...

Кума й справді приготувала вечерю Тітіросу, накрила стіл, налила й пляшку вина і чекала на кума. То була огрядна, з крупними білими зубами і густими чорними вусиками жінка: її широке обличчя було подзьобане віспою, і саме це й спокусило вчителя... Воно й справді, дивний цей світ: якби кума не була спотворена віспою, вона не запалила б вогонь у нього в крові, і вчитель ще довго боявся б жіночих обіймів...

На сільському майдані, під трьома величними сріблястими тополями, збирався натовп. Розчинялися двері в хатах, виходили босі селяни. Перед натовпом стояв задиханий чернець з голими грудьми, з ніг у нього точилася кров.

— Брати! Мене прислали отці монастиря господа Ісуса Христа! — вигукнув він. — З Мегалокастро вирушив ага Хасан-бей і повіз за собою численне військо нізамів і місцевих турків. Вони оточили монастир! На допомогу! До зброї, брати! Де капітан?

Але капітан ще був в обіймах черкески. Почувши гомін, він схопився. Вдягнувся, взяв черевики, засунув за пояс пістолі, прибігши на майдан, схопив переляканого ченця за руку.

— Не галасуй! Не лякай людей! — І забрав його до себе додому. Там дав йому поїсти й випити, чернець отямився.

— А тепер кажи до пуття! Та не скигли мені! Це ж турки, дідько б їх ухопив!

---

¹ Мінос — у грецькій міфології — син Зевса, цар острова Крит.

Зайнявся ранок, яскраво спалахнули вершини гір, проміння розлилося на плоскогір'ях, потім спустилося гірськими схилами, затопило поля і заіскрилося на темно-синьому морі. Засяяв змучений Кріт. Сонце освітило палаючі оселі, жінок, що рвали на собі волосся, посиротілих дітей, що блукали в горах, босі й голодні. І чоловіків, свавільних, нескорених, які підіймалися на хребти й гірські вершини, щоб піднести аршин тканини з вишитим гаслом і йти війною на ворогів. Без хліба, без патронів, з самою тільки жалюгідною рушницею. Скільки вже віків зносять вони до бога руки і кличуть на допомогу! І коли це було, щоб господь зглянувся, щоб почув їх? Небо стало глухим, бог перемінив віру, через те крітiani й беруться за рушницю.

Перші сонячні промені застали капітана Поліксінгіса на підвір'ї того дому, звідки він готувався вирушити в похід. Він споряджав коня. А вчора увечері послав гінця до капітана Міхаліса з такою новиною: турки оточили славнозвісний монастир, тому нехай бере своє військо і вирушає в дорогу. Свобода або смерть! Словам і радам настав кінець, на черзі справжня мова Кріту — рушниця.

«Капітан Міхаліс! Під три чорти наші дрібні сварки і незгоди, що розділяли нас! — так написав він йому. — Якось запитали лева: «Кого ти найдужче боїшся — слона, тигра чи буйвола?» — «Нікого, тільки нужі боюся», — відповів він. Отак і нас, капітане Міхаліс, нужна заїдала, а ми її звали то радістю, то нудьгою, а то завжди була нужна. Та тепер прийшов їй кінець, нехай іде вона до дідька! Кріт нас кличе, подамо ж один одному руку, брате!»

Вийшла Еміне, сперлась об одвірок і втупилась очима в чоловіка. Вони були у неї підведені синцями, а губи покусані. Капітан повернув голову і глянув на Еміне, та у нього у вухах дзвеніли горді слова, що їх він написав капітанові Міхалісу, і обличчя його залишилось суворим.

— Про що ти замислився? — спитала розгнівана черкеска. — Я стою перед тобою, а ти навіть не помічаєш мене!

Капітан саме приладнував до сідла речовий мішок. Одну половину мішка він набив патронами, полотном і бальзамом для ран, а в другу поклав хлібину, сир і флягу з вином. Що сказати жінці, яка стояла на дверях і дивилася, як він збирається на війну? Вчора, написавши ті слова своєму суворому товаришеві, він зрозумів, як ніколи раніше в своєму житті, обов'язок чоловіка.

— У мене є таємниця,— сказала черкеска. Вона переступила поріг і підійшла до капітана. Погладила шию коня, схилила голову, і її волосся розсипалося, мов кінська грива, огорнуло шию і мало не торкнулося землі. У дворі розлилися пахощі.

— Таємниця? — перепитав він, і його руки застигли.

— Еге ж, і я тобі розповім про неї, щоб ти потім не нарікав, що я приховала її від тебе. Часто я одержую повідомлення з Мегалокастро — аги, родичі Нурі-бея, нахваляються прийти котроїсь ночі з нізамами, напасти на Кастелі і полонити мене. А якщо я вихрещусь, вони мене заріжуть. Отож їдь до монастиря господа Ісуса Христа, але не забувай і про свою дружину, капітане Поліксінгісі!

Якусь хвилину капітан мовчав. По всьому селу здіймався гамір, жінки прощалися з чоловіками, тужили матері. Чоловіки теж прощалися зі своїми. «Бувайте здорові, жіночки!» — і збиралися на майдані під трьома тополями, під прапором капітана Поліксінгісі.

— Не забувай і про мене,— повторила черкеска, дивлячись на мовчазного чоловіка.— Жінка — теж фортеця, її теж завойовують!

— Знаю,— відповів нарешті чоловік,— бувай здорова!

Він пригорнув її до грудей, відчув її пружні перса, і в голові у нього потуманилося. Нехай весь світ загине, аби тільки оце тріпотливе тіло ніколи не вислизало з його обіймів! Еміне заплющила очі, стала навшпиньки, знайшла його вуста. Ослабли коліна в чоловіка, його душа сповнилася солодкого забуття.

Заіржав кінь. Капітан легенько відштовхнув дружину, відступив і став біля порога. Потім схопився за гриву коня й одним стрибком опинився в сідлі.

— Живи здорова! — сказав він, не повертаючи голови, проїхав ворота і помчав до майдану, де вже збирався люд.

Того ж дня, рано-пораненьку, на великому дідовому подвір'ї в Петрокефало капітан Міхаліс, оточений своїми молодцями, передавав до рук Тодоріса прапор: чорне полотнище з червоними літерами. Поруч, озброєні, стояли двоє його давніх друзів по гулянках — Каямбіс і Фурогатос. Вендузос пішов влаштовувати свою сім'ю, а Бертодулос сховався десь позаду жінок, загорнувся в накидку. Він тремтів від ранкового холоду, дивився на все виряченими очима і думав: «Що за звірі оці люди, куди вони збираються, чому йдуть так рано, в такий холод?»

Капітан Міхаліс обернувся до дружини, яка мовчки стояла на порозі, схрестивши руки:

— Бувай здорова, жінко!

— З богом, капітане Міхаліс! — тихо відповіла вона. — Нехай господь порятує вас, молодці, — додала, жалібним поглядом дивлячись на капітанових дітей.

Вийшов дід. В промінні ранкового сонця його борода порожвіла.

→ Прийміть і моє благословення, діти! — промовив він, підносячи важке ручисько. — Господи благослови! За Кріт ви боретесь, хлоп'ята, то не жарт! Щасливий той, хто голову свою покладе за нього!

Він помовчав, а трохи згодом додав:

— Клянуся сьогоднішнім днем, сам не знаю чому, але краще життя віддати за нього, ніж жити для нього!

— Оце й є любов! — зауважив Каямбіс.

Сміливці зареготали, аж здригнувся двір. Трасакі почув галас, здогадався, що це батько йде на війну, схопився з ліжка і став на порозі, закутаний у червону ковдру. Батько, помітивши сина, що ще не зовсім прочунав і стояв між дідом і матір'ю, усміхнувся.

— До побачення, Трасакі, швидше рости! — гукнув він і скочив у сідло. Перехрестився. — З богом!

Прапорносець рушив попереду: село поступово спорожніло, в ньому не залишилось жодного озброєного чоловіка.

Славетний монастир господа Ісуса Христа був збудований за давніх часів, ще до венеціанців, до підкорення Царгорода, коли на Заході і Сході правили візантійські імператори.

Кажуть, ніби його збудував сам імператор Никифор, людина великої, нерозважної душі. Він підкорив півсвіту, прибув на Кріт, винищив сарацинів, спустив півмісяць і повісив над спаленими селами і спустошеними фортецями залитий кров'ю свій прапор. Одного разу, розповідають, їхав він увечері через цю ущелину, захотів спати і ліг перепочити, бо завтра, тільки на світ благословиться, йому треба було рушати в дорогу до Хандокаси — так звали тоді Мегалокастро. І коли він спав під лимонним деревом, — а був саме травень, на небі плив кругловидий місяць, ніч повнилася солов'їним співом, — йому приснився Ісус Христос. Він, босий, стомлений далекою довгою дорогою, спинився під лимонним деревом, не помітивши Никифора, зітхнув, ліг на землю, поклав собі під голову камінь і сказав: «Стомився я...» А потім згорнув руки, заплющив очі й заснув.

Цілісіньку ніч імператор почував якусь невимовну радість, безмежне щастя. І причиною тому був не місяць, не солов'ї, не сон: імператор був у раю.

Прокинувся Никифор рано-вранці. «Це дерево — свяченне, під ним спав Христос!» — сказав він і звелів обгородити його і поставити тут монастир. Отак, за переказами, був споруджений на цьому місці монастир господа Ісуса Христа.

Померли візантійські імператори, турки захопили Царгород, венеціанці окупували Крит, згодом прийшли сюди агаряни. Монастир господа Ісуса Христа зруйнували, потім відбудовували, знов руйнували, а тепер в оточеному турками монастирі сумовито лунали дзвони й розносили звістку: «Всі віруючі, поспішайте на допомогу! Турки оточили монастир господа Ісуса Христа!»

Ігумен озброювався в самій церкві, ченці діставали з-під зівтаря рушниці. Ігумен став навколішки перед великою іконою Христа на іконостасі.

— Господи Ісусе Христе! — крикнув він так, щоб усі чули. — Прости мене, прости гріх мій — я винен! Я винен! А тепер поприходили оті собаки, щоб помститися!

І справді, тут його провина була. Першого вересня, на Новий рік, ігумен повертався з Мегалокастро в монастир. Він їздив вклонитися митрополиту, покласти до його ніг подарунки від монастиря і просити його взяти монастир під свій захист. Просив умовити пашу, щоб той не дозволяв туркам брати монастир приступом. Бо скільки ж можна його палити? Годі вже! «Постарів я, владико, рани дошкуляють, стомився я, не можу більше захищати його!» — «Хоч як би постарів господь, але ж сили у нього вистачить!» — відповів, осміхаючись, митрополит. — Іди з моїм благословенням і будь спокійний!»

Ігумен став до митрополита під благословення і пішов геть. Виїхав на ситому мулі через Лазаретні ворота, дивився на сонце, яке підбивалося, на гори, що височіли вдалині й відливали голубизною, на зжаті лани довкола, на виноградники, з яких було вже зібрано урожай, на рясні оливкові дерева, на море, і серце його раділо.

— Та й гарний же цей тлінний світ! — прошепотів він. — Красень наш Крит, який красень!

Іхав він берегом, підминув містечко Русес із червоними землями, зупинився в заїзді, випив чарку ракі й рушив далі. Тепер він наближався до Лихої гори; мул обережно йшов вузькою стежкою над проваллям. Повівав легкий вітерець, ігумен споглядав море, що починало темнішати. Перехрестився, на серці стало легко, і він прошепотів удруге:

— Ну й гарний же цей тлінний світ, красень Кріт...

Та не встиг він скінчити своєї думки, як на нього з-за скелі накинулося троє турків з ножами. Вони влаштували засідку, поклявшись убити його. Багато ще жило старих жінок, що їх зробив удовицями цей чернець під час повстання в 1866 році. І ці троє поклялися знищити убивцю їхніх батьків.

Мул злякався і мало не скинув ігумена в провалля. Та ігумен, забувши про старість, про численні рани, як дикий кіт, стрибнув з мула.

— Іменем Ісуса Христа! — крикнув він і витяг ніж.

В скаженій люті над прірвою зіткнулося четверо. Приземкуватий, широкоплечий, рухливий з міцними кістками ігумен то підіймав, то опускав руку і бив з усієї сили. Заграла в ньому кров, вернулась молодість, прокинулись інстинкти прадідів, які воювали з турками й загинули в боях,— і йому здавалося, що він був не сам, а всі крітяни з ним; в своїх руках, ногах він відчував якусь дивну силу, темну, непереможну.

Довго билися вони, падали на каміння, впиралися в скелі, підводилися, переходили з місця на місце, то ступаючи повільно, то кружляючи, наче в танку, сплівшись у клубок, наче потвора з вісьмома ногами, чотирма головами, бородами й чубами. Важко дихаючи, вони тупцяли отак і бруднили скелі кров'ю, що текла з їхніх ран, ревіли з піною в роті.

«Гяур! Падлюка! Вбивця!» — гарчали три паші, намагаючись вирізати в ігумена природження. А той, приказуючи: «Іменем господа Христа!» — лупив їх кулаком, аж зуби летіли на каміння.

Уже смеркло, потемніло море, замиготіли на небі зорі — яскраві, колючі. На скелі сів нічний птах, втупився в чотирьох волохатих чоловіків, які тупцяли, намагаючись убити один одного, й пугикав.

— Іменем господа Христа! — вигукнув ще раз ігумен.

Він притиснувся до скелі, відчепив якимось від себе шість рук і щосили штовхнув головою, грудьми й руками трьох сплетених між собою турків. І коли вони спинились, похитуючись край прірви, ігумен, зібравшись на силі, дав їм ще дужчого штурхана. Ті, розкинувши руки, скрикнули й полетіли зі скелі на скелю, а звідти в море.

Ігумен сперся на стрімчак і перехрестився. Кров юшила у нього з голови і з грудей; він порвав рясу, перев'язав рани, покликав мула, що відбіг за скелю й чекав.

— Дай мені, господи Ісусе Христе, сили добратися до монастиря,— простогнав він,— а там учини, як твоя воля.

І, зціпивши від болю зуби, сів у сідло.

— Бог милостивий! — прошепотів він і рушив до монастиря.

На другий день, дізнавшись про новий відчайдушний вчинок ігумена, загуло все Мегалокастро. Вдруге пригнічені горем старі матері заголосили, поплентались до суворого узбережжя, а за ними посунули всі турки, знайшли останки й поховали їх там же, в піску. Турки встромили ножі в могилу й поклялися принести попіл з проклятого монастиря й розкидати над могилою. І ось одного ранку ущелина господа Ісуса Христа зачервоніла турецькими фесками.

Сонце кинуло проміння на Лазаретні ворота. Вони розчинилися, і через них ринули нові ватаги; одні — до оточеного монастиря, інші — до Кастелі, великого турецького села, яким заволоділи гяури. Розлючені небожі, двоюрідні брати й друзі Нурі-бея на чолі зі скаженим муедзином ішли попереду, пішки. Крізь зачинені вікна християни спостерігали, як вони проходили рано-вранці з пістолями й кинджалами за поясами, лаялись і встромляли ножі в двері грецьких будинків.

Передчасно прокинувшись, босі Бідолашки стежили крізь дірки за рухом у турецьких кварталах, і їм було видно, як розчинилися зелені ворота і з них висипалося Нурі-беєве кодло. Бідолашки чули-погрози й зрозуміли все.

— Вони йдуть захопити оту сучку Еміне, перше ніж вона вихреститься, — сказала Аглая.

— Або вбити капітана Поліксінгіса, що викрав її, — зауважила з неприхованою злобою Фросіні.

Третя, що стояла посередині, мовчала й зітхала: «Ех, коли б я була Еміне, — думалося їй, — коли б я була Еміне, щоб мені заздрили і турки, й християни!» Та нагорі почувся кашель кіра Арістотеліса, що прокинувся. Тому сестри попідбирали свої нічні сорочки і побігли готувати йому одна теплу водичку для вмивання, друга — білизну, а третя — каву з ложечкою мускатного цукру...

В той самий час, під тим же сонцем, по той бік моря прокидалися Афіни. Сонячне сяйво спускалося з колон Парфенона і поволі затоплювало лани, серед яких розкинулась напівсонна, повита ранковим серпанком, уславлена своїм розумом і красою столиця. Вона ліниво потяглася, трохи підвелась і позіхнула, та сонце засліпило її, розбуркало, і вона заговорила мовою молочників, продавців газет, овочів і фруктів.

У віддалених провулках із звільнених для них шкіл, складів і підвалів мовчки виходили біженці-крітяни; вони не склепляли очей. Тут же були й жінки в хустках. Вони, теж мовчали. Тримуючи в руках бляшанки й каструлі, прямували в двір,

у розчинені двері, і годинами чекали, поки надійде їхня черга дістати дві ложки нізчимного супу. Потім повертались до гурту. Спершу вони соромились, бо не звикли простягати руку, та голод — жажлива потвора, тож потроху звикали.

Лихом пририта мати Греція відривала від свого рота шматок хліба і давала його голодному Кріту. Скупі господарі розкривали гаманці, женихи прощалися з нареченими, попи зводили руки до бога, і з затаєних берегів прямували на Кріт баркаси, навантажені протикорабельними гранатами, продовольством і гвардійцями.

А десь на багатому острові Сіросі, де стояла сила-силенна кораблів, походжав, накульгуючи, по завулках капітан Стефаніс, простягав руку і просив допомоги.

— На невеличкий пароплав, християни, на невеличкий пароплав для Кріту!

Того самого дня, коли двоє його друзів прямували до монастиря господа Ісуса Христа, капітан Стефаніс, якому мешканці Сіросу довіряли, зійшов на пароплав, навантажений борошном, шкірою і протикорабельними гранатами. Дув попутний вітрець, надимав вітрила і гнав судно до берегів Кріту. Капітан Стефаніс перехрестився, вийняв ікону святого Миколая, поставив її на носі пароплава, нахилився й поцілував.

— Будь обережний, святий Миколаю,— сказав він йому тихо,— я поклав тебе на самому носі, тож дивися пильно, щоб потім не сказав, що лежав десь усередині і нічого не бачив!

А моряцький святий з невеличкою бородою дивився на капітана і мовчав. У поїдених морською водою руках він тримав цяцьку — невеличкий корабель з людьми — і всміхався.

У небі з південного боку з'явилася, немов густий димок, хмарка. Вона все збільшувалась, розросталася. За першою хмаркою потяглися нові густі кучугури хмар; теплий вологий вітер гнався за ними, як вівчар за отарою. До полудня затягло все небо, почали падати перші теплі осінні краплини, які десь там, удалині, напували землю. Над морем сяйнула блискавка.

Капітан Стефаніс звернув на південь свої маленькі, сповнені іскор очиці й осміхнувся.

— Пошли, південний вітре, багатий на воду, густі хмари! Нехай небо сповниться водою і зливою, кине її на море, щоб не видно було ні сонця, ні місяця. Пошли темінь непроглядну, щоб можна було непомітно причалити й швиденько розвантажити придане Кріту!..

Підіймаючись на гору, Вендузос почув грім і підвів голову: чорне-печорне небо звисало над ним, аж йому страшно стало.

— Постривай, небо,— прошепотів він,— поки я дійду до хати кума Йоргароса, а потім роби собі, що хочеш.

Він прискорив ходу, щоб швидше дістатись до гірського села Анополі і попросити в кума згоди на те, щоб пересиділи під його дахом дружина і дві доньки, доки втихомириться Кріт.

Коли він нарешті дійшов, кругом було так темно, що хоч в око стрель. Постукав у двері — мовчання. Постукав ще раз. Вийшов кум з почервонілими очима, розпатланий, блідий, але чому — Вендузосові було невтямки.

— Доброго здоров'я, куме Йоргарос,— привітався він.— Чи не можна в тебе переночувати?

— Хоч і нема місця, але заходь, будь ласка,— відповів кум.

Вендузос увійшов до хати: господиня чомусь не вийшла до нього, тільки чути було тихі голоси та якесь бурмотіння в кімнаті нагорі. Та незабаром усе стихло.

— Де ж це кума? — спитав Вендузос.

— Пробач їй, куме Вендузос, але вона стомилася останніми днями й захворіла; передає тобі привіт і вельми рада твоєму приїздові.

Кум накрив стіл, приніс їжу, вино, засвітив і другий каганець.

— Пробач мені, куме, вбога моя страва, але ж звідки мені було знати, що ти завітаєш до мене сьогодні? Та завтра, якщо бог дасть, заріжу для тебе півня.

Знялася буря, рясний дощ тарабанив у двері й по даху. Під хатою шурхотіли гілки старої смоковниці.

— Завтра вранці я піду від тебе, куме, якщо господь благословить,— відповів Вендузос.— Дав слово капітанові Міхалісу, тож соромно порушити його, та й боюся до того ж. А до тебе, куме Йоргарос, прийшов в одній справі.

— Все, що тільки зможу, зроблю для тебе,— відповів Йоргарос і похнюпив голову.

— Чи не знайдеться у тебе зайвої кімнати для моєї сім'ї, поки скінчиться війна?

Йоргарос, наче в нього застряло щось в горлі, ковтнув вина.

— Саме звільнилась одна кімната,— сказав він і опустил очі,— звільнилась одна кімната, бери її, куме Вендузос.

Він підвівся, вийшов надвір і за якусь хвилину повернувся мокрий до рубця.

— Слава тобі господи, дощ іде, зволожиться земля, тож і орати можна буде,— зауважив він, прибрав на столі й постелив кумові на дивані.

— Спи, куме, ти ж із дороги...

Другого дня вранці Йоргарос приніс йому кухоль молока, ячних сухарів і шмат бринзи. Небо вилило всі запаси води, надворі випогодилося. Півні повилітали на дахи і заходилися кукурікати.

— Бувай здоровий, куме,— прощався Вендузос.— І чим тільки віддячу тобі за все те добро, що ти зробив для мене! Один господь спроможний відплатити тобі!

— Всевишній добре віддячує за все, тож не журися, куме Вендузос. Іди з богом. Нехай тобі щастить!

Світало. Блискотіло обмите дощем каміння, краплини мінілись на деревах: задоволений Вендузос, насвистуючи, спускався з гори. Він знайшов притулок для своєї сім'ї, його перестали мучити думки, тож тепер поспішав до капітана Міхаліса, Каямбіса і Фуругатоса.

На околиці села з однієї халупи вийшов дід. Вендузос упізнав його: то був дід Захар'яс, Йоргаросів дядько. Був він людиною тямущою, прищеплював дерева, лікував людей, а щосуботи по обіді діставав череп'яне горнятко й мило, сідав на лаві під церквою й стриг та голів чоловіків; тримав при собі торбинку й кидав туди хліб, овочі й ізюм. Брав з собою і дві літрові пляшки: одну — на вино, а другу — на олію. Коли ж закінчував роботу, збирав на купу волосся й палив його, від чого розходився сморід на все село.

— Здорові були, дядьку Захар'ясі! — привітався Вендузос і став.

— Доброго здоров'я, кіре лірник,— відповів дід.— Ну, що воно діється в світі, синку? До чого це дійде?

— Краще не питайте, дядечку. Під три чорти котиться все!

— А в тебе ж як?

— Та як же? Що в людей, те й у мене. Вчора ввечері навідався до кума Йоргароса, погомоніли трохи, та оце і йду собі! Дід підняв руки до неба.

— До Йоргароса, кажеш? — прошепотів він.— До Йоргароса? Нехай господь милує! Адже вчора увечері він попереджав, бідолаха, щоб ніхто не приходив до нього на оплакування.

— Та що ви, дядьку, торочите? Яке оплакування?

— Хіба ти нічого не знаєш?

— Ні!

— Його ж син загинув учора вранці, убили його. Отож тіло занесли до хати й плакали над ним. Невже ти не здогадався?

Вендузос закрив обличчя долонями, не сказавши й слова.
— Не плач, Вендузосе,— заспокоїв старий.— Далєбі, всі по-
мремо! Иди з богом!

Цїєї ночі дощ ішов і над монастирем господа Ісуса Христа. Посвіжіли обличчя у ченців, які ось уже три дні і три ночі, стоячи навколішки перед бійницями, не спали, билися з турками. Було їх усього тридцять двоє та ще двадцять чоловік із навколишніх сіл, що в хвилини наглої небезпеки посоромилися залишити монастир і втекти. Тільки-но вони зачули сумовиті дзвони, як узяли свої сім'ї, вибралися на високу, самою природою захищену гору, в печеру, а самі, за власним бажанням, зачинилися у монастирі, взявши з собою й харчі—овечку чи козу й торбу з ячними сухарями, ладні померти там.

Наближався полудень, коли на горі з'явився капітан Поліксінгіс із своїми молодцями й став дивитися вниз, в ущелину, на монастир. Здалеку він чув рушничні постріли, турецькі сурми й зойки помираючих та крики нападників. А над головою у нього курилося небо, хмари сунули на північ. Повстанці бігли на край прірви, щоб зробити кілька пострілів, повернути увагу обложених і тим підбадьорити братів.

— Здрастуйте, брати! — вигукнув капітан Поліксінгіс, звертаючись до товаришів.— Шліть братам привіт, тільки так, щоб кулі даремно не пропадали! Бийти просто в турків!

І вказав на густо розсипані, немов червоні маки, фески. П'ятдесят куль засвистіли туркам у потилицю. Одні влучили в камінь і сплющилися, інші жадібно вп'ялися ворогам у тіло. Близько двадцяти турків, знявши лемент, упали навznak.

Монастир здригнувся від вітальних голосів: «Ласкаво просимо до нас!» А старий Іларіон, глухий дзвонар, схопив вірвовку і заходився по-святковому бити в дзвони.

Турки показалися. Попідводивши голови, вони бачили крізь туман військо, що стояло півколом край гірського виступу.

— Аллах, аллах! — горлали вони.— Знову прибули гяури!

Перші турецькі лави лишилися на місці, щоб продовжувати облогу, а решта метнулися вгору. Нависли хмари, припустив дощ, він періщив нізамам в обличчя й сліпив їм очі.

— З нами бог! — вигукнув капітан Поліксінгіс.— Стріляйте в них!

Повстанці зарядили рушниці й вистрілили. Почулися зойки й стогін, але туман спустився нижче, заховав і турків; миготіли лиш фески та тьмяно поблискували короткі багнети.

Стоячи на колінах перед бійницею, ігумен бачив, як турецьке військо ділилося на дві частини, й вигукнув:

— Уперед, братове! Агаряни поділились! В атаку, щоб зняти облогу!

Дзвонар, ухопившись за віршовку, заходився завзято бити в дзвони.

Ченці й селяни посхоплювались, зібрались на подвір'ї, піднявши вгору рушниці. Ігумен рушив попереду, розчинив ворота, і всі, галасуючи, кинулися за ним.

Опинившись між двох огнів, турки на якусь хвилину розгубилися. Спробували кинутися на захисників монастиря, щоб примусити їх повернутись, та, діставши наказ, повернулись, відійшли в ущелину, а ченці погналися за ними.

— Христос перемагає! Христос перемагає! — вигукував Ігумен.

Він забув, що вже старий, і гасав по скелях, стрибав через чагарники, олеандрові кущі, через ями, на якусь мить зупинявся, прицілювався, стріляв і знову кидався на ворогів. Дух пороху зовсім сп'янив його.

Раптом засурмив сурмач. Турки стали. Залунали кілька сурм і позад ченців.

— Турки оточили нас! — вигукнув якийсь чоловік. — Ми потрапили в пастку! Назад, святий ігумене!

— Турки вдерлися в монастир! — кричав інший.

Сунувши пістолет у кобуру, ігумен дістав кинджал і мовчки кинувся назад до воріт монастиря.

Капітан Поліксінгіс помітив небезпеку й спустився з своїми молодцями вниз. Дощ припустив дужче, сонце сховалося за хмари, навкруги стемніло. Турки й християни зчепились в рукопашному бою.

— Віруючі, за мною! — вигукнув ігумен, пробиваючи собі дорогу кинджалом і посуваючись уперед.

— Підбадьортесь, братове! — кричав Поліксінгіс і теж намагався з своїми хлопцями захопити ворота.

Кілька турків проскочили у ворота і подалися до церкви, розкидаючи на всі боки клоччя й ганчірки, щоб підпалити монастир.

— Собаки! Собаки! — несамовито кричали ігумен та капітан Поліксінгіс, вбїгши у ворота, і кинулися на них...

За ними поспішили й ченці. Оточивши турків, вони притисли їх до церкви й перебили.

Бїй за ворітьми вщух, капітан Поліксінгіс попрямував до свого загону, важкі ворота зачинились. Настала ніч. Небо й землю огорнули хмари, полив рясний дощ.

— Ходімо до наших позицій, хлопці! — сказав капітан Поліксінгіс своїм повстанцям. — А завтра — що бог дасть!

Християни полічили своїх. З ченців і мешканців навколишніх сіл троє вбитих і кілька поранених: не було й Іларіона, дзвонаря. Із загону капітана Поліксінгіса — двоє вбитих і багато поранених. На гірському хребті вирили вночі могилу й опустили туди забитих. Хоробрими бійцями були дядько і небіж, обидва з Кастелі. Капітан Поліксінгіс узяв дві палиці, зробив з них хрест і встромив на могилі.

— Загинули за батьківщину... Пошли господи і нам таку смерть,— прошепотів він.

Потім повернувся до товаришів:

— Хлопці, зготуйте що-небудь поїсти з тих продуктів, що в нас є. Бо живий про живе думає, а ми добре-таки зголодніли!

Хлопці розпалили багаття, зварили страву. Всі наїлися, погломоніли про загиблих, про живих, виставили пости, а решта, підклавши руку під голову, поснули. Зранку треба було ставати до бою.

А внизу аж до півночі сяяла церква: то ченці правили подячний молебень богу, що простяг свою руку і врятував монастир від вогню й руйнування. Потім отець Фотіос робив бальзам, промивав рани і цілісіньку ніч ходив коло поранених.

А між двома християнськими загонами ховали своїх загиблих нізами, доглядали поранених і, дивлячись на схід, мовчки думали про жінок і дітей, про те, хто ж оратиме землю, хто закопає виноград, хто зведе додому хліб... Що б там не казали християни, але вони, турки, теж були люди, а не собаки.

Як тільки благословилося на світ, турки і греки посхоплювались. Якийсь дервіш узяв барабан, інший — ріжок і почали ходити по табору та будити нізамів. Ченці теж поставали на свої місця. Голова в ігумена була перев'язана: рани від шабель не затягувались, і кров текла без упину. Навіть сива борода почервоніла, і з неї капала кров. Проте ще до світанку він став на коліна перед бійницею й орлиним поглядом окидав агарян. І як тільки помічав, що на тому боці підводилась якась голова, у неї й цілився. «Лихе діло вбивати людей, хоч вони й агаряни,— думалося йому.— Але ж ми не винні, кажу тобі, боже, відверто, без зайвих слів, ми не винні. Визволи нас, і ми вгамуємося!»

Під гірським хребтом обходив повстанців і капітан Поліксінгіс, навчав їх. Вони лягали на землю, ховаючись за великими каменями, і спрямовували цівки рушниць на червоні фески. Та самому капітанові Поліксінгісу соромно було наги-

натись, тому він переходив від одного до одного, не нахиляючись.

— Нахиляйся, капітане, щоб часом якась куля не влучила тебе! — казали йому хлопці.

А кулі вже свистіли над головою, та капітан Поліксінгіс сміявся.

— І хочеться, хлопці, схилити голову, бо я теж боюся, звичайно, одному богу відомо це, але мені соромно. Що ж, коли тобі хотілося стати капітаном, то тепер тримайся!

— Облищ, капітане! Мені здається, ти носиш з собою святе дерево з хреста господнього, тому й не боїшся нічого, — ущипливо сказав йому височенний чолов'яга, що любив чіплятися.

Капітан Поліксінгіс розсердився.

— Святе дерево!.. — відрубав він. — Зрозумій, Ніколасе, це душа людини! Іншого святого дерева в мене нема!

Тим часом бій внизу розгорявся, нізами все підходили та підходили, монастирю загрожувала небезпека.

— Підводьтеся, Христос перемагає! — вигукнув капітан Поліксінгіс. — В атаку, хлопці!

Сміливі вихопились з-за скель, кинулися вперед, аж каміння загуркотіло за ними, немов уся гора рушила вслід.

Спершу попрацювали рушниці, та невдовзі повстанці повиймали короткі ножі і зчепились з ворогом врукопашну. Тієї ж миті з монастиря перестали стріляти, бо кулі не розрізняють ні турків, ні християн, тому ігумен вибрав найсміливіших, щоб вийти з монастиря й кинутися в атаку, а інші нехай собі залишаться в монастирі і стоять біля бійниці.

Та християн було мало, а турків багато — на одного християнина семеро турків. Ігумен і капітан Поліксінгіс, закритавлені, металися то в один бік, то в другий, підбадьорюючи товаришів. Але ж фортеці й ті не витримують, турки накидались на християн хвилями, і до полудня християни завагались. Та й сонце не поспішало на захід, щоб розборонила їх ніч. І зливи не було сьогодні, щоб залити туркам очі. Стояв чудовий день, сонце довго не заходило, й агаряни мали змогу захопити монастир і спелити його. В розпалі бою ігумен і капітан Поліксінгіс здибались на якусь хвилину, втупились один в одного очима, але не сказали жодного слова. Проте в очах у кожного з них світилася тривога за монастир.

Та раптом біля виходу з ущелини пролунав рушничний залп. Християни повернули туди очі: звідти випливав чорний прапор капітана Міхаліса, а за ним ішло його грізне військо. Попереду — на коні, суворий, з чорною хусткою на голові — їхав капітан Міхаліс.

— Здрастуйте, братове! — вигукнув він, стріляючи з пістоля.
Потім, звернувшись до турків:
— Радий зустрітися з вами, собаки!

Того дня та і другого до Мегалокастро безперервно тяглися поранені нізами й місцеві турки.

— Та що ви там робите, з тим монастирем? Чи довго ще він триматиметься? Чи сорому у вас немає зовсім? — кричав на них паша і смикав себе за бороду.

— Все йшло добре, паша-ефенді, — відповідали поранені, — аж поки на нас не напав — нехай він буде проклятий — капітан Міхаліс...

Вони не тямили себе від спраги і, бажаючи охолонути, кликали Барбаянніса, щоб напоїв їх шербетом. Потім приходив Ефендіна, читав співучим голосом коран, щоб вони забули про голод. На Великому платані гойдався бідолашний Іларіон, глухий дзвонар, якого турки схопили позавчора живим. У руці він стискував кінець вірьовки від дзвонів. Йому не хотілося розлучатися з нею, тож турки відрізали її і кінець лишився у нього в руці...

Сидячи вдома, митрополит не роздягався ні вдень, ні вночі. Він чекав. Не знав, в яку годину дня чи ночі накинуться на нього агаряни і поведуть на шибеницю. Йому не хотілося, щоб вели його вулицями роздягнутого, босого. Покликав він до себе з похмурого монастиря Кудумаса, що в Лівійському морі, самітника Пахуміоса, і той висповідав його; митрополит причащався щодня, щоб душа була готова будь-якої години вирушити в далеку дорогу. Не відходив від нього і Мурдзуфлос, тупцяв за ним, як вірний пес, спав під дверима, щоб митрополита не забрали часом зненацька і він не зміг би разом з ним віддати богові душу...

Настала ніч. Поклонники Христа і Магомета розійшлися. Християни розпалили багаття на схилі гори, а турки — під стінами монастиря. Посередині, оповитий темрявою, стояв монастир. Два капітани зустрілись, заговорили про війну, домовились про те, як і звідки завдадуть завтра вранці удару по ворогові. І з тим розійшлися, не сказавши жодного привітного слова. Капітан Поліксінгіс ще й досі почував у собі бойовий запал і вважав нижчим своєї гідності тепло заговорити першим, а капітан Міхаліс і не слухав би теплих слів.

Залишившись біля багаття сам, капітан Міхаліс скрутив цигарку і поринув у похмурі роздуми. Ні, душа у нього не була чиста. Щоправда, він воював, убивав ворогів, в першун-

лішшу хвилину міг заради Криту пожертвувати собою, та думав він не про Крит. І навіть тоді, коли, сідаючи на коня, вигукував «Хто вірує, за мною!..» — сам він не вірував. І коли спаладала ніч і він залишався сам, то не думав, як колись, про свободу, його думки блукали в інших місцях, були вони ганебні для нього...

— Ганьба, ганьба! До чого ти докотився, капітане Міхаліс! — прошепотів він, плюнувши у вогонь.

Раптом він почув позад себе легкі кроки й уривчасте дихання. Обернувся. Перед ним стояв Вендузос. Воювати він був не здатний, тож капітан Міхаліс дозволив йому влаштувати в якому-небудь селі свою сім'ю. І Вендузос повернувся оце стомлений.

— Що сталося, Вендузосе? — запитав капітан Міхаліс і трохи підвівся.

А Вендузос, який давно вже відчував, що саме сушило голову капітанові Міхалісу, нахилився і сказав йому щось на вухо.

— Капітан... капітан... Еміне...

Капітан Міхаліс звівся на ноги. Схопив Вендузоса за руку, посадив біля себе.

— Розповідай, але тихо!

— Сьогодні ввечері турки напали на Кастелі... І захопили її.

Капітан Міхаліс простяг над вогнищем руку і припік, щоб стало боляче... Якийсь час помовчав. Нарешті капітан Міхаліс повернув голову:

— У який бік повели?

— В бік Мегалокастро.

— Коли?

— Сьогодні увечері.

Капітан Міхаліс схопився.

— Ходімо разом, тільки заткни собі рот!

Але Вендузос не міг стримати себе.

— Думаєш покинути табір? — спитав він. — А що, коли турки розпочнуть атаку вночі?

— Замовкни!

Капітан Міхаліс вибрав десяток сміливців.

— За мною! Влаштуємо засідку!

Потім звернувся до решти товаришів:

— Я до світанку повернусь. Пильуйте!

І пішов попереду в напрямку гір. Незабаром він зник у темряві.

Минуло кілька годин. Було вже за північ. Знесилені християни виставили караули і послули. А в монастирі посивілі священники, попадавши ниць на церковні плити, благали бога, щоб глянув униз і врятував монастир. Ігумен перев'язав собі цупкою тканиною рани і скрутився калачиком на своєму посту. Крізь вузьку бійницю він розрізняв нізамів, що сновигали перед багаттям, і дослухався до брязкоту зброї.

«Чомусь не сплять, собаки, не сплять...— думав він.— Щось погане мають на думці...»

Небо вгорі було чисте, як підметене, радісно сяяли зорі, з гір спускалася прохолода і проймала людей. Покотилась велика зірка з хвостом. Ігумен перехрестився.

— Щось значливе втратимо ми,— пробурмотів він.— Дай боже, щоб не монастир...

І в той час, коли його очі були благально звернені до неба, раптом заграли сурми, вдарили барабани і знявся гамір: «Аллах! Аллах!» І турки чорними хвилями кинулися одні на монастир, інші — на послулих повстанців капітана Поліксінгіса.

Земля здригнулась, турки й християни люто зчепились на схилі гори, нізами приставляли драбини до стін монастиря, щоб видертися по них. Наближався ранок.

Ігумен підкликав до себе ченців:

— Братове, монастиря нам, видно, не врятувати. Слухайте, що я вам скажу! Монастиря нам не врятувати, і в цьому винен я. Турки хочуть схопити мене і відплатити кров'ю за кров. Отож я вирішив піти і здатись у полон. Прощайте!

— Святий ігумене, вони ж тебе вб'ють! — вигукнув знахар-чернець Фотіос.

— А що ж вони ще можуть зробити зі мною, коли не вбити, отче Фотіос? Звичайно, вб'ють! Але ж монастир буде врятовано!

— І тебе вб'ють, і монастиря не покинуть. Турки — відомі дурисвіти, святий ігумене!

— Спершу я виконаю свій обов'язок, а там нехай вони роблять, що хочуть. На небі існує господь, нехай він і вчинить свою волю!

Ігумен підняв свій посох, прив'язав до нього біле полотнище, виліз на стіну, розмахуючи ним, і закричав. Критський турок схопився на ноги й запитав:

— Чого тобі треба, чортів чернець?

— Хто у вас начальник? Іди й скажи йому, що ігумен здається в полон, нехай він зробить із мене фарш, але раніше мусить дати слово, що до монастиря виявить повагу.

Гучний голос розлігся над обома таборами, ряди розійшлися, опустивши рушниці, і в ранковій тиші на монастирському дворіщі заспівали півні. Світало.

— Покинь зброю і виходь сюди. А монастиря я не займу! — пролунав голос Хасан-бея, начальника турецького загону.

— Поклянись! — крикнув ігумен і підняв руку до неба, що почало вже рожевіти.

— Клянусь Магометом!

Ігумен зійшов із стіни, його оточили ченці, цілували в обидва плеча, прощаючись. Круг нього товпились і селяни — захисники монастиря — й цілували йому руки.

— Прощай, великомученику, прощай...

І попрощалися з ним, як з небіжчиком.

Ігумен підійшов до церкви, упав ниць і поцілував поріг.

— Прощавай, ефенді Христос, — прошепотів він. — Обвів очима подвір'я, церкву, келії, комори, стайні. Підніс руку: — Прощавайте!

Тільки-но ігумен вийшов з воріт, як його схопили турки, і він зник. Тієї ж миті вони кинулись у розчинені ворота і, горлаючи, вдерлися до монастиря.

— Вогонь, хлопці! Вони порушили клятву! — крикнув капітан Поліксінгіс, голова якого була розсічена ударом ножа. Рану швидко перев'язали, та він ледве витримував біль.

— А де капітан Міхаліс? — гукнув він. Потім стиснув коня шпорами і подався до монастиря.

Але капітан Міхаліс ще не повернувся. Прапороносець Тодоріс очолив загін, і повстанці напали на турків з тилу. Монастир уже палав, а з ущелини виходили все нові й нові ватаги в червоних фесках. Молоді ченці перелізли через мур, приєднались до повстанців і разом рушили схилом гори.

— Куди подівся капітан Міхаліс, брате Тодоріс? — запитав капітан Поліксінгіс, коли вони дісталися до хребта. Обличчя, шия і груди у Поліксінгіса були заюшені кров'ю.

— Не знаю. Вночі пішов у засідку.

— У яку засідку?

— Не знаю, кажу тобі.

На вершині гори християни зупинились і глянули вниз, на монастир. Розбурхане полум'я висовувало язики й шугало вгору. Дим закривав сонце.

Капітан Поліксінгіс стояв нерухомо: його поймав глибокий смуток. Він забув і про біль, не витирав крові, очі в нього помутніли.

— Ходімо, капітане,— казали йому повстанці,— тебе ж поранено. Не дивись на монастир, його вже нема. Так захотів господь. Ми виконали свій обов'язок.

— Був би з нами капітан Міхаліс...— шепотів капітан Поліксінгіс, зітхаючи.

Його насилу змусили рушити з місця. Повстанці схилом гори дісталися до ущелини. Капітан Поліксінгіс із своїми хлопцями попрямував на Кастелі. Загін капітана Міхаліса — в бік Петрокефало. Гірка звістка летіла попереду, і де б вони не проходили, скрізь здіймався плач.

Повстанці, які лишилися були на хребті, щоб стежити за пересуванням турецького війська, близько полудня догнали загін капітана Поліксінгіса, що, підкріпившись, відпочивав на висохлому річищі у затінку платанів. Всі лежали, ледве дихаючи від втоми. Капітан простягся під платаном, а старий лікар-чернець Фотіос промивав і перев'язував йому рани. Та ось капітан Поліксінгіс помітив гурт хлопців і крикнув:

— Які новини, Якумісе?

Підійшов Якуміс, засмаглий, з ногами, як у сарани, з гострими очима. Багато вбивств бачили його очі, не раз їх милували й радощі. Стільки разів світ переіначувався, що вони тепер ані страхались, ані раділи. «Світ — це колесо,— казав Якуміс,— колесо, що крутиться».— «А хто ж його крутить, Якумісе?» — запитували товариші. «То бог, то чорт,— відповідав він.— Вони змовилися між собою: один руйнує, а другий будує. Ото й не сидять без роботи!»

— Видужуй, капітане,— сказав Якуміс, підійшовши.— Не сумуй! Ми опинилися внизу, але скоро піднімемось. Будь певний! Воно ж крутиться, оте колесо!

— Що там з монастирем?

— А що тобі хочеться, щоб з ним сталося, капітане? Його дідько вхопив!..

— Ну, ну, прикуси собі язика, богохульнику! — з докором кинув йому отець Фотіос і перехрестився.

— Я хотів сказати, що він став тим, чим був до побудови, тобто порохом.

— А собаки?

— Забрали ігумена та й пішли. Згадаєте мене з його шкіри кисетів на тютюн нароблять. Гладким був небіжчик, тож багато кисетів виїде!

І справді, поки повстанці отак гірко жартували, нізами кололи ігумена монастиря господа Ісуса Христа ножами, ведучи в Мегалокастро. Вони щільно оточили його, щоб часом не вбили місцеві турки, які лютували, бажаючи вилити свою

ненависть і поквитатися з ним. Та нізами дістали наказ доставити його до паші живим.

Сонце стояло ще високо, коли вони з сурмами і барабанами входили в Мегалокастро. Зрадивши, паша вийшов на балкон, щоб привітати прибулих. Нізами поставили ігумена перед пашею.

— Падай на коліна, гяурський попе, і вклоняйся! — крикнув паша, помитівши, що ігумен стоїть перед ним гордо. Старі й нові рани у нього роз'ятрились, і з них стікала чорна густа кров, але погляд залишався ясним. Ігумен дивився на пашу і на турків, які оточували його, улюлюкаючи; дивився на небо й на сонце, що схиялося на захід, і почував якусь дивну полегкість. По плечах у нього повзали мурахи, наче там вистали крила, і він набирився сили, готуючись злетіти у височінь.

— Невже ти не боїшся? — крикнув паша. — Чому твоє обличчя лисніє? Як тобі здається, де ти стоїш?

— В раю! — відповів ігумен.

Паша розлютився. Не вперше доводилось йому зустрічатися з стійкими, як скеля, крїтянами, яких і ніж не брав.

— Не в раю ти стоїш, чортів чернець, — завив паша. — Ти стоїш під платаном.

— Це те самісіньке, — заперечив ігумен.

— На платан гяура! — наказав паша, і на губах у нього виступила піна.

Арап і кілька нізамів накинулися, схопили ігумена і поволокли через двір, а попереду йшли місцеві турки й свистали. Народу зібралось сила-силенна, ніде було яблуку впасти. А платан стояв за кілька кроків від воріт паші, біля венеціанського фонтана з мармуровими левами.

Заходило сонце, і на платані щebetало птаство: воно злетілось на його затишне віття, щоб перепочувати, і тому так весело співало.

Принесли стілець і примусили ігумена сісти. Покликали турецького перукаря. Він прийшов із своїми бритвами, ножицями і бронзовою мискою. Глянув на ігумена і зареготав.

— Ти хоробрий чоловік, я тебе поголю і без мила!

І, схопивши ігумена за бороду, заходився голити її. Ігумен прикусив собі губи, щоб не крикнути від болю, а турки, що стояли довкола, аж лягали з реготу. Тим часом Сулейман спустив з платана вірвовку і намилив її. Кілька християн, що стояли за віконницями на протилежному боці, спостерігали усе це, затамувавши подих.

Підійшов і паша, розсівся в кріслі, навпроти ігумена, розважаючись.

Перукар скінчив голити, і на обличчі в ігумена проступили давні шрами від шабель. Турок схопив тепер ножиці, постриг волосся, і голова в ігумена стала голою.

— Гяурський попе! — крикнув паша.— Вірьовку намилено, арап стоїть у тебе над душею. Прийми нашу віру, то врятуєш своє життя!

Ігумена з поголеною головою не можна було впізнати. Він підвівся, вихопив з рук арапа вірьовку і накинув зашморг собі на шию.

— Чому ж не відповідаєш? — заревів паша і схопився на ноги.

— Я вже відповів! — сказав ігумен і вказав на вірьовку, що висіла на шиї.

— Будьте ви прокляті! — крикнув паша, синіючи від люті.— Будьте ви прокляті, всі критяни! Вішай його!

Ігумен скочив на стілець. Арап перекинув вірьовку через товсту гілку. Ігумен перехрестився, глянув довкола, і перед його очима постали діди й прадіди, давні борці, що померли отут, на платані, і в кожного на голові, як у Христа, був терновий вінок. Вони розкривали обійми, ніби запрошуючи і його до себе.

Ігумен радісно скрикнув:

— Гряду! — і відштовхнув стілець...

Коли капітан Міхаліс опівдні повернувся до монастиря, щоб приєднатися до товаришів і знов розпочати бій, то не знайшов там ні товаришів, ні самого монастиря. Монастир господа Ісуса Христа палав, склепіння церкви було зруйноване, старий, з тонкою різьбою іконостас палахкотів, на попіл перетворились прикраси, аналої, ікони. З погребів текло вино і олія. Густими клубами здіймався задушливий дим. Вітру не було, тож дим осідав в ущелині.

Розлючений капітан Міхаліс схопив себе за бороду й прикипів поглядом до полум'я, що лизало стіни й гуркотіло, руйнуючи монастирські будівлі.

— Я не мав права піти... не мав права!..— заревів він і висмикнув з бороди кілька волосинок.

Йому пригадалася вчорашня ніч, скажена гонитва, товариші, що, захекавшись, мчали за ним. Потім, на світанку, широка висохла річка, і на її руслі чоловік з двадцять турків, що гнали перед собою коня, а на коні — загорнута в покривало жінка...

Як вони накинулись на них, як зчепилися, як боролися, завдавали ножами ударів! Скільки це тривало — годину, дві? Йому здалося, тільки одну мить! Долина круг нього крутилася, звужувалась і зрештою стала током, а посеред току — дерево, солодкий ріжок, а під ним — загорнена в покривало жінка. Підвівши голову, нерухомо сидячи на коні, вона чекала, хто переможе, щоб піти з переможцем. Відвернула обличчя й чекала.

І раптом турки закричали, покидали пістолі й кинджали і, стікаючи кров'ю, подалися галопом до Мегалокастро. Капітан Міхаліс відвернувся, щоб не бачити жінки, від якої линули пахощі. Він зробив знак Вендузосу:

— Візьми цю жінку, хутко відведи до моєї тітки Кальо в Корацьос. Хай вона дає їй їсти й пити, а потім побачимо, що буде.

— І не повертати в Кастелі? — спитав Вендузос, підморгнувши лукаво. — Бідолашний капітан Поліксінгіс лопне ж!

— Нехай собі лопається!

Капітан Міхаліс взяв коня за вуздечку, якусь хвилину вагався, куди прямувати. Але тут же зціпив зуби, пришпорив коня і помчав до монастиря господи Ісуса Христа. І тепер стоїть оце, витріщивши очі, й дивиться на полум'я...

— Я не мав права йти... не мав права... — шепотів він, висмикуючи з бороди волосинку за волосинкою.

Він зліз з коня, взяв жменю гарячого попелу. Йому хотілось псипати собі цим попелом бороду, вуса, чуприну, в шаленстві натерти ним обличчя, та він стримав себе. Розтиснув пальці, і попіл повільно висипався зі жмені і розвіявся.

— Отак нехай спопеліє і розвіється по вітру винуватець! — прошепотів він і скочив на коня.

Тепер Кріт запалав з усіх чотирьох кінців. Гори, ущелини, проходи відлунювали рушничними пострілами й хрипкими голосами. Люди поставали звірами, ричали, кусались і вбивали одні одних. Старі вояки згадали свою молодість і теж подалися в гори, а найстаріші, покалічені в боях, немічні, які не могли вже воювати, сиділи по таборах у нових капітанів і давали поради. Згадували, будили в пам'яті хитрощі старих воїнів — Коракаса, Мастраса, Яннаріса — як вони влаштували засідки, як обдурювали турків, оточували їх, як пробиралися вночі в турецькі села.

Капітан Еляс теж їздив верхи на старому мулі від гори до гори, завжди знаходячи собі місце в капітанських таборах.

— Старість — не радість, хлопці, — казав він, зітхаючи. —

Я вже не можу воювати руками, а воюю головою, поки вона не впаде на землю і сама не стане землею!

Сьогодні він спустився до Джерел — зеленого села, в якому бігло багато струмків,— і сидів під старезним дуплявим платаном. Жінки з дітьми та діди зібрались коло нього, і, пороззявлявши роти, слухали його розповідь.

— Скільки разів приймав цей платан під свою тінь великих капітанів, скільки разів...— говорив капітан Еляс, простягаючи німі руки до зеленого листа.— Ми дивились на них і казали: «Вони невмирущі!» Та проте померли й вони, зникли, перетворились — хто б міг повірити? — на критську землю, по якій ми ходимо...

Він зітхнув. Тяжко було у нього на серці. Сьогодні надійшла недобра звістка: «Згорів монастир господа Ісуса Христа!» Летіла й кричала, як той ворон, із села до села, досягла десь пополудні і Джерел. Сидячи круг капітана Еляса, багато хто з дідів хитав головою й бурмотів щось, а жінки плакали.

Капітан Еляс вдавав, що нічого не чує, не бачить, намагався відвернути думки від сьогоднішнього лиха, пригадати колишні, ще прикріші біди, і почав розповідати про Аркаді...

Раптом пролунав квапливий цокіт підків по камінню. Всі обернулись і крізь віття оливкових дерев та платанів побачили, як то з'являвся, то зникав вершник у чорній хустці на голові — капітан Міхаліс.

— Капітан Міхаліс! — вигукнули всі, захвилювавшись.

Капітан Еляс важко опустив голову, колупаючи палицею землю.

— Він повертається сам! — скрикнула жінка, що груддю годувала дитину, і квапливо застєбнула блузку.

— А де ж наші чоловіки? Їхня загибель на його совісті!

— Кажуть, він залишив монастир у небезпеці і поїхав собі кудись. Бодай його самого вогнем спалило! — сказала друга й підвелась, щоб піти й не бачити його.

— Не жалій його, капітане Еляс, — сказав якийсь дід. — Свій пост на війні не кидають, отак і скажи йому в очі! Ти і найстаріший, і найповажніший, всі ми нижчі за нього, не можемо заперечити йому, а ти можеш.

Капітан Еляс підняв палицю.

— Годі! — сказав він, розгнівавшись. — Я не потребую ваших рад!

— Ось він! — загомоніли селяни й посідали на землю навколо капітана Еляса.

Під'їхав капітан Міхаліс. Піт струмив з нього, обличчя було похмуре, очі напівзаплющені. Під полуденним сонцем

від коня і вершника, як від розжареного каміння, йшла пара. Капітан Міхаліс побачив під платаном капітана Еляса, нахмурих брови. Йому не хотілося зустрічатись з ним, та було вже пізно. Тож, надавши своєму обличчю привітного вигляду, скочив з коня.

— Добридень, капітане Еляс! — сказав і подав йому руку.

Старий капітан удав, ніби не бачить простягнутої руки, нахилився і знову почав колупати землю.

— Добрий день, капітане Міхаліс, хоч він і не добрий! — відповів капітан Еляс.

Кров скипіла в жилах у капітана Міхаліса. Він тримав коня за вуздечку, але йому хотілося скочити на нього і помчати геть. Він не звик, щоб йому перечили. Кинув погляд на присутніх. «Напевно, докотилась уже й сюди звістка», — подумав, і його розлючене обличчя ще більше спохмурніло. Він підняв руку, зірвав з платана жменю листя й кинув його на землю.

— На війні все буває, капітане Еляс, — сказав, — ти це сам добре знаєш. І за твоїх часів не один раз горіли християни! Пригадай хоч би Аркаді!

— Не смій вимовляти ім'я Аркаді! — скрикнув капітан Еляс, і його очі — скляне і живе — метали іскри. — Згоріли ми в Аркаді, щоб стати богами! А під монастирем господа Ісуса Христа, пробач на слові...

Він не скінчив своєї думки, повернувся до дідів, до жінок з дітьми.

— Залиште нас самих! — сказав він. — Ідіть додому!

Всі неохоче повставали. Ідучи, кидали на капітана Міхаліса косі погляди, жінки проклинали його нишком і відверталися, щоб не бачити, не доторкнутись до нього. Та молодиця, що годувала дитину груддю, не побоялася зупинитись.

— Що з нашими чоловіками? — спитала вона й глянула йому в очі. — Нехай господь покарає тебе!

— Ідіть собі! — крикнув капітан Еляс. — Киньте розмови!

Коли вони лишилися самі, капітан Еляс сперся на палицю й важко підвівся.

— Капітане, ти простягнув мені, підійшовши, руку, але я не взяв її. Ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс!

— Хоч ти й старший за мене, хоч ти й борець двадцять першого року, але запам'ятай добре, що я тобі скажу, — заперечив капітан Міхаліс. — Той, хто говорить зі мною, мусить зважувати свої слова, капітане Еляс!

— А я тобі ще раз скажу: ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс!

Кров прилила капітанові Міхалісу до голови. Та перед ним був старий дід, найстаріший учасник повстання 1821 року, не-догарок Аркаді,— Міхаліс не міг навіть торкнути його... Тож метнувся в один, у другий бік, сунув у рот вуса, як це робив звичайно, і почав жувати його.

— Чому пішов уночі й покинув монастир? Не відповідаєш? Куди ходив? Хіба ти не знав, що турки бояться тебе і якщо тільки дізнаються, що ти кинув свій пост, тут же почнуть наступ? І вони дізналися про це, собаки, невідомо тільки, хто сказав їм, що тебе нема, і монастир загинув!.. Загинув, і винен у цьому ти!

Капітан Міхаліс відчув, що в нього ось-ось трісне голова, і похнюпився ще нижче.

— Я не винен...— прошепотів він.

— Хто ж тоді? — спитав капітан Еляс, спершись на дуплявий платан.— Хто?

Капітан Міхаліс мовчав.

— Куди ти ходив? Чому пішов? Ти не винен — хто ж винен? — знову й знову запитував старий.

Капітан Міхаліс почервонів.

— Не питай мене, капітане Еляс! — проричав він.— Це справа моя! Я ні перед ким не зобов'язаний звітуватися!

— Ти мусиш звітуватися перед своїми й моїми предками, що стали землею, по якій ми ходимо! Хіба ти не крітянин? Хіба ти не частка крітської землі? Як же після цього ти можеш говорити, що не зобов'язаний звітуватися ні перед ким? І тобі не сором?

Капітан Міхаліс вчепився нігтями в дерево. Уперше він чув, що з ним говорили так сміливо і з такою зневагою. Він задихався, не міг нічого відповісти. Можливо, старий мав рацію. Та капітан Міхаліс не хотів цього визнати.

— Я ні перед ким не зобов'язаний звітуватися! — повторив він уперто.— Прощай, капітане Еляс, я хочу лишитися сам і подумати, що робити далі!

— Те, що ти надумаєш, покаже, скільки душі й якої душі лишилося в тебе, капітане Міхаліс. Іди з моїм благословенням і з прокляттям господа Ісуса Христа. Одне тільки я тобі скажу, і ти це добре зятями капітане Міхаліс, ти ще потрібний Криту! Розумієш, що я хочу сказати?

Капітан Еляс раптом злякався, коли б Міхаліс часом не наклав на себе руки і щоб Крит не позбувся такої підпори.

— Розумію,— відповів капітан Міхаліс і, не ставлячи ноги в стремено, одним стрибком опинився на коні.

Замість того щоб поїхати, як збирався, до Петрокефало, він рушив у другий бік, до Селени. Сонце зайшло, насувалася ніч, а з нею з'явилися її численні мешканці: цвіркуни, миші, слимаки — на землі, нічні птахи — в повітрі. З гори повіяв свіжий вітрець, і капітан Міхаліс розхристав палаючі груди, щоб він охолодив їх.

— Вона винна... вона... падлюка! — раптом прошепотів він і став. Зняв хустку з голови, витер піт, глибоко зітхнув. Враз думки його прояснились, він усе зрозумів. Зрозумів, куди їхав, чого хотів. Чому, замість того щоб їхати до Петрокефало, повернув до Селени. Правду казав старий капітан Еляс. Йому захотілось вернутись, схопити його чисті руки, що весь вік убивали ворогів і поцілувати їх: отак повинен говорити чоловік з чоловіком. — суворо, різко!

Пройшов якийсь міцний дідок з торбою за плечима, з довгою, роздвоєною палицею. Порівнявся з капітаном Міхалісом, не впізнав його в темряві.

— Чув новину, голубе? — озвався він. — Згорів, кажуть, монастир господи Ісуса Христа!

— Атож, згорів... — відповів капітан Міхаліс і пришпорив коня, щоб не заходити з подорожнім у розмову.

— Нехай буде проклятий винуватець! — вигукнув дід і підняв палицю.

— Нехай буде проклятий! — луною відгукнувся капітан Міхаліс з п'їтьми.

Миршавий півмісяць розтанув, зник; чередою почали скочуватись униз по небу зірки. Північна зоря стояла нерухомо, мов чабан, і підгонила решту.

Та капітан Міхаліс не підводив очей до неба, його погляд був прикутий до підгір'я, де заблимали кілька ледь помітних мерехтливих вогників, — він наближався до Қорақьоса.

Халупа тітки Қальо стояла на околиці. В такий час стара, певно, вже спала. Все своє життя прокидалась вона і лягала спати разом з курми. Вийшла заміж, наплодила дітей, діждалася внуків і правнуків, висохла, згорбилась, оглухла, але очі не втратили свого блиску, і смерть, певно, забула про неї.

Капітан Міхаліс зліз із коня, сів край дороги на камінь, обхопив голову руками, стиснув її. Слова капітана Еляса знову й знову ранили його, як ножем у серце. «Ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс! — повторив він, щоб підбадьорити себе в тому рішенні, яке зріло в ньому. — Ти зганьбив сьогодні своє ім'я, капітане Міхаліс!» І в темряві тьмяно блиснуло його ікло.

Черкеска зітхнула, поворухнулася, їй, певно, снівся солодкий сон: губи щось шепотіли, обличчя всміхалось.

Капітан Міхаліс нахилився. В тьмяному світлі лампадки блиснув ніж, розтяв повітря й по рукоятку увійшов у білі груди.

Жінка скрикнула, на мить розплющила очі, впізнала капіта Міхаліса. Подив, радість, біль, докір — все змішалось в цьому останньому погляді.

— Ох! — простогнав чоловік, здригнувся від болю, з силою витяг ніж, щоб зупинити смерть, та було вже пізно: очі Еміне погасли навіки.

РОЗДІЛ XI

Під старим лимонним деревом сидить дід, тримає на колінах грифельну дошку, а в руці — грифель. Ворота розчинено. Дід задумано дивиться перед себе, на гору. Сьогодні гора ніжно проступає з туману. Повітря вологе, день хмарний, заноситься на дощ. Холодно.

— Надходить зима... — шепоче дід і зітхає.

Спали на думку жінки й діти, що їх турки позбавили домівки; вони позабивалися в печери, без хліба, без одягу, без чоловіків, які могли б захистити їх. Подумав і про Кріт, що підвів оце голову, струшує залізними ґратами своєї в'язниці і не знає, куди простягти руки: у європейців, у тих клятих європейців, серця нема, у бідної Греції нема сили, а самих крітян мало, а ще менше зброї, а ще менше хліба — як вони протримаються? А тут ще й господь із своєю зимою, він теж заодно з турками...

— Недарма ж назвали тебе Крітом, ти ще покажеш себе! — шепоче дід і заплющує очі.

Він бачить увесь Кріт, від краю і до краю, з його горами, долинами, узбережжям, з олівами, ріжковими деревами і виноградниками, з селами, людьми і кров'ю... Скільки повстань бачив він за свій вік! Скільки разів палали оселі, винищувалися дерева, ганьбилися жінки, гинули чоловіки, а бог усе відвертається, не хоче глянути на Кріт. Дід прожив тільки одне життя, а за цей час сім разів бачив, як Кріт то підводився, то потопав у крові, то знову підводився...

— Невже немає в світі справедливості, милосердя? — скрикує дід і гатить кулаком по дошці. — Чи, може, бог глухий і не чує? А може, чує, та не жаліє.

З дому вийшов Трасакі, і дідове обличчя пом'якшало.

Трасакі засмаг на сонці, змужнів за ці кілька місяців перебування в горах. Щодалі він більше ставав схожим на батька — очима, бровами, ротом, упертістю. Трасакі підійшов до діда, взяв з його рук дошку, глянув на неї і нахмурих брови.

— Знову не переписав абетки! — зауважив він суворо.

Ось уже місяць, як він намагається вивчити з дідом абетку. Дуже кортіло дідові хоч на старість навчитися грамоти, щоб написати своє ім'я. У діда була й інша мета, але поки що він не казав про неї внукові. Насамперед вивчити б абетку! Та дідів розум важко сприймав грамоту, а його ручисько, звикле до мотики і рушниці, ніяк не могло пристосуватись, щоб виводити на дошці палички, закарлючки, кружальця, що їх вимагає онук. Коли ламався грифель або тріскалася дошка, Трасакі з досади зціплював зуби, а дід опускав голову.

— Заклопотався, хлопчику, і не встиг... — шепоче він. — Не лай мене!

— Чим заклопотався? Учора ціліснький день просидів на порозі, я ж бачив, і коли хто проходив мимо, починав з ним розмовляти! Дошка була у тебе в руках, а де ж палички й кружальця? Як же ти хочеш навчитися грамоти? Так, як ти працюєш, ніколи не навчишся!

— Та ну-бо, дитино моя, Трасакі, не лайся. Кажу ж тобі, мені важко, не слухається рука. Хочу повести її праворуч, а вона звертає ліворуч; хочу докласти більше сили, а грифель — трісь, та й нема... Розумієш?

— Розумію, що ніколи ти не навчишся писати, — повторив Трасакі, хитаючи головою. — Давай твою руку, я водитиму нею. Бери грифель!

Але тут залунали кроки. Дід підвів голову, радіючи, що позбувся паличок і кружалець. Мимо йшов якийсь мандрівник, знеможений від втоми, вдягнутий у такий широкий європейський костюм, що аж плутався в ньому. У руці — стара, зв'язана мотузком парасолька.

— Доброго здоров'я, земляче! — крикнув йому дід. — Куди прямуєш? Сів би та відпочив, та й чарочку ракі випив би.

Подорожній став, мовчки сперся на парасольку.

— Куди йдеш? — перепитав дід.

— На прогулянку, — відповів той.

— На прогулянку? — здивувався дід. — Хіба ж ти не чуєш стрілянини, чоловіче? Тут світ руйнується, а йому, бач, прогулянка потрібна! Стривай, а чи не кинув би ти краще парасольку та не взявся б за рушницю? Ти ж крітянин?

— Крітянин.

— Тоді чого ж ти ждеш? Кідай парасольку!

Подорожній допитливо глянув на небо, затягнене хмарами.
— Дощ буде,— сказав він нарешті і міцно стиснув парасольку.

Трасакі пильно придивлявся до обличчя перехожого і раптом скрикнув:

— Хіба ж ти не кір Дімітрос? Кір Дімітрос Піцокolos, наш сусіда. Бідолашна кіра Пенелопа з ніг збилася, шукаючи тебе!

— Де ж вона? Де? — жахнувся той.

— Звідки мені знати? Певно, ходить по селах і тебе шукає...

Почали падати важкі краплі. Кір Дімітрос розкрив парасольку і рушив далі.

— Стривай, чоловіче, я пригошу тебе чаркою ракі, кажу ж тобі! — крикнув дід. — Куди ти? Дощ же йде!

— У мене є парасолька! — відповів кір Дімітрос, не обертаючись, і зник.

— Що з ним? Хто за ним женеться, діду? — спитав Трасакі.

— Жінка! — відказав сторічний дідуган і засміявся. — Певно, втомився від неї, сердега, ото й подався в гори...

Загорнувшись у шаль, з гітарою під пахвою, з дому вийшов Бертодулос. Він з'їв крайчик ячного хліба, вмочивши його в олію з оцтом, добрий шматок бринзи, випив кухоль вина і, підкріпившись отак, вийшов на подвір'я подихати свіжим повітрям.

Йому набридло вже сидіти з жінками й дітьми. Він грав на гітарі, щоб розважити їх, щоб розвіяти думки про чоловіків, які воюють у горах із турками. Іноді, коли вітер дув з того боку, виразно було чути поодинокі рушничні постріли, і жінки виходили на терасу та дослухалися і думками линули в гори, до чоловіків. Єдина втіха була в них у їхній самотності: оцей Бертодульчик; він грав на гітарі, ніжно наспівував їм закінфські канцонети, і в них ставало спокійніше на душі.

— Дай бог тобі здоров'я, Бертодульчику,— сказала йому вчора попівна Христина, яка недавно вийшла заміж. — Пісня, як той чоловік, розважає нещасну жінку!

Добродушний дідок запишався: «Пісня, як той чоловік...» — а я, дурний, стільки років не здогадувався. Були б у мене тепер жінка й діти, був би і я людиною».

— Тобто як? — перепитав він.

— Е-е, ото вже не знаю, як і пояснити тобі, Бертодульчику! — відповіла попівна, лукаво всміхаючись. — Це тільки нам, жінкам, зрозуміло. Краще не доскіпуйся, заради твого ж добра!

Бертодулос підійшов до діда, його маленьке лице ехидно посміхалося.

— Вивчили вже альфу, дідуню? — спитав він. — Дійшли вже до бети? Ох, які ж ми гори долаємо!

— Гляди, Трасакі, щоб тебе не спокусила його милість і щоб ти не навчився грати на гітарі та не став посміховищем, — сказав дід. — Заняття для примадонні!

Бертодулоса дошкулив цей жарт, але він вирішив краще промовчати. Днями, коли він здумав щось перечити, дід схопив його однією рукою під пахву і посадовив на виступ у стіні, на якому ставили горнятко з васильками. Бертодулос зняв крик, жінки аж падали з реготу, потім принесли драбину і він спокійнісінько зліз собі. Тому тепер він промовчав, примостився трохи ззаду, за дідом, і сховав гітару за спину.

— Іди-но, Трасакі, я навчу тебе стріляти в ціль, — сказав дід. — Оце чоловіча забавка! Принеси самопал!

Але Трасакі давно вже приготував його і сховав за дверима.

— Ось він. Вчора я цілісінький день чистив його, змашував, бач, як сяє!

— Молодець, хвалю. Ти будеш ще кращим за батька стрільцем. Чого витріщаєш очі? Так воно й треба. Лихо було б, якби син не був кращим за батька, — світ пропав би!

Дід поклав ручисько внукові на голову.

— Щоб перевершив усіх нас, онуко. Ми, крітяни, — це ти знай — не такі, як інші; у нас подвійна робота. В інших так: коли ти чабан, то вже не думаєш більше ні про що, крім овець; хлібороб тільки й думає, що про воли, а в дощ — про посіви; купець — про торгівлю. А крітянину треба думати ще й про Кріт!

— Адже в крітянина є ще й Кріт, — додав він по хвилі. — А це означає, що в крітянина повно клопоту; вівці, плоди, торгівля — все це благословенний Кріт пожирає в тебе, і на здоров'я йому, бо, клянусь душею, яку я збираюся віддати богові, він вартий того! Та що я кажу! Присиш, щоб і життя твоє забрав, і він забирає, а ти — радієш! Атож, багато клопоту, щоб ти знав! А всілякі там гітари, та Бертодулоси, та пісеньки, та європейські штанці і голени вусики — нехай дадуть нам спокій! У нас є Кріт, і ми не встигаємо дати йому ради! І якщо я хочу навчитися грамоти — а я навчусь! — то у мене є своя мета. Колись я скажу тобі про неї!

Дід поклав самопал на коліна, погладив його, як дорогу, живу істоту.

— Старенький мій...— сказав він і заходився повільно й обережно заряджати його. А зарядивши, повернувся до внука, що стояв поруч на колінах і стежив за кожним його рухом.

— Ну, тепер кажи, куди стріляти,— звернувся дід.— Глянь хоча б на оту ворону, що сидить на вершечку ріжкового дерева, он там, бачиш? Зараз вона буде на землі.

Дід приклав стару рушницю до плеча, прицілився.

Бертодулос заплющив очі, заткнув вуха, щоб нічого не чути. Лунко тріснуло, двері оповив дим, а ворона перевертом полетіла вниз поміж листям ріжкового дерева.

Трасакі, зрадівши, підстрибнув.

— Молодець, діду! — закричав він.— Упала!

І, підбігши, підняв убитого птаха і кинув до ніг Бертодулоса, щоб налякати старого.

Бідолашний граф відсахнувся, підхопив гітару і, щось бурмочучи, подався в хату до жінок.

У величезному дідовому будинку зібралися всі внуки та невістки, а позавчора припхалися і два сусіди капітана Міхаліса з сім'ями — Мастраспас, майстер по виробництву дзвіночків, і гладкий Красойоргіс. Турки напали на їхні будинки, та вони встигли втекти — посадили на мулів жінок і дітей, нав'ючили пожитки та й подалися в дорогу. Куди ж його йти? Де шукати притулку? І згадали батька капітана Міхаліса. «Непрístupна фортеця — його оселя,— сказав один.— Ходімо до нього. Він людина щирого серця і не прожене нас». Ото вони й з'явилися позавчора та й стали під ворітьми. Красойоргіс, досвідчений підлиза, приклав долоню до грудей, привітався з дідом, який вийшов їм назустріч.

— Старий беркуте, я та ось Мастраспас, майстер по виробництву дзвіночків,— сусіди твого сина, капітана Міхаліса. Ми втекли від турків і просимо притулку під твоїм крилом. Старий беркуте, не проганяй нас!

І дід, який ненавидів підлабузників, але любив, коли його улещували, засміявся.

— Широкі у мене крила, заходьте!

Вийшов у двір і Бертодулос, почав церемонно вітати прибулих.

— Пошли тобі господи здоров'я, капітане Сіфакас,— сказав Мастраспас.— Правду кажуть, що дім твій — як той монастир.

— Заходьте, будь ласка, тільки при одній умові,— додав дід суворо.— Обидва ви здатні воювати: отож беріть рушниці і йдіть туди, де тепер усі чоловіки. Дезертирів і боягузів я не годую! А жінок і дітей, не турбуйтеся, беру на себе.— І по-

сміхнувся: — А на синьойра Бертодулоса не зважайте: він ні жінка, ні дитина.

Всі засміялись, але Красойоргіс і Мастрасапс похнюпилися.

— Ми не звикли до побоїщ, діду Сіфакас, — наважився сказати Красойоргіс. — Якщо підемо на війну, то загинемо.

— Ну то й що? — зауважив дід. — А коли не підете, то хіба ніколи не сконаете?

— Чим пізніше, тим краще, капітане!

— Нехай тобі грець!

Красойоргіс зіщулився:

— Гаразд, не сердься, діду Сіфакас. Підемо, нехай нам допоможе господь!

І, розвантаживши мулів, розмістилися з своїм хатнім господарством в глухому закутку двора. А вечеряли всі разом за великим столом. Другого дня рано-вранці дід дістав дві рушниці, дав їх Красойоргісу і Мастрасасу і провів обох до околиці. Зустрівши там свого пастуха, старого Харідімоса, наказав йому:

— Проведи їх, Харідімосе, стежкою до ущелини, де розташований табір капітана Міхаліса. Та гляди мені, вони, небораки, недосвідчені, не заведи їх ненароком до якого-небудь турецького селища!

Потім повернувся до новобранців, простяг своє ручисько:

— Ну, з богом, беріться до роботи! Ви ж чоловіки, вам можна тільки позаздрити! А я беру на себе турботи про ваші сім'ї! В добрий час! Привіт від мене горам!..

Тепер у Трасакі було товариство: двоє його щирих друзів — Манольдос і Андрікос.

— Глядіть, бідолахи, — сказав він їм, — тут вам не жарти, так і знайте! Тут не Тігіроси і Перволи, а турки: або ми їх, або вони нас!

— А ми їх не боїмося! — озвався Андрікос.

— А ви вмієте кидати з праці? Умієте заряджати рушницю? Або стріляти в ціль?

— Навчимося! — запевнив Манольдос.

— Я вас навчу. А потім візьму до свого загону. Я капітан. Коли вмітимете стріляти з рушниці, я прийму від вас клятву. А зараз клятва ні до чого!

На другий день Трасакі посадив друзів на науку. Насамперед вирубав їм дві палиці.

— Оце вам абетка. Щоб рука звикла бити. Все дається звичкою. Якщо звикнеш бити, то завжди битимеш. Отже, звикайте.

Ці слова сказав йому якось дід, і хлопець їх добре затамив, а тепер навчав друзів.

Скоро хлопці опанували абетку і взялися за метання з пращі. Трасакі, пишаючись, очолював ватагу, і ходив з нею в похід. Він ступав попереду, з дідовим самопалом на плечі, а за ним — найперші його сміливці Манольос і Андрікос з пращами, позаду ж — кілька хлопчаків із села, з палицями. Вони йшли нібито воювати з турками, а турками були високі будяки, що росли край лану і під горою. Увечері, коли повертались додому, на шиї в кожного, як намисто, висіли на мотузку голови турків — будяки. Трасакі повертався іноді з вороною на шиї, яку вбивав з дідового самопала, і ворона та була пашею.

Дід часто сидів на порозі і напучував онука; навчав, як заряджати рушницю, як класти її на плече, як стріляти в ціль. А сьогодні розповідав йому про Велике повстання і подвиги дідів.

— Головний ворог — не турок, — казав він йому, — не вір тим, хто так каже! Головний ворог не турок, а страх, щоб він загинув! Коли я був ще молодим і недосвідченим і вперше попав на війну, правду тобі кажу, я місця собі не знаходив від страху, та потроху все зрозумів.

— Що саме, діду? — допитувався Трасакі, який жадібно слухав, спершись дідові на коліна.

— Зрозумів, що коли ти чогось боїшся — нехай це буде лев, людина чи привид — то треба кинутися на нього стрімголов, і зразу побачиш, як страх тієї ж миті втікає від тебе і нападає на супротивника, — нехай це буде звір, людина чи привид, — і він тікає. От і весь секрет!

Коли дід і внук отак гомоніли собі, на гірській стежці раптом почувся шурхіт камінців, і з-за стрімчака вигулькнуло чоловік з десять; вони покvapно спускалися гірським схилом.

Дід приставив до очей долоню, але починало вже сутеніти, і він не зміг як слід роздивитись. Мимо йшов дід Маврудіс, сільський оповісник.

— Які новини, капітане Крикун? — Так прозивав його дід. — Що то за люди там спускаються?

— Кажуть, у бухті святої Пелагії кинув якір корабель капітана Стефаніса, а на ньому повно боеприпасів і всякого продовольства.

Дід перехрестився.

— Сердешна мати, сама голодуєш, а все ж відриваєш шматок хліба від рота, щоб дати й нам...— прошепотів він.— Ну то й що ж?

— Ото вони й ідуть тепер з табору твого сина з мулами, щоб перевезти скарби... Та ось і вони! Зустрічай!

— Заїжджайте, будьте ласкаві! — сказав дід і розчинив ворота.

Вершники під'їхали. Попереду — гордий Вендузос. «Від тебе ніякої користі на війні,— сказав йому якимось капітан Міхаліс,— але ти хитрий і верткий, та й ноги в тебе витривалі. Тому призначаю тебе гінцем загону». Отак він і став на чолі десятка молодців і їхав оце розвантажувати корабель Стефаніса.

— Здоров був, капітане Сіфакас! — привітався Вендузос і зліз з коня.— Якщо це тобі не завдасть клопоту, ми переночуємо в тебе, а рано-вранці поїдемо до моря.

— Заходьте, хлопці, їжте, пийте, ви ж роботяги! — відповів дід і простягнув прибулим своє ручисько.

Чорні від пороху, схудлі від голоду, увійшли молодці на подвір'я. Поприбігали жінки і, тремтячи з нетерпіння, розпитували про своїх чоловіків. Потім розпалили вогнище, поставили казан, накрили стіл. Коли стемніло, посвітили лампи, і за багатою вечерею прояснилися огрубілі суворі обличчя...

Коли гості, наївшись і напившись, перехрестилися, дід сказав їм:

— А тепер ідіть спати, бо потомилися ви. Ех, коли б я був молодшим, я теж мучився б там, з вами разом! А тепер дивіться, хлопці, до чого я докотився. Сплю в ліжку, їм і п'ю, як дармоїд, уранці, вдень і ввечері, і нікому не посилаю куль, та й мені ніхто їх не посилає. Щоб до того докотитись, я й ворогові не зичу!

— Нехай господь удостоїть, щоб і ми докотились до того ж, капітане Сіфакас! — осміхнувся Вендузос.

— А твоя милість, капітане Вендузос,— додав дід,— ти командир, тож останній ляжеш, хоч тобі, може, й хочеться спати; у мене до тебе розмова.

— До твоїх послуг, капітане Сіфакас,— відповів Вендузос, намагаючись перебороти позіхання.— Даром не дається звання командира, яким ти нагородив мене сьогодні.

Молодці полягали цокотом, не роздягаючись, і не встигли ще жінки прибрати зі столу, як оселя здригалася від хропіння.

Цього вечора дошкуляв холод. Жінки внесли дров, розпалили грубку. Дід сів з лірником біля вогню, щоб трохи зігрітися.

Він довго мовчав. Та по тому, як хмурилися його брови, відчувалося, що неспокійні думки снували у нього в голові й хвилювали його. Нарешті заговорив.

— Я мушу спитати тебе про одну річ, Вендузосе,— почав він тихим голосом,— що крає мені серце. Але відповідай чесно, як і личить чоловікові, бо мені сто років, і брехні я слухати не можу.

Вендузос здогадався, про що питатиме дід, і замислився.

— Скажу тобі правду, капітане Сіфакас,— одказав він нарешті,— тільки щирю правду.

Дід ще більше притишив голос:

— Чому тієї ночі, коли загинув монастир господа Ісуса Христа, кудись поїхав капітан Міхаліс?

Вендузос перекинув дрова в грубці і сів на лавку.

— **Кинь вогонь!** — сказав дід і схопив його за руку.— Куди він їздив?

Вендузос мовчав. Якщо він розв'яже язик, треба буде розповісти про все, геть-чисто про все, тож він і вагався.

— Капітане Сіфакас, це не моя таємниця...

— **Кажі!** — тряс дід його руку.— Кажі і не крути мені хвостом! Чому поїхав? Куди? Він зганьбив мене! Тому в нього і не вистачає духу спуститися з гір і глянути мені в очі. Бойться, щоб я часом не спитав його. Але мені хочеться котрогось дня, їй-богу, завтра навіть, піднятися до нього в лабір, скликати хлопців і при всіх запитати! І якщо ти сьогодні не даси мені відповіді, я так і зроблю завтра ж, клянусь оцим вогнем! А потім, якщо у нього вистачить совісті, нехай корчить із себе капітана!

Від цього суворого діда можна було сподіватись чого завгодно, і Вендузос злякався.

— Не сердься, діду Сіфакас, я все тобі розповім, тільки май трохи терпіння.

— Потерплю трохи, аякже!

— Тобі відомо, що у Нурі-бея була черкеска?

— Ох! — видихнув дід і вдарив себе кулаком у груди.— Ох, яка ганьба, тут заплутана жінка!

— Авжеж, жінка! — сказав Вендузос, остаточно вирішивши розповісти все.— Ти ж хотів правди? Оце тобі й правда!

— Так, я хочу правди, але говори тихіше. І сон має вуха. Не доведи господи, щоб нас хтось підслухав! Ну й що ж?

— Її звати Еміне. Якось увечері капітан Міхаліс побачив її у Нурі-бея в конаці і втратив розум. Другого дня під час землетрусу побачив її і капітан Поліксінгіс і теж мало не зду-рив. Не виходив з того кварталу, де вона живе, зовсім очма-нів, кажу тобі, все крутився біля її будинку. Отак він блукав, зітхав без кінця і таки домогся свого. Зайшов до неї в гос-поду, а там — і в ліжко. І вирішив повінчатися з нею, дурило. Вона нібито мала стати християнкою... Хрестини й весілля призначили на той самий день, післязавтра, на здвиження...

— Далі, далі!.. Але яке відношення до всіх оцих ганебних справ Поліксінгіса має мій син? Не розумію?!

— Зараз зрозумієш. Нехай простить мене господь, але мені здається, що краса черкески запаморочила голову капітанові Міхалісу ще більше, ніж Поліксінгісу. От падлюка! Навіть сяйво самого сонця вона затьмарювала, така вже була гарна...

— Далі розкажуй! Облиш красу, лірнику! Чому він покинув свій пост, ось про що я питаю!

— Тієї ночі, коли він бився під монастирем господа Ісуса Христа, я приніс йому звістку: родичі Нурі-бея вдерлися до Қастелі й викрали черкеску! Хто, дізнавшись про таке, міг ли-шитися спокійним? Капітан Міхаліс скочив на коня, ми, чоло-вік з десять, за ним, щоб не залишити його самого, і на сві-танку нагнали турків за Мегалокастро, під Лихою горою. На-кинувся твій син на турків, ричав, як лев,— ніколи в житті не бачив я такої мужності, капітане Сіфакас, пишайся, що маєш такого сина... Турки розгубились, кинули жінку і чкурнули так, що тільки курява знялася за ними!

— Ай-я-яй! — застогнав дід і заховав обличчя в долонях.— Через жінку, виходить, покинув свій пост, безчесний! Ганьба йому, ганьба й мені, шкода його мужності!

— Твій син, капітане Сіфакас, навіть не обернувся, щоб глянути на черкеску, не стогни! Повір, клянусь кістками бать-ка, навіть не глянув на неї! «Вендузосе,— наказав він мені,— візьми цю жінку й одвези до моєї тітки в Қоракьос; нехай вона дає їй їсти й пити. А там побачимо...»

Вендузос замовк, втупивши очі у вогонь, а перегода додав:

— А що було потім, ти, певно, знаєш, діду Сіфакас...

Але дід не відповів. Обличчя у нього стало жовте як віск.

— Одного ранку її знайшли мертвою... З ножем у серці...

Дід простяг ручисько, схопив зі столу пляшку з вином, ви-пив, і серце у нього заспокоїлось.

— А хто її вбив? — тихо спитав він, і його голос наче вихо-див з глибокої печери.

Вендузос похилив голову. Сказати чи не сказати? Адже він давно прийшов до висновку...

— Напевно, сама заподіяла собі смерть... Взяла ніж... Так кажуть...

— Не слухай того, що кажуть. Ти сам як думаєш? Хто її вбив?

Вендузос підвів голову. «Ах, так? Приставляєш ножа до горла? Ну, то слухай!»

— Твій син! — сказав він рішуче. — Твій син, капітане Сіфакас!

Сказавши це, Вендузос відчув, що йому стало легше. Тепер він уже все розкаже...

— А через що?

— Бо ревнував її.

Дід нахилився, підкинув у вогонь поліно і глибоко замислився.

— Правильно зробив, — сказав він нарешті. — Погано почав, добре скінчив. Он воно який черв'як точив його. Правильно зробив!

— А ти не думаєш про злочин, капітане Сіфакас?

— Один злочин він вчинив, тільки один, — що покинув свій пост. Але він розплатився за нього і тепер розплачується, а прийде час — розплатиться цілком, я вірю в свою кров!

— Чим же завинила жінка?

— Ти про жінку думаєш? Думай про Кріт, лірнику! А тепер іди собі, лягай спати. І візьми рот на замок — чуєш? Ні словечка! Якщо про це дізнаються, загинуть два капітани, а для Кріту це втрата. На добраніч, іди собі! А я посиджу ще трохи біля вогню.

Надворі сіріло. Дід ще сидів, а коли вогонь погас, він, похиливши голову на груди, заснув. Вендузос із своєю ватагою вже з'їли чимало ячних коржиків, випили чимало вина і рушили в дорогу. Вони поспішали розвантажити корабель. Коли дід розплющив очі, їх уже не було, тільки в повітрі витав ще дух тютюну, взуття та винного перегару.

Близько полудня, коли жінки виймали з печі хліб, а дідові вдалося надряпати на грифельній дошці три перших великих літери і він, пишаючись, показував їх внукові, у ворота ввійшов молодець — не тутешній, у фустанеллі, в гамашах, евзонських черевиках і в фесці набакир із довгою китичкою. На плечі в нього висіла рушниця, а на широких грудях хрест-навхрест патронташі. На якусь мить він затримався у воротах, як орел.

— Ляпісі! Ляпісі!¹ — закричали жінки, напівналякані, напівзраділі. Дід підвів голову від дошки.

— А, заходь, будь ласка, гречі! — крикнув він. — Заходь, орленя!

Гість у фустанеллі підняв довгу, струнку ногу, переступив поріг. Жінки посмілюшали, підступили ближче й замиливалися ним.

— Ех, коли б зараз його могла бачити мати! — прошепотіла одна. — Він, як критянин!

Молодець став перед дідом, привітався.

— Ти — капітан Сіфакас?

— Як бачиш. Колись був капітаном, а тепер тільки дід Сіфакас. Яким добрим вітром занесло тебе до нас?

— Я з корабля капітана Стефаніса, а звати мене Мітрос Румельот². Дізнався я, що Крит бореться, от і приїхав, щоб боротися разом. У Сіросі якийсь чоловігя, європеєць на вигляд, казав, ніби він тобі доводиться внуком, і ось передав для тебе листа.

Дід простяг руку, взяв листа, з радістю подивився на нього, помацав, — лист був від найулюбленішого внука, первістка сина Костароса; його першого колихав він у себе на колінах, він перший називав його дідом.

— Дай тобі боже здоров'я, молодче, за те, що потурбувався, — сказав він і заховав листа в пазуху. Потім глянув, осміхаючись, на Трасакі. — Я дам його другому грамотному внукові, щоб прочитав: побачимо, що він там пише. Та це пізніше. А зараз накривайте, жінки, стіл; у нас гість з великого роду — справжній грек, у фустанеллі. Принесіть йому гарний стілець.

Гостеві принесли давній стілець із двоголовим орлом на спинці. Дід стояв посеред двору, і обличчя його сяяло. Наче крила повідростали у нього від радості, наче він приймав у себе в господі дорогу гостю — Грецію. Якби це було вночі, він наказав би посвітити всі лампи і великі соснові смолоскипи, щоб вітати гостя, але стояв білий день, і критське сонце висіло просто над білявою головою румельота й пестило вишитий жилет, шкіряний пояс з пістолями і білі панчохи... А румельот теж не хотів сідати. Він стояв перед білосніжною кремезною старістю, здивований і водночас захоплений. «Античний бог, — думав він. — Безсмертний!»

— Діду, чув я, що прожив ти, як старий дуб, — сказав він, хапаючи його за руку. — Зазнав і бур, і горя, і радощів, вою-

¹ Ляпісі — албанець, що проживає в Греції.

² Румельот — мешканець Румелії.

вав і працював сто років. Яким тобі здалося життя за цей час?

— Як склянка холодної води, сину,— відповів дід.

— І ти ще й досі почуваєш спрагу?

Дід високо підніс руку, широкий рукав сорочки сповз і оголив її, кощаву, висохлу до самого плеча.

— Хай буде проклятий той,— сказав він важко,— нехай буде проклятий той, хто перестав почувати спрагу!

Помовчали якусь хвилину. Молодість пишалася старістю, дід милувався молодістю, між ними стояв Трасакі і захоплено дивився на обох, а довкола, склавши руки на животі, стояло жіноцтво.

Нарешті дід розтулив рота.

— Які новини ти приніс нам, молодче, звідти, з Греції?— спитав він і показав на північ, до обр'ю.— У вас нема вже турків?

І, зітхнувши, сів на лаву; гість опустився на різьблений стілець. Трасакі примостився поряд з дідом і пожирав очима албанця у фустанеллі.

— Турків у нас нема,— відповів Мітрос,— але є поміщики, і жандарми, і депутати... Ну його, не порпайся в цьому, діду.

Жінки вийняли хліб з печі, у дворі запахло гарячим хлібом, і румельот мало не зомлів: з самісінького ранку він нічого не їв. Тож кинув жадібний погляд на гарячі ячні коржики. Дід перехопив його погляд і засміявся.

— Ворушіться там, жінки,— крикнув він.— А то ми повмираємо з голоду. Несіть нам гарячого хліба, бринзи та глек вина, щоб підкріпити сили!

Він обвів усміхненими очима подвір'я, купу соломи, яму, давальню, ворота, зупинився на румельоті і знову засміявся.

— Знаєш, молодче, чого я сміюсь? Йй-богу, справжнє кладовище людська пам'ять, коли людина старіє. Раптом підіймаються могильні плити й показуються небіжчики... Ось і тепер, коли я бачу у себе в дворі фустанеллу, пригадую, як одного разу, в тисяча вісімсот шістдесят шостому році, на цьому самому стільці, на якому ти сидиш, сидів покійний капітан Ляпіс у фустанеллі, грек, а покійні дружина і теща виймали хліб з печі. Була та ж пора року — осінь, день святого Георгія. Відстоювались вина, на селі відкривали бочки, пробували новий урожай. І ось у цей час, на тобі, приходить покійний Кастаньяс, здоровенний чолов'яга, на давнього грека схожий — під його вагою коні з ніг падали. А разом з ним і покійний Сурмеліс, уславлений капітан тепер уже затонулого судна «Шайтан Панделіс». Я й кажу своєму покійному первісткові

Костаросу: «Будь такий ласкавий, Костаросе, ти наймолодший, принеси нам лишень барило вина, візьми на руки та й принеси сюди, ми спорожнимо його». І тільки я це сказав, як тут прийшов з гір покійний Хіройоргіс, кум мій, чабан із зарізанним козлом на плечах, а за ним його жінка, тепер уже теж покійниця, чорноока Ангеліка, з головою сиру в кожній руці. «Ось і закуска!» — закричали присутні й полягали з реготу. Ідучи мимо, почув сміх покійний вчитель Менелаос Каймакліс, нехай простить його господь. Грюкнувши ногою в хвіртку, зайшов і цей. «Заходь, будь ласка, вчителю! — загукали всі до нього. — Сідай та пиши собі, а ми будемо їсти й пити!» — «К бісу писанину, я теж хочу їсти й пити разом з вами та покличу ще й діда Малляроса, віршомаза, щоб склав про нас пісню». Він мотнувся і ось уже тягне небіжчика Малляроса з лірою, приводить і покійного Андруліса Сфак'яннакіса з волинкою; приводить і покійного Пурнараса, від голосу якого, коли він співав, тріскалося каміння. Ех, які ж люди були! І що тепер з їхніми зубами, горлянками та ручиськами!

Я схопився, взяв шланг, яким розливали вино по барилах, насунув на кран. «Слухайте, звірі, навіщо нам чарки і чарочки? Хіба телята п'ють з чарок? Питимемо прямо з барила — по черзі. Починай, капітане Ляпіс, ти — найстарший!» Не встиг я цього сказати, як той схопив шланг і почав смоктати, а барило булькотить, як наргіле. Пив уже, пив покійний капітан, думали — спорожніє барило, так пив. Ледве вирвали у нього з рота шланг і заходилися пити всі. Та ось, хвалити бога, настала і моя черга!

Ех, господи, який то був бенкет! А гості — як же вони їли, як пили, як набирали повні пригорщі сиру! На той час підсмажився й козел. Ляпіс знову схопив шланг. «Доброго здоров'я, дідусі!» — почулося раптом від воріт — то зайшов покійний отець Нехтаріс разом з покійним ігуменом монастиря пресвятої діви Міртійської. П'яні, як чіп, вони заходились стрибати й танцювати на подвір'ї і приспівувати на веселій мотив «Віддайте останній цілунок». І коли дійшли до слів «останній цілунок», то вихопили шланг і видудлили з барила решту вина... Ну та й люди ж були! Який сміх, які пісні, як реготали зі смерті, як топтали землю! «Топчіть землю, яка нас поглине!» — кричали вони й топтали її своїми ножиськами, хто в черевиках, а хто й босоніж. Топчучи землю, закочували шаровари — які литки були в них, які кістки, яка щетина!

Дід замовк, схопився за бороду й замислився: погляд його, спрямований у далечінь, пожвавішав — йому привиділися небіжчики. Юнак у фустанеллі здригався, слухаючи, як тут гос-

тлювали діди, йому ввижалося, як вони світили литками з свинячою щегиною. Слухаючи старого, поставали довкола й жінки, а Трасакі радісно тупотів ногами й сміявся. І тільки бідолаха Бертодулос, який вийшов був помилуватися фустанеллою, як тільки почув, що йдеться про небіжчиків, фут же шмигнув у хату.

Дід знову заговорив, і очі в нього потьмарилися.

— Я почав сміхом, та коли пригадав тих, що вже спочивають у землі, в мені прокинувся докір... Ні, навіть не докір, а шаленство! Атож, шаленство! Це ж так несправедливо! Все добре створив господь, тільки тут він щось не доробив, нехай простить мені! Такі богатирі не повинні були помирати. Гори ж стоять? Треба, щоб і вони стояли, як колони, і підтримували небо... І я топчу тебе своїми ногами, земле, будь ти проклята! Поглинай нероб, боягузів, калік, виродків, їх їж, хоч лусни! Але капітана Ляпіса, чи Кастаньяса, чи ігумена монастиря пресвятої діви Міртійської, чи мого первістка Костароса хіба ж можна було чіпати?

Дід тупав ногами, і дві великі сльози викотилися у нього з очей.

— Діду, стіл уже накрито, а гість голодний...— нагадав Трасакі, взявши діда за руку.

Відчувши дотик прохолодних маленьких долонь на своїй гарячій руці, дід опам'ятався.

— Пробачте мені, діти, згадав я померлих, і в мене запаморочилося в голові... Але ми ще живі, тому швидше сідаймо до столу!

Сказавши це, він сів, підгорнувши під себе ноги, а стіл поставив між собою і румельотом. Трасакі ж посадив поруч себе.

— Ну, радий тебе бачити, земляче, нехай завжди будуть щасливі наші зустрічі!— сказав і підсунув йому гарілку з іжею...

Вендузос із своєю ватагою наближався до моря. Морський вітерець обдував їх і ворухив торочки хусток на головах. Хлопці летіли, раді, що скоро навантажуватимуть на мулів рушниці і продовольство, щоб нагодувати повстанців. Звичайно, все це було їхнє, для них посилала все це Греція, але яку ціну мав би подарунок, якби вони одержали його без усякого ризику!

Піратський корабель капітана Стефаніса «Мяуліс» ухитрився обдурити в темряві сторожові турецькі судна, пробився

крізь них і шмигнув у глуху бухту святої Пелагії, під величезні скелі. На морі стояла тиша, місцеві жителі ще не пронюхали, що до їхнього берега причалив навантажений корабель, і капітан Стефаніс мав час безперешкодно вивантажити свої скарби і скласти їх на камінні.

Сонце сьогодні лагідне, осіннє, над судном кружляють чайки, сідають на скелі, немов спостерігаючи за всім. Капітан Стефаніс зійшов на берег і, накульгуючи, походжав по крупній ріні. Він узяв з собою і святого Миколая, щоб той теж погрівся на сонечку, поставив його на камені, обличчям до корабля, щоб і на сонці грівся, і був насторожі.

— Поспішайте, хлоп'ята,— крикнув він матросам,— щоб часом не пронюхали турки! Та, не доведи господи, як пронюхають і християни й кинуться грабувати... Іх я боюся ще більше! Тож не гайтеся! А молодці капітана Міхаліса, де б вони не були, швидко примчать сюди.

— А ось і вони! — закричав юнга і, сидючи на щоглі, показав рукою на десяток молодців, що їхали верхи на мулах.

Капітан Стефаніс обернувся, впізнав Вендузоса на чолі загону і засміявся:

— Що це ти, воякою став, Вендузосе?

— Так наказало прокляття,— відповів той, скочив з мула і обійняв капітана.— Ти прийшов, брате, вчасно. У нас зовсім немає вже гранат, та й голод почав дошкуляти. Тисячу разів раді ми тобі, капітане Стефаніс!

Але капітан Стефаніс поспішав.

— Допмагайте розвантажувати, щоб ще до ночі я встиг підняти вітрила. Один раз я вже прогорів — досить! Давайте ж швиденько, уявіть собі, що це грабунок, щоб вам було веселіше.

Вендузос обійняв його за плечі й відвів убік.

— Привіт тобі від капітана Міхаліса,— сказав він тихо.— І якщо в тебе є якісь новини...

— Які там можуть бути новини? — сказав капітан Стефаніс і почухав голову.

— ...довір їх мені. Ніхто інший, крім капітана Міхаліса, про них не дізнається.

Капітан Стефаніс нахилився, підняв чималий камінець і кинув його в море; кинув ще один, і все це мовчки.

— Слухай, Вендузосе,— наважився він нарешті,— ти гарний лірник, це я знаю, але в мене — пробач мені — нема довіри до твого язичка. Коли ти вип'єш зайве...

Вендузос зітхнув.

— Де ж мені взяти зайве, капітане Стефаніс? Тут, серед оцих стрімчаків, голодує раб божий, бо нема чого їсти. Отже, не бійся!

Капітан Стефаніс глянув на Вендузоса. Сонце обсмалило його, висушило тіло, старечий жир на шиї і на щоках зник, а в очах з'явився блиск, але не той, що його викликає вино.

— Ну що ж, наставляй, Вендузосе, добре вуха,— сказав він, притишивши голос.— Запам'ятай те, що я тобі казатиму, і передай капітанові Міхалісу точно так, як я скажу, чуєш? Щоб нічого не забув і нічого не додав.

— Не турбуйся, капітане, кажи.

— У мене нема чим порадувати його, так і передай йому. Я оббивав пороги у важливих інстанціях, розмовляв з начальниками, закликав їх сказати мені правду, чи є у них надія, що Кріт визволиться, чи знов уся наша праця піде на вітер. Одні крутили хвостом, інші обіцяли золоті гори, і тільки один, найтямущіший, як мені здалося, розмовляв зі мною відверто і щиро. Хто він? Небіж капітана Міхаліса, перекажи йому,— Козмас, який тоді саме приїхав з Європи на Сірос. «Згніти своє серце, капітане Стефаніс,— казав він мені,— не бачити Кріту свободи й тепер!» — «Виходить, даремно наша кров ллється? — питаю я. «Кров ніколи не ллється даремно. Хіба ти не чув, що свобода — це насіння, але поливають його, щоб воно зійшло, не водою, а кров'ю. Ото ми й поливаємо це насіння, і немає сумніву, що настане час — воно проросте, тільки цей час ще не настав». Козмас дістав з кишені листа і дав мені. «Передай його,— каже,— надійною людиною моєму дідові, старому Сіфакасові». Я вже послав той лист з одним албанським греком, який приплив зі мною. З цього листа капітан Міхаліс дізнається про все інше.

Вендузос слухав, схиливши голову, і з досади розгрібав ногою морську рінь. І коли капітан Стефаніс скінчив, його прорвало.

— Невже на небі немає бога? — вигукнув він, і очі в нього налилися сльозами.— Невже немає?! Що ти скажеш, капітане Стефаніс?

— Нехай мені грець, коли я що-небудь можу сказати тобі певне! Я не знаю навіть, чи існує святий Миколай, а ти питаєш про бога! От і святий Миколай — інколи він є, а інколи його нема; це я зрозумів за ті роки, що плаваю морем. Тому краще облиш бога, а там побачимо!

Вода в морі почала темніти, сонце сідало. Уже весь трюм корабля був спорожнений; на спинах у мулів лежали рушниці,

патрони, шкіра, борошно, в'ялена риба — всі блага світу. Тоді рай у крїтянина, коли всього цього вдосталь.

— А я ще раз поїду і привезу вам, хлопці, гарного свинцю і доброї їжі! — голосно сказав капітан Стефаніс, прощаючись з десятима повстанцями.

Він уже ладнався був стрибнути на корабель, та згадав про ікону.

— Ой, я ж святого Миколая забув!

Бігцем, накульгуючи, він вернувся, взяв святого Миколая з каменя, сполоснув його в морі, щоб той освіжився, потім поцілував йому обидві руки, з яких стікала солоня вода.

— Що ж, з прибуттям у тебе все вийшло добре, капітане Миколай, — сказав він, — тепер гляди, не зганьби мене з поверненням. А я клянуся морем, обіцяю, що замовлю намалювати тебе в коротких штанах, у чорній фесці і з підзорною трубою в руці, як М'яуліса. М'яуліс і святий Миколай разом — так буде певніше.

І стрибнув на корабель. На небі вже громадилися хмари, довкола потемніло. З суходолу повіяв вітерець, море почало вкриватися брижами. Капітан Стефаніс схопив бінокль — у морі нікогісінько. Він перехрестився.

— В ім'я бога, підіймайте якір, хлопці! — наказав він. — Святий Миколаю, в дорогу!

Наївшись, напившись, спорожнивши стіл, Мітрос прихилився до одвірка й заснув. Підступне море висотало з нього все, що було всередині. Уперше спустився він з карпенісіотських скель і сів на корабель — посоромлене було його молодецтво, забруднилась фустанелла, земля ще й досі коливалася у нього під ногами, як корабельна палуба, а в голові макітрилось. І тільки тепер, коли він добре напхав свій шлунок, випив кілька куклів вина, надихався запахами гною, що йшли зі стійла, він отямився, земля тепер міцно стояла під ногами, тож прихилився головою до одвірка і поринув у сон. А завтра він зі старим пастухом Харідімосом подається в табір капітана Міхаліса.

Як тільки дід почув, що гість хропе, він зробив знак Трасакі, і вони посідали посеред двору під старим лимонним деревом. Жінки більше не вовтузилися біля печі, перепочивали. З досвітку, як тільки зайнялося на світ, вони поралися то біля худоби — треба ж її нагодувати й напоїти, то біля тіста — треба ж напекти хліба, то варили обід, то прали. Донька капітана Міхаліса сіла за листи; з одного боку біля неї примостилася Красойоргена, з другого — Мастрарадена; і заходились

наказувати чоловікам, щоб берегли себе. А листи мав віднести Мітрос. Одна лаялась, друга просила, обидві зітхали й проклинали собаку-султана, який ніяк не звільнить Кріт, щоб їхні чоловіки, Красойоргіс і Мастрас, могли повернутися до своїх жінок.

Отож у дворі не було нікого — слухна нагода, щоб дід розпечатав листа і дав Трасакі прочитати. Дід здогадувався, що невтішним буде цей лист, бо дуже рідко, тільки в хвилини великої скрути згадував його той внук і писав листи. І коли вже він пише тепер, значить, потребує чогось.

— Хай господь благословить тебе, Трасакі,— сказав дід,— читай, та тільки не квапся, а по складах, щоб я міг розібрати.

Букви в листі стояли акуратні, круглі. Трасакі читав, не збиваючись:

— «Дорогий діду, я повернувся на святу землю, може, не вдовзі приїду й на Кріт і поцілую твою благородну, уславлену руку...»

— Цей теж підлабузник,— прошепотів дід, хитаючи важкою сивою головою.— І що воно за лист? Нема тобі ні «в перших рядках хочу запитати», ні «ми теж, хвалити бога, здорові...». Ну, та гаразд! Читай далі, Трасакі!

— «Та поки я удостоюсь такої втіхи, діду, я змушений написати тобі листа, і коли ти його прочитаєш, перешли з надійною людиною моему дядькові капітану Міхалісу. До мене дійшла чутка, що він підняв прапор і воює з турками в горах. Добре буде, коли він усе знатиме, щоб не йти наосліп, а потім нехай робить так, як його напутить господь».

— Надто вже крутить, здається мені, і намагається присолодити пілюлю... А втім, побачимо... Тільки повільніше, дорогий Трасакі, будь ласка!

— «Отже, на Грецію ніякої надії нема: вона слабосила, бідна, не має флоту і, що найгірше, не має ніякісінької підтримки від держав Західної Європи. Кріт багатий, і сильним світу цього вигідно, щоб він лежав у султана на тарілці. Та коли султан здохне і дійдеться до розподілу, кожна велика держава сподівається, що Кріт дістанеться саме їй; якщо ж він об'єднається з Грецією, його не вирве у неї ні бог, ні чорт».

— Ох,— зітхнув дід,— надто вже розсудливим вдався цей онук... Читай далі!

— «Отож знайте: Кріт приречений і цього разу. Одного ми можемо тільки досягти — почати торги, і султан дасть нам привілеї... Це теж маслак, хоч на ньому і небагато м'яса — обгриземо і його, поки настане наш час!»

— До чого дожилися — собаками стали, голодними псами! Тільки кістки нам кидають...— знову зітхнув дід.— Давай далі!

— «Я розмовляв з багатьма офіційними особами і в Західній Європі, і в Греції, а післязавтра виїжджаю до Афін, щоб побачитися з начальством. Якщо виникне потреба, приїду на Крит, щоб урятувати те, що можна ще врятувати. І цього разу, на жаль, перо^о переможе меч. Меченосці виконали свій обов'язок, розчистили дорогу, та не змогли дійти до кінця. Тепер почнуть діяти — тільки не сердься, діду,— переносці...»

— Крутії! — сердито буркнув дід і плюнув з відразу.— Окуляри, штанці, капелюхи... Вертихвости, тьху! — І знову плюнув з досади. Обернувся до Трасакі: — Все? Чи ще пише що-небудь?

— Ще один рядок, діду: «Схиляюсь і цілую твою руку: благослови мене! Твій онук Қозмас».

Дід нагнувся — так тяжко стало на душі. Він заплющив очі, і в його уяві постав Крит — в образі матері, що стояла посеред двору, вся в чорному, в розпачі, забризкана кров'ю. Це Крит чи, може, богородиця, яка поверталася з розп'яття свого сина?

Дід розплющив очі. Вечоріло. Почав падати рясний дощ. Поспішали з поля дівчата, тягнули за собою козу чи овечку. Літні люди, що йшли з осликами, навантаженими дровами чи хмизом, бачачи, що ворота в старого-Сіфакаса розчинені; зупинялись і вітались з дідом.

— Що нового, капітане Сіфакас? Які звістки дістав від сина, капітана?

— Хвалити бога, все йдеться на добре,— відповів старий,— кінчаються вже муки Криту...

— Любий Трасакі,— звернувся дід до онука,— ти дізнався про важливу таємницю, але ти чоловік, не розголоси її!

— Не турбуйся, дідусю, ніхто про це не знатиме, тільки ми вдвох та батько — третій.

— А господь четвертий,— додав дід.— Ну, досить!

Поки дід із внуком гомоніли отак, на воротах став Тітірос — з палицею, з саквами за плечима, рожевощокій. Дід сидів, прихилившись до лимонного дерева, мокрий від дощу, і на бороді в нього поблискували дощові краплі. Схожий на старе дерево, він мок під дощем і не ворухився, тільки блискотіла його шорстка, зморщена шкіра. Першої миті він не впізнав сина — наче повнішим видався він йому, засмаглим, навіть не горбатим.

— Це ти, Яннакосе? — спитав він і витягнув шню, щоб краще придивитись.— А як ти змінився, дякувати богів. Ти вже не вчитель? Заходь!

— Не впізнав мене, тату? — задоволено спитав учитель.

— Куди там упізнати! Клянусь, ти, напевно, покинув свою грамоту, і в тебе округлилися м'язи, плечі, щоки. Хіба ж я тобі не казав? Грамота — то п'явка, двадцять чотири п'явки, що ссуть у людини кров. А тепер, на схилі віку і я пробую вивчати клятву абетку. Але яка то морока, які бескиди — я хочу перестрибнути від однієї літери до другої і розбиваю собі пику. Тільки в мене є своя мета. А ти як?

Тітірос осміхнувся. Він схопив батькову руку й поцілував її.

— Але ж ти сам винен, тату, що я став учителем. Пам'ятаєш?

— Як не пам'ятати! Чи тобі здається, що я вижив з розуму? Пам'ятаю так, ніби то було вчора. Фануріос упіймав тебе, коли ти нишпорив на кухні по горщиках, а в роті у тебе стирчав шматок м'яса. Він дав тобі такого стусана в спину, що м'ясо вискочило й прилипло до стіни. Коли я побачив це, то, пригадую, схопив тебе за комір. «Ну, бідолахо Яннакосе, бери одержину та йди лишень до міста навчатися грамоти, щоб стати вчителем! Ні до чого іншого ти не здатний». Отак ти і вклепався! Щоправда, винен я!

Батько покрутив Тітіроса на всі боки, спробував його м'язи, стиснув йому руку, трохи підняв губу, як роблять це коням, і глянув на зуби. Після такого огляду лишився задоволений.

— Клянуся вірою, ти починаєш подобатись мені! — зауважив він.— Звичайно, нічого не можу сказати, ти мені син, я любив тебе, але як би тобі пояснити... Не мав я від тебе втіхи. Ти здавався мені надто миршавим, як змилок, надто грамотним, надто горбатим. І пішов не тією дорогою, якою йшов наш рід,— оглядався назад. Всі діди носили шаровари й черевики і тримали в руках рушницю, а ти надягнув європейську одержину, носив окуляри і тримав у руці перо... «Кінець,— думав я,— кров перевелася, рід котиться під три чорти...» Та, бач, ти врятувався, вернувсь і ступаєш на людську путь, хвалити бога. І не підеш із мого дому — не будь я Сіфакасом,— якщо я не дам тобі шароварів та черевиків і не почеплю на плече рушницю... Чуєш? Чого смієшся?

— Але ж ти провидець, тату! Неначе читаєш те, що у мене в голові. Саме через це я й прийшов сьогодні до батьківської оселі, клянусь тобі! У тебе, гадав я, лежить кілька змін одягу, твого чи твоїх побитих синів, а на горищі, під балкою, сховано рушницю, от я й прийшов. Ми спалимо разом отут, по-

серед двору, усе мое вбрання, і я одягну все критське, повішу на плече рушницю і подамся в гори: у мене є своя мета.

Старий батько схопив голову сина і притиснув до своїх грудей.

— Благословляю тебе. Заради тебе заріжу козеня, і відсвяткуємо сьогодні твоє повернення! Я вважав тебе пропавшим, а тепер я радий, Яннакосе!

Старий забув про гіркоту від того, що писав онук, відчиняв старі скрині, виймав найкращий одяг — вишитий жилет, суконні шаровари, шовковий пояс, чепурну феску, вибрав і пару невеликих черевиків, видобув з-під балки рушницю і склав усе це на скрині, щоб завтра вдягти найменшого сина, як жєниха.

В домі буяла радість. Ходили чутки, що вчителя впіймали на тому, що він піднімав по селах селян на боротьбу, казали, що турки розставили пастки, впіймали його й посадовили на палю, як ягня на великдень на рожен. А він, виявляється, живий, здоровий, і жінки милувалися, дивлячись, як Яннакос разом з батьком обгризав з козеняти кістки і пив кухлем вино. Куди там було Трасакі встигнути за ними! Та він і не думав про їжу. Здивовано дивився на вчителя — невже це той самий, якому учні підсипали шріт, щоб він падав і ламав собі ребра, який жахався, коли на нього пускали мишей?

— Ану, Трасакі, марш спати, — сказав йому дід, — а я залишусь, погомоню з твоїм дядьком. І більше не називай його вчителем, чуєш? Називай дядьком Яннакосом!

— Скажи, що сталося з твоєю жінкою? — спитав батько сина, коли вони лишилися самі і, посідавши на дивані, завели розмову. — Кажуть, вона наклала на себе руки, сама повісилась — а чому? Може, поясниш мені? Я розпитував, але всі крутять.

— Е-е... Нехай господь простить її: сердега була нервова, а тепер позбулася своїх вад.

— І правильно зробила, — зауважив дід, — сильна жінка, адже не легко накласти на себе руки, для цього потрібна воля. Вона позбулася вад, та мені здається, ти теж позбувся їх... А тепер — які в тебе наміри? Не збираєшся часом одружитися вдруге? Може, подаруєш мені внука?.. Останнього. Поспішай, бо мені вже небагато лишилось...

Обличчя Тітіроса проясніло.

— От дивина, батьку! Чим ближче ти підходиш до смерті, тим більше скидаєшся на безсмертного — ось ти відгадав і другу мету, з якою я прийшов сьогодні до тебе!

— То кажи до пуття, Яннакосе! Чи не припала тобі часом до серця якась дівчина?

— Аякже, припала, ото я й прийшов просити в тебе благословення.

— Хто ж вона, святий Онопрію? Вродлива? Ставна, шляхетного походження? З гарного роду, з нивами й виноградниками, і має всі тридцять два зуби?

— Вродлива,— відповів майбутній жених.— І зуби в неї всі, тридцять два з гаком.

— Ні, більше не треба, заради твого ж добра. Це теж погано! А то ще осідлає тебе! Досить і тридцять два. Але ж цікаво, хто вона? І яких батьків донька?

— Внучка капітана Еляса, звати її Пелагія. От я й прийшов по твоє благословення.

— А-а-а! Браво, Яннакосе, благословляю! То міцний рід, повна хата синів і внуків, багато нив і виноградників. І вона згодна?

— Дала згоду, сказала про це й батькові. «Спитаємо ще в діда,— відповів батько,— він глава роду». Спитали. Капітан Еляс спочатку скривився. «Учитель? Знаю! Мені він здається не зовсім підхожим... та ще оті штанці! Але рід гарний, міцний, повна хата синів і внуків, та й нив і виноградників чимало,— те саме, що й ти сказав про його рід.— Постривайте, я все зважу й вирішу». Але дівчина поспішала, слово по слову, пестощами і лестощами умовила старого. «Гаразд,— сказав він,— даю благословення, але при одній умові: щоб він скинув свої штанці й одягнувся, як люди, та й край!»

Старий Сіфакас заплескав у долоні.

— Нехай господь пошле тобі здоров'я, діду Еляс! — вигукнув він.— Це і мені завдавало багато прикростей, тільки я нічого тобі не казав. Але тепер — годі! Пустимо з вогнем твоє лахміття, к бісу штанці! Завтра вранці, посеред двору!

Добре спалося вчителеві біля скрині, на якій лежав весільний одяг. Йому снилася Пелагія, не хотілося навіть прокидатись. А дід раз у раз розплющував очі, сон не приходив до нього: він дивився на вікно і ніяк не міг дочекатися, коли вже почне світати. Аж ось проспівав чорний півень, а за ним і білий — розвиднілось, і старий, схопившись на ноги, штовхнув Тігіроса.

— Гей, прокидайся швидше! Одяг лежить на скрині, носи на здоров'я! А європейський тягни на подвір'я. Я йду розпалювати багаття!

Він спустився вниз. Жінки ще спали. Розпалив багаття, а потім пішов будити Трасакі — його поклали спати у великих ночвах, як у колисці. Дід погойдав його, хлопець прокинувся.

— Вставай, Трасакі, ходімо надвір!

Вийшов і вчитель, з голови до п'ят одягнений крітянином. Він склав на купу посеред двору штани, жилет, піджак, капелюх, черевики, потім облив усе це гасом, щоб чорт ухопив його швидше. Дід запалив скіпочки і дав їх Трасакі.

— Давай, дитино, підпалюй, щоб пішло прахом! Вогонь проти вогню, вітер проти вітрів!

Трасакі схопив запалені скіпочки і сунув їх в облику гасом купу. Одяг загорівся, полум'я охопило європейське вбрання й освітило трое облич. У діда аж підшви свербіли пуститися в танок. Всі трое дивилися, як палахкотів одяг, і обличчя в них стали рожевими. А коли вогонь погас, дід, узяв жменю попелу, відчинив ворота, став посеред дороги, махнув рукою і розвіяв попіл за вітром.

— Сильні світу цього! Нехай бог приведе побачити моїм дітям і дітям моїх дітей, як палатимуть отак і стануть попелом ваші будинки, фабрики й палаци ваших королів! Як нас згубили, так і самі згиньте! — промовив дід, і голос його був сповнений гіркоти і гніву.

Десь ополудні Мітрос, упрівши після крутого підйому на гору, входив до табору капітана Міхаліса. Високе плоскогір'я, десяток кам'яних халуп, сотня молодців, а далеко в долині, оточеній, наче муром, горами, білили села. Кілька сіл палали — вітру не було, і дим оповивав їх густою хмарою.

Стоячи на підвищенні, капітан Міхаліс тримав бінокль, якого подарував йому філеллін¹, що минулого місяця видерся був нагору в табір і не хотів покидати його: «Куди мені йти? — казав він капітанові Міхалісу. — Навіщо мені спускатися до міста? Мені й тут добре: ніде не їв я хліба смачнішого, не пив води холоднішої, ніде я не бачив греків, які б так схожі були на стародавніх! Я не називатиму тебе капітаном Міхалісом, а називатиму капітаном Ахіллом. А мене звуть Еріко». На ньому був куполоподібний, як стародавній шолом, капелюх, а в кишенях повно паперу й олівців. Він сяк-так розмовляв грецькою мовою, тож, зайшовши з крітянами в розмову, давай писати олівцем! «У нього, видно, клепки не вистачає», — казали одні. «Він пише в газету», — казали

¹ Фі л е л л і н — так називали європейців, які допомагали грекам у боротьбі,

Інші. «Ей, земляче, чому ти ходиш по Криту без зброї? — питали в нього. — Де твоя рушниця?» — «Ось!» — відповідав він і показував олівець. У нього була білява борідка, два передніх зуби — золоті, а щоки наче троянди. На маківці — жмуток волосся, і коли крїтяни дізнались, що він — Еріко, вони прозвали його через той жмуток волосся Кукуруіко.

І тепер капітан Міхаліс тримав цей бінокль і оглядав долину. Крізь дим у спалених селах йому бачилось, ніби колихаються фески, ніби нові полчища турків підходять з Мегалокастро і готуються атакувати гору.

— Нема їм краю, собакам, — прошепотів він. — І місце вузьке, і нас мало. Та й капітан Поліксінгіс запізнюється... Треба слати до нього нового гінця...

І в ту мить, коли він опустив бінокль і хотів був уже йти перевірити, чи не повернувся з берега Вендузос, перед ним як з-під землі виріс Мітрос у своїй фустанеллі.

— Здрастуй, капітане, я з корабля капітана Стефаніса! — сказав він, дістав листа й подав йому.

— Дуже радий, земляче, — сказав капітан Міхаліс і потиснув йому руку. — Іди до моїх молодців, поки я прочитаю листа.

Він поквапно розірвав конверт. Всередині був лист і ще якийсь клаптик паперу. Капітан Міхаліс впізнав руку сина, і його похмуре обличчя на мить заясніло. «Я, Трасакі, шлю тобі привіт і пишу дідусеві слова: «Прочитай листа й роби так, як напутить тебе господь; надії у нас нема, і цього разу ми воюємо даремно. Отож порадься зі своїм серцем і вирішуй, що робити».

Капітан Міхаліс нахмурих брови, верхня губа в нього трохи піднялась і з-під неї вистромилось ікло.

— Лихо буде, лихо, коли я радитимусь із своїм серцем, — проричав він, — увесь світ злетить у повітря!

Він розгорнув небожевого листа. Склад за складом долав він, перестрибуючи від слова до слова, наче підіймаючись угору і спускаючись униз. Час од часу зупинявся й стогнав, а потім читав далі. Коли скінчив, подер листа на дрібні клаптики й спалив їх.

— Щоб один я знав про це і ніхто більше! — сказав він і розвіяв попіл.

Капітан Міхаліс відірвав від скелі камінь і так стиснув його, що на пальцях виступила кров.

— Нема, каже, ніякої надії. Мати слабосила, європейці — падлюки, крїтяни нечисленні... Ні, я не зійду зі свого поста, не віддам скелі, де я укріпився, хоч яка там мати слабосила,

хоч які європейці падлюки, а крітяни нечисленні. Нехай би й сам бог спустився і наказав мені: здайся! Я не здамся!

Він схопив бінокль і глянув униз. Дедалі більше червоніла долина, з ущелини виповзали нові полчища. Паша поклявся скинути загін капітана Міхаліса з орлиного гнізда, де він укріпився. Кріт, стомлений, зранений, поволі заспокоювався, рідко вже лунали рушничні постріли, тільки уперті сміливіці трималися високих укріплень і не хотіли здаватись. Султан роз'ярився, озлився на пашу і послав йому повний корабель ланцюгів, щоб той виловив повстанців, скував їм руки й ноги й надіслав до Стамбула. А коли ні, нехай сам надіне на себе ті ланцюги й приїжджає!

У паші кров захолола в жилах, коли йому переказали це. Відчув, що голова у нього на в'язах не дуже міцно тримається, і вирішив розпрощатись із спокоєм в Мегалокастро, очолити нізамів і рушити на неприступний табір отого гяура, капітана Міхаліса. Митрополит дізнався про це й таємно послав до капітана Міхаліса гінця: «Тікай! Сідай у баркас і тікай! Паша поклявся, що вб'є тебе!» Але ж капітан Міхаліс уперся: «Ні, не буду тікати! Великий гріх на моїй душі, день і ніч не виходить у мене з голови палаючий монастир, я винен, я й спокутую свій гріх! Нехай навіть усі повтікають, я лишуся гут, на цій скелі, сам і спляю себе — обіллю гасом голову й одяг і загину, як монастир господи Ісуса Христа!»

Він дивився в бінокль на долину, що стала червоною від фесок, бачив по косогорах християнські села, охоплені полум'ям, прислухався — вітер доносив до нього відгомін сурм, барабанів і вигуків дервішів.

— Щось спізнюється капітан Поліксінгіс, — знову прошепотів він, вивчаючи всі проходи в горах. — Та він прийде, він дав мені слово, тепер війна, а на війні я йому довіряю!

Від тієї жахливої миті, коли він устроїв ніж у серце черкеси, капітан Міхаліс відчув, що колишня дружба відновлюється: він уже думав про капітана Поліксінгіса без зла, спокійно, можливо, навіть із співчуттям. Розпачливі зойки капітана довго лунали по селах; багато днів друзі утримували його від самогубства; він одягнув на себе все чорне і з того дня мчав туди, де точилася битва, кидався в саму гущу турків, шукаючи смерті. Він був переконаний, що черкеску вбили турки, щоб вона не вихрестилась, і поклявся спорудити вежу з турецьких трупів у неї на могилі.

Раптом капітан Міхаліс почув радісні вигуки і цокіт підків. Стрибаючи з каменя на камінь, він спустився на плоскогір'я і тут зустрівся з Вендузосом та десятьма молодцями, що

привезли зброю і продукти. Всі кинулись розв'ючувати мулів, дехто тут же розпалив вогнище, щоб зварити їжу, адже кілька днів повстанці гризли тільки черствий хліб, дуже хотілося вареного. Інші переносили привезені припаси і складали їх у кам'яній хаті вожака.

— Слава матері вітчизні! — крикнув Вендузос, розряджаючи пістоль у повітря. — Слава бідолашній матері, що сама голодує, а нам присилає їсти!

— Вендузосе, не переводь кулі! — озвався капітан. — Іди-но сюди, ти потрібний мені!

Лірник підійшов. Капітан нахилився і щось почав говорити йому. Той слухав уважно, ставши навшпиньки, готовий тієї ж миті помчати, куди накаже капітан.

— Зрозумів, Вендузосе? Це дуже важливо. Та гляди, щоб тебе не вбили часом, коли йтимеш туди, а коли вертатимешся — байдуже.

— Не вийде так, як тобі хочеться, капітане, — сказав Вендузос сміючись. — Ні коли йтиму туди, ні коли вертатимусь, не зачепить мене куля! Клянусь пресвятою дівою Амбельотською, мені судилося спорожнити ще не одну бочку, і я таки спорожню!

Сказавши це, він повернувся, щоб піти. Та його підстерігав Фуругатос і, коли той проходив мимо, схопив його за штани.

— Брате Вендузосе, чи не бачив ти мого товариша Бертодулоса? Як він там, бідолаха? Ти й не повіриш, про нього я більше думаю, ніж про жінку. Чудасія!

— Живий-здоровий, не турбуйся. Я бачив його у старого Сіфакаса. Почуває себе чудово, увесь час з жінками, от-от і сам надіне спідницю, безбородий!

— Ех, куди поділися наші гулянки у підвалі капітана Міхаліса? Чи, може, то був сон?

Та Вендузос уже мчав, немов на крилах, і не чув цих слів.

Старий Сіфакас, схилившись над грифельною дошкою, ленько тримав грифель, щоб не зламати його, і писав, важко дихаючи, букви алфавіту. Останніми днями він відчував дивну неміч, немов сили покидали його і поверталися в землю: він зблід, не міг спати, коліна підгиналися.

«Треба поспішати, — думав він, — треба поспішати, щоб устигнути».

І сидів з ранку до вечора, схилившись над дошкою, напружуючи всі сили. Йому пощастило підкорити неслухняну руку — тепер він писав чіткі й гарні великі літери.

— Маленькі мені не потрібні,— казав він своєму вчителеві Трасакі, який хотів завдати йому нового клопоту.— Я можу зробити те, що мені потрібно, й великими.

Свою мету мав дід, і саме сьогодні зібрався розповісти про неї Трасакі.

Було вже після полудня, жінки зварили обід і накрили стіл. Та Трасакі ніде не видно було. Раз у раз виходила кіра Катерина, мовчазна, стурбована, і дивилась на гори: куди він міг подітися? Чому його так довго нема? Він узяв старий самопал і втік уранці з друзями Манольосом, Андрікосом і Харітосом, взяв із собою чоловік з десять і сільських хлопчаків, і всі подалися до гори, немов гратися в полювання. Одні тримали в руці серп або пращу, інші — вила. Андрікос же почепив на довгу палицю стару дідову феску з китичкою і йшов попереду, як прапороносець.

Під горою Трасакі засунув у рот два пальці й свиснув; весь загін з'юрмився навколо нього.

— Хлопці,— сказав він,— я вчора казав вам, чого і куди ми йдемо. Ми чоловіки, соромно нам лишатися з жінками; це ж повстання, а не жарти! Всі чоловіки в горах воюють з турками. Ходімо ж і ми воювати!

— Воювати? — злякано перепитав Харітос.

Він думав, що вони йдуть на гору гратися,— половина стане турками, друга половина християнами, і будуть полювати один на одного.

— Невже до тебе ще не дійшло? Кінець забавкам! — сказав Трасакі.— Досі ми вправлялись, щоб у нас рука була твердою.

— Та кажи ясніше, Трасакі! — пробелькотів Харітос.— Ми йдемо воювати з справжніми турками? Учора я цілий день пас, тож не чув, про що ти казав.

— Слухай, якщо тобі страшно, вертайся додому і держись там за материну спідницю. За горою лежить турецьке село Бохос, туди ми й підемо. Як тільки підійдемо до нього, один з нас викличе турченьт, щоб вийшли побитися з нами. Зрозуміло?

— А якщо вийдуть батьки?

— Нехай виходять! — відповів Трасакі.— У мене дідів самопал!

— Усі турки теж на війні,— заспокоїв його Манольос,— не бійся!

— Тільки жінки та діти лишилися у селах,— запевнив і Андрікос.— Жінок ми не чіпатимемо, кинемо виклик турченьтам, щоб вийшли на тік битися.

Харітосу соромно було показати, що його пройняв страх.

— Гарзд, ходімо,— сказав він.— Давайте тільки спочатку перехрестимось, щоб спокійніше було на душі.

— Давайте перехрестимось,— сказав Трасакі.— Мій батько теж хрестився перед тим, як іти на війну.

Всі перехрестились і почали підійматися на гору.

Була зима, дув холодний вітер, на вершині Селени блискотів свіжий сніг. Два ворони, каркаючи, пролетіли над головами в дітлахів.

— Треба було і Бертодулоса взяти з собою,— зауважив Андрікос.— Він грав би на гітарі, бо ж у нас нема сурми.

— Ей, там, припиніть розмови! — вигукнув Трасакі.— Давайте вишикуємось по двоє, ми ж — армія, на війну йдемо!

— Я хочу їсти! — сказав Манольос Мастрасас і схопився за живіт.

— Ех! Ми ж забули взяти з собою харчів!

Всі засапались і поставали: всім раптом захотілося їсти.

— Та й пити! — закричав хтось інший.— Мені хочеться пити! Ми забули і воду взяти!

— Давайте вернемось і візьмемо,— запропонував хтось, і всі враз повернули назад до села.

— Ніхто не вернеться! — крикнув Трасакі.— Це ж війна! Будемо голодувати, терпіти спрагу і вдавати, ніби ми наїлись і напились і ніби нам все за іграшку! Отак чинять молодці!

— У турченят, напевно, є хліб і вода,— сказав прапоронець.— І бурек: турки люблять бурек. Ми заберемо у них все. Ходімо, хлопці!

Він високо підніс палицю з дідовою фескою і рушив далі. Дехто хотів був відстати і вернутися назад, та Трасакі став на стрімчак, і тепер жоден не міг схватитися від нього. Всі по двоє пішли вгору.

— Якщо нам трапиться заець,— сказав він їм, щоб заспокоїти,— я вб'ю його з самопала, ми засмажимо його на рожні й подасуємо... А в кого є сірники?

Всі розгублено почали нишпорити по кишенях — сірників не було ні в кого!

— Ну, не страшно,— вирішив за всіх Андрікос,— у турченят, напевно, є. Ходімо!

Хлопчаки ступали з каменя на камінь, щоб не шуміти, розмовляли тихо; їм здавалося, що вони вже в турецькій місцевості, що треба бути напоготові.

Насувалися хмари, закриваючи вершину гори: сніг уже не блискотів. Вдалині загриміло, запахло дощем.

— А плащів ми й не взяли! — згадав Харітос.

— Не страшно! — відповіли сільські хлопчакі і засміялись. — Не страшно, у нас їх однаково нема!

— А в мене була парасолька, шкода, що я її загубив, — сказав Манольос.

— Ти що ж, Мастропеня, парасолькою воювати збираєшся? Всі полягали з реготу.

— Тихше, хлопці, не галасуйте, а то турки почують! — сказав Харитос.

Він підніс угору серп, захищаючись від дощу: впали перші краплини.

Якийсь час не розмовляли. Зійшли зі стежки, вибирались просто через гору — квапились. Та скоро позахекувались.

— Давайте трохи перепочинемо, хлопці, — запропонував хтось, — передихнем, щоб не прийти на війну втомленими. Не годиться!

— Перепочинемо! — вихопився тоді Хараламбіс, лютий на вигляд хлопець із зривистим півнячим голосом і густим чорним пушком над верхньою губою. Досі він не розтуляв рот: йшов, глибоко замислившись, з невдоволеним виглядом, а тепер його прорвало.

— Перепочинемо! — крикнув він удруге. — Я теж хочу сказати вам дещо. Далі не йдемо!

— Чого тобі? — спитав Трасакі і, вискочивши, став перед ним; у нього тремтіла верхня губа. — Хочеш сказати щось?

— Еге ж.

— Ну, то кажи!

— Перш ніж збиратися на війну, треба обрати командира! Ось що я хотів сказати. Авжеж, треба обрати командира!

— Я командир! — сказав Трасакі, високо підіймаючи самопал.

— А хто тебе обирав? Ти сам, з власного бажання? Скільки тобі років?

— При чому тут роки! Хіба я не син капітана Міхаліса?

— Ну то й що? Звання капітана не передається в спадщину. Я старший.

— Ну то й що, як старший? А я дужчий!

— Ти дужчий? Ти? — скипів Хараламбіс. — Давай поборе-мось!

— Гаразд, — погодився Трасакі, передаючи самопал прапорносниці. — І ти поклади серп. Без обману! Я беззбройний, і ти беззбройний — щоб було чесно!

Зраділі хлопці одразу ж поділилися: одні оточили Трасакі, інші — Хараламбіса.

— Давайте боротися всі! — запропонував прапорносець, бачачи, що більшість хлопців на боці Трасакі.

— Ні,— гордовито заперечив Трасакі,— боремося тільки ми вдвох. А ви всі посідайте осторонь, не втручайтесь, і той, хто поборе, стане командиром. Згода?

— Згода! — закричали обидва табори.

Знайшли невеликий рівний майданчик, розчистили його і відійшли вбік, дехто сів на камені. Трасакі затягнув пасок, підступив і став посеред майданчика. Хараламбіс поплював на долоні, несамовито скрикнув, стрибнув і став уприутл перед своїм суперником. Їхні носи мало не торкалися, змішувалося гаряче уривчасте дихання, а очі метали іскри.

— Ану, накидайся на нього, Хараламбісе, зроби з нього, міського, котлету!

— Накидайся на нього, Трасакі! Хай живе капітанський син! — кричали з обох таборів, намагаючись розпалити «командирів».

А ті стояли, як півні, один проти одного, кожен вичікував і похитувався, готовий кинутись на супротивника. Проте кров у них ще не заграла, тож вони заходилися лаятись і проклинати. Хараламбіс був мастаком лайки, кожне його слово кусало, як зуби. У Трасакі ж з лайкою не виходило, він щось мимрив і чим більше мимрив, тим більше сердився, тож квапився швидше дати волю рукам. Раптом він роз'явився, верхня губа закопилилась—блиснули зуби. Хараламбіс нахилився, втягнув голову в плечі і почав бити Трасакі головою. Отак, схиливши голови, підстрибуючи, вони кружляли один біля одного, як барани, відштовхуючи ногами камені, які заважали їм. Очі в них скошилися, поблискували тільки білки. Хараламбіс горлав і лаявся, Трасакі мовчав, вичікуючи зручної миті, щоб застукати противника зненацька, вдарити туди, де він не чекає, і повалити на землю.

Линув дощ, та ніхто не звертав на нього уваги, вода стікала з чуприн, з потилиць. Хараламбіс шльопав по воді босоніж. Але Трасакі був у черевиках. Розганяючись, він раптом підсковзнувся, Хараламбіс метнувся, підставив ногу, й Трасакі поточився вперед і впав би, якби не схопився за камінь.

— Нечесно, нечесно! — зарепетував прапорносець, люто розмахуючи дідовою фескою.

— Слава Хараламбісу, нашому молодцю! — кричали у відповідь сільські, плескаючи в долоні.

Розлючений Трасакі вирвав з землі камінь, але Хараламбіс устиг схопити серп.

— Я переріжу тобі горлянку, міський чортяка! — закричав він. — Кинь тільки камінь!

— Самопал! — загорлав і Трасакі й зірвав рушницю з плеча Андрікоса. — Гру закінчено: або ти мене вб'єш, або я тебе!

— Ради бога, схаменіться! — закричав Манольос. — Ми ж забули про турченят!

— Давайте кинемо жеребок! — запропонував Харітос. — Кому пощастить, той і буде капітаном.

— Ніяких жеребків! — горлав тепер і Хараламбіс. — Капітаном буде той, хто порішить іншого!

Він нахилився, граючись серпом, покрутив ним у повітрі і знову кинувся вперед. Та Трасакі встиг відскочити за скелю, приклав самопал до плеча, прицілився: куля пролетіла у Хараламбіса над головою, тільки луна пішла схилом.

— Спорожніла чортова рушниця, — засміявся, глузуючи, Хараламбіс. — Куди ж тепер тікатимеш? Амба тобі!

Трасакі кинув рушницю, обернувся й побачив, що Андрікос простягає йому серпа. Він схопив його, і тепер над головами зітнулися два серпи.

— Нечесно! Нечесно! — закричали Хараламбісові друзі й кинулися на прапороносця.

Палиця хитнулась, на землю покотилась феска, всі сплелися в один клубок. Дехто впав, діставши удар, інші поховалися за скелі і заходились орудувати пращею. З рук, ніг, голів струменіла кров. Трасакі хтось влучив у коліно, він накульгував. Та ось він знову схопив самопал.

— Ет, чортів самопал! — крикнув йому Хараламбіс. — Давай, якщо в тебе вистачить сили!

Трасакі мовчки зарядив рушницю, прицілився.

Харітос злякався, щоб часом не трапилося вбивство. Він стояв у Трасакі за спиною і в ту мить, коли той спускав курок, підбив йому лікоть. Розляглися регіт і тюкання. Трасакі розлютився і, обернувшись, затопив Харітосові в пику.

— Не лізь у мої справи! Я капітан, що хочу, те й роблю! Я хочу вбити Хараламбіса! — вигукнув він і заходився знову заряджати рушницю.

Тим часом Хараламбіс зі своїми спільниками, тримаючи над головами великі камені, потихеньку підступали, щоб напасти на ворожі укріплення. Та тільки-но вони хотіли були напасти одні на одних, як здалеку долинув гучний голос — якийсь здоровило швидко спускався з гори, погрозливо рбзмахуючи палицею.

— Турок! — крикнув Манольос. — Турок! Рятуйте мене, погні! Але тут його схопив за комір Трасакі.

— І не сором тобі? Ну й що, коли турок? Нападайте на нього, хлопці, всі разом, хапайте зброю!

Обидва табори об'єдналися, кинулися вперед. Попереду — Трасакі і Хараламбіс; вони аж тремтіли від нетерпіння позмагатись, щоб усі бачили, хто з них хоробріший. Ті, що з пращею, вибрались на скелі й вичікували, приготувавши заряд.

— Та не кидайте ж каміння, кляті! — почувся голос. — Я не турок, я Харідімос, чабан старого Сіфакаса!

Всі сторопіли, похнюпились. Як жаль, що це не турок. Позад чабана задзеленчали дзвіночки, із-за стрімчака показався дідові кози та вівці.

Харідімос підійшов ближче, придивився гарненько до хлопців, озброєних, розпалених, покалічених, і вибухнув сміхом.

— Який жалюгідний у вас вигляд! Куди це ви?

— Ми йдемо воювати з турками! — відповів Трасакі. — Я взяв і самопал.

Чабан лягнув себе по стегнах.

— Тремти, Туреччино! Трасакі йде знищувати тебе!

— Не глузуй, діду Харідімос, — відповів оскраженілий Трасакі, — бо клянуся вірою... — Він міцно стиснув рушницю.

— Ану назад! Вертайтесь додому, негідники! — розсердився чабан. — Чи ти бач, шмаркачі, ще хочуть воювати!

Підбігли вівчарки й, поставивши круг старого чабана, почали гавкати на хлопчаків.

— Назад, бо, їй-богу, нацькую собак, і вони порозривають вас на шматочки!

Хлопці оточили двох командирів, щоб вирішити, що ж робити далі. Думки поділились: одні казали — йти вперед, інші, розсудливіші, вертатись додому, а коли-небудь іншим разом, краще озброївшись, із хлібом, водою і сірниками рушити в турецьке село.

Пишаючись і милуючись, пастих дивився на них і сміявся.

— От розбишаки! — бурмотів він. — Молодці! Правду кажуть, що крїтянин, народжуючись, в одній руці тримає материну грудь, у другій — рушницю. Це вони, мов старі полководці, які мають дати відповідь султану, радяться, що робити.

— Слухай, Трасакі, — крикнув він, — скільки тобі років?

— Сто! — відповів той сердито. — Сто років, тисячу років, а тобі що до того?

Чабан радів. Таким був і він сам ще хлопчаком. Якось украв батьків самопал і подався вбивати турків. Іншим разом прийшов з матір'ю в бухту Сніналонгі продавати солодкі ріжки. Побачивши баркас, сів на молу і став кликати капітана.

— Гей, шмаркачу, чого тобі треба? — спитав капітан, вийшовши на ніс.

— Візьми мене з собою, капітане!

— Куди ж ти хочеш їхати?

— В Константинополь!

— Що ж ти робитимеш у Константинополі?

— Хочу вбити султана!

Розреготався капітан, почувши такі слова, з трюму пови-сакували матроси і теж полягали з реготу. Злякався бідний Харідімос і мерщій — ноги на плечі.

Згадав чабан своє дитинство, потепліло у нього на серці.

— Ходімо, хлоп'ята, — сказав він, — ходімо, молодці. Я піду з собаками і вівцями попереду, а ви — за мною. Скажу, що ми сьогодні разом пасли, щоб вас не лаяли. Ходімо ж, мої ле-венята, зробіть мені ласку!

Він умовив їх лагідними словами, дитячі серця вгамува-лися.

Чабан дістав з мішка хлібину й добрий шматок бринзи і по-ділив між хлопцями. Вони були голодні, тож жадібно схопи-лися за хліб і бринзу.

— Ех, коли б оце ще й води, так пити хочеться!

Харідімос вийняв з торби флягу.

— Нема в мене води, хлопці, хіба що вино! За ваше здо-ров'я!

Він закинув голову, надпив трохи, передав флягу хлопцям. Забулькотіло вино, спорожніла фляга.

— А тепер ходімо, — сказав пастух. — Турків побили, село спалили, взяли в полон рабів і рабінь — ось вони! — і вказав на овець і кіз, що спускалися з гори, дзеленькаючи дзвіноч-ками...

Тим часом дід занепокоївся, підійшов із дошкою в руці ближче до гори і все кликав Трасакі. Побачивши здалеку, що він іде за отарою, дід розкрив обійми.

— Слухай, Трасакі, що з тобою сталося? — крикнув він. — Саме сьогодні, коли ти мені потрібний, ти покинув мене! Іди-но сюди, я хочу, щоб ти мені допоміг.

— Насамперед я попоїм, діду! — відповів Трасакі і пішов просто на кухню. Коліно у нього боліло, але з самолюбства він ішов прямо, не кульгаючи.

Надворі ще було видно, дощ переставав, хмарки-баранці, золоті й рожеві, пливли на захід.

Дід з онуком посідали на воротях.

— Сьогодні, Трасакі, ти не лятимеш мене, — сказав дід. — Свій урок я виконав як слід! Поглянь! — І з гордістю показав

дошку, списану великими літерами.—Вся абетка! Вся, від альфи до омеги!

— Молодець, діду! Сьогодні я ставлю тобі п'ятірку! Як це ти зумів отак зразу?

— Час не жде, Трасакі, і я вирішив будь-що добитися свого. А тепер послухай мою таємницю. Знаєш, навіщо це я на старість хотів навчитися грамоти? Гадаєш, щоб читати? Ні! Тепер, коли мені сто років, я знаю все і нічого. Інша була у мене мета!

— Інша? Яка ж, діду?

— Навчи мене писати одне речення, тільки одне, любий Трасакі! Не дай мені померти, не зробивши цього!

— Яке ж саме?

— Пусте, один критський заклик. Поклади свою руку на мою і води нею, навчи писати три слова.— Дід притишив голос: — «Свобода або смерть!»

— А!.. Он воно що! Тепер зрозумів! — вигукнув Трасакі.

— Ти ще не все розумієш, Трасакі! Не квапся, потім побачиш! Ну, бери ж мою руку, води нею!

Трасакі схопив обома руками мозолясту, цупку дідову руку і почав повільно, терпляче виводити на дошці товстими великими літерами:

СВОБОДА АБО СМЕРТЬ!

РОЗДІЛ XII

Зима. Із засніжених гірських вершин зриваються крижані вітри, тремтить від холоду Крит. На схилі гори Селени, недалеко від табору капітана Міхаліса, у великій печері повно жінок і дітей. Тут давнє річище, колись вода зійшла, річище висохло. Відтоді під час повстань тут переховуються жінки з дітьми, рятуючись від турецького ножа. Під час Великого повстання собаки-агаряни закидали їх запаленими гілками і всіх винищили. Кістки їхні ще й досі біліють у вологій холодній напівтемряві; на цих давніх кістках попримощувались тепер жінки й діти, щоб і їх винищили голод, холод, турки, щоб ліг ще один шар кісток.

Вдень утікачі виходять надвір, щоб зібрати якусь пучку трави, коріння, жолудів, попасти, як худоба. Щоб підбадьорити себе, підводять голови й дивляться на скелі, за якими укріпився капітан Міхаліс; поки він тримається, вони не бояться... Цими днями нізами видерлись і майже дійшли до пе-

чери. Знявся плач і лемент. І раптом з орлиного гнізда ринув капітан Міхаліс,— зчепилися груди в груди, аж гора затремтіла. Тільки ніч розборонила їх, та благословилося на світ, і гора знову почала здригатись. Жінки ставали на коліна, одні плакали, інші кликали бога, а найхоробріші шукали ножів і палиць, щоб вийти й підтримати бійців капітана Міхаліса.

Нечисленні були християни, нечисленні й виснажені голодом, а з долини все прибувало та прибувало турецьке військо. Паша оскаженів, поклявся прислати в Стамбул у торбі на подарунок султанові забальзамовану голову хороброго капітана. О другій годині дня християни почали подаватися. Ущелини відлунили радісне горлання нізамів. У печері заголосили жінки.

Та раптом з гірського проходу за спиною у нізамів виткнувся загін капітана Поліксінгіса. Опинившись між двох вогнів, порозбігалися турецькі вояки: одних нагнала мстива рука повстанців, інші скотилися в долину. Верхи на конях два капітани кинулися переслідувати втікачів. Обох було поранено, та в запалі бою вони навіть не помітили цього, а ввечері, повернувшись в укріплення, поперев'язували легкі рани — капітана Міхаліса було поранено в плече, капітана Поліксінгіса — в стегно. Обидва зголодніли, тож хлопці капітана Міхаліса розв'язали торби і подіставали хліб, маслини, цибулю, вино.

Два капітани вечеряли, сидючи на землі, підібгавши під себе ноги, в кам'яній хатині, над якою маяв чорний прапор капітана Міхаліса з червоними літерами. Крізь щілини між каменями дув крижаний вітер, надворі кружляла заметіль. На хвилину увійшов Тодоріс з оберемком сухого хмизу — шкода йому стало двох поранених, щоб часом не змерзли; розпалив огонь і вийшов, лишивши їх самих: він чув краечком вуха — вони почали серйозну розмову і, певно, не хотіли б, щоб хто-небудь був біля них.

— Дай тобі боже здоров'я, капітане Поліксінгіс! — казав капітан Міхаліс, — сам господь послав тебе. Вони вже замалим не подолали нас, собаки!

Він говорив і дивився на свого соратника з прихованою любов'ю. Одягнений у все чорне, з чорною хусткою на голові, капітан Поліксінгіс, що передчасно постарів і зблід, їв, але думками був далеко. Губи, з яких так часто злітали жарти й сміх, тепер сповнені гіркоти, опустилися вниз, а червоні щоки, що досі цвіли як троянди, змарніли, і борода вкрила колись добродушне усмінене обличчя.

— За твоє здоров'я, капітане Поліксінгіс! — сказав капітан Міхаліс, прикладаючи флягу до рота.

— Це тобі треба мати здоров'я, капітане Міхаліс, а мені вже — кінець!

Защеміло серце у капітана Міхаліса. Не жалів він жінку, яку вбив, — вона мусила вмерти, щоб не стояти між двома чоловіками. Від тієї ночі, коли вбив її, у нього стало легко на душі, він більше не соромився самого себе, лишаючись на самоті, розум прояснився, і тепер він з щирою душею бився за Кріт. Але він уболівав за цим добрим молодцем, який сидів перед ним і якого втрата жінки зламала.

— Капітане Поліксінгіс, я щось маю тобі сказати, ти мені пробач. Соромно, щоб Кріт плавав у крові, а ми думали про жінку. Клянусь честю, якби якась жінка стояла мені на перешкоді виконувати свій обов'язок, я ось цією рукою вбив би її.

Сказавши це, він високо підніс руку, якою вбив черкеску.

— Капітане Міхаліс, ти — звір, а я звичайна людина, — відповів капітан Поліксінгіс і поклав хліб, що тримав в руці, — він застрявав у нього в горлі. Потім повернувся до вогню; його раптом кинуло в холод, він почав тремтіти. Капітан Міхаліс теж підійшов до вогню. Якийсь час обидва дивилися на полум'я і мовчали. Знов увійшов Тодоріс, підкинув хмизу, побачив, що капітани про щось думають, і навшпиньки вийшов.

— Знаєш, хто її вбив? — Голос капітана Міхаліса був глухий, здавлений, наче йшов з якоїсь безодні. Йому раптом спало на думку поставити на карту все — хоч пан, хоч пропав.

Капітан Поліксінгіс здригнувся, глянув на нього: він не мав сили спитати:

— Знаєш? — знову пролунав далекий голос.

— А ти знаєш?

— Знаю.

Капітан Поліксінгіс схопився на ноги, схопив капітана Міхаліса за руку.

— Хто?

— Не поспішай, не розлючуйся — ти не можеш і волосинки торкнутися у нього на голові, він — невідвладний смерті.

— Хто?

— Не поспішай, кажу тобі! Спочатку я мушу розкрити тобі іншу таємницю, ще прикришу. Сідай і слухай, і потім тобі стане соромно. Так, клянусь, тобі стане соромно, і ти більше не думатимеш ні про ту жінку, ні про її вбивцю!

— Хто? — знову повторив Поліксінгіс, і очі в нього спалахнули.

— Я дістав листа, дуже важливого, від небожа Козмаса. Капітане Поліксінгіс, і на цей раз марні наші зусилля, марно

ллється наша кров, і цього разу Кріт не побачить свободи. Греція слабосила, європейці нам не допоможуть, а султан має силу.

Та капітан Поліксінгіс не слухав, а коли хотів був випростатись, головою вдарився в кам'яну стелю.

— Хто її вбив? — знову викрикнув він. — Про все інше — потім!

— Я! — відповів капітан Міхаліс і теж підвівся, спокійний, суворий, і глянув йому просто в очі. — Я, капітане Поліксінгісі!

Капітан Поліксінгіс сперся на кам'яну стіну, в очах у нього потемніло.

— Ні, ні, не може бути! — сказав він нарешті. — Не може бути! Ти? Ти?!

— Я мусив був убити або тебе, або її. Подумав про Кріт — ти добрий воїн, потрібний Кріту, тому я вбив її. Мені стало легше. Стане легше й тобі. Не хапайся за ніж! Коли хочеш, можемо зачинити двері, погасити ліхтарі і зчепитися тут, у цій кам'яній хатині. Але подумай про жінок з дітьми в печері — від нас залежить їхнє життя і їхня честь. Подумай про наших дідів, про Кріт і тоді вирішуй.

Капітан Поліксінгіс упав на землю, обхопив голову руками, груди у нього здіймались і опускались, він більше не міг стримувати ридання.

— Коли я прочитав листа і побачив, що всі надії розвіялись, — провадив далі капітан Міхаліс, не звертаючи уваги на ридання друга, — я не знаю, Поліксінгісе, що на мене найшло, який диявол прокинувся в мені, бо сили не покинули мене, ні, — я відчув у собі ще більшу лють і мужність! Он воно як, великі держави! Ви відмовляєтесь визволити Кріт, тьху на вас! Не потрібні ви мені, капітанові Міхалісу, маленькому їжаківі Кріту! Ні, не потрібні! І коли навіть бог покине Кріт, я його не покину!

Він нахилився, легенько доторкнувся до плеча капітана Поліксінгіса.

— Капітане! — покликав він тихо. — Капітане, і тобі не сором?

Але той уже виплакався, очі у нього висохли, він слухав, що каже вбивця, і слова одне по одному ножами встромлялись йому в серце.

— З того дня, як я втратив усяку надію, капітане Поліксінгісі, — немов у маячні вів далі капітан Міхаліс, — мені здалося — клянусь землею, що у нас під ногами! — що я безсмертний! Хто тепер може мене зачепити? З якого боку може він

мене зачепити? Що тепер для мене смерть? Нехай навіть уся Туреччина прийде й оточить мене — начхати мені на це! Мені здається, ніби сам я — як той монастир Аркаді; мій чуб, мої тельбухи, мій одяг — сам порох, і коли я побачу, що порятунку нема, я висаджу себе в повітря. Зрозумів?

І справді, відтоді, як капітан Міхаліс убив Еміне, що стояла між ним і Критом, а ще більше відтоді, як він прочитав листа й зрозумів, що б'ється без усякої надії, якийсь диявол прокинувся в ньому — самі гордощі і впертість... Диявол то був, чи бог, чи, може, який-небудь давній предок? Він не міг з'ясувати собі. Одне тільки знав добре: що б не сталося, він не плакатиме й не проклинатиме, не радитиметься ні з сатаною, ні з богом, ні з султаном, — він злетить у повітря, як монастир Аркаді.

Капітан Поліксінгіс підвівся. Туго пов'язав голову чорною хусткою.

— Я не можу спати з тобою під одним дахом, капітане Міхаліс, — сказав він, дивлячись убік. — Не хочу, щоб ми і вбивали один одного, поки батьківщина бореться, не хочу і залишати тебе в небезпеці. Але у нас великі порахунки, і ми зведемо їх, коли Крит заспокоїться, бо ти спопелив мені серце, капітане Міхаліс!

Не глянувши на вбивцю, він похитуючись вийшов із кам'яної хатини і зник у заметілі.

Як там угорі греки?

Жінки вибралися на дахи позмітати сніг, щоб від його ваги не поламалися балки, і, втупивши очі в долину, в бік гір, зітхали: як там, господи, вгорі греки? Кіра Катерина теж прикипіла поглядом до засніженої гори і думала про свого суворого чоловіка...

А сонце сьогодні таке яскраве, небо таке голубе, повітря кристалеве. Горобчики посідали в засипаному снігом дідовому дворі й порпалися в снігу. Трасакі вийшов надвір з шматком хліба, і зголоднілі горобці позлітались до нього.

— Діду, діду! Дивіться! — гукав Трасакі, показуючи на горобців.

Та дід, зіщулившись, сидів у кутку перед вогнищем і нерухомо, мовчазно дивився, як полум'я облизувало дрова, пожирало їх, перетворюючи на попіл. Уже кілька днів він не розмовляв, дедалі більше блід і поринав у похмурі роздуми: йому гризла душу якась велика турбота.

Розкришивши увесь хліб горобцям, Трасакі повернувся до хати.

Дід підвівся. Він замовив, щоб йому принесли з Кастелі бляшанку червоної фарби й пензель. Тож обернувся і зробив знак Трасакі.

— Бери фарбу, Трасакі, й ходімо зі мною. Он вона, в кутку, а мені дай пензель.

— Куди підемо, діду?

— Зараз побачиш, тільки швидше, поки снігу нема!

Вийшли з воріт. Дід і онук зупинились і глянули вниз, на село, нерухоме, німотне, засипане снігом... Що за чари! Як побіліли будівлі, каміння, вулиці! Як усе, вкрите пухнастим снігом, покращало — і дрова, і ганчірки, й руїни! Трасакі не міг намилюватися селом, що так змінилося за одну тільки ніч.

Дід витяг з-за пояса велику квітчасту хустку і заходився змитати нею сніг з дверей. Незабаром дерев'яні двері аж блищали. Дід нахилився, зняв з бляшанки кришку, вмочив пензель.

— З богом! — прошепотів він.

— Що ти робитимеш, діду?

— Зараз побачиш!

Він підняв пензель і почав повільно, ретельно виписувати червоною фарбою на дверях букву С, потім В, далі О...

— А! — скрикнув Трасакі.— Зрозумів!

Дід усміхнувся.

— Зрозумів тепер, чого це я раптом узявся за грамоту?— засміявся він.— У мене була своя мета. Я розмалюю все село, не пропущу жодної стіни, виберусь на дзвіницю, піду і в мечеть, і скрізь писатиму, поки не помру: «Свобода або смерть! Свобода або смерть!»

Він говорив і писав грубими мазками чарівні слова. І раз у раз відкидав назад голову і милувався своєю роботою. В нього й досі ніяк не могло вміститися в голові, що-то воно за чудо: намалюєш кілька паличок і кружалець, а вони промовляють, немов людські вуста, немов душа, вони кличуть!

— А чи справді, Трасакі, оці позначки — живі істоти, що вони так промовляють? — запитував дід свого онука.— Як воно виходить, що закарлючки промовляють! Незвідані шляхи твої, господи!

Тепер його двері закликали. Дід якийсь час стояв і милувався ними. То були вже не прості двері — то був сам капітан Сіфакас, то було його серце, і воно закликала інших.

— Чи правильно я написав, Трасакі? — спитав він стурбовано.— Чи не допустився помилки?

— Ставлю тобі п'ятірку, діду! Відмінно! — вигукнув онук і засміявся.

— Ну, то ходімо далі!

А далі, біля повороту дороги, вони знайшли стіну, не заліплену снігом. Дід умочив пензель і заходився писати. Отак він писав та писав, переходив далі й знову писав. Фарба забризкала йому бороду, капала на черевики, бруднила жилет, та він не помічав цього. Священний запал охопив його, і де тільки знаходив він чисту, гладеньку стіну або великі двері, зупинявся і заходжувався малювати чарівні значки. І стіна, що стояла досі боязко-німотною, тепер сміливо виголошувала дідове заповітне бажання, а двері, це німотне дерево, знаходили душу, промовляли, творили чудеса.

Дідова рука уже звикла писати й так і літала. Дійшли до сільського майдану: там стояла школа, церква, мечеть, а трохи далі — кав'ярня. Дід умочив пензель у фарбу, почав з дверей школи: «Свобода або смерть!» З кав'ярні вийшли два діди.

— Гей, капітане Сіфакас, коли це ти навчився грамоти? Що це ти пишеш? Що це з тобою?

— Прощаюсь із світом і залишаю вам заповіт свій, мое останнє слово! — відповів дід, не обертаючись. — Щоб пам'ятали мене!

— Що ж то за слово?

Похитавши головами, діди повернулися до кав'ярні.

— Кінець! — прошепотів один з них. — Старий Сіфакас чує свою смерть.

Тепер дід стояв перед мечеттю. Стіни її були чистісінькі, недавно побілені, а двері — жовті.

— Розмішай, Трасакі, фарбу паличкою, — сказав дід, — тут я докладу всіх зусиль, до кожної літери причеплю ще й хвістик задля краси, ось побачиш! — І заходився водити пензлем по жовтих дверях, тепер дуже вправно.

Скінчив, стомився.

— Тепер ходімо додому, — сказав. — Стомився я. Церкву, іншим разом. Візьму з собою мотузяну драбинку: хочу видряпатись на дзвіницю, а на це потрібна сила.

— Гляди не зірвися, діду. Я теж вилізу.

— Ні, я сам. Сам! — наполягав дід. — А тепер ходімо!

Коли вони вернулися, на подвір'ї було повно жінок своїх і чужих. З усієї околиці позбігалися вони послухати перехожого співця — старого Кріараса, який завітав і до господи капітана Сіфакаса. У цьому домі його завжди радо зустрічали і частували смачними стравами, тому він любив зупинятися тут. Це був дід з довгою роздвоєною бородою, з голубими очима, ненажера, п'яниця, в свій час відомий бабій. Безвусим парубійком пас він худобу в горах Мехмет-Алі, що біля Кас-

телі, а потім під час одного повстання взяв і собі рушницю, відбив від череди частину волів та корів і пригнав їх повстанцям у подарунок. Але Кріт знову попав у кайдани, і тепер Кріарас не міг уже з'явитись у Каstellі і блукав по Ретемніотських горах. Був погоничем, торговцем, лірником. Ходив від села до села, співав пісень і набивав собі торбу.

Круг нього збиралися селяни й слухали, як діти. І детільки знаходив він слова, складав їх до прикладу і викликав сльози. Знову оживав перед слухачами 1821 рік, підводилися з могил великі борці, в повітря злітав монастир Аркаді,— й діди виймали свої широкі квітчасті хустки й витирали сльози.

«І досі стоїть і бореться Аркаді,— думалося їм,— і досі падає й житиме вічно, як оця пісня!»

Всі, хто слухав його, ставали іншими людьми — добрішим робилося серце, скнари виймали капшуки, відчиняли погребі й починали набивати йому торбу всім підряд, без розбору: бобами, квасолею, турецьким горохом, каштанами, гарбузами, хлібом... А Кріарас дивився на це, і його широке, засмагле обличчя задоволено всміхалося.

Ось і тепер побачили його селянки — він обходить гори й долини, тож, напевно, несе їм звістку від чоловіків,— і пішли за ним слідом. Кожна підходила до нього, хапала за руку й розпитувала. Та він квапився і йшов просто до оселі старого Сіфакаса, бо був голодний.

Коли дід і Трасакі увійшли до господи, старий Кріарас сидів на міцному стільці перед вогнем і грівся.

— Привіт капітанові Віршомазу! — привітав гостя дід.

Перехожий співець підвівся. Він поважав і побоювався старого Сіфакаса, бо той був старший, до того ж щедрий господар і відомий вояка.

— Доброго здоров'я, капітане Сіфакасе, старий крітський лев! Я оце складаю про тебе пісню, благородний Сіфакасе, щоб ім'я твоє стало безсмертним!

— Дай мені спершу померти,— сказав дід, і на обличчя йому набігла темна хмарка.

— Які новини приніс нам, старий Кріарасе,— вихопилася Мастрарадена, якій не терпілося дізнатись про свого чоловіка,— як йому там нагорі, на стрімких скелях, такому недосвідченому в військовому ділі.— Я — жінка Мастрарадаса, що виробляє дзвоники.

— Дайте насамперед попоїсти,— відповів співець,— і перепустити чарчину-другу, щоб прояснилося трохи в голові. А то в ній, як у бджолиному вулику, аж гуде від голоду.

— Принесіть йому попоїсти! — наказав дід. — Налий глек вина. Шлунок у співця нівроку, як та прірва: кидає кидаєш — і все мало. Наче на той світ!..

Кріарас засміявся. Йому принесли столик, він сів, підгнувши під себе ноги, проти вогню, взявся до їжі. Жінки стояли й милувались, як він спорожняє миски, не лишаючи на столі й крихти. Дід сів навпроти, з бородою, забризканою червоною фарбою, й дивився на нього. Якийсь час усі мовчали, чути було тільки, як у старого Кріараса жвакали щелепи й плямкали губи та булькало в горлі, коли він перехиляв глек.

Наївшись, він витер бороду; випив ще трохи, обдивився довкола: перед ним сидів старий Сіфакас, а навкруги нетерпляче товпилися жінки.

— Ну що ж, запитуйте! — сказав він і простяг до вогню ноги.

Жінки навперебій почали розпитувати його. У кожної було своє горе, у кожної — чоловік, брат, син. Чи не бачив часом? Чи не поранений? Чи живий? І всі нетерпляче ловили кожне слово з його вуст. А він насправді не бачив нікого. Куди йому в такий сніг видиратися на гору, що йому там потрібно серед того холоду, голоду й рушничної стрілянини? Пісня потребує безпеки й благополуччя! Отож він не бачив нікого — ні чоловіків, не братів, ані синів, але тепер, коли його шлунок був набитий, він співчував усім, жалів жінок, повертався до кожної і кожній казав утішне слово. І жінки йшли собі з полегкістю на душі...

А коли розважив усіх жінок і хата спорожняла, він, осміючись, обернувся до діда.

— Треба тільки як слід побажати, і все справдиться, — сказав він йому. — Я кажу добре слово й цим виконую свій обов'язок. Нехай же господь зробить так, щоб мої слова справдились. Я далі не втручаюсь, нехай тільки він теж виконає свій обов'язок!

— Ти що ж це, брехнею розважаєш людей? — спитав дід суворо.

— Я співець, — відповів старий Кріарас, — тобто людина, яка приносить добрі вісті: така моя робота!

— А тепер, коли тут залишилися самі чоловіки — нас двоє і мій онук, — скажи мені правду! Ти ходиш по містах і селах, вуха твої вбирають кожний звук — що ти чував? Око в тебе гостре, птах, що ширяє в небі, і той не уникне твого погляду, — що ти бачив? Чи визволиться, діду Кріарас, Кріт? Кажуть, що ви, співці, коли залишаєтесь на самоті, розмовляєте з богом. Що каже бог? Визволить він коли-небудь Кріт?

Кріарас похилив свою голомозу голову, думки у нього переплутались, слова товпились одне поперед одного, тож він мовчав, вибираючи їх.

— Діду Сіфакас, ми тут самі,— сказав він нарешті,— я скажу тобі те, чого не казав жодній душі. Тобі сто років, правди ти не боїшся...

— Авжеж, не боюсь,— відказав дід.

— Ну, то слухай. Коли народився Христос, прийшли до нього люди всіх націй — білі, чорні, жовті, щоб привітати його. Коли ж він помер, люди всіх націй знову прийшли, щоб попроситися з ним. Прийшов і Кріт у чорній хустці, пригнічений горем, із заплаканими очима. Він стояв оддалік і останній — куди йому ставати поряд з великими націями! З Англією, з Росією, з Америкою! І він чекав, поки всі підуть, щоб підступитися і теж схилити голову до закривавлених ніг. Вечоріло. Цілісінький день сонце нещадно палило каміння, надвечір зібралися хмари, небо потемніло, почали падати великі теплі краплі, але то були не краплі, то були сльози.

Розплющив господь очі, помітив крізь пелену дощу жінку в чорному й подумав, що то богородиця. «Мамо!» — простогнав він. Жінка підвела голову, блискавка розітнула небо й освітила їй обличчя. «Любий Ісусе! — крикнула вона, розкриваючи обійми.— Я не богородиця, я — Кріт!» І ту ж мить пролунав голос Христа: «Підійди ближче!» — З тремтінням підступила жінка, обняла хрест, поцілувала пробиті цвяхами ноги і відчула в роті солоний присмак крові. «Господи,— прошепотіла вона,— на кого ж ти покидаєш мене?» І знову пролунав голос із хреста: «Не плач, підними свою правицю й глянь на мене!» У спалахах блискавок піднесла жінка свою правицю, і що ж вона побачила? На найблагороднішому підмізинному пальці блискотів перстень. «Обручка, господи,— скрикнула вона, і серце у неї гаряче забилося,— обручка, господи, чи кільце ланцюга?» Христос посміхнувся, потім схилив голову і стиха застогнав. Що саме сказав він, жінка не дочула. «Обручка, господи, чи кільце ланцюга?» — ще раз перепитала вона. Та Христос не відповідав.

Старий Кріарас помовчав якусь хвилину, а потім додав:

— Ще й досі стоїть у темряві, під палаючим сонцем і дощами мати Кріт, самотня, одягнена в чорне, знедолена, як та вдовиця, і благає господа. І досі благає, діду Сіфакас!

Старий Кріарас зітхнув, заглянув у глек: там лишився ще ковток вина; він промочив горло.

— Ох, нещасний Кріт...— прошепотів він і підвівся.

Підвівся й дід, покликав невістку, кіру Катерину.

— Наповни йому торбу, дитино, він чесно заробляє хліб свій.— Потім обернувся до старого Кріараса.— А в тебе міцні ще зуби?

— Одного тільки не вистачає,— відповів співець і засміявся,— сам бітяг його якомсь обценьками.

— Поклади там йому дві пригорщі горіхів та мигдалю,— додав дід.

Він провів співця, немов знатного вельможу, аж до хвіртки.

— Ну, з богом!— сказав і подав руку.— А коли ще раз розповідатимеш свою казку, нехай Христос відповість — це ж тобі не завадить? — «Обручка». Адже ти сам казав: «Треба тільки як слід побажати — і все справдиться!»

— Не турбуйся, капітане Сіфакас,— відповів співець, що бував у бувальцях.— Не турбуйся. Я розповідаю казку не всім однаково. Свое діло знаю — кожному відповідно до його сили. Прощай!

Стоячи на хвіртці, дід дивився, як співець, провалюючись у снігу, спускався з гори. Трасакі тримав діда за руку і теж не відривав погляду від дивного гостя. А коли старий Кріарас зник, дід звернувся до внука:

— Зрозумів? Христос, Кріт, обручка!

— Не подобаються мені казки,— сказав Трасакі.— Я вже дорослий.

— Коли підростеш, вони тобі подобатимуться,— прошепотів дід і замовк...

В той час, як співець розповідав свою казку про Кріт, паша у себе в конаку то запалював, то гасив люльку. Він нервувач — погані вісті надійшли до нього із Стамбула, невтішні і з Селени. На Криті капітани трохи охололи. Переконавшись, що фустанелли і європейці покинули їх, вони скликали ради, дехто з них завагався, та як би там не було, в разі потреби і вони схилили б голову.

— Я придушив Кріт,— проголошував султан,— на острові не чути більше жодного рушничного пострілу, і привілеї, що їх із своєї ласки надав критянам, я відбираю, бо критяни виявились клятвопорушниками і непокірними.

Проте на вершині Селени рушниці ще гриміли, капітан Міхаліс не здавався. Постріли почули і в Константинополі і султан, роз'ярившись, передав паші торбинку: «Надішли мені в ній голову капітана Міхаліса або ж свою власну!»

Паша взяв ту торбинку, повісив її собі на шию і поклявся:

— Клянусь вірою, яку сповідаю, що я зроблю з цього гяура фарш. Так, фарш! І накажу своєму кухареві наробити з того

фаршу голубців і нагодую ними християн, а насамперед їхнього митрополита-ефенді — гяурського попа.

Він причепив до пояса шаблю, підійшов до вікна, глянув у далину, на прокляті Ласіфйотські гори. Щільно оточений гяур, звідусіль стиснуло його регулярне й добровільне військо, відрізало від хліба, води, боєприпасів. Він перебивається сухарями і знемагає від спраги. Дізнавшись про таку скруту, паша послав до нього гінця: «Тікай собі, капітане Міхаліс, бери своїх молодців разом із зброєю, прапорами і тікай, я вас і пальцем не торкну, клянусь пророком Магометом!» Та капітан Міхаліс відповів через того ж гінця: «Поки дихаю, нікуди я не піду. Нехай хоч увесь Крит скоряється, а я не скорюсь. Плюю на бороду твого пророка!»

— Хай буде проклятий Крит, хай будуть прокляті критяни, хай буде проклята моя доля! — простогнав паша і зняв шаблю:— Де вже мені видиратися на гори, скрізь лютує зима! Де вже мені ганятися за тим чортовим гяуром! Хіба пошлю ще нізамів.

Він підійшов до мідної жаровні, на якій жевріло вугілля, плеснув у долоні. Увійшов арап.

— Принеси-но мені, Сулеймане, каштанів та чарку ракі, я не в настрої сьогодні. Ти чув, що переказав мені султан?

Арап нічого не відповів, приніс склянку ракі, став на коліна і поклав каштани в гарячий присок. Паша, розстебнувшись, ліг на диван.

— Скажи мені, Сулеймане, що-небудь приємне. Ти вмієш складати побрехеньки, отож скажи мені щось приємне, хоч і вигадку. Клянусь Магометом, мені однаково!

Арап блиснув широкими білосніжними зубами.

— Якраз сьогодні, паша-ефенді, у мене є розповіді таке, від чого серце твоє розквітне, як сад.-

— То розкажуй же швидше, обманщику, прошу тебе! Може, капітан Міхаліс склав зброю?

— Інша звістка, інша, паша-ефенді, ще краща! Ти, певно, чував про Хаміде-муллу, чаклунку, в дворі якої лежить святий? Сьогодні я змусив її кинути боби і вгадати, що тебе чекає... Підгорнувши ноги, вона сіла посеред двору, взяла решето, вийняла торбинку, в якій тримала боби, і кинула їх упереміш із морськими черепашками, камінцями й кісточками кажана. Потім нахилилась, дмухнула на них, прошепотіла закляття і, враз скрикнувши, заходилась танцювати. «Що ти там побачила, Хаміде-мулла? — спитав я.— Що сказали боби? Чи гарні новини?» Заспокоївшись, вона сіла на землю, докторкнулась пальцем до кожного боба: «Я бачила, що червона

феска заповонила весь Крит, від Грамбуси до монастиря Топлу. Бачила, як паша, атож, отой дохлий слизняк, дістає зі Стамбула фірман із золотою печаткою, з золотими буквами, золотими стрічками. Султан посилає йому ліри, золоті галуни, а може, чого доброго, й свою дочку віддасть за нього. Клянусь святим, який чує нас, я не змогла розібрати». — «Кажі ясніше, Хаміде-мулла, — наполягаю я. — Коли стануться оті дива? Щоб я мав змогу піти й розповісти про все паші і дістати який-небудь бакшиш, та й тобі, нещасній, теж трохи б перепало». Хаміде-мулла схилилась над бобами, перемішала їх, кинула ще й ще раз. «Через три роки, — відповіла нарешті. — Іди і розкажи про все паші, щоб він не засмучувався...» І саме коли ти плескав у долоні, паша-ефенді, я повернувся від Хаміде-мулли з оцими новинами...

Паша перебирав бурштинові чотки і все слухав та слухав, роззявивши рота. Обличчя в нього проясніло, він лежав, заплющивши очі, й бачив, як морем і суходолом їдуть у Мегалокастро султанові гінці, а за ними — каравани верблюдів, навантажені приданим, що їх посилає йому тесь: торби й торбинки з лірами, торби й торбинки із смарагдом і бірюзою, мішки і мішечки з мускатним горіхом і корицею... І невисока ханум, султанова донька, одягнута в шовк, злазить з білого верблюда і, похитуючись, підіймається мармуровими сходами сералю, гнучка, струнка...

Сулейман замовк, і паша стрепенувся, немов прокинувшись. Позіхнув.

— Ти вже скінчив, Сулеймане?

— Скінчив, паша-ефенді.

— Тоді став на вогонь кавник і звари мені густої кави, щоб я прочунявся. Чи спеклися вже каштани?

— А хіба ми не пошлемо бакшиш сердешній Хаміде-муллі?

Паша всміхнувся:

— Е-е-е, це вже занадто, Сулеймане. Не слід багато забирати собі в голову! Нехай же мине хоч два роки!

— А він не такий дурний, як мені думалось... — пробурмотів собі під-ніс арап і поставив на вогонь кавник.

День згасав, а схвильований митрополит все ще дивився в бінокль на розбурхане море. Він чекав сьогодні з кораблем, що припливав щотижня в Мегалокастро, таємного гінця, якого мала прислати Греція із вказівками, який шлях, вигідний для нації, вибрати в цей важкий час. Адже капітани ще змагалися з турками в горах. Вони вагалися, але зброї не склали. «Заради всього святого згнітимо своє серце, поховаємо

зброю,— кричали найрозсудливіші,— а коли зміцніємо, коли зміцніє і наша сердешна мати, тоді знову підніmemo прапор. Якщо ти не наважишся відрізати собі руку, вдавай, ніби цілуєш її!» — «Ні! — заперечували найвідчайдушніші.— Свобода або смерть!» А Греція то погрожувала Туреччині, тремтячи перед нею, то падала до ніг Європи і благала. Митрополит і собі вагався, що ж далі робити. Розум підказував йому: «Спокій, терпіння, треба скоритися!» Але ж його шалене серце кричало: «Свобода або смерть!» Та сьогодні, дякувати богіві, приїздить гонець із Греції: він і вкаже йому шлях. Цілісінський день видивлявся митрополит на море в бінокль, але насунула темрява, знялася буря, корабля не було.

— Треба перетерпіти, завтра настане новий день, будуть і якісь новини. А сьогодні день уже минув...— І митрополит, сказавши це, спустився в церкву просити бога, щоб море заспокоїлось.

Спливла ніч, море вгамувалося, і з корабля вже видно було Кріт. Світало. Тонкий запах чебрецю долинав з гір. Стоячи на носі, перший онук капітана Сіфакаса, Козмас, глибоко вдихав пахощі батьківщини. Дикі скелі, де-не-де чорніли дерева, вдалині рожевіли гірські вершини. Справжній весняний день серед зими — пожалів бог птахів та людей і знову послав їм життєдайне сонячне проміння. Козмас витягнув шию, дивився і не міг надивитись на рідну землю. Як він виїжджав звідси, двадцять років тому, молодий, з пушком на щоках і з таким же пушком на душі, і як тепер вертається! Обернувся: поруч стояла невисока на зріст, бліда жінка і великими зляканими очима дивилась на Кріт.

— Кріт! — вигукнув Козмас, усміхнувся і ніжно доторкнувся до її плеча.

Жінка здригнулась.

— Тут ти народиш нашого сина,— проказав він тихим голосом.— Тепер це й твоя батьківщина, забудь іншу...— додав він ніжно.

— Так, так, любий Козмесе...— відказала жінка й замовкла.

І раптом схопила його руку, рвучко стиснула її, неначе хотіла переконатись, що він поруч. І трохи заспокоїлась.

А Кріт з його горами, маслиновими гаями і виноградниками все наближався. Вдалині в сонячному промінні біліло Мегалокастро. Пахощі чебрецю дужчали. Світло спустилося з вершини на гірські схили, впало й на підгір'я, спокійно залило

долини. Стали вирізнятися окремі дерева, в ранковій знеможі долинуло кукурікання півнів, світ прокидався.

Чоловік схилився до жінки.

— Скоро ти ввійдеш у мій батьківський дім. Прошу тебе, будь мужня і не лякайся. Думай про те, що я завжди з тобою. Думай про те, що носиш у своєму лоні нашого сина, і хвилюватися не можна... Моя мати — свята жінка, вона полюбить тебе. А сестра — ти мусиш знати...

Він замовк, нахмурих брови.

— Що з нею? — спитала жінка і стривожено глянула на чоловіка.

— Коли сестрі сповнилось дванадцять років, батько покликав її: «Більше не переступай мого порога, — сказав він, — взагалі не показуйся мені на очі, йди собі!» І відтоді бідолашна замкнулася в домі. Цілісінькі дні сиділа й ткала, вишивала, готувала собі придане. Коли ж старий повертався ввечері, вона тікала до внутрішніх покоїв і ховалася. Минуло багато років, їй було вже двадцять. Якось вона запримітила юнака, що походжав попід вікнами і все поглядав на неї. На другий день те саме, те саме й на третій. Одного вечора сусідка принесла їй від хлопця записку, потім другу, третю, він писав, що кохає її і просить, щоб якось увечері вона вийшла до нього. Вони погомонять, ближче познайомляться, а там, може, й поберуться. Зрештою дівчина пожаліла його і переказала через сусідку: «Сьогодні опівночі вийду до хвіртки...»

Козмас замовк. На лобі у нього випнулася і затіпалася жила. Все ожило — і зненависть, і страх, і повага до старого. Щезло відображення Криту в морі, і в повітрі промайнула жахлива тінь.

— Замовкни, — прошепотіла жінка, — замовкни, досить!

І простягла руку, щоб затулити чоловікові рота.

— Ні, ти мусиш знати, — відповів Козмас, — мусиш! Опівночі сестра вийшла тихенько, босоніж, щоб не рипіли сходи. Та старий не спав, він вислизнув за нею і йшов слідом, нечутно, як звір. Сердешна дівчина вийшла у двір, але в гумить, як вона простягла руку, щоб відчинити хвіртку, старий накинувся на неї, схопив за коси, відніс знепритомнілу нагору, в її кімнату, замкнув на ключ, а ключ засунув собі за пояс. І слова не сказав він, але відтоді сестра більше не підходила ні до дверей, ні до вікна. І так довгі роки... Батько загинув, захищаючи Аркаді, вже понад двадцять років тому, а розум у сестри помутився. День у день вона пораяється в домі, пере, варить, шиє або тче собі придане, сердешна. Як надходить вечір — не лягає спати, а розчиняє вікно, нахиляється і, коли

мимо проходить який-небудь запізнілий перехожий, тривожно кричить до нього: «Чи скоро північ? Чи скоро північ?»

Козмас замовк. Біляве волосся, блакитні очі, ніжність сестри, її сміх, коли вона була ще маленькою... Наче все знову сжило, зринуло з чорної глибини моря, що простерлось під його ногами...

Він ступив кілька кроків по палубі, схилився над трюмом там покотом лежали нізами. В ніс ударив сморід. Він відвернувся:

— Нещасний Кріт...— прошепотів і мацнув рукою підкладку піджака, під якою сховав листа з таємними звітками.

І знов звернувся до жінки:

— Тож прошу тебе, тепер, коли ти увійдеш до батьківського дому, не лякайся.

А Кріт усе наближався, зростав, похитувався й підступав, як живий, небезпечний морський звір. Тепер Козмас виразно бачив на півночі, за Мегалокастро, уславлену гору Юхтас, що нагадувала людину, яка лежала навznak, високо над маслиновими гаями і виноградниками здіймалась її голова із спадистим лобом, з грубим носом, широким ротом і бородою із скель і прірв... То ніби лежав покійник, що став мармуровим богом, чорно-голубий, суворий; можна було думати, що він усе ще владно дивився на Кріт.

«Не вмер велетень,— раптом подумав Козмас, не відриваючи погляду від цієї страшної гори,— він не вмер, поки б'ється моє серце, він не вмер, поки живу я й думаю про нього, він житиме... Інші, певно, забули його, і життя його залежить від мене. Він володіє мною, але ж і сам залéжить від моєї волі...»

Козмас відчув, що думки про батька дедалі більше заповоляють його мозок. Багато разів на чужині він згадував його, почував перед ним страх, але ж ніколи ще небіжчик так наполегливо не нагадував про себе, як цієї хвилини. «Певно, зрозумів,— подумалось йому,— чого я повертаюсь на Кріт і які таємні вісті везу... Зрозумів і хоче стати на ноги, нескорений воїн, і заткнути мені рота!»

Козмас сердито стрепенувся, наче хотів прогнати від себе спогади про батька, обернувся, глянув на дружину і заспокоївся. Вона сиділа на бухті ливви, на носі, і своїми великими чорними очима дивилася на місто, що все наближалось,— венеціанська пристань, низенькі будинки, білі мінарети... Козмас обняв дружину за талію, поклав другу руку на живіт, відчув тепло і дивний аромат її тіла, і в ньому прокинулось нестримне бажання поцілувати цю кохану голівку. Ось уже два роки як він втішається і не може навітшатися цією невелич-

кою істотою з далекої країни, дитям з чужого племені. Він відчув, як батько з ненавистю спрямовує свій погляд на чужо-племінну, але його любов до жінки зростає; він зухвало кидає виклик батькові, пригортає її, захищає і не віддає небіжчикові.

— Ноемі,— прошепотів він їй на вухо,— Ноемі; дякую тобі за те, що ти живеш!

Жінка схилила голову, пригорнулась до чоловіка, немов хотіла навіки злитися з ним і самотійно більше не існувати.

Навколо дедалі світлішало. З блілого ранкового пуп'янка світло перетворилось на пишну білосніжну троянду, а море своїми могутніми грудьми витанцьовувало, вбираючи в себе сонце. Небо ж, утративши свій вранішній оксамитовий відблиск, стало голубим, як сталь.

— Щоранку мій батько, рабин, розчиняв вікно,— почала жінка й зітхнула,— і не міг стриматися від плачу. «Яка краса,— казав він,— яке диво!» І що ж він бачив? Чорні димарі, смужку свинцевого неба і людей, миршавих, у дранті, що тремтіли від холоду... Господи, що ж сказав би він, що ж сказав би, якби побачив Кріт?

— Бідолашний Кріт...— прошепотів, зітхнувши, якийсь дідок у шароварах, що сидів, звисивши ноги з борту, і перехрестився.— Бідолашний Кріт! Якби ти був людиною, ти б уже увійшов до раю, але ж ти тільки острів, сердего!— І, сказавши це, він з ненавистю зміряв поглядом нізамів, які повиходили з трюму, застібаючи штани й чіпляючи зброю.— І куди тільки ви збираєтесь, собаки?— прошепотів дідок.— Лічи покійників, земляче!— обернувся до Козмаса.— І в цьому році нам добре вродить ячмінь, хвалити бога!

— Ячмінь?!— здивовано перепитав Козмас.

Дідок хихикнув.

— Та ж із турецьких трупів виходить добре угноєння!

— Суворий духом, важкий народ, оці крітяни! Я вхожу в джунглі,— прошепотіла жінка, глянувши на чоловіка, і усмінулась, щоб трохи пом'якшити свої слова.— Мені здається, я не вийду звідси живою,— додала вона, але так тихо, що майже не можна було розчути, що вона сказала.

Корабель заходив у гавань. Праворуч блискотів вклинений у скелі венеціанський кам'яний лев з розкритим евангелієм у пазурах. Гавань гула, пахло гнилими лимонами, олією, цитрусами, солодкими ріжками. А позаду вирувало сине море.

Козмас стрибнув на мол, подав руку і підтримав дружину.

— Ступай спершу правою ногою,— порадив він їй тихо,— маеш рацію, ти входиш у джунглі!

Жінка ступила на землю правою ногою і безсило повисла на руці в чоловіка.

— Я стомилась,— сказала вона, і холодний піт виступив у неї на скронях.

— Домівка близько, тримайся, скоро прийдемо.

І вони пішли. Козмас жадібно розглядав будівлі, людей, вулиці. Усе постаріло: чорне волосся посивіло, щоки позападали, фарби злиняли, стіни пообсипались, а деякі й зруйнувались. Багато порогів позаростало травною. Він узяв дружинину руку, стиснув її.

— Оце моя батьківщина,— сказав він їй.— Так, я з цієї самої землі, по якій ми ступаємо.

Жінка нахилилась, узяла жменю землі і розтерла пальцями.

— Тепла... Мені подобається.

І згадала свою далеку, холодну батьківщину.

Увійшли у вузькі вулички. Козмас випустив дружинину руку і пішов попереду — йому не терпілося. Серце у нього колотилось. Звернув праворуч на стежку. Здалеку побачив батьківську оселю, двері були зачинені. Вікно нагорі теж зачинене. На вулиці — ні душі, жодного звуку, наче все примарилось йому. Він підійшов до старої, заокругленої вгорі хвіртки з грубим залізним кільцем. Коліна у нього підгинались, та він пересилив себе.

Постукав. У дворі почулися кроки, хтось зітхнув. Кроки стихли. Козмас постукав удруге. Хвіртка відчинилась. Вийшла бабуся, сива, висохла, одягнена у все чорне. Побачивши гостя, скрикнула:

— Сину мій!

І прихилилась до хвіртки, щоб не впасти.

Вийшла і сестра, худюща, з сивиною у волоссі. Очі сповнені чорної злости й гіркоти.

Радість, сльози, руки жадібно пригортають коханого сина... І раптом, стискаючи його в обіймах, того, що так довго жив на чужині і вернувся оце додому, мати помічає жінку, що стоїть біля хвіртки.

— А це хто? — спитала тихо.

— Моя дружина.

Сестра, почувши, відвернулась. Мати нахилилась до сина.

— Навіщо ти побрався з нею? Вона ж забруднить нашу кров. Єврэйка!

— Мамо,— тихо озвався син і поцілував її зів'ялу руку,— я прошу у вас однієї ласки...

— Ти — моя плоть і просиш однієї ласки? У тобі тепер усе моє життя, наказуй!

— Свою дружину я довіряю вам, мамо... Любіть її... І мого сина...— додав він ще тихіше.

Мати здригнулась, глянула йому в очі. Вона запитувала його, благала без слів.

— Атож,— відповів він,— дружина носить у своєму лоні твого онука.

Солодке тепло піднялося з материних грудей, до щік, жінка вся затріпотіла. Та раптом її поймав жах.

— А ти спитав дозволу в нього? — промовила вона, притишуючи голос.— Чи знає він? Адже він наказує, у нього й прося ласки. Я боюсь його!

Мати говорила тихо, здавленим голосом, щоб небіжчик, бува, не почув її.

— А що він може зробити? — спитав син, і серце у нього стислося від страху.

— Звідки мені знати, дитино моя? Він же тепер не має плоти, щоб можна було бачити, де він. А може, в цю саму мить він тут, у дворі, і не дає їй увійти у двері.

Козмас стрепенувся.

— Не вийде! — вигукнув він.— Не батько тепер командує тут! Я сам приведу її сюди!

Він ступнув до хвіртки, і серце в нього забилося й гнівно, й лячно. Голос ураз посуворішав.

— Хрісуло! — погукав він.— Іди-но сюди!

І, взявши дружину за руку, підвів до матері.

— Мамо, ваша донька...

Молода жінка нахилилась, поцілувала у старої руку і випросталась, очікуючи.

Мати дивилася на неї мовчки. Дивилася на горбоватий нію, на повняві губи, біляве волосся, великі злякані очі, на золотий ланцюжок, що висів у неї на шиї.

— Ти вихрестилась? — спитала стара, не подаючи їй руки.

— Вихрестилась,— відповів син,— ось і хрестик. Вона прийняла твоє ім'я, мамо! її звали Ноємі, а тепер Хрісула.

Він потягнув ланцюжок, і на ньому блиснув невеличкий золотий хрестик.

— То заходьте ж, будьте ласкаві,— сказала мати і якимсь нерішуче доторкнулась до невістчиної голови.

Увійшли до господи.

Козмас ходив по кімнатах, а на серці в нього було тяжко. Він підіймався й спускався сходами, мовчки гладив двері,

старі меблі, оглянув важкий настінний годинник, срібні предківські пістолі, що висіли поряд з іконами.

— А що з дідом? — спитав матір.

— На селі. Йому сто років, але міцний ще. Смерть не чапає його. Усе розпитує про тебе.

Дві жінки посідали на старовинному довгому дивані. Мати дивилась на сина; як він виріс, це вже зрілий чоловік, і як схожий на діда, капітана Сіфакаса: той же погляд, що любив і милував усе, на що дивився, той же рот, життєрадісний, солідкомовний... Зрідка скошувала очі й на невістку. «Що ж можна про неї сказати? — роїлися в голові думки.— З чужого племені, інший бог створив її, не до душі вона мені». А невістка дивилась на вистелений рінню двір, на горнятка з васильками, на голу виноградну лозу над ямою... А там, за двором, за виноградними лозами, неозорі засніжені долини, ліс, скуті кришталем річки, задимлені міста...

Невістка обернулась: помітила, що свекруха дивиться на неї. Хотіла всміхнутись, та не змогла, очі налилися сльозами. Свекрусі стало шкода її.

— Про що думаєш? — запитала.— Про батьківщину? Де ти народилась?

— Далеко звідси... В одному задимленому місті, з фабриками...

— З якими фабриками? Що там роблять?

— Гармати, рушниці, машини... Але мій батько...

Йй хотілось сказати, що її батько не забруднив рук, виробляючи машини, які вбивають людей, він був рабином... Та вчасно стрималась.

— А твій батько — що? — спитала свекруха.

— Був доброю людиною,— відповіла невістка, зітхнувши.

Свекруха підвелась, вийшла надвір, зірвала васильок і дала невістці.

— У вас там є васильки?

— Ні, нема.

— Вони вирости на могилі у Христа,—мовила свекруха і замовкла.

Тим часом новина облетіла всі двори, почали сходитися сусідки — веселі й галасливі. В господі стало тісно.

Передчасно зів'яла і худа Марія з широкою чорною стрічкою на шиї, щоб приховати зморшки, принесла каву й варення. Вона зміряла Хрісулу ворожим поглядом: адже та була молодша, вродливіша, до того ж відібрала у неї брата.

Козмас підвівся. Минули перші радощі, він не міг більше гаяти часу.

— Піду погуляю, подивлюся місто...— сказав він і попрямував до митрополита.

Митрополит сидів у себе й чекав на нього. Зачувши вранці, як у гавані гуде пароплав, він перехрестився й прошепотів:

— Дай господи, щоб привіз він добрі поради для християн.

Козмас ішов, квапливо перетинаючи вулиці. Йому було шкода рідного міста — воно постаріло, змарніло, почало обсіпатись і потроху руйнуватися. Коли-небудь над цим містом, напевно, виросте нове, та це вже буде не його місто... На вулицях, як і тепер, товпитиметься молодь, тільки то буде вже не його молодість... «Рідне Мегалокастро,— думав він з ніжністю,— рідне Мегалокастро, постаріли ми з тобою...»

Дійшовши до церкви святого Мина, завернув у двір і привітав старе лимонне дерево, під квітучим віттям якого ставав щороку митрополит і воскрешав Христа... Козмас розчулився, але розглядатися не було часу, і він піднявся сходами до митрополита.

Митрополит нетерпляче, неспокійно підвівся.

— Заходь, будь ласка, Козмасе,— привітав він його.— Сам бог посилає тебе в тяжку годину. З чим прийшов до нас?

Козмас поцілував митрополитову руку.

— Ось лист, ваша превелебність,— відповів він, дістаючи з-за пазухи таємне послання.

Митрополит узяв лист, сперся на підвіконня, розпечатав — йому не терпілось. Спочатку жадібно перебіг його очима, потім перечитав повільніше. Якийсь час стояв, похиливши на груди важку благородну голову. Нарешті відірвався від вікна і безсило опустився на диван, сховавши обличчя в долонях.

— Нещасний Кріт...— прошепотів він.— Нещасний Кріт!..

«Надії нема,— писалося в листі.— Європейці не хочуть псувати з султаном стосунків. Султан же посмілішав і вирішив відібрати й ті незначні привілеї, які він змушений був дати Крітові. Командир турецького війська, надісланого на Кріт, дістав від султана повноваження — палити, вбивати, знищувати християн. Отож поховайте зброю, терпите, щоб не потопили в крові Грецію,— вона, бідолашна, хоче допомогти, хоче, та не може...»

— Знаєш, про що йдеться в листі, Козмасе? — спитав митрополит.

— Знаю, ваша превелебність.

— Я напишу послання до всіх капітанів, щоб вони склали зброю: ми не можемо чинити, як нам заманеться. Одного тільки капітана я боюсь — твого дядька Міхаліса: буйна, бун-

тївлива душа у нього, несхитна. Я вже давно переказував йому, щоб він забрав з собою зброю і прапори і йшов собі куди хоче; паша поклявся, що й пальцем його не торкне. То він знаєш, що відповів мені? «Хіба я втручаюсь у твої справи, твоя превелебність? Отож не втручайся і в мої. Я не схилию голови перед турком, краще висаджу себе в повітря!» Ти мушиш, любий Козмасе, пробратися до нього й побалакати з ним віч-на-віч.

— Піду, ваша превелебність, але надій не покладаю,— він такий же, як і мій батько,— звір.

Заграли сурми, почувся важкий тупіт, іржання коней. Митрополит тривожно обернувся до Козмаса.

— То нізами,— пояснив той,— вони приїхали з нами, їх узяли на борт у Ханї. У них наказ — грабувати й нищити все.

— Нещасний Кріт...— повторив митрополит і підняв руки до неба.— Доки ж?! — вигукнув він.— Доки?..

Помовчали якусь хвилину, поринувши в сумні думи про Кріт.

— Ти багато років прожив у Європі,— що там діється, що ти там бачив? Ми живемо тут, як у пустелі,— промовив нарешті митрополит, щоб хоч трохи змінити напрям думок.

— Багато чого, вайша превелебність,— і гарного й поганого. З чого ж почати?

— Вірують хоч там у бога? Ось що скажи мені.

— Вірують у нове божество, жорстоке й могутнє, що може стати колись всесильним.

— У яке ж?

— В науку.

— Розум без душі — диявол!

— Ми ввійшли в жахливе сузір'я Скорпіона, диявола, ваша превелебність.

— Інші люди, можливо, тільки не крітяни. У нас є один ідеал, одна віра; вони вищі за окрему істоту, безкорисливі,— самі сльози й жертва. Ми ще не вийшли з-під сузір'я бога.

Козмас не відповів. Навіщо відповідати? І що сказати? Митрополит був старий, він вірив, іншої опори у нього не було. Тож Козмас промовчав.

— Крітяни й росіяни. Росіяни теж ще не вийшли з-під сузір'я бога,— провадив далі митрополит.— Коли я був архімандритом у Києві, я зрозумів, що таке віра, що таке бог і як він спускається, ходить по землі й розмовляє з людьми. Поки існує Росія, я не боюся!

Козмас підвівся.

— Я залишу вас, ваша превелебність, щоб ви могли скласти послання до капітанів,— сказав він.— Ми не повинні гаяти часу.

— Іди з богом і приходь завтра, я запрошу старост, поговориш із ними й ти.

Коли вже поночі Козмас повернувся додому і піднявся до своєї колишньої кімнати, в якій жив ще хлопчаком, дружина сиділа на дивані й плакала. Він обняв її, погладив по голові, потім узяв за підборіддя, трохи підвів сумовите обличчя й глянув дружині в очі. Вона посміхнулася.

— Що з тобою? Що вони тобі зробили?

— Нічого... нічого... я стомилася.

Вона закрила обличчя руками, помовчала. А через якийсь час сказала:

— Всі видивлялись на мене, обнюхували, відвертались і шептались одна з одною. А мати пожаліла мене. «Жінки, ідіть собі з богом, ми потемілись,— сказала вона,— прощайте!» І, взявши мене за руку, повела сходами сюди, до твоєї кімнати. Нахилилась, хотіла була поцілувати, та передумала. «Лягай,— сказала мені,— не слухай їх, спи». От я й сіла тут та й чекаю тебе.

Козмас нагнувся, поцілував дружину, а вона, осміхнувшись, заплющила очі. В цю мить до кімнати заглянув місячний промінь і впав їй на обличчя. Козмас злякався, побачивши, яка вона бліда, взяв її на руки й поклав у ліжку.

— Спи, моя мила, ти стомилась,— прошепотів він їй на вухо.

Жінка схопила його за руку.

— Сама я боюся, лягай зі мною.

Вона пригорнулася, сховала голову в нього на грудях, прошепотіла кілька ніжних слів на своїй рідній мові й заснула.

А місяць повільно котився по небу, повновидий, мовчазний, сповнений знемоги. Місяць юнацьких літ, ночі, що пахли медом, нескінченні палкі розмови аж до ранку з друзями про хвилюючі питання, на які шукаєш відповіді — звідки? і куди? і чому? — які мучать усіх юнаків на світі.

Сяйво місяця розлилося по ліжку, застелило його, немов біле простирадло. На подушці спокійно, ніжно, немов чарівні світні квіти, розсипалося золотаве волосся. А обличчя у сонної жінки — ніби вирізьблене з мармуру. Козмас простяг руку, щоб погладити її, та побоявся, щоб часом не розбудити. «Як я люблю цю жінку. Навіть не можу висловити словами,— подумав він.— Багато чим я завдячую їй. Яка доля того вечора

взяла її за руку й привела до мене? — Він стріпнув головою, усміхнувся.— То не доля — то я сам схопив її того вечора за руку!»

І пригадав, як стояв у книгарні в одному далекому північному місті й питав одну книгу, що захоплювала його. Тієї книги не було. Він сумно глянув на вулицю і побачив дівчину, що проходила мимо. За мить оранжева шовкова блузка промайнула в прорізах вітрин і зникла. Козмас здригнувся. Дівчина здалась йому сповненою таємниці, краси і смутку; на ній була блузка такого кольору, який найбільше подобався йому.

Блискавкою промайнула думка: «Коли схочу, я можу наздогнати її й зробити своєю, коли ж не схочу, простою тут і дам їй змогу зникнути. Що захочу, те й зроблю. Чого ж я хочу?» І тут же інша думка, наче друга блискавка, пронеслась у нього в голову — про одного крїтянина-чабана, який ні разу в житті не бував у величезному, як на його думку, місті, в Мегалокастро. Він тільки чув, що там рай, а всі найдорожчі блага світу—це білі черевики з товстою підошвою, рушниці й шаблі, мішки з бобами і в'яленою тріскою, і жінки, від яких пахло ароматним милом.

Протягом багатьох років чабан уявляв собі той рай, протягом багатьох років бажав його і кінець кінцем не витримав: почепив старі черевики через плече, щоб не порвати їх об каміння, і бігцем подався з гори до Мегалокастро. Біг він, біг— аж цілих сім годин. Надвечір дістався до великих фортечних воріт і там раптом зупинився. Так, немов йому стало соромно, що він не міг подолати спокуси. Він постукав своєю чабанською гирлигою у важкі ворота і подумав: «Захочу — увійду, захочу — не піду! Не піду!» І вернувся до себе в гори. «А я піду!» — прошепотів Козмас і побіг за дівчиною. Він упізнав її серед чорного людського натовпу по оранжевій блузці і підбіг до неї. Дівчина обернулась і злякано глянула на нього. «Коли ви проходили повз крамницю,— мовив він їй,— я подумав собі: коли захочу, зупиню вас і ми станемо друзями, коли ж не захочу, дам вам пройти. І я вирішив, що хочу познайомитися з вами». — «Ви або пришелепуватий,— відповіла дівчина, з тривогою дивлячись на нього,— або ж поет. Тільки у мене немає часу...» — «Ходімо зі мною, поговоримо; тоді й вирішите...» — «Але ж у мене немає часу,— повторила дівчина,— я мушу поспішати». — «Куди?» — «Я йду...» — сказала дівчина, і голос у неї затремтів.

Занепокоєний Козмас узяв її за руку. «Не йдіть,— сказав він розчулено,— ходімо зі мною...» Його налякав тон її голосу: вона сказала «я йду» так, немов благала: «рятуйте!»

Дівчина глянула на нього. Її тонкі брови, що зрослися на перенісці, посіпувались: було видно, що в цю хвилину вирішувалось питання — жити чи не жити; «Хочу чи не хочу» — її доля залежала від оцих звичайних людських слів. «Ходімо!» — запропонував Козмас. «Куди?» — «Нікуди». — «Куди?» — перепитала вона, як дитина, що ось-ось заплаче. «Погуляємо трохи удвох, а тоді підете собі... Життя коротке, тож давайте поговоримо, про що встигнемо...» Дівчина струснула золотавою голівкою. «Що ж, давайте поговоримо, про що встигнемо, — повторила вона. — Життя коротке, ходімо!»

І вони пішли вулицею, завернули в парк. Із зелено-золотого вечір став ясно-фіолетовим, потім перетворився на темно-голубий. Говорили швидко, задихано, обое поспішали. Першим заговорив Козмас, щоб підбадьорити дівчину. Розповідав їй про Крит, про свій бідолашний рідний острів, про деспота батька, про матір, святу великомученицю... Дівчина розхвилювалась. «Чому ти зі мною розмовляєш так відверто?» — спитала вона, занепокоївшись. «Тому що я поспішаю, ти теж поспішаєш, обом нам ніколи... За інших часів минали роки, перш ніж люди приходили туди, де ми опинилися з тобою відразу...»

Сіли на лавку. «Як тебе звати?» — спитав юнак. — «Ноемі». — «Признайся, Ноемі, гірке у тебе, певно, життя, звірся на мене, я крітянин». — «Що означає — крітянин?» — «Правдива людина, Ноемі...»

Місяць зайшов, ліжко потонуло в темряві. Мати і сестра внизу ще не спали, тихо розмовляючи про щось, і Козмас дослухався материного голосу, спокійного, монотонного, наче дзюрчання води серед ночі. Жалісливо загавкав собака й одразу ж замовк. З подвір'я підіймались пахощі васильків, що колись сповнювали ароматом всю його юність. Васильки, майоран, гвоздики, жасмин — давні друзі. Він вдихав їхні запахи, і йому здавалось, що вони так заповнюють його душу, як ті горщечки з квітами заповнюють батьківське подвір'я з холодним джерелом посередині.

«Це моя батьківщина! — думав він. — А це той дім, де я народився, а це — моя дружина...»

Саме в ту хвилину, коли Козмаса заповнили спогади дитинства, коли блаженне тепло рідного дому зігрівало його душу, раптом поруч, у сестри, розчинилося вікно. Наближалася, певно, північ. Сестра якийсь час сторожко дослухалася. І ось на вулиці залунали кроки: мимо проходив пізній перехожий. І тут почувся здавлений, сповнений відчаю голос: — Уже північ? Уже минула північ?

...вікно рвучко зачинилося. Знову запала ти-
...Козмас здригнувся.

— Господи, господи! — прошепотів він. — Який жах!

Доторкнувся рукою до щік — по них текли сльози.

Так він і не зміг заснути до самого досвіту. А коли нарешті побачив крізь вікно, що небо світлішає, тихо, щоб не розбудити дружини, вислизнув з ліжка, вдягнувся, зійшов униз і сів на дивані там, де звичайно сидів батько. Ніби з якоюсь упертістю він кидав небіжчикові виклик, хотів прогнати його з того місця, де той сидів завжди, з ліжка, де він спав, з двору і з дому. Козмасу хотілося назавжди зачинити за ним двері, щоб він більше ніколи не міг увійти в дім, зробити щось лихе його дружині.

Увійшла сестра, жовта, похмура. Побачивши брата, що сидів на батьківському місці, вона на мить злякано подалася назад, ніби батько ожив і знову з'явився в дім. З тієї ночі, як він схопив її за коси і не дозволив зустрітися з парубком, у ній зростала ненависть до батька, що переслідувала його аж до могили. Ця ненависть живила її, не давала померти, сестра хотіла жити, щоб ненавидіти і проклинати батька. Вона лаяла й матір, що ні разу за весь вік не повстала проти чоловіка. До вчорашнього дня Марія любила брата. Та як побачила, що він одружений, розлютилась. Йй одразу ж спротивилась його дружина так само, як і батьків одяг.

«Маріє,— казала їй мати,— наберися терпіння...» — «До біса терпіння,— відповідала Марія,— краще загадай мені взяти ніж та зарізатися, аби не бачити її».

Сьогодні вранці, коли Козмас привітався з сестрою, вона не витримала, розплакалась. Брат обняв її.

— Заспокойся! Ось побачиш, життя зміниться, зазнаєш радощів і ти, сестро...

Марія похитала сивою головою.

— Мені вже доведеться побратися з Хароном, щоб зазнати радощів,— пробурмотіла вона, відштовхнула брата і вийшла з кімнати.

Козмас подався надвір подихати свіжим повітрям...

Минув день, минуло два дні, три. Козмас приглядався до матері, до сестри. Що в них було сказати, вони сказали: погмоніли про домівку, про родичів і сусідів, про небіжчика, про Кріт... Більше не лишалося про що говорити, їх об'єднувала гільки глибока любов, тобто мовчання.

Козмас блукав вузькими провулками, давніми заміськими стежками юності. Отут, на цьому майдані біля Трьох арок,

його серце затріпотіло першим коханням. В з серпанку вечора йому впала в око дівчина, яку він У неї в руці була жовта троянда, а в нього повні ж мину. Як духмянів тоді світ! Стояв літній вечір, і одягнені в червоне, зелене, голубе, випнувши перса стивши волосся, розгулювали собі, а позад них м стрічки. Дівчата пливли вулицею, наче прикрашені цями парусники чи корвети, які вирушили, щоб підкорити світ... А за ними бігали юнаки, бліді, роздосадувані, і халися, вдаючи, що те все не зачіпає їх; насправді ж тремтіло серце.

Серед парубків бігав і шістнадцятирічний Козмас...

А тепер він покvapно переходив майдан, втупивши землю, щоб не здибатися часом з якою-небудь гладкою старілою матроною і не впізати в ній — всяке буває! — о з тих завітчаних стрічками дівчат з літніх вечорів юн Пригадався йому давній предок, що, як і він, поверну до себе на острів і був роздосадуваний: будинки здавали йому низькими, широкі вулиці — вузькими, колишні друзі знаходили слів для розмови... А ті, що в юності ходили ве рами по вузьких вуличках Мегалокастро, а ночами, при і сяці, запекло сперечалися про бога, про батьківщину, п долю світу, тепер були обтяжені жінками, дітьми, клопотам про їжу; і юнацьку флотилію було потоплено в хатніх ночва:

У Петрокефало — була саме неділя — перед розпаленою грубою сидів дід і грівся: йому було холодно. Шоки у нього позападали, коліна підгиналися. Втупивши очі у вогонь, він думав про своє життя; воно пливло у нього в мозку, мов нескінченний потік.

Увійшов погонич мулів.

— Щастя тобі зустрітися з онуком, діду Сіфакас! — сказав він весело. — До Мегалокастро приїхав з Європи твій первісток-онука Козмас. Кажуть, тримає в руках ручку й папір і пише!

Дід стрепенувся.

— Що ж він пише? — крикнув він і підняв палицю.

Але погонич мулів уже вийшов.

Дід змовк; цей прихід видався йому таємничим знаменням смерті. «Настала моя година», — подумав він і підвівся.

— Візьми велику драбину, Харідімосе, та йди за мною, — наказав він.

— А куди, діду Сіфакас?

— Тисячу разів казав я тобі, щоб ти ніколи не перепитував! Хутко мені!

Харідімос узяв на плечі драбину, і дід, прихопивши бляшанку з фарбою й пензель, пішов попереду. Він квапився і раз у раз спотикався. Добулись до сільського майдану; дід показав на побілену вапном невеличку церковну дзвіницю.

— Пристав драбину до стіни! — наказав. — Тільки міцненько, щоб я часом не впав. А де Трасакі?

— Зібрав свій загін, узяв самопали і кудись гайнув, діду Сіфакасі!

— Благословляю, правильно робить!

Чабан приставив драбину до дзвіниці, поклав два камені, щоб драбина впиралася в них, та й сам тримав її обома руками. Дід ступив на перший щабель і, важко дихаючи, почав підійматись. Харідімос з жахом дивився на нього.

— Господи милостивий! — шепотів він і хрестився.

Дід вибрався на верхній щабель, ступив на кам'яний підмурок дзвіниці, вмочив у фарбу пензель і, випроставши руку, почав писати одну за одною здоровенні літери С, В, О... Його серце радісно калатало. «Хто б сказав мені колись, що я отак скінчу своє життя! — думав він. — З пензлем, з бляшанкою фарби писатиму на стінах!» Вивівши всі великі літери й тримаючи в руці пензель, дід відступився, щоб краще роздивитись і помилуватися ними, забувши, де він. Тіло втратило рівновагу і дід, розставивши руки, полетів униз.

Харідімос скрикнув, збіглися сусіди, підняли старого на руки. Він був увесь у крові, тріснув череп, але дід зціпив зуби і навіть не стогнав.

— Його перший онук повернувся на Крит, — сповістив Харідімос сусідам. — Дід дізнався про це і в нього запаморочилась голова...

Сколихнулося все село. Наче стався землетрус і завалилася колона, що підтримувала його. Прийшли баби-знахарки, прикладали мазі, посланець на мулі поїхав у Магалокастро за дядьком Мустафою. Той знався на травах, до того ж був добрим чоловіком — лікував і турків, і християн, і євреїв. «Усе це хворі, бідолахи, хворі, — приказував він. — Чи не однаково хто він: грек чи турок! Насамперед — хворий!»

На другий день вранці приїхав дядько Мустафа; повиймав свої торбинки, відкоркував пляшечки, узяв побиту старечу голову своїми тямущими руками і заходився лікувати...

На третій день дід розплющив очі, глянув довкола, побачив невістку кіру Катерину, зробив їй знак.

— Що робиться в горах? — спитав він. — Які новини від чоловіка?

— Не здається! — відповіла жінка.

— Молодець! — сказав старий. — Підклади мені подушку під спину, я хочу трохи підвестися, набридло лежати. Та покликач із кошари Костандіса, він мені потрібний.

І заплющив від втоми очі.

Незабаром здоровенний чоловік увійшов до господи, сперся підборіддям на ціпок і мовчки став перед диванчиком, на якому лежав дід Сіфакас. Очі в діда були заплющені, він нікого не бачив, нічого не чув, у вухах гуло. А Костандіс стояв і чекав. «Нічого, — казав він сам собі, — коли-небудь він же розплющить очі, побачить мене і скаже, навіщо я йому потрібний».

Посходились онуки і невістки, прийшов і Трасакі з самопадом. Він повернувся з гори, де грався у війну з друзями. А тепер чекав, що буде з дідом, бо збирався взяти загін, напасти на турецьке село й кинути виклик турчентам.

— Розбуди діда, Трасакі, ти ж його не боїшся, — не витримав Костандіс.

— Я не боюсь, але мені шкода його, він спить, — відповів Трасакі.

Дід почув шепіт, розплющив очі. Костандіс зробив своїми ножищами кілька кроків, підійшов ближче. Старий обвів поглядом кімнату, побачив зборище, розгнівався.

— Я ще не помираю, спадкоємці, — крикнув він, — я ще не помираю, йдіть собі! Костандісе, підійди-но сюди і нахилися!

Волохатий чоловік нахилив свою здоровенну голову й став слухати наказ старого Сіфакаса. Той говорив повільно, уривчасто дихаючи, час од часу зупинявся від болю, знову починав. А скінчивши, запитав:

— Зрозумів, Костандісе?

— Зрозумів, діду Сіфакас, — відповів пастух.

— А потім, коли ти все це оголосиш по селах, зроби так, заскоч у Мегалокастро, зайди в двір мого найстаршого сина — ти ж знаєш, де він, — до моєї невістки кіри Хрісули. Візьми з собою дві головки сиру і якнайкраще ягня — їм на подарунок. Кажуть, ніби приїхав мій первісток, онук Козмас, тож побач його сам, на власні очі, обмацай руками, чуєш, і перекажи йому: «Помирає твій дід і запрошує тебе до себе — хоче благословити тебе...» Зрозумів, Костандісе?

— Зрозумів, діду Сіфакас.

— Ну, то йди.

Старий обернувся, щоб глянути на Костандіса, але той уже пішов. Чув тільки, як стукають по камінні його черевики.

Другого ранку хвіртка в садібі старої Хрісули рвучко розчинилася і здоровенний чоловік з двома головками сиру та зарізаним ягням під пахвою став посеред двору. Його волохаті груди були розхристані, від нього несло козлятиною і шавлією. Чоловік поклав на землю гостинці й сперся на ціпок. Три жінки сиділи в домі на дивані й пили каву. Козмас устав уже і збирався йти до митрополита. Вони вже склали послання й надіслали його в гори, і капітани, зітхаючи, схилили голови.

— Якщо так хоче мати,— відповідали вони,— що ж, послушаємось її!

Чекали відповіді від капітана Міхаліса. Він дістав послання митрополита, покликав другого капітана Селени, Поліксінгіса, й обидва зачинились у кам'яній хатині.

— Я не здамся! — заявив капітан Міхаліс.

— Мати ж просить,— заперечив капітан Поліксінгіс,— ми ж не можемо занепащати її!

— Яка мати? Я не довіряю головам, що правлять нею!

— Ти більше довіряєш своїй власній?

— Навіщо глузуєш із мене? Не голові, а серцю! Воно підказує мені не здаватись, і я не здамся; роби й ти так, як велить тобі твоє серце.

— Я роблю те, що хочу: підкоряюсь.

— Тоді всього найкращого! Йди собі! Кидай мене й ти, інші товариші вже покинули. Я не потребую нікого! Щасливої тобі дороги і попутного вітру, молодче!

Капітан Поліксінгіс стояв, вагаючись,— не лежало у нього серце до того, щоб піти отак і покинути товариша на певну смерть.

— Даремно загинеш, капітане Міхаліс!

— На війні ніхто не гине даремно! — вигукнув капітан Міхаліс.— Чи не жалієш ти мене часом?

— Я мав єдину кохану людину в світі, ти її вбив. Ні, я не люблю тебе, капітане Міхаліс, але й не хочу, щоб ти загинув: Крітові, нехай йому чорт, ще потрібне твоє життя!

— А мені воно більше не потрібне! — гримнув той.— Йди собі, кажу!

— Ти що ж, не думаєш про дружину? І про Трасакі?

Кров ударила в голову ватажка, на шиї в нього здулися жили.

— Якщо тобі любе таке життя,— проревів він,— то йди геть!

І, відкинувши ногою дрова й хмиз, які загороджували вихід з кам'яної хатини, майже виштовхав капітана Поліксінгіса надвір. Потім став на дверях і покликав Вендузоса.

— Вендузосе, бери ноги на плечі і катай до Мегалокастро. Знайди до митрополита, передай привіт його превелебності і скажи: «Капітан Міхаліс дістав твое послання, підпалив його з чотирьох кінців і повертає назад. Він не здається!»

— Слухаюсь, капітане Міхаліс! — сказав Вендузос і сховав послання за пазуху.

— Біжи швидко, і коли тобі дороге життя, назад не вертайся; тут смерть!

— У мене діти, капітане Міхаліс,— відповів Вендузос і зітхнув.— І дочка на виданні, та й дружина, й таверна...

— Тоді не повертайся! Ти ж Вендузос — що мені від тебе вимагати! Інакше ти й не міг би повестися! Забери з собою ще Каямбіса та Фурогатоса, і йдіть собі. А там знайдете і Бертодулоса, і Ефендіну! — проричав капітан Міхаліс і повернувся до Вендузоса спійною.

І Вендузос вирушив у дорогу; спускався в долину потаємною стежкою, біг, зітхав і сипав прокльони. «Адже ти — Вендузос, інакше ти й не міг би повестися!» Ці слова неначе канчуком стьобали його по спині, і він біг. Ось він уже в місті й підіймається сходами до митрополита.

В цей час Костандіс добувся до батьківського дому Козмаса. Ми вже казали — став посеред двору і приклав ручисько до спітнілих грудей.

— Пошли вам господи довгого віку! — не крикнув, а мекнув він, бо вік свій звікував з козами та баранами.— Пошли вам господи довгого віку! Здоровенькі були, дорогі господині; ви, здається, снідаєте — тож смачного вам апетиту!

— Заходь, будь ласка, Костандісе! — запросила мати.— Заходь до господи, сідай та випий чарочку... Які там новини в селі?

— Помирає капітан Сіфакас, тесть твій, кіро Хрісула. Йому вже не вижити! Тепер і сам дідько його не врятує! — сказав Костандіс і пирснув.— Тож посилає вам оці гостинці! — Він сів на землю, поставив ціпок між своїми могутніми колінами.— Йй-богу, він добре прожив своє життя: їв, пив, убивав турків, наповнив подвір'я дітьми, віслюками, кіньми й волами, обробляв незаймані гори і робив з них лани, насадив виноградників і маслин, побудував навіть церкву для душі — і тут

забезпечив себе,— а тепер навіщо йому життя? Тому й розгорнув свій прапор і вирушає від нас.

Козмас почув голоси, спустився зі своєї кімнати. Костандіс обернувся, з цікавістю оглянув його від голови до п'ят.

— Це ти будеш онуком-первістком старого Сіфакаса, чи, може, я помиляюсь? — І витягнув шию, щоб краще роздивитись. Потім підвівся, простяг ручисько, обмацав Козмаса — такий був дідів наказ.

— Я самий,— відповів Козмас.

— Ну, то ось що: дід твій наказує тобі завітати до нього, та тільки швидше, закрити йому очі. Швидше, кажу тобі, щоб застати живим. Клянусь одвічним сонцем, він стільки років дожидав тебе, як здається мені, перш ніж віддати душу архангелові. «Візьми з собою і мула,— наказав він мені,— щоб онук їхав верхи. Я, каже, тримав сокиру, син мій — рушницю, а тепер я дізнався — внук тримає перо. Отож він не може йти пішки, візьми мула і привези його». Мул чекає на тебе на подвір'ї корчми, ходімо!

Потім звернувся до господині:

— Отакі новини, дорога кіро Хрісула. Що ж до вина, про яке ти казала мені, вип'ю, щоб часом не образити тебе.

Він одним духом випив склянку, простяг ручисько, схопив зі столу шмат хліба і задоволено цмокнув язиком. Потім за-сміявся.

— Подумати тільки! — повів він далі.— Та що вам довго казати! Зробив капітан Сіфакас і запрошення. Можна подумати, він вирушає на той світ женихом. Ще й доби не минуло, як він покликав мене. Адже я чабаном у нього від народження, наймитом тобто. «Іди, Костандісе,— наказав він мені,— візьми свою палицю, видерись на високі гори і поклич до мене старих вояк. Стань посеред кожного села й крикни: «Селяни, капітан Сіфакас помирає! Усіх, хто жив за його часів, хто воював разом з ним і ще живий, капітан Сіфакас запрошує: будьте ласкаві, до його оселі! Він не хоче подарунків, не лякайтесь! Ви знайдете у нього столи накритими, сядете за них, понаїдаєтесь, понапиваєтесь, а потім капітан Сіфакас скаже до вас слово. Важливе слово має він вам сказати. Отож беріть палиці і йдіть!»

— Яке ж то слово? — спитав Козмас, що жадібно слухав. «Тільки патріархи з Ветхого завіту помирали з такою величчю»,— думав він і вельми пишався, що сам походив з такого роду.

— Яке слово? — перепитав чабан.— Хіба ж я можу знати? Я хотів був спитати, та побоявся, щоб він часом не підняв

своєї палиці і не розтросив мені голови. Тому й промовчав. Обходив усі гори, заходив у села й кричав. Тільки троє дідів вийшли з трьох сіл: капітан Мандакас, капітан Кацірмас і старий учитель з Ембаро, отой кульгавий. «Іди та скажи йому,— наказали вони мені,— щоб він тримавсь, не прощався зі світом, ми йдемо!» Вони наділи фески з довгими китичками і заходились одягати патронташі...

Костандіс знову засміявся.

— Аж порохня сиплеться з бідолашних!— сказав він.— Тримаяться один за одного, постріляні кулями, і ледве волочать ноги — всім разом триста років! Слина тече з рота, вії пови-сипалися, а вони приладнали срібні пістолі, можна подума-ти — збираються на війну. Зустрілись у Кастелі й вирушили в дорогу, підпираючи один одного, щоб не впасти. Зараз пі-демо в село, побачиш їх на власні очі, якщо не віриш.

Він підвівся.

— Гей, господарє, надівай феску та ходімо,— сказав Коз-масу.— Твій дід, кажу ж тобі, помирає, хіба ти не чув? І хоче, щоб твоя милість відкрила йому очі.

Мати перехрестилася.

— Він потрапить до раю,— запевнила вона,— він був гар-ною людиною!

— І батько потрапив до раю,— зауважив Козмас,— усі ми потрапимо до раю, бо сграждаємо тут, на цьому світі!

Сестра, похитавши головою, злісно хихикнула.

— Бог справедливий,— докинула вона.

— Бог милостивий,— сказала мати й підвелася, щоб узяти кадильницю й обкурити дім ладаном.

Козмас обернувся до дружини, яка зіщулилась у кутку на дивані й мовчки слухала.

— Ти теж підеш зі мною, Хрісуло? — спитав він.

Але Костандіс стукнув ціпком об землю.

— Навіщо вони тобі потрібні, оті жінки? — вигукнув він.— Сама морока з ними! Ти кажеш: «Вперед!» — а вони тобі: «Стривай!» А коли їх заїдає самолюбство, бідолахи пробують бігти й задихаються, і тобі стає шкода їх. Кинути на дорозі? Гріх! Узяти з собою? Клопіт. Але ж ти господар, роби, як хо-чеш. Я своє слово сказав!

— Костандіс має рацію,— втрутилася мати, яка увійшла з кадильницею.— Не бери її, сину, вона швидко стомиться!

— Бери її з собою! — сказала сестра зі злобою.— Бери, ви-тримає!

Ноемі злякалася самої думки про те, щоб залишитися в та-кому домі без захисту. Було тяжко, їй хотілося стати малень-

кою-маленькою, як мурашка, і схватися десь під горнятком з васильками, щоб ніхто не побачив її.

— Піду,— сказала Ноемі,— піду-таки. Я теж хочу подивитися на Кріт.

— Щоб ти пішла і більше не повернулась! — прошепотіла сестра.

— Я витримаю,— додала Ноемі,— витримаю... І встала, щоб збиратись. Але відчула, як у неї запаморочилась голова і все довкола пішло обертом. Прихилилась до стіни, заплющила очі. Останніми днями їй стало якось важко, тіло було немов не своє, кров пульсувала швидко і ніби обпікала її.

Хтось легенько торкнувся її плеча: перед нею стояв чоловік із склянкою води. Посміхнулася, простягла руку, щоб узяти воду, але ноги підломились, і вона м'яко впала на підлогу, знепритомнівши. Мати хутко принесла рожевий оцет, потерла ніздрі, скроні, шию.

— Вона стомилась,— сказала жалісливо.

— Подумаєш, знепритомніла! — прошипіла сестра.— Я теж непритомнію!

Козмас узяв дружину на руки і поклав на ліжко. Ноемі розплющила очі: над нею стояла мати.

— Даруй мені, мамо, я стомилась,— сказала вона.

— Спи,— відказала мати і вперше простягла руку й погладдила їй голову.

Козмас нахилився, поцілував дружину.

— Спи, Хрісуло, не ходи зі мною. Потерпи, я скоро повернуся.

Вона похитала головою й заплющила очі, сказавши:

— Щасливої дороги!

Козмас подався до митрополита. Він застав його збентеженим.

— Щойно я дістав відповідь від твого дядька, отої осячюї головешки,— промовив він.— Переказав, що не здасться і щоб ми не втручались у його справи... Нехай господь благословить тебе, йди й розшукай його. Скажи йому, що Кріт у небезпеці і він сам тому причина. Переконай його вперту голову. Зроби все, що можеш, дитино моя, це вкрай необхідно.

— Я зроблю все, що зможу, ваша превелебність. Іду.

Ноемі чекала чоловіка, сидючи на ліжку. На ній була жовта нічна сорочка, золотисте кучеряве волосся безладно розсіпалось по плечах, вона обхопила руками ноги, сперлась на коліна підборіддям і думала... Яке сильне кохання, як воно підхопило її, закинуло на край світу, в оцю спальню з іконами, з розп'яттям Христа, її, дочку рабина. «Ах, якби я не

бачила всього того, що довелося побачити, якби моя душа була чистим аркушем паперу, яке то було б щастя!» Пригадала минулу ніч, коли лягла на старе залізне ліжко й швидко заснула. Вікно лишалося розчиненим; крізь нього вливалось дихання ночі з пахощами васильків і майорану. Не чути було ні гавкання собак, ні людських кроків, у місячному сяйві спали вулиці. Тільки вдалині не стихав тихий, монотонний стогін — то стогнало море, що не могло заснути... «Яка солодка ніч тут, край світу! Як довірливо спить поруч чоловік, якого я люблю! А в моєму лоні...»

Увійшов Козмас, причинив двері, сів на ліжку. З невимовною ніжністю довго дивився на неї, неначе прощався.

— Йдеш? — спитала Ноемі і схопила його за руку.

Рука в неї пашіла.

— Ноемі, у тебе жар! — стривожився Козмас.

— Ні, мій любий, немає в мене жару, — відповіла вона, посміхнувшись. А через якийсь час: — Ти дивишся на мене так, ніби прощаєшся зі мною...

Хотіла додати «назавжди», та злякалася. Їй хотілось крикнути: «На кого ж ти покидаєш мене в цьому домі?» Та стрималась.

— Я швиденько повернусь, моя любя, тільки закрию дідові очі...

І все не випускав руку дружини, почувуючи, як його розум знемагає й життя стає напрочуд простим: цілі віки збираються і танцюють протягом якоїсь коротенької миті — тієї миті, коли тримаєш руку коханої людини і відчуваєш, як вона, тепла, жива, тріпоче в твоїй руці. І ти кажеш: так було завжди, так буде завжди, оця мить — вічність!

А Ноемі все дивилась та дивилась на чоловіка і мовчала.

— Не дивись на мене так! — скрикнув тепер і Козмас. — Здається, ніби ти прощаєшся навіки.

І поцілував її в очі, відчувши у роті солоний присмак.

— Але ж і ти дивишся на мене так, — відповіла Ноемі й сховала обличчя в подушці.

Внизу почувся нетерплячий голос Костандіса:

— Ей, господарє, твій дід помирає, поспішай! Твоя мати уже набила мені всього повний мішок, дай боже їй здоров'я! Ми поїмо і поп'ємо в дорозі так, що тільки дим шугоне до неба! Отож покvapся, уже вечоріє!

Козмас нахилився, поцілував дружину — невинно й довірливо, як цілують ікони.

— До побачення! — сказав їй.

— Щасливо! — прошепотіла жінка й обняла його голову.

Довгий час тримала вона її так, пригорнувши до своїх грудей, і очі в неї були сповнені знемоги розставання й страху.

— Щасливо...

Козмас хотів поцілувати її, та вона прикрила уста долонею.

— Ні, ні! — сказала вона. — До побачення!

РОЗДІЛ XIII

Суворе обличчя змученого Криту. І справді, в образі Криту є щось давнє, святе, гірке й горде, як у висушених горем матерів, що породили героїв.

Коли Козмас попереду, верхи на мулі, а Костандіс пішки, з гирлигою на плечі, вийшли за фортечні мури і досягли маслинових гаїв та виноградників, уже вечоріло. Довкола розстилався жовто-пурпуровий, як шкура тигра, краєвид; позаду в променях сонця височів засніжений Псілорітіс, спокійний, дужий і добрий, як дід; попереду — Ласіфйотські гори, умиротворені під лагідним осіннім сонцем; кругом — щойно виорані темно-коричневі або чорні-пречорні лани. По дорозі траплявся то гайок сріблястих маслин, то самотній кипарис, то який-небудь виноградник, сухий, безлистя, з двома-трьома забутими ягодами, що погойдуються на лозі...

Козмас жадібно видивлявся. «Ось він, Крїт; ось вона, земля, яка породила мене, ось вона, мати...» — казав він сам собі, і серце в нього мало не вискакувало з грудей. Коли він думав про Крїт здалеку, в ньому прокидався якийсь голос — суворий і безжальний, і він, похнюпивши голову, мовчав. «Що ти зробив за стільки років, відколи живеш? — запитував той голос. — І тобі не сором? Скільки часу б'єшся і воюєш з примарою, мелеш язиком, зашившись у книги, осторонь від життя... Не потрібний ти мені такий!» То був Крїт, який волав до нього, а він схиляв голову і мовчав.

І ось тепер він крокує по його землі, легені у нього роздимаються і вбирають у себе пахощі чебрецю, але тепер він не може відкритись, мусить дати йому відповідь. Яку? Він нічого не зробив, він — пустомолот! Чи справді це руки, ноги, груди, чи, може, тільки зніжене тіло? Він ганьбить гордий, нескорений рід!

А куди це він простує тепер? Бач, до чого докотився! Поховати одного дракона з свого роду, а другого — йти вмовляти, щоб скорився. Серце щеміло. Козмас обернувся до Костандіса: йому хотілося почути мужній голос.

— Розкажи мені що-небудь, Костандісе, про діда, капітана Сіфакаса,— попросив він.— Іди попереду, щоб тебе краще чути було!

І дав йому сигарету, яку Костандіс поклав за вухо.

— Що ж тобі розказати? — спитав він.— Ми живемо, він помирає. Чого тільки він не переїв на своєму віку, чого не перепив, скількох турків перебив, нехай господь простить йому! Повір мені, добре, дуже добре прожив він життя своє, не жалій його! Коли він приходив до кошари, то, двічі вкусивши, з'їдав чималий шмат сиру; потім, кинувши палицю, убивав зайця й наказував мені: «Засмаж його, Костандісе!» І я смажив, а дід з'їдав його всенького, до останньої кісточки! Атож, поїв і попив він на своєму віку, нехай простить його господь, доволі!

Костандіс замовк, дістав хустку, витер з брудного обличчя піт. Тоді засміявся й сам.

— Тобі доводилось чути, як він женився на твоїй бабі?

— Ні, ні, ану розкажи, Костандісе!

— Її батьки не хотіли видавати її за нього. Він, мовляв, бідний, а вони — старшини, господарі. Він, казали, шибайголова, брав участь у всіх повстаннях, якась дрібниця — і він уже хапається за рушницю, йде до повстанців. А вони були статечні, порядного роду, блюдолизи, тож не підходили одне одному. Послав дід сватів, попросив і ігумена монастиря господу Ісуса Христа поговорити з її батьками, але вони у відповідь тільки «ні» та «ні», «не хочемо його». «Ага! То ви он які! — сказав собі дід.— Я ж вам покажу, мерзотники!» І от однієї ночі сідає він на коня і в'їжджає в село, де жила молода. А з собою взяв тільки бляшанку гасу та коробку сірників. Ще й золоту обручку зав'язав у хустку, що на голові. В'їхав він у село й заходився поливати гасом геть-чисто всі хати.

— Гей, селяни,— кричав він,— гей, селяни, я підпалю вас! Упізнавши його голос, усі посхоплювалися з ліжок. Вибігли й батьки молодої.

— Ради бога, капітане Сіфакас, не занпащай нас!

— Віддайте за мене Леньо! — кричав той.

— Невже ти не боїшся бога?

— Не плутайте бога до моїх справ, віддайте за мене Леньо — ось і обручка!

І, знявши з голови хустку, розв'язав вузлик.

— Вибирайте: вогонь чи обручка? — загорлав він.

— Нехай господь осудить тебе, проклятий! — сказав батько молодої.

— Вогонь чи обручка? — знову загорлав дід.

— Пожалій же село!

— Вогонь чи обручка?

Мешканці села почали злитись.

— Куди ж це годиться, щоб один забіяка командував селом?! До зброї, браття!

Тут утрутився піп:

— Бійтеся бога, парафіяни, поступіться гніву!— Потім звернувся до батька Леню:— Послухай, старий Мінотісе, перехрестися, глянь, який гарний жених, віддай йому доньку!

Найрозсудливіші почали й собі умовляти Мінотіса.

— Гаразд, чортяка, віддам тобі доньку. Тільки йди звідси! — закричав батько.

— Але я хочу забрати її з собою! Веди її сюди!

Лаючись, батько потюпав по доньку й привів її; слідом за донькою бігла мати й тужила.

Дід нагнувся, схопив дівку під пахви, посадив на коня, стиснув його шпорами.— і тільки закурилося. Селяни з попом на чолі кинулися вслід і на ранок, захекавшись, дотюпали до Петрокефало. Вбігли в село, і молодята повінчались.

— А тепер ідіть собі геть!— крикнув дід селянам.— Наступної неділі будуть накриті столи, тоді — будьте ласкаві! А зараз мені ніколи!..

Костандіс узяв з-за вуха сигарету.

— Отак чоловіки повинні добувати собі жінок.

І, діставши трут, кремій і кресало, припалив сигарету.

Йшли глибокою ущелиною. Струмочок перекочував воду з каменя на камінь.

— Хочеш пити? — запитав Костандіс.

— Ні, ходімо, Костандісе, уже пізно.

— А я хочу пити, стривай!

Він ліг ниць на камінь, устроїв гостру борідку й вуса у воду й заходився пити, хлебчучи язиком, як тигр. «Зараз струмок обміліє»,— подумав Козмас, милуючись гірським чолові'ягою; він дивився на нього з гордістю, наче то були його власні міцні ноги, кремезний стан, чорна кучерява голова.

Костандіс одним стрибком устав, витер бороду, закинув на плечі гирлигу.

— Саме на цьому камені, на якому я оце лежав і пив воду,— сказав він,— я зарізав великого християножера арнаута Хусейна, щоб його кістки ніколи не знали спокою! І тоді я поклявся: коли проходитиму цією ущелиною, щоразу питиму з цього струмка, хотітиметься мені чи ні!

— Сам зарівав його, Костандісе, один? — спитав Козмас. Про цей відчайдушний подвиг він чув учора з уст митрополита; той випадок теж був однією з причин різанини в Мега-локастро.

— Звичайно, сам,— відповів Костандіс,— а то як же? Адже він був один, мусив бути і я один. Тільки так чинять справжні чоловіки. Я знав, що він, собака, йтиме тут. Перед цим він спалив одне село — зараз бачитимеш його, ми проходимемо повз нього,— перерівав усіх чоловіків, ну, я й поклявся вбити його. Дорога його пролягала через оцю ущелину, от я й улаштував тут засідку. Перерівав йому горлянку, а потім подався в гори.

— Ти теж ходив у гори, Костандісе?

— А хіба я не чоловік? Хіба у мене немає душі? Пішов я до діда Сіфакаса та й кажу: «Передай кошару Харідімосові, він уже старий і воювати незугарний, а мені дозволь узяти рушницю». — «Бери! — негайно відповів дід. — Бери, Костандісе, і вбивай ворогів стільки, скільки зможеш, не знеслав мене!» — «Не турбуйся, діду Сіфакас,— кажу я йому. — Тільки я не вступаю до загону твого сина, щоб ти знав! Він упертий: якщо нагодиться якесь гаряче діло, хіба ж він пустить тебе? Аякже! Сам захопить його, усе зробить!» Отож і пішов я до загону капітана Влахоса. Набив турків стільки, скільки зміг. А оце минулої неділі покликав мене капітан. «Вертайся,— каже,— Костандісе, додому! Війна скінчилась, я дістав від митрополита послання — наказує скласти зброю. Отож іди з богом, капітане Костандіс!» — «Капітан Костандіс? — питаю я.— З якого це часу?» — «Ти добре попрацював,— відповідає Влахос,— вчинив і подвиг відчайдушний — вбив арнаута Хусейна. За те я даю тобі папір — капітанське посвідчення, поклади його під скло, нехай твої діти споглядають і радіють!» — «А що буде написано в тому папері?» — спитав я. «Що ти воював хоробро, а коли визволиться Крит, щоб тебе наділили пенсією». — «Ану, принеси мені той папір»,— сказав я. Капітан Влахос покликав писаря, той узяв папір та й заходився писати якесь довге послання, а потім капітан приклав свою печатку.

— Що ж ти зробив з тим папером, капітане Костандіс?

— А що мені було з ним робити? Подер! Хіба я воював за ради якогось там нікчемного папірця? Заради Криту я стався!

І, насвистуючи, він пішов попереду.

Землю почали вкривати тіні. Чоловіки дісталися до першого села, в якому стояли дві-три халупки. Серед руїн сну-

вали в лахмітті жінки, якась дівчина зірвалā з уцілілого горнятка васильки і кинула їх Козмасові.

— Вітаю красеня! — крикнула вона.

— Оце те село, яке спалив собака-арнаут, — сказав Костандіс. — Він прийшов сюди з своєю собачою зграєю, знаючи, що найхоробріші пішли воювати в гори. «Усі хлопчики і ті, кому менше шістдесяти, нехай зберуться на церковному подвір'ї, я маю щось сказати їм!» — наказав бандит. І оточив село, щоб ніхто не міг утекти з нього. Хлопчики і кілька дрітніх чоловіків зібралися в церкві — душ сорок. Наперед виступив один горбатий: «Мені соромно, шановний ага, — сказав він, — щоб я жив, а оці хлопчаки щоб загинули, убий мене і помилуй одного з них, якого хочеш...» Арнаут засміявся, схопив горбатого і теж поставив його до тих сорока. Потім повернувся до тих собак, що були з ним, і наказав: «Вогонь по гяурах!»

— Годі, Костандісе, — сказав Козмас, — замовкни, досить! Та Костандіс — де там йому зупинитись! Уся ця жахлива картина стояла у нього перед очима.

— Пролунав залп. Одні попадали ниць як підкошені, інші, смертельно поранені, корчилися на землі й стогнали. Викопали неглибоку яму і повкидали туди побитих; і досі смердить. Ось ходімо, сам пересвідчишся!

— Не хочу я дивитись, досить! — заблагав Козмас, здригнувшись, і стьобнув мула.

Дістались до сільського майдану. Посходилися селяни — самі діди; прийшло й кілька жінок, стали позаду. Один високий кощавий дід, найстаріший, скинув шапку, вийшов наперед.

— У нас немає стільця, щоб посадовити тебе, — мовив він, — нема й склянки, щоб дати тобі води, якщо тобі хочеться пити, нема й хліба нагодувати тебе, коли ти голодний! Все спалили, собаки, нехай поб'є їх гнів господній!

— Нема у нас і чоловіків, які поговорили б з тобою, — сказала якась баба й заплакала.

Заголосили й інші жінки.

— Кріпійтеся, жінки! — сказав кощавий дід. — Хіба ж ми не пережили того самого під час повстання шістдесят шостого року? Двоє-трое малят уціліло тоді, і від них відновилося все село! Доки живий хоч один чоловік і хоч одна жінка, Кріт не вмер!

Якась молодиця принесла Козмасові холодної води в місці; він нахилився, випив. Та на душі в нього не полегшало.

Дід обернувся до Костандіса.

— Господь освятить твою руку, молодче! — сказав він. — Щоб ти увійшов до раю з тим ножем, яким його зарізає, щоб і ніж твій святився!

— Ходімо! — сказав Козмас, він не мав більше сили терпіти такий душевний біль. — Бувайте здорові!

Діди стояли мовчки і, поспиравшись підборіддями на палиці, дивилися їм услід. Жінки витерли очі. Якась дівчина стояла серед руїн своєї хати і милувалася Костандісом, який спускався, по-молодечому перестрибуючи з каменя на камінь.

Сонце прощалось, сідаючи за гори. Вийшли на голу вузьку долину. В присмерку чорніло кілька дубів.

— Швидше, — занепокоївся Костандіс, підганяючи мула палицею, — швидше, щоб до ночі добутися до ближчого села! Зупинимося у старої Кубеліни, вона мені тітка, материна сестра. У неї нема домівки, та є серце; вона якось влаштує нас. Цілої хати не побачиш і в цьому селі; тут теж побували собаки, будь вони прокляті!

Назустріч ішла бабуся, боса, підсліпувата, з оберемком дров.

— Здрастуй, бабуся! — привітався Козмас. — Як ся маєш?

— А як ся мають собаки, сину?! — відповіла вона. — Не доведи господи пережити людині стільки, скільки вона може витерпіти!

— Тобі теж перепало від турків?

Але Костандіс покваліно зробив Козмасові знак, щоб той замовк.

— Що ти сказав, сину? Я недочуваю.

— Бувайте здорові, бабуся, ми йдемо!

— Ти крітянин?

— Авжеж.

— Прийми моє благословення і наплоди дітей, а то обезлюднів Крит. Наплоди дітей, щоб не зникли крітяни з землі, вони теж потрібні.

— Ходімо, — сказав Костандіс, — уже пізно.

І стьобнув мула. Рушили далі.

— Добре, що баба не заходилася кидати на нас камінням, — сказав Костандіс. — Ми ще дешево відбулися. Це стара Костандінья, придуркувата, кажуть. Побачивши чоловіка, вона втрачає розум, бідолашна, хапає каменюку і женеться за ним, їй здається, що то турок.

Він нахилився — побачив на землі кілька жолудів, зібрав їх, обчистив і з'їв. Помітивши, що Козмас здивовано дивиться на нього, засміявся.

— Це не жолуді,— пояснив він,— це каштани. Каштанами називаємо ми їх, коли звечоріє; у нас нема чого їсти, тож ми й недобачаємо. А щодо пришелепуватої бабусі, то послухай, що я розкажу, і не дивуйся їй. У неї, сердешної, було четверо синів-соколів — високих, як кипариси. Усі четверо пішли в гори і теж билися в капітана Влахоса. Якось уночі вони спустилися з гори, щоб провідати тяжко хвору матір. Та на світанку нагрянула ватага нізамів, увійшли до господи; четверо синів ще сгали, і нізами схопили їх неозброєних, зв'язали їм руки й ноги і приставили до стіни. Мати заголосила й кинулася старшому нізамові в ноги. А той сміється: «Вибирай,— каже,— одного з чотирьох, я залишу його живим!» Мати глянула на чотирьох синів і затремтіла. Якого ж вибрати? «Маммо! — сказали трое неодружених.— Вибери Ніколаса, у нього жінка й діти». Але Ніколас розгнівався. «У мене діти, мій рід не загине,— сказав він.— Живим мусить лишитися один з вас трьох, щоб одружитись і наплодити дітей». Хлопці почали сваритись: кожен намагався врятувати іншого. Туркові, зрештою, набридло чекати, він відштовхнув матір ногою, підняв руку — і всі четверо попадали на землю.

— Як ти можеш розповідати про все це так весело, Костандісе? — скрикнув Козмас.— Як можеш витримувати?

— Людина все витримає, господарє,— відповів той і засміявся.— Камінь, залізо, сталь не витримують, а людина витримає... Проте годі теревенити, бач, уже ніч!

Вийшли з долини, далі простяглися гори.

— А ось і село! — вигукнув Костандіс і показав рукою.

Козмас глянув, але нічого не побачив, крім купи каміння на косогорі.

— Де ж воно? — спитав.— Я нічого не бачу.

— Перед тобою! Оце каміння! — сказав Костандіс.— А зараз повиходять і люди. Та ось і собаки, вони вже зачули нас.

Кілька собак, гавкаючи, вискочило з руїн. Від голоду у них випиналися ребра. Уже зовсім стемніло.

— Щось світла не видно,— зауважив Козмас.

— Де ж їм узяти олії, господарє, де знайти гасу? Коли сідає сонце, вони, як сови, ховаються по своїх руїнах.

— Заходьте, будьте ласкаві! — почувлися голоси, і кілька голів висунулись з-за кам'яного муру.— Куди прямуєте?

— До старої Кубеліни,— відповів Костандіс,— вона нас добре прийме у своїй господі.

Ті розреготались.

— А у вас є що-небудь поїсти? — спитав хтось.

— А то як же!

— Ну, тоді з вами попоїсть і стара Кубеліна. А маєте якусь ряднину, щоб укритись?

— Аякже.

— Що ж, тоді вкриється і стара Кубеліна! — озвався хтось за муром. Знову почувся регіт.

— Тут можуть ще й сміятися! — здивувався Козмас. — Хіба ж вони не зазнали горя? Чи, може, вони подолали його?

— А що ж вони, по-твоєму, мають робити? Спочатку журились, звичайно, адже вони теж люди, — пояснив Костандіс. — А потім пересвідчилися, що сльозами горю не зарадиш, і послали горе під три чорти. Прийшов якийсь лірник і заграв їм на лірі. Вони сп'яніли тут без вина, бідолахи. Забутлива душа в людини, господарє, ох, яка забутлива, сердешна.

— Тому й кажуть, що вона безсмертна!

Костандіс став, полічив зруйновані будинки — замість них лишалися тільки купи каміння.

— Чотири, п'ять, шість — ось і оселя моєї тітки! — вигукнув він. — Грюкати в двері немає потреби, бо в ній і дверей нема! Гей, кіро Кубеліна! — гукнув він. — Виходь на балкон!

Спираючись на криву палицю, з-за каменів вийшла знесилена баба в лахмітті.

— Це ти, Костандісе? — спитала вона. — Коли вже ти розуму наберешся? А то хто з тобою?

— Віддяняй, кажу тобі, та впускай нас! — відповів Костандіс. — Заріж там двох курок та накажи служницям приготувати їх. Одну нехай зварять, а другу стушкують з картоплею. Відкрий і скриню, вийми шовкові простирадла та постели нам. Доброго тобі здоров'я, тітонько, радій на своєму царстві!

— Колись усе буде, пустотлива твоя макітра! — відповіла тітка. — Заходь, будь ласка, пане, — сказала вона, навпомацки наближаючись до Козмаса, який зліз із мула і йшов, спотикаючись, через руїни. — Заходь, дитино моя, не слухай цього пришелепуватого! Тут у мене один куток застелено соломою — це моя вітальня, заходь...

Примостилися на каменях. Костандіс знайшов трохи хмизу, розпалив багаття. Козмас розв'язав речовий мішок, дістав страви, що їх приготувала мати; підійшла ближче тітка і теж сіла.

— Сідайте, будьте ласкаві.

— Нехай господь пошле вам доброго здоров'я! — Тітка перехрестилася і накинуплась на їжу.

— Приходили б шовечора, діти мої, щоб і мені попоїсти, бідолашній... Либонь, у вас є й винце?

Костандіс дістав флягу і передав її по колу. Випили. Випила й тітка, потім ще раз, і очі в неї заблищали. Вона, видно, замолоду була вродлива, оця стара Кубеліна, та від колишньої вроди лишилися тільки очі — великі, блискучі, чорні.

— Стривай-но, тітко,— сказав Костандіс, який уже спорожнив флягу і тепер був у доброму гуморі,— стривай-но, тітко, а може, я заспіваю з твого дозволу?

— А чому й ні,— відповіла бідолашна.— Хіба ти не жива людина? Співай собі, Костандісе!

І здоровенний чолов'яга затягнув пісню, а стара тітка слухала й хихотіла своїм беззубим ротом. Пожвавішало старе дрантя, заплескало в долоні, зашарілося. Козмас дивився на неї, витріщивши очі. «Яка сила в оцих душах! — думав він.— Ось що таке Кріт!»

— Злидні тягнуться до гарного життя, дитино моя, горе — до веселощів, а то вони пожеруть нас. Та куди їм, падлюкам, пожерти нас? Ми пожеремо їх! — І, сказавши це, стара вдарила кулаком по каменю.— От бачите, як я тут веселюся, але ж мене скрутив уже Харон. Що я можу з ним удіяти, коли мені стукнуло сімдесят п'ять і я не можу більше плодити дітей! А то б я йому показала!

— Розкажи про своє горе, тітко, щоб на серці полегшало,— попросив Костандіс.

— Що ж тут розказувати, Костандісе? У мене вже язик пересох. Був тут у мене один ляпіс, якого переслідували нізами; я й переховала його поблизу. У мого сина не було чого їсти, а в нього було; у мого сина не було чим укритись, а в нього було. І ось заходить до мене якось начальник з нізамамі та й каже: «Я вб'ю твого єдиного сина, Кубеліно, коли ти не викажеш ляпіса». — «Не викажу,— відповідаю йому.— Роби, що хочеш, тільки знай — це я, стара Кубеліна, кажу тобі, ти ще мене згадаєш: — горе Кріту поглине Туреччину. Атож, поглине Туреччину, голову свою даю відрубати, коли не так! Хочеш битись об заклад. Я ставлю свою голову!» Розлютився пес. І треба ж було, щоб у цю хвилину — боже прокляття! — до кімнати увійшов мій син. Схопили його нізами, поставили до стіни. Звели рушниці, а начальник глянув на мене. «Не виказуй його, мамо!» — крикнув син. «Не викажу, не бійся, дитино, прощай!» І собаки вбили сина, а потім підпалили халупу і подалися собі.

— Навіщо ти так зробила, бабусю? — скрикнув Козмас і підвівся — йому стало тісно серед цих руїн.

— Зробила так, бо знала,— спокійно відповіла стара,— що в одному з сіл Румелії у того ляпса є мати, а я знаю, що таке материнське горе.

Цілу ніч Козмас не міг склепити очей. Перед ним стояла стара Кубеліна, і сон не йшов до нього. «Яка велика людяність,— думав він.— На Криті горить нестримне полум'я,— як би його назвати? Назвемо його душею! Полум'я, що вище за життя і смерть. Гордість, хоробрість? Усе разом, а до того і щось інше, невисловлене і неосяжне, що примушує пишатися тим, що ти людина...» Пригадалася Західна Європа...

— Тут ще є люди! — прошепотів він.

Вранці, коли вони повставали і попрощались, стара нахилилася, підняла з землі камінь, увесь у червоних бризках, і дала Козмасові.

— Іншого подарунка у мене немає,— сказала вона,— візьми цей камінь на згадку. На згадку про Крит.— І, вказуючи на чорно-червоні плями, додала: — Це кров мого сина...

І знову рушили в дорогу. Костандіс з гирлигою на плечі попереду. Тепер він захопився піснями. Козмас мовчки дивився навкруги: перед ним лежала батьківщина, тільки тепер він відчув її приховану силу. Нескорена, буйна, важка тут земля, вона й хвилини не дасть тобі відпочити, заспокоїтись, сказати: «Перепочину хоч трохи!» У Криту є щось надлюдське. Важко зрозуміти, любить він своїх дітей чи почуває до них вороженчу. Одне тільки добре знаєш: він б'є канчуком до крові.

Козмас обернувся, глянув на село, на купи каміння; серед руїн стояли жінки й діти; долинали їхні крики, сміх. «Яка сила, яка мужність! — думав він.— Тисячі років змагаються вони на критських стрімчаках з голодом, спрагою, розбратом, смертю. І не схиляються, і не скаржаться. І з безвиході знаходять вихід...»

Коли Козмас і Костандіс побачили дідове село, сонце стояло вже посеред неба. З Африки подував гарячий вітрець і в далині, за горами, море почало вкриватися баранцями.

Посеред села підносились велична оселя старого Сіфакаса, з широкими коридорами й високими кімнатами, в яких влітку килими, перини, рядна сягали аж до стелі, з виноградними давильнями на подвір'ї, з ямами для вичавлювання маслин, зі стайнями, льохами, повними бочок і бурдюків. Двері стояли розчинені. Люди заходили й виходили, навідуючи старого капітана, який ось уже стільки днів бореться зі смертю. А в самій господі по сходах підіймались і спускалися дідові не-

вістки й онуки й лічили глечики, скільки в них плодів, скільки олії, в яких бочках є ще вино, скільки ягнячих і баранячих шкур висить на бантинах, скільки бурдюків і сиру лежить на дошках, уголос підраховували, скільки припадає на кожного. Вони ділили добро старого Сіфакаса ще за його життя.

Дід розсердився.

— Покладіть мене на подвір'ї, щоб я вас не чув! — крикнув він.

Невістки й онуки підняли ліжко і понесли діда на подвір'я.

— Покладіть мене на землю, під лимонним деревом, — наказав він. — І принесіть палицю. Я хочу померти, відчуваючи землю, щоб я її торкався і щоб вона торкалася мене. Та підніміть мені трохи голову, щоб я міг бачити!

Йому підмостили під голову, поклали поруч палицю і поставили чашку з водою на випадок, якщо захоче пити.

— Залиште тепер мене самого, ідіть собі! — грімнув він. — Нехай прийде тільки Трасакі та сяде коло мене!

Дід глянув навкруги: на подвір'я, на стайні, на давильню, на колодязь, на два кипариси праворуч і ліворуч воріт, вдихнув повітря — пахло лимонним листям і гноєм, — йому подобався цей запах, — і задоволено погладив широку бороду. Почувши позад себе дихання, скосив очі, помітив опецькуватого кучерявого хлопця, що стояв збоку й дивився на нього.

— Хто ти?

— Костандіс.

— Чий син?

— Твого сина Ніколаса.

— А чого ти хочеш, чого стовбичиш?

— Ти щось довго не помираєш, діду, а мені треба на пасовище. То я піду.

— Іди собі, не чекай даремно, ще так скоро я не гигну.

Опецькуватий хлопчина нахилився, взяв дідову руку й поцілував.

— Я не піду, доки не поблагословиш мене, — сказав він. — Через це й чекаю з самісінького ранку.

— Ну, то я благословляю тебе. Іди, та слухай, скажи там, у домі, щоб накрили столи тут, на подвір'ї, переді мною, щоб три капітани посідали тут їсти і щоб мені було видно їх. Вони ще їдять?

— Їдять... Звечора, як прийшли, їхні щелепи не перестають жувати. Клянусь вірою, діду! Час од часу засинають — один в одного на плечі, а прокинувшись, знову починають жувати. І до жінок чіпляються. А вчитель приніс із собою ліру й грає їм.

— Мені здається, що надто багато ти плещеш, дурню, замовкни! Роби, що тобі сказано: нехай накриють столи тут, щоб я бачив капітанів. А коли вони не зможуть іти самі, підтримай їх, Костандісе! І не насміхайся — вони ж капітани, тож вимагають до себе пошани! Марш!

Прибіг захеканий Харідімос; дід посилав його до капітана Міхаліса переказати, що він помирає, щоб той спустився побачитись і попрощатися. Дід звів на Харідімоса очі:

— Яку відповідь приніс? Прийде?

— «Не можу покинути свій пост, батьку,— звелів переказати тобі,— пробач, але не можу покинути свій пост; дай мені здалеку своє благословення і прощай! До скорої зустрічі!» Оце і все, що він наказав передати тобі.

— Правильно робить! Один раз вклепався, бач, і порозумнішав... Ну що ж, благословляю його здалеку,— сказав старий, підняв руку і поблагословив сина. Потім звернувся до Трасакі.— Чи розумієш ти, Трасакі, все те, що відбувається тут?

— Розумію, діду, я все розумію!

— Розплющ очі, Трасакі, й дивися уважно; розтули вуха, Трасакі, й слухай уважно, щоб ніщо не пройшло повз тебе. Зараз вийдуть три скелі, три капітани...

І тільки він сказав це, як у хвіртку ввійшов молоденький сільський тесля; онуки сповістили його, щоб прийшов, зняв мірку і зробив труну. Він увійшов, як злодій, боязко, підступив ближче; напіврозплющивши очі, дід удав, ніби не помічає його. Той нахилився, обережно простяг руку, міряючи, й спитав, щоб обдурити старого.

— Як живеш, капітане Сіфакас? Ти сьогодні молодець, хвалити бога! Та ти й старого Харона ще здолаєш!

Дід дивився на нього з-під напівопущених повік, бачив, як той тайкома міряє й тремтить, і посміхнувся в свої густі, обвислі вуса. Кінець кінцем йому стало шкода теслю.

— Та ти не бійся, Ставрulyосе, знімай мірку відверто!

Тесля знітився.

— Дорогий капітане, про що це ти?

— Та знімай же мірку, кажу тобі, не ховайся!

Тесля побачив, що старий простягає руку до палиці й злякався: вийняв з-за пояса метр, приклав до здорового тіла і зміряв.

— Скільки? — запитав дід.

— Метр вісімдесят п'ять, капітане!

— Ех, зсохся, зморщився, постарів! — зітхнув він.— Міряй ширину!

Ставрұльос зміряв ширину і став, вагаючись.

— Ну, йди собі, неборако, та гляди мені, щоб труна була з гарного дерева. У тебе горіх є?

— Є, капітане.

— Ото я й хочу, щоб вона була з горішнини. Іди собі!

Потім звернувся до Трасакі.

— Трасакі, ти зумієш розпізнати горіх?

— Зумію, діду.

— Тож гляди, щоб тесля нас не обдурив!

Тим часом жінки понакривали на подвір'ї столи, принесли печеню й закуски, глеки з вином і мідні кухлі. Лежачи на подушках під лимонним деревом, старий Сіфакас спостерігав. Бджоли гули над його кошлатою головою, мурахи повилазили з землі й видирались йому на босі волохаті ноги. І старий радів, милуючись лимонами, що звисали над ним, відчуваючи лоскіт мурашок, які повзали по ногах і плуталися в цупкому волоссі.

— А де капітани? — запитав він.

— Ідуть, діду, ось вони!

Ледве повернувши важку голову, дід глянув. Позбивавши набакир фески, обнявшись, три капітани з обвислими вусами, з широкими червоними поясами, що розв'язались і волочились по землі, в сукняних шароварах, у чорних покривлених черевиках, з васильками за вухами, пленталися, спотикаючись на кожному кроці.

— Ступай твердо, брате, щоб нам не осоромитись! — приказували стиха один одному.

— Держіть мене добре, щоб я часом не впав, — сказав, ледве повертаючи язиком, кривий учитель, сухорлявий, низенький, п'яний як чіп, з старою лірою, почепленою через плече, як патронташ; його поставили посередині.

З обох боків, немов вежі, виступали два інших капітани: капітан Мандакас, з короткою кучерявою бородою, з гладкою шиєю, ширококостий, але з маленькими вушками; у нього на поясі блищали срібні пістолі. Ліворуч від учителя — капітан Қацірмас, корсар. Засмаглий, сухопарий, з сердитою, скривленою фізіономією, косоокий.

Капітани вийшли на подвір'я. Побачивши старого Сіфакаса, що лежав на землі, вони стали.

— Ти ще живий, брате Сіфакас? — загорлав капітан Мандакас, зареготавши. — А ми їли, пили й приказували: «Нехай господь упокоїть його душу!» Та й знову бралися до вина!

— Вам ще й досі хочеться їсти й пити, капітани? — запитав їх капітан Сіфакас. — Кажуть, що з учорашнього дня ваші

щелепи не перепочивали. Коли ж насититься ваша утроба, коли вже ви забудете проклятий шлунок і сядете погомоніти зі мною, як чоловіки?

Учитель спробував був щось заперечити, та язик у нього заплутався: слова перекочувалися в роті, як камінці.

— Мовчи, вчителю! — гарикнув Кацірмас і закрив йому долонями все обличчя.— Мовчи, вчителю, щоб ніхто нічого не зрозумів!

І повернувся до старого Сіфакаса.

— Довгого віку тобі, капітане Сіфакас! — мовив він урочисто і приклав руку до грудей.— Ми раді, що застали тебе при доброму здоров'ї. Ми понаїдались і понапивались, і ще будемо їсти й пити, пошли тобі боже здоров'я! А потім сядемо, як тобі хочеться, і поговоримо, як чоловіки. Не квапся!

— Не я кваплюсь,— заперечив старий,— він квапиться!

— Хто б то?

Дід ткнув великим пальцем позад себе:

— Харон!

— Нас троє капітанів,— вигукнув капітан Мандакас, підкручуючи вуса,— троє, а ти четвертий: нехай зачекає!

Три капітани поточились, як один триголовий і шестиногий звір. Учитель мало не впав, та двоє інших устигли підхопити його за комір і поставити рівно. Ззаду залунав сміх: то повиходили онуки й невістки, вони видивлялися на п'яних вояк і реготали. Старий Сіфакас розсердився.

— Чого регочете? — крикнув він.— Вони ж капітани, шановані люди; підтримайте краще, щоб не попадали.

— Хто підступить до мене, розвалю тому голову! — заревів капітан Кацірмас.— Я можу йти сам,— забелькотів він, відірвався від товаришів, ступнув широко і схопився за стіл.

Потім вони посідали, взяли глек, поналивали в кухлі вина. Учитель зняв з плеча дзвінку ліру, поставив на коліна: після цього простяг руку, схопив шматок м'яса, щоб підкріпитись і набратися сили, перед тим як ударити по струнах.

І ось, коли він узявся за смичок, з'явився Козмас. Перед ним на землі, під лимонним деревом, лежав дід, а троє капітанів сиділи за столом, і кожен тримав у руці шматок м'яса, позаду ж тупцювала справжня армія внуків, правнуків, невісток. Він оглядівся. Дід помітив його, зсунув брови, щоб розгледіти краще.

— Хто то там у вузьких штанцях стоїть на порозі?

— Твій онук, діду.

Козмас підійшов ближче.

— Який же це?

— Син капітана Костароса, твого першого сина.

— Он воно як! Підходь же, будь ласка,— сказав дід і простяг ручисько.— Підійди, я поблагословлю тебе... Де ж ти блукав стільки років? Чого шукав у тій Європі? І що там знайшов? Ех, коли б у мене був час запитувати тебе і вислухати відповіді на свої запитання! Та вигоріла олива в моїй лампадці, темрява насувається на мене!

Козмас підступив ближче, схилився, щоб одержати благословення. Дід затримав його голову, не даючи йому підвестись.

— Ти, кажуть, пишеш. Що ж ти пишеш, скажи мені? Певно, книги й вірші, і тобі не сором? Ти що ж, докотишся до того, що й Кріарас,— віршомаз, що ходить по селах і старцює?

Козмас почервонів. Воно й справді, що він писав? Навіщо писав? І як йому не соромно? Такі, як Кріарас, видалились йому жалюгідними і легковажними.

Дід вивчав його своїми маленькими проникливими очима і оцінював: що воно за внук, чи вартий він доброго слова, чи нічого не вартий, і як у нього в роду міг знайтися отакий каламарник.

— Жонатий? — спитав дід нарешті.

— Жонатий.

— І, кажуть, на єврейці?

— Атож,— підтвердив Козмас і нерішуче глянув на діда.

— Та це, зрештою, не має значення! У них теж є душа; один бог сотворив нас усіх! Правильно зробив: вона припала тобі до серця, ти з нею і побрався. Зробив, як чоловік! Аби тільки вона була порядною, гарною хазяйкою, доброю дружиною, вродливою і щоб плодила хлопчиків — а більше нема чого вимагати від жінки!

— Вона вихрестилась діду, у неї добра душа, тобі вона сподобається.

— А тіло на ній є? Ось що скажи мені. Що жінці робити з душею? Для того, щоб прийнялося насіння, потрібний добрий ґрунт. Скільки вже часу, як ви одружені?

— Два роки, либонь.

— А діти є?

— Ні, ще нема...

— Зволікаєте, зволікаєте! Мені хочеться, щоб у мене були дужі правнуки! Перекажи їй, щоб народжувала міцних кри-тян. І слухай ще: стережися грамоти!

— Та дружина вже носить під серцем сина, діду...

— Благословляю. І щоб дали йому ім'я — Сіфакас — чуеш? Отак воскресаютъ мертві! А тепер стань збоку!

Дід зробив знак невістці, кірі Катерині, що стояла позаду, склавши на грудях руки.

— Принеси мені ще одну подушку, щоб я міг трохи підня- тись і говорити. Та зірви лимон; я хочу понюхати, як він пах- не... І поки ми, капітани, розмовлятимемо, щоб ви анічичирк!

Він простяг руку:

— Розступіться, звільніть місце, я розмовлятиму з капіта- нами.

А капітани тим часом їли, пили. Учитель похилив на кипа- рис п'яну голову, грав на лірі, співав, і очі в нього налива- лися сльозами.

Увесь свій порох і весь шріт
Я на жайворонків стратив.
Тепер мені немилый світ —
В куріпку нічим вже стріляти!.

Дід плеснув у долоні.

— Гей, капітани! — вигукнув він. — Невже ви й досі не по- набивали собі черева? Мені здається, вони у вас діряві, тож заткніть їх! Витріть вуса, вимийте руки, підпережіться і під- ходьте до мене. Я хочу дещо сказати вам, на це я вас і за- просив. А твоя милість, учителю, повісь ліру на плече, кинь своїх жайворонків, і порох, і шріт, нам уже набридло слухати! Гей, онуки! Принесіть їм води вмитися; принесіть їм одеко- лону, щоб від них не смерділо! Обітріть їх, підтримайте, щоб не попадали!

Дівчата принесли одеколону, побризкали їх, дали понюхати рожевого оцту, щоб швидше протверезились. Потім підхопили попід пахви і підвели до діда, поставивши з обох боків, а вчи- тель сів у діда в ногах.

Старий Сіфакас розкрив обійми, наче бачив капітанів упер- ше і велично вітав їх.

— Капітане Мандакас, уславлений воїне на суходолі! Капі- тане Кацірмас, безжальний морський корсаре і ти, капітане вчитель, що теж бився, вів документи, писав послання туркам і європейцям, — я дуже радий вас бачити в своєму домі!

— Пошли тобі боже здоров'я, капітане Сіфакас! — відпові- ли всі трое і приклали руки до грудей.

Старий Сіфакас стомився, передихнув, ковтнув води і повів далі:

— Пам'ятаєте, братове, як ми, капітани, збиралися під час кожного повстання десь під дубом чи в монастирі на раду, давали клятву і цілувалися, бо йшли на смерть? Це та ж

рада, під лимонним деревом старого Сіфакаса! Багато вже днів прощаюся я зі світом, але не помираю. Сповідався, причащався, проте не помер. І не помру, капітани, поки ми, четверо найстаріших, не поговоримо отут. Це теж як повстання, тож будьте обережні, братове, подумайте, яке нам прийняти рішення! Чуєте, що я вам кажу? Чи прояснився ваш розум? Чи вивітрилось вино? Чи спроможні ви слухати і відповідати? Чи, може, я розмовляю даремно?

— Спроможні! — відповіли всі трое і приклали руки до серця, немов даючи клятву.

— Ну, тоді слухайте. Мені сто років, моє життя ви знаєте: нема потреби розповідати вам про нього докладно, воно у вас як на долоні... Чи воював я, чи працював, чи зазнавав радості й горя, чи виконував свій обов'язок як людина, — все це ви можете засвідчити. Та час мій настав: розверзлася земля й збирається поглинути мене. Ну що ж, нехай поглинає, нехай відводить душу! Та й що з того, що вона поглине мене, — дивіться, щó я покидаю після себе! — І, обернувшись, показав на дочок, онуків, правнуків. — Цілий загін! Отож мені нема діла до смерті, я перемиг її, нехай вона йде к бісу! Інші турботи не дають мені спокою.

Він зітхнув, помовчав трохи, потім зітхнув удруге.

— Останніми днями мені не спиться, капітани, — сказав він, і голос у нього затремтів. — Я не можу спати, одна думка сушить мені голову. — Дід глянув по черзі на капітанів і, похитавши головою, підвищив голос: — Чуєте, що я кажу вам? Чи дослухаєтесь ви до моїх слів? Щось у тебе, вчителю, очі заплющились?

— Я слухаю! — заперечив учитель ображено.

— Один черв'як точить мені серце, братове! Який черв'як? Оглядаюся я на своє життя, дивлюся вперед, бачу свою смерть і думаю: звідки ми вийшли, братове, звідки ми вийшли і куди прямуємо? Оце той черв'як, який точить мені серце!..

Губи в діда затремтіли, він замовк. Трое капітанів заворушилися. Учитель почухав свою гостроверху лису голову, роззявив був рота, та передумав: він не знав, що сказати.

— Вам ніколи не приходила така думка в голову? Вас ніколи не точив цей черв'як?

— Ніколи, — відповіли всі трое.

— І мені теж... за все моє життя... Бог свідок? Та останнім часом мені не спиться. Приповз до мене черв'як, виліз, здається, із землі і заходився точити мене. Кому звірю я горе своє? Сини мої молоді ще — п'ятдесяти-шістдесяти років; розум у них ще не встоявся, що можуть вони зрозуміти? А Ко-

старосу, першому синові, було б уже, либонь, за сімдесят, він би вже дещо кумекав, але ж обвуглився під Аркаді... Тому я й вирішив: зберу раду, скличу старих соратників, і погостимо про все! Ваші голови — немов колоски в жнива, сповнені добірним зерном, капітани! Про дещо ви, певно, вже здогадались, інакше не може бути, кажіть же! Розкрийте свої серця, ви ж випили вина — отже, серця розкриваються легко, давайте ж сповідатися, молодці! Я не хочу вмирати, не дізнавшись про це! Говори ти перший, капітане Мандакас, ти старший за всіх після мене. Скільки тобі було в двадцять першому?

— Двадцять два, брате Сіфакас, хіба не пам'ятаєш?

— А мені було тридцять з гаком. Я на вісім років старший за тебе. Розтули ж рота першим і говори. Стільки років живеш ти на світі, а що ти зрозумів?

Капітан Мандакас неквапом погладив свою густу бороду, замислився.

— Для цього ти й покликав нас, старий Сіфакасе? — спитав він нарешті. — Здається мені, ти хочеш завдати нам великого клопоту. Надто дорого змушуєш платити за вино й м'ясо, якими пригостив нас. Як на твою думку, вчителю?

— Облиш учителя, зі мною розмовляй! — крикнув дід. — За роки, які ти прожив, чи виніс ти що-небудь, питаю я? Чи зрозумів що-небудь? Я запитую, а ти відповідай, не ухиляйся, кажи прямо, як чоловік!

Капітан Мандакас дістав з-за пояса табакерку, скрутив цигарку. Крутив, не поспішаючи, замислившись.

— Ти приставив мені ніж до горла, старий Сіфакасе, — сказав він через якийсь час. — Що сказати тобі? З чого почати? Увесь свій вік я прожив не замислюючись, як і ти, й не каюсь. Не замислюючись ішов на війну, туго зав'язував хустку на голові, щоб часом не розсипався мій мозок, і кидався в гущу, де турків більше. Не замислюючись, одружився, наплотив дітей і до церкви ходив ставити свічки й молитися іконам. Не замислюючись сів, косив, молотив, їв хліб. Ніколи не запитував себе, чому я їм, чому молюся, чому вбиваю. Тож тепер, коли ти запитуєш мене, капітане Сіфакас, постривай, якщо віруєш у бога, я помізкую трохи, подумаю... Ті квапишся?

— Гарзд, я почекаю. Помізкуй трохи, капітане Мандакас, — сказав дід і склав руки навхрест.

Капітан Мандакас обернувся до приймака, що стояв позаду:

— Ану, Яннакосе, принеси-но мені торбину!

Всі мовчки чекали. Дід звернувся до Козмаса:

— Бери стілець, сідай і слухай, а то стомишся! Ти розумієш, про що ми говоримо?

— Аякже, розумію,— відповів Козмас і сів на землю, підгорнувши під себе ноги.

Повернувся Яннакос, приніс торбину, поклав біля батькових ніг. Старий Мандакас розв'язав її, сунув усередину руку, дістав сулію з широким горлом, щільно заткнутим шкірою.

— Що там у тебе в сулії? — спитав дід і витягнув шию, щоб краще розгледіти.

Капітан Мандакас осміхнувся.

— Оце така твоя відповідь? — спитав дід сердито.— Що воно за сулія?

— Одні, йдучи в мандри, беруть з собою в торбу хліб, вино і м'ясо, я ж беру з собою хліб, вино, м'ясо й оцю сулію, що перед тобою...— відповів капітан Мандакас.

— А що в ній? — спитав дід.— Щось нічого не доберу.

Капітан Мандакас підніс сулію до очей старого Сіфакаса. В останніх променях призахідного сонця вона почервоніла.

— І досі не добрав? — спитав капітан Мандакас, повертаючи сулію.

— Якись шматки м'яса,— відповів дід.— Шматки м'яса у воді.

— Це не шматки м'яса, капітане Сіфакас, це вуха, і не у воді, а в спирті. Відтоді, як один турок у двадцять першому році повалив мене і відкусив вухо, я поклявся: у кожній значливої турецької голови, яку зітну, я братиму одно вухо і класитиму його в сулію... Щоб розповісти тобі про своє життя, капітане Сіфакас, мені треба глянути на ці вуха в спирті. Я знаю, кому належало кожне з них. Ось оце, що на дні, волохате, належало грізному ворогові християн Алі-бею... Він убив мого брата Панаїса, а вбивши, попрямував на свій хутір, що за Ратемніоном, і загуляв там у своєму гаремі. Ще й вогні посвітив на вежі, щоб показати, що в нього банкет. Того вечора я сидів у якійсь турецькій кав'ярні на околиці Ратемніона і курив наргіле. «Принеси мені приску,— сказав я туркові, власникові кав'ярні,— а то наргіле ось-ось погасне». Миттю загортаю наргіле й вискакую на вулицю і, мов на крилах, мчу в поле, добігаю до хутора Алі-бея, влітаю в кімнату, застаю його з ханум, падаю на нього, відтинаю йому голову, відрізую одне вухо, загортаю в хустку й хутенько повертаюсь до кав'ярні. І в ту ж мить власник кав'ярні виносить мені присок. Розгортаю наргіле і знову починаю курити. І ніхто навіть не помітив, що я виходив. А на другий день, коли пішов поголос про вбивство, паша похитав головою. «Це робота Мандакаса!

Він убив його!» Але турки, які звечора сиділи у кав'ярні, за-присяглися: «Капітан Мандакас цілісінський вечір сидів у ка-в'ярні Хасана і курив наргіле!»

Він підняв сулію, показав її капітанові Кацірмасу:

— Бач? Оце волохате і є вухо Алі-бея. А оце, дебеле, чорне, з сережкою, прикрашало колись голову арапа Ремадана. Теж губитель християн, щоб його кістки не знали спокою! Він від-чиняв скриню, заставляв жінок класти на край груди, потім опускав кришку і сам сідав зверху... Я підстеріг його якось уве-чері в Трініті, що за Мегалокастро, на березі моря. «Гей, Ре-мадане,— звертаюся до нього,— невже ти не боїшся бога?» — «Він мене боїться! — відповідає пес.— Я ж Ремадан!» — «А я Мандакас,— кажу і дістаю ножа.— Виймай і ти свого!» — «Я не взяв з собою, тобі пощастило, гяуре, застукати мене без зброї!» — «У мене два, бери один!» І кинув йому. Він схопив його на льоту, і на березі, на морській ріні, почалася бороть-ба. Боролись ми, боролись, аж поки зайшла ніч. Із нас цебе-ніла кров, лився піт, ми розпалилися до краю. Забігали в море, щоб освіжитись, і вода навколо зразу червоніла. Ми не говорили — ревли. Нагодився один з друзів арапа і кинувся йому на допомогу. «Я розпорю тебе, як сосиску,— закричав арап,— залиш нас удвох, іди собі геть!» — «Молодець, Рема-дане», — кажу йому. «Ти теж, капітане Мандакас,— відповідає він.— Ми обидва — як звірі!» — «Тому-то один з нас і мусить загинути!» — вигукнув я й накинувся на нього.

Він не сподівався цього наскоку. Я сів верхи йому на гру-ди, приставив ніж до горла і зарізав, як свиню. А потім віді-тнув величезне вухо з сережкою, ось оце!

Мандакас вказав на нього пальцем. Він розпалився:

— А ось це вухо, що почало вже зеленіти, належало Муста-фі, різникові, а оте, що посередині — одному арнаутові, а он те, що трохи далі, порізане,— одному імаму. Ну й голос же був у нього, клятого, як дзвін! Шкода, мені треба було б від-різати й покласти в спирт і язик, та тепер уже пізно! А оце маленьке, кругле, як морська черепашка, належало Пертефу-ефенді; він був такий гарний, як намальований, ну, скажімо, як святий Георгій. Та хіба ж я винен, що він роз'їжджав верхи по християнських кварталах і чіплявся до наших жі-нок,— а не всяка могла встояти перед ним, собакою! Отож я пожалів їх і якось уночі заліз до нього в дім. Ми зчепилися у нього в кімнаті, та він був зніжений, призвичаений більше мати справу з жінками і не чинив мені особливого опору. Я перерізав його м'якеньку шию і відтяв ось це кругленьке вухо. У кожного вуха своя історія. Тут, в оцій сулії, зібрано

вуха з усіх крїтських повстань — я не рахую вух тих, кого вбивав у битвах,— де ж мені було їх шукати! З усіх повстань — тисяча вісімсот двадцять першого, тридцять четвертого, сорок першого, п'ятдесят четвертого, сімдесят восьмого... Але тепер я вже старий, і в останньому повстанні не здобув собі жодного вуха...

Мандакас розповідав, і уява його буяла, оживали спогади про минувшину.

— Я справжній звір, бо робив жахливі вчинки, нехай простить мені господь! Коли спалахувало повстання, я кидав оселю, дітей, залишав виноградники непідрізаними, а лани несобробленими, сідав верхи на коня і мчав шукати головного начальника — капітана Каракаса.— І, згадавши уславленого капітана, Мандакас зітхнув.— Такої суворої людини світ більше не бачив. Що ми перед ним? Ніщо! Жодного зайвого слова, кожна думка зважена. Ніхто ніколи не чув, щоб він жартував чи сміявся. Очі круглі, темні й люті, як у орла. Жодної вади не мав чоловік! Він не пив, не лаявся, не грішив з жінками. Коли йшов у бій, стискав коня шпорами і кидався на турків, ніколи не оглядаючись, чи біжить хто-небудь за ним, і ніколи не дивився вперед, щоб полічити турецькі фески. Куля не брала його. Він не був людиною, ні, він не був людиною. Він був, нехай простить мені господь, архангелом! — І Мандакас вдруге зітхнув.— Тільки крил бракувало йому!

Старий Сіфакас слухав і роздратовано совався на подушках. Але ж терпів, дряпав нігтем лимон і нюхав. Та під кінець не витримав.

— Постав сулію в торбину, капітане Мандакас,— сказав він розгнівано,— кінця немає звірствам людини! Постав сулію в торбу, кажу тобі, та дай відповідь на запитання, з якими я звертався до тебе: які висновки зробив ти з того, що повіди-тинав стільки вух? Тепер, коли оглядаєшся через оту сулію на своє життя, дай відповідь: чи правильний шлях ти обрав у житті? Чи не каєшся в тому, що робив?

— Щоб я каюся? — гнівно скрикнув капітан Мандакас.— Та якби мені довелося починати все спочатку, я побрався б з тією самою дівчиною, наплотив би стільки ж дітей, убивав би тих же турків, а може, ще й багатьох інших, носив би ті самі штани, той же пояс, і ті ж черевики! Нічого б не змінив ні на волосинку! І коли незабаром стану перед верховним судією, я триматиму під пахвою оцю сулію і скажу йому: або ж помістиш мене в рай разом з оцією сулією, або ж я не піду в рай зовсім!

— Виходить, ти на те тільки й родився, щоб убивати? — скрикнув старий Сіфакас. — Задля цього послав тебе господь на землю?

— Ні, я не вбиваю заради того, щоб убивати, не перекручуй моїх слів, капітане Сіфакас, я не кровожерливий, але ж... — Капітан Мандакас почухав потилицю, подумав і раптом вигукнув: — Але ж я боровся за свободу!

Капітан Мандакас знову запалився, його розум раптом осягнув те, чого він досі не міг зрозуміти.

— Авжеж, — сказав він. — Ти спитав мене, звідки ми вийшли і куди прямуємо. Коли я розтулив рота — клянусь ніччю, що скоро покрие нас! — я не знав, що відповісти, та слово по слову — і в голові у мене прояснилося. Ми вийшли з рабства, капітане Сіфакас, а йдемо до свободи. Народились рабами, капітане Сіфакас, і весь свій вік боремося за те, щоб стати вільними. Але ми, крітяни, тільки так можемо стати вільними: убиваючи. Тому я й убивав турків. Он воно як! Ти запитав мене, я відповів. Та тепер я постарів уже, витер ніж, склав руки: нехай хоч і смерть приходить! — Він обернувся до приймака: — Віднеси, Яннакосе, торбину на місце!

— Правильно, правильно кажеш! — вигукнув дід. — Золоті слова, золоті руки в тебе, капітане Мандакас! Хоч і пізно, але ж зрозумів! Ось твій шлях, який ти обрав. І досяг кінця, виконав свій обов'язок. Але ти гадаєш, що існує тільки один шлях? Є й інші, зараз побачиш. Тепер говори ти, капітане Кацірмас, твоя черга, корсаре.

Морський вовк стиснув кулаки, косі очі налилися кров'ю.

— Мені зовсім не подобається, капітане Сіфакас, як ти поводишся! — сказав він. — Приволік нас сюди, на своє подвір'я, і через те тільки, що ти на яких-небудь два-три роки старший за нас, корчиш із себе командира, допитуєш нас. Ні, говорити я не буду!

— Не розпалюйся, безумцю! — закричав дід. — Не тому я командую вами, що старший, а тому, що першим лягаю в землю і поспішаю. Через те й запитую. Я не хочу помирати — як би це тобі сказати? — не хочу помирати, не з'ясувавши собі цих питань. Я прохаю допомоги, капітане, прохаю поради. Зрозумів, капітане Кацірмас?

— Зрозумів, — відповів той. — Тільки не галасуй. Ти ж не судно, яке зазнало катастрофи, до якого я підпливав зі своїм кораблем, брав на бордаж і рятував. Увесь свій вік я змагався з морем, його тільки й знаю, іншої допомоги, в іншому місці надати не можу. Отже, чого ти сидиш тут і запитуєш мене, якої допомоги чекаєш від мене?

— Я потопаю, корсаре,— простогнав дід,— потопаю, а потопаючий хапається й за власний зуб.

— Ото й халайся за свій зуб, капітане Сіфакас, а не за наш. Ти стоїш на порозі пекла, і тебе поймає страх; ти звеш його черв'яком, я — страхом. Ти кричиш товаришам: «Що це воно таке, хлопці, куди це я йду, куди мене ведуть?» Звідки ж нам знати, капітане Сіфакас, що ми можемо сказати, щоб тобі легше стало? Ми живемо, не замислюючись над тим, що нас чекає, і помираємо, не знаючи, що нас чекає. Живемо без керма, з напнутими вітрилами. Дме вітер, і куди він подме, туди ми й пливемо. Потім починаємо протікати: день і ніч працюють помпи, але вода все прибуває і прибуває, помпи ржавіють, не працюють більше, кляті, і ми ідемо на дно. Отаке життя в людини, хоч кричи, хоч не кричи! Який наш обов'язок? Працювати помпою день і ніч, не сидіти склавши руки, не нарікати й не тужити. Не зганьбити себе, капітане Сіфакас, працювати помпою день у день, ніч у ніч — ось що я зрозумів за свій вік. Подобається це тобі чи ні, але це так.

Потім сердито звернувся до капітана Мандакаса:

— Я не був припнутий до землі так, як твоя милість, капітане Мандакас,— щоб бачити тільки турків та християн і, вбиваючи турків, відтинати їм вуха й класти в сулію. А потім діставати сулію з торби й показувати її то одному, то другому, примовляючи: «Ця сулія — це моє життя!»

Я мандрував, капітане Мандакас, я бачив чимало країн і людей, плавав аж до півдня Африки, де саме сонце пече хліб. Кидав якір у багатьох лиманах і затоках, бачив мільйони чорних людей, мільйони жовтих. Чого тільки не перебачили мої очі!.. Спершу всі люди для мене смерділи, і я казав тільки крїтяни пахнуть, а з крїтян — тільки християни. Та згодом я звик до людського смороду, зрозумів, що від усіх нас і тхне, і пахне абсолютно однаково.

І от я вдався до піратства. Зметикував, що тут, на цьому світі, є горшки мідні й череп'яні, і вони часом дзвенять. Ти мусиш бути з міді, бідолашний Кацірмасе, сказав я сам собі, щоб тебе часом не розбили! Бо коли потрощать, ти вже, звичайно, не склеїшся. Отож і потоваришував з алжїрцями, підняли ми чорні вітрила, робили засідки в протоках, таранили кораблі, убивали, грабували й закопували товар на пустельних островах. А одного разу — ви всі це пам'ятаєте — я вивантажив у Грамбусі повний корабель кориці, гвоздики й мускатного горіха, і весь Крїт сповнився пахощами. Пам'ятаєш, капітане Сіфакас, я ще тоді й твоїй милості послав віслюка, навантаженого гвоздикую і цвітом кориці?

— Кажи далі,— відповів дід,— доходить до якогось висновку. Навіщо потрібне все це?

— Потрібне для того, щоб ти зрозумів. Ми не боялись ні бога, ні людей. Я був християнином, вони мусульмани, але ми не пропускали жодного корабля, що плив до Мекки чи Єрусалима, нападали на кожний, а прочан убивали. Серед звірів я теж був звіром. Як і алжирці, я голив голову, лишаючи тільки чубчик. Мішками я загрибав грецькі, африканські й турецькі золоті монети. На кожному кораблі я хапав кілька жінок, тішився з ними, а потім викидав у море. Я був звіром, кажу вам, гіршим, ніж ти, капітане Мандакас. І якщо ти запитаєш мене, капітане Сіфакас, чи каюся я, скажу тобі відверто: добре, правильно, по-молодецькому звікував я свій вік і не каюся в своїх вчинках! Звіром створив мене господь, я й жив, як звір. Вовком створив він мене, тож я й пожирав ягнят. Якби він створив мене ягням, мене з'їв би вовк, на здоров'я йому! Ось чого вимагає порядок! Чим же я завинив? Завинив той, хто створив і вовків, і ягнят!

Капітан Кацірмас помовчав трохи, глянув своїми косими очима на товаришів. Здавалось, він ждав, щоб хто-небудь сказав йому щось, заперечив, та ніхто не зронив і слова. По хвилі він повів далі:

— А тепер, капітани, я постарів, розкололись борти, та й кіль проломився, погано працюють і помпи. Тому я й поплентався на сушу, змінився, удаю з себе доброго чоловіка. А чому? Бо більше не можу. Видихався. Вилізло волосся, повипадали зуби,— вовк запархатів, завошивів, став беззубим! От і прикидаюся тепер вівцею — бачте, до чого докотився! Більше нікого не вбиваю, не вию, а мекаю, як ягня. Сиджу біля колодязя та поглядаю на дівчат, які приходять по воду. Іжте очі, та й ситі будемо тим! А то знаходить на мене плач — вижив уже з розуму! «Чого плачеш, діду?» — питають дівчата, при-скаючи зо сміху. «Бо помру і залишу тут отаких красунь!»

— Ти звір, капітане Кацірмас, кровожерливий звір! — вигукнув старий Сіфакас.— Годі!

— Ти ж запитував, я й відповів. Наказав мені відчинити люк, я й відчинив. Чи не злякався ти часом, капітане Сіфакас? — прошамкав він насмішкувато своїм беззубим ротом і вступив у старого злий погляд.— От я й відчинив люк,— знов сказав капітан Кацірмас своїм верескливим голосом.— А звідти повискакували чорти, от ти й слухаєш їх! Ти питав мене, тепер і я скажу своє слово, чи сподобається воно тобі, чи не сподобається. Звідки ми вийшли? — запитуєш ти. Із землі, капітане Сіфакас! А куди йдемо? В землю, капітане Сіфакас!

— Обов'язок? Скажу тобі кількома словами: коли ть вовк — їж ягнят, коли ягня — нехай тебе їдять! А якщо ти запитуєш і про бога, то він великий вовк: їсть і ягнят, і вовків разом з кісточками.

— Не хули бога, старий корсарє! — закричав капітан Мандакас, простягаючи руку. — Ти п'яний, у голові в тебе помутилось, не знаєш, що мелєш. Великий вовк — то Харон, а не бог!

Капітан Қацірмас засміявся:

— І бог, і Харон — це те саме, куме! Але що з тобою поробиш: ти міркуєш так, як тобі твоя макітра підказує! — Потім звернувся до капітана Сіфакаса: — Ось що, старий Сіфакасе, хотів я сказати тобі, ось яку відповідь хотів дати. Ти не повинен був запитувати мене, а я — відповідати. Тепер накажи, щоб мені налили кухоль вина.

— Налийте йому вина, — сказав дід, звернувшись до внуків. — Він висповідався, нехай тепер причаститься! — І замовк, схиливши голову, замислився. — Я не суддя, щоб ухвалити капітанові Қацірмасу вирок, — сказав він перегода. — Господь чув його, нехай він і судить!

Тепер дід повернув голову до вчителя, який весь час, поки говорили два капітани, сидів, похнюпивши гостроверху лису голову, й похитував нею.

— Говори тепер ти, вчителю, підведи тільки голову й говори! — сказав дід.

Учитель зняв з плеча ліру.

— Цілісінський свій вік я тільки те й знаю, що говорю, — сказав він. — Мені вже набридло говорити. Те, про що ти запитуєш, капітане Сіфакасе, складна річ, і який тільки дідько вклав тобі її в голову? На все це важко відповісти словами!

— То що ж, поніміти нам накажеш? — гримнув старий і гнівно глянув на вчителя. — Поніміти, поглухнути, щоб заспокоїтись? Цього тобі хочеться? Але ж людина — то і є тварина, що може запитувати!

— Запитання вкладаються в слова, капітане Сіфакасе, тож не сердься, запитуй! Запитуй, коли тобі не ліньки! Вкладаються, кажу тобі, запитання в слова, та відповідь не вкладається! Отож і не вимагай відповіді!

— Але ж я прагну відповіді, — сказав дід, похитуючи головою. — Відповіді!

Учитель поставив ліру на коліна.

— Ти прагнеш відповіді, капітане Сіфакасе, і ти її дістанеш. Я відповім тобі на лірі, вона — мої справжні вуста. Якщо зрозумієш, що вона промовляє, — добре. Коли ж не зрозумієш,

що я маю з тобою робити, капітане Сіфакас? Темним т дився, темним і помреш!

— Що ж, грай на лірі, вчителю, нехай господь допомога! —
відповів дід і заплющив очі.

Небо спохмурніло, почали падати великі краплини, ляпаючи об листя лимонного дерева. Кілька прохолодних краплин упало на щоки, на заплющені дідові повіки, на вуса. Він висунув язик, злизав ті, що впали на губи,— хотілося пити.

Вчитель узяв смичок, схилився, притиснувся до ліри гри ми, ніби злився з нею, і зробив перші помаху смичком. С чатку смичок стрибав, танцював на струнах, дзвеніли дзвоночки, темний двір виповнився сміхом, хихиканням, немов шкільне подвір'я випурхнули діти,— була перерва, тож вони бігали одне за одним, гралися й сміялись... Так, наче пташки прокинулись у густому листі сріблястої тополі; світало, сонячне проміння впало на них, вони немов сп'яніли від нього і, стрибаючи з гілки на гілку, почали щебетати...

Смичок стрибав, сміявся, витанцьовував, а старі капітани сиділи в напівзабутті, їм полегшало на серці, вони немов перетворилися на дітей, пташок, на дзюркотливі струмочки... Підступили онуки й невістки, повиходили і наймити, посідали на землю, не зважали на краплистий дощ, повитягували шиї і за-слухались.

Дід відчував, як його ширококосте тіло втрачає вагу, підіймається повільно вгору і він, лежачи навзніч, пливе над лимонним деревом, і над кипарисами, легенький, як хмарка. Він не пригадував, щоб почував себе коли-небудь, хіба що уві сні, так легко і радісно. Уві сні і ще один раз, коли повернувся з війни; тоді була неділя, він викупався, змив із себе кров, змінив одяг, надів свіжу білизну, пішов до церкви й причастився... Тоді він теж відчував своє тіло легким, ефірним, як прохолодна хмарка, а коли повертався додому, ішов, немов не торкаючись ногами землі...

Та гоступово голос ліри змінився. Він бушував, сердився, дзвіночки гриміли, як справжні дзвони, почеплені на шиї у дресированого сокола, який кидається на здобич із високості. Смичок метався то вправо, то вліво, літав по струнах, а струни несамовито кричали. Капітани труснули головами, згадали молодість, битви, крики помираючих, плач жінок, іржання коней, що звелися на диби, закривавлені, без вершників.

— Або поверни мені молодість, або замовкни, вчителю! — хотів крикнути капітан Мандакас, та ліра змінила вже наспів,

притихла, немов заспокоїлась, перейшла до м'якших тонів, капітани наставили волохаті вуха і слухали, всміхаючись...

Тепер, ніби десь далеко, у вологій темряві, бринів ситий бджолиний вулик, ніби вдалині дзюркотів глибокий струмок, ніби десь іздалеку, з-за гір, з відкритого моря лилася скарга дівчини на нещасливе кохання. А може, то було саме море, що горнулося грудьми до прибережного піску й зітхало? Може, то був якийсь таємничий звабливий голос з потойбічного життя, з іншого світу, ніжний, сумовитий, закоханий, що відділяє душу від тіла?..

Учитель грав захоплено, нахилившись над лірою, а смичок метався, мов шабля, розтинав і ранив груди, із ран виривалися пристрасні, жалісливі людські голоси. Вчитель розтанув у темряві, ніхто вже не бачив його, а ліра ніби стояла сама під лимонним деревом і плакала. Ні, не плакала, а запрошувала, кликала, вабила...

Широка посмішка лягла на губи старому дідові. Його невагоме тіло все підіймалось і підіймалось над лимонним деревом і тепер повисло, розріджене, охолоне, як туман над оселею. Воно ніжно, м'яко, мов хмарка, розсіювалось,— ось уже стало дощем, щоб упасти на землю, напоїти її, щоб бубнявіло насіння...

«Оце і є смерть,— думав дід,— оце і є рай. Я входжу в рай, уже увійшов туди — здрастуй, господи!»

Він підняв повіки, але нічого не побачив: стояла темрява, а з темряви якийсь голос кликав так тихо, так ніжно: «Іди, Сіфакасе... іди... іди...»

— Іду,— прошепотів дід і заплющив очі.

На всю ніч діда лишили надворі, він мокнув під дощем, як стовбур старого дерева. Козмас став на коліна й закрив йому повіки, поки вони були ще теплі. Трасакі примостився поряд з дідом і дивився на нього. Уперше бачив він смерть так близько. Дивився на улюбленого діда і здригався: це був не тільки страх — дід немов набув якоїсь нової сили, темної і лихого, немов стояв, причаївшись, і вичікував нагоди, щоб схопити весь світ і взяти з собою в землю... Лихим став раптом улюблений дід, казковим драконом, що хоче пожерти людей. Трасакі хотілось піти від нього, та він не наважувався повернутись і сидів, поіннятий страхом, втупивши в діда очі.

Біля покійника не спав увесь його рід. Двері стояли навстіж! Сколихнулося все село, коли пішла чутка, що помер старий Сіфакас, і всі йшли попрощатися з ним. Дідова рука лежала відкинута на камені, люди мовчки схилились і цілували її.

Дві баби обмили діда вином, загорнули в білий шовковий саван, що його виткала ще небіжчиця Леньо для цієї години. Прийшли дві невістки і поставили велику лампаду у діда в головах, а другу — в ногах. М'яке світло розлилося по тілу покійного, і обличчя в нього пом'якшало.

— Чи не перенести нам діда до кімнати? — запропонувала кіра Катерина. — Не годиться, щоб він лежав отак надворі і мокнув.

Та Козмас запротестував:

— Це воля небіжчика: він хотів лежати тут і мокнути.

Ніч була темна, жодної зірки вгорі, звідусіль сунули хмари, подував тихий вологий вітрець. Онуки принесли дров та хмизу і розклали посеред двору багаття, щоб погрітися. Вогонь розгорівся, освітив подвір'я, худобу — мула, двох віслюків, коня і пару волів, що повиходили із загороди, — вони дивились і не розуміли, чому вночі на подвір'ї палає багаття, лунають голоси і збилося стільки людей... Три п'яні капітани похилились на старе лимонне дерево і спали.

— Прощай, старий Сіфакасе, передавай привіт померлим! — кричали жінки й розв'язували на голові хустки.

— До скорої зустрічі, капітане Сіфакас! — кричали діди й потискували його випростану руку. — Щасливої дороги!

І кожна жінка кидала на нього васильок, щоб тримав його на тому світі, — пахощі землі. Якась бідолашна мати поклала поруч з покійним грифельну дошку померлого сина — на ній стояло ще стільки паличок.

— Передаси дошку синові, дідусю! — благала вона. — Зроби мені таку ласку! Його звали Дімітракіс, це твій сусіда, ти впізнаєш його: він ходив босоніж і носив червону вовняну шапку з китицею!

Підвелась кіра Катерина, накинула товсте рядно на плечі трьом сонним старим капітанам, щоб не застудились, потім узяла за руку Трасакі.

— Вставай, хлопчику, іди спати, скоро вже північ!

Але Трасакі заперечив:

— Я сидітиму біля діда. Батько ж не прийшов, я заступаю його!

У відблисках полум'я очі його блиснули рішуче, як у батька. Мати відійшла і більше не розмовляла з ним. А дощ і не збирався переставати. Риньо та інші внучки виходили й заходили до хати, розносячи каву всім, хто сидів біля покійника — своїм і чужим. Коли у дворі западала тиша, чулися одвічні голоси ночі: цикад, нічних птахів, собак, що не могли заснути, волів, що зітхали. І раптом заспівали півні — світало,

Сонце вже трохи підбилося над головою, коли три капітани розплющили очі, побачили покійника, що лежав у дворі, на каменях, і знову заплющили очі. Вони зрозуміли, що дід помер, але не поворухнулись — їм хотілося спати.

Опівдні Ставрұльос приніс на плечах труну. Трасакі підбіг, помацав дерево — тесля не обдурив, труну зроблено з горішнини.

О другій годині внуки підняли діда і винесли за ворота. Спершу обійшли свій квартал, щоб дід попрощався з ним, потім усі сільські вулички, зупинялись на кожному перехресті. З вікон висувались дівчата й посипали діда васильками і майораном, немов перед ними була плащаниця.

Проводило діда все село, без шапок, наче й справді помер сільський бог; посувались повільно, щоб дід устиг попрощатися з селом. І раптом, коли вийшли за околицю, розверзлась небесна безодня — як із відра полив дощ, розгулялася гроза.

Селяни радісно загомоніли: ось уже кілька місяців вони чекали дощу, боялись, що насіння в землі посохне. І ось, слава тобі господи, з неба полилася вода, і селяни попідводили засмагли обличчя й, як і спрагла земля, жадібно вбирали воду.

— Дід розсіюється дощем і знову вертається в село,— прошепотів якийсь дідуган.

— Він знав про наше бажання, тож став водою і напуває нас,— додав інший.

Не поспішаючи, намоклі люди добулись до кладовища. Два дужі онуки засукали рукава й захопились копати могилу. Земля була червона, масна, переплетена корінням, пересипана черепашками, так немов ці гори колись були морським дном. А дощ усе періщив і періщив... Діда повільно опустили в яму, кожний кинув на нього жменю землі, і всі вирушили до оселі старого.

Тепер люди майже бігли, поспішаючи сісти за стіл і впорати чорного барана, якого дід залишив на свої поминки, та випити чарчину вина за упокій його душі.

Козмас сидів осторонь, на широкому дивані; сумно було у нього на душі, тіло стомилося — він заплющив очі, щоб хоч трохи перепочити, перш ніж рушити в гори. Звелів Харідімосу взяти ліхтар і бути наготові — до світанку він мав дістатися до табору капітана Міхаліса.

Козмас устав, відвів убік тітку Катерину.

— Тітко Катерино, сьогодні я йду до дядька в гори; може, хочеш щось переказати йому, попросити?

Тітка зітхнула.

— Що там просити, сину! Коли він уже щось забрав собі в голову, то хоч би й світ завалився, він своє зробить!

— Навіть сина не пожаліє, тітко Катерино?

— Пожаліє... Одного його тільки й любить він в цілому світі... Пожаліє... проте рішення свого не змінить — зробить те, що замислив. Не чекай жалості, сину, від людини, яка сама себе не жаліє.

Вона витерла очі і більше не говорила.

Козмас підійшов до Харідімоса.

— Харідімосе, либонь, ти добре вже наївся й напився, — сказав він, — і разом з усіма пом'янув діда; тепер вставай — треба йти.

Старий наймит засумував.

— Це ж не дощ, а справжній потоп, — відповів він, — я навіть носа свого не бачу!

— Ходімо! — владно сказав онук-первісток. — Треба!

— Що ж, ходімо, — зітхнув Харідімос, нарікаючи на свою долю, яка ніколи не давала йому змоги навтішатися: ось і тепер, коли він тільки почав добирати смаку, маєш тобі...

— Ходімо! — сказав Козмас. — Ти взяв ліхтар?

Замість заупокійної тепер лунала бадьора пісня. Це Ставркульос узяв у попа дозвіл:

— Заспіваю я клефтської¹, з твого дозволу, отче!

І, навіть не дочекавшись відповіді, Ставркульос витяг шию й заспівав, аж шибки забряжчали:

Коли вже прийде та пора,
Як лютий знов примчиться,
Прилине лютий на вітрах, —
Все жде його моя рушниця...

РОЗДІЛ XIV

Старий Харідімос тримав у руці невеличкий ліхтар і освілював звивисту гірську стежку. Він ступав якимось непевно, кілька разів посковзнувся, потім, присоромлений, підводився і знову йшов.

— Кляте вино! — бурмотів він. — Диявольський напій!

Обернувся до Козмаса — йому до смерті кортіло поговорити, став; вода стікала з нього струмками.

— Господаре, давай погемонимо, а то я не витримаю; через те й спотикаюсь.

¹ К л е ф т и — грецькі партизани XVIII століття.

— Кинь балачки, Харідімосе, адже справжній потоп, ходімо швидше!

Він поспішав дістатися до табору капітана Міхаліса ще до світанку, щоб його не помітили з долини турки. З неба падала злива, земля розбухла, вода стікала гомінкими струмками. Раз у раз небо розгинала голуба блискавка, грім відлунював від одного схилу до другого, а потім знову дзюркотіли й співали струмки, зливаючись в один, і стікали в долину.

— Якщо ти віруєш у бога, заговори, господарє, скажи мені хоч слово! — знову заблагав старий провідник. — Що робиться там, у тому світі, звідки ти повернувся? Чи європейці такі ж люди, як і ми? Чи, може, скидаються на чортів?

Та в Козмаса не було бажання заводити розмову; він мовчки йшов у темряві, під зливою, і не хотів гаяти цього святого часу на порожню балаканину. Дивна, оновлена радість охопила його тіло й душу, він не звертав уваги на воду, що лилася на нього, — наче теж був скелею, однією з критських скель, і відчував радість спраглого каміння і землі.

Настала зима. Увесь Крит з кінця в кінець мокнув під дощем. Немов співчуваючи людям, дощ гасив грецькі села й монастирі, підпалені нізамами, гасив і турецькі села, підпалені християнами. Турки і християни повертались до своїх руїн, намагаючись знайти хоч якийсь притулок, і клали камінь на камінь, щоб збудувати собі якусь халупу.

Зранений Крит упрягався в ярмо. Все частіше в печерах і монастирях зустрічалися капітани, щоб дійти до чогось; по кілька разів перечитували послання митрополита, щоб краще зрозуміти його; слухали голос Греції, озлоблялися, проклинали, кидали погрозливі погляди на небо, стискали кулаки, та кінець кінцем схиляли голови. Вкладали кинджали у піхви, закопували зброю, повертались до своєї роботи.

Похмурі, мовчазні, відчиняли городяни свої крамниці, нагинались над землею селяни, обробляли її, сіяли... Знову закрутилося важке колесо щоденних буднів. Спустився з гір і капітан Поліксінгіс у пов'язаній чорним крепом фесці. Прийшов, поставив свічку перед капітаном міста, святим Миною, постояв якусь хвилину перед іконою, дорікаючи йому, і з тим почвалав відчиняти свою крамницю. А там забився подалі в куток, щоб нікого не бачити, щоб і його ніхто не бачив, замовив наргіле, курив і дивився на все байдужим поглядом. Дивився на вулицю, та не бачив ні городян, що проходили мимо, ні селян, що увіходили через Ханіотські ворота з лимонами, апельсинами та іншими фруктами, з вином і олією. Не помічав нічого. І капітанові губи не посміхалися більше, вони були міцно

стиснуті. Він уже каявся, що пошився в дурні, покинувши гори.

«Не треба було слухатись ні Греції, ні митрополита,— думав він.— Правильно зробив капітан Міхаліс. Вепр! Мені теж треба було лишатися там, нагорі, й загинути. Навіщо воно мені, оце життя? Так і кортить устати і податися в гори!»

Він поклав наргіле, став на порозі, зітхнув. Повз крамницю пройшов піп Маноліс, і його заяложена ряса розвівалась на вітрі. Він не покидав Мегалокастро ні на хвилину—ховав людей, хрестив, святив, клав собі до кишені гроші, наживав ще одне підборіддя. Зараз він тримав у руках святу чашу. Поперед нього йшов Мурдзуфлос, блідий, заплаканий, із засвіченим ліхтарем, хоч стояв білий день. Капітан Поліксінгіс перехрестився — він уже дізнався про сумну новину; піп ішов причащати капітана Стефаніса, якому по дорозі додому відірвало обидві ноги гарматним пострілом з турецького сторожового корабля.

— Нехай господь прийме його душу! — прошепотів капітан Поліксінгіс.— Він завжди поводився, як справжній чоловік.

Похитавши головою, капітан Поліксінгіс хотів був вернутися до крамниці і сховатись у напівтемряві, але помітив Вендузоса. Закутавшись у ряднину, тремтячи від холоду, той ішов, розмахуючи руками і розмовляючи сам із собою. Ось уже два дні, як блукав він провулками і ніяк не міг зважитись: привезти від кума Йоргароса жінку й дочок, відчинити таверну і впрягтися в щоденне ярмо чи плюнути на все, повернутись до капітана Міхаліса й довести йому, що він теж чоловік; нехай той не думає, що з ним можна поводитись, як із якоюсь нікчемою. «Прощай, Вендузосе,— сказав Міхаліс йому позавчора, коли посилав із запискою до митрополита.— Прощай, Вендузосе, ти вже не вернешся сюди. Та я не в претензії! адже ти Вендузос — як Вендузос і поводишся!»

Вендузос пригадує ці слова і вибухає гнівом; тисяча демонів насідають на нього; то його поймає честолюбство, і він вирішує знов податися в гори, щоб показати тому капітанові Міхалісу, хто він; то згадує про жінку, доньок, про таверну і відступає.

Побачивши капітана Поліксінгіса на порозі крамниці, він став. «От тобі й маєш; він же капітан, а, бач, підібгав хвіст і втік. А чому? Бо так краще для Кріту! А твоя милість, сіромаха Вендузосе, все думає та передумує. Отож не соромся! Важко мати мужність, щоб воювати, та ще важче, коли тобі наказують командири: «Склади зброю!» І, побачивши капітана Поліксінгіса, Вендузос зрадів. «Ану лиш заговорю до

нього, — подумав він, — щоб трохи підбадьоритись, заспокоїтись, адже у мене, сіромахи, діти!» Підійшов ближче.

— Здоров був, капітане! — сказав. — Іду оце з гори, привіт тобі від...

— Іди ти до дідька! — гримнув капітан Поліксінгіс і підняв руку.

Побачивши Вендузоса, він розсердився, сором обпик його. Почувши такі слова, Вендузос розсердився й собі: мовляв, ти он як, пройдисвіте! Гаразд, я ж тобі покажу.

— А я в гори! Не покину свого поста... Коли маєш щось переказати...

Він сказав ці слова так собі, аби подратувати капітана Поліксінгіса, зовсім не думаючи йти в гори.

— Вертаєшся в гори, Вендузосе? — перепитав капітан і зневажливо засміявся. — Треба мати волю!

— Що треба мати волю, це я знаю, капітане, та на честолюбстві тримається світ! Прощавай!

І, перш ніж капітан Поліксінгіс устиг відповісти, рушив далі. І несподівано вирішив: ні, він не схилиться, не зганьбить капітана Міхаліса, а коли бог є, він потурбується про його домівку, віддасть заміж і дочок.

І Вендузос полетів, мов на крилах, зайшов до церкви святого Мина, щоб поставити свічку і попрощатись. У церкві порожньо, жарко, пахне ладаном. Святий Мина, одягнений з голови до п'ят у срібло, почорнілий від сонця, верхи на коні, всміхався йому, наче благословляв. «Щасливої дороги, Вендузосе, — казав він йому, — ти обрав правильний шлях, не турбуйся, я поклопочусь про твою дружину і про доньок, знайду і двох молодців, щоб побралися з ними. Ну що ж, щасливої дороги, капітане Вендузос!»

Вендузос задоволено перехрестився і вийшов з церкви. Почув голоси, підвів голову і аж тепер побачив у вікні митрополитового дому масну й волохату пику карлика Харілаоса. Якого дідька треба оцьому безбожникові, цьому згубникові бідноти у митрополита? Де вже Вендузосові догадатись, які плани в митрополита!

А митрополит сам запросив до себе того пігмея і пригостив — вони пили каву. У старого була своя мета: християни, які повтікали до Афін і Пірея, поверталися тепер назад, але будинки були зруйновані — турки поламали все на дрова — шафи, стільці, столи, навіть віконниці попалили. Стояли самі стіни, обдерті, брудні. Ото митрополит і запросив банкіра Харілаоса, гадаючи задобрити його, щоб він позичив християнам під невеликі проценти гроші і дав змогу їм стати на ноги. Під

час кожного повстання банкір загібав ліри тисячами, умів ладнати з начальниками, за шматок хліба скуповував у християн, які зубожіли, персні, сережки, коштовні камінці, коралі й намисто; тож і тепер його скрині ломилися від коштовностей і золота. Цей пігмей і справді міг врятувати християн.

За кавою митрополит почав розмову здалеку, говорив спочатку про бога, якої шкоди завдають собі ті, хто прагне здобути весь світ, але втрачає душу; потім спритно перевів розмову на батьківщину — скільки земляків стали безсмертними, їхні імена прославлять люди, вони всім пожертвували для вітчизни... Треба не забувати, що жертвувати — це не тільки віддавати життя за батьківщину, але й допомагати, чим можеш, скажімо, грошима, у важку годину, дати їй змогу стати на ноги. Такі люди теж стають безсмертними, і земляки називають їх «рідними». А господь розгортає свої реєстри і золотими літерами вписує їхні імена, і поряд — скільки лір віддав кожний з них на християн...

Хитрий карлик помалу посьорбував каву, курив сигарету і дивився у вікно на зруйновані будинки та на білосніжне піняве море вдалині. В одне вухо митрополитові слова влітали йому, а в друге — вилітали. «Цей чернець намагається пошити мене в дурні, — думав він, випускаючи носом дим, — намагається розпалити моє честолюбство й спорожнити мої кишені. Ех, нещасний, бачили ми вже таких!»

Коли ж митрополит перестав підбивати його на добрі діла, він погасив у мідній попільничці сигарету і з повагою повернувся до митрополита. Голос у нього був серйозний, сповнений смутку.

— Святі слова, ваша превелебність, — сказав він і зітхнув. — Скільки разів я думав про це, передумував, скільки разів налягав на мене сум, я зітхав і казав собі: «Ех, якби я був такий, як усі чоловіки: я б узяв рушницю і віддав би життя за батьківщину! Та коли вже господь прокляв мене і створив виродком, нехай би хоч були у мене гроші, я віддав би їх геть усі, щоб хоч трохи полегшити становище християн! Щоб пожалів і мене господь, коли настане друге пришестя!» Але я теж розорився, ваша превелебність, амба мені, погано йдуть мої справи, хоч і плещуть язиками і називають мене згубником бідноти... Чи повірите, ваша превелебність? Приходить якась удовиця чи сирота, приносить мені перстень, який — я достеменно знаю — вартий п'ятака, не більше, але я даю їй два, бо у мене серце крається, коли бачу чуже горе... Я даю їй два, на збиток собі, мені це добре відомо, але я теж людина, мені боляче! Виноградник був у мене, продав. Маслиновий

гай був — і його нема. Заклав і будинок, у якому живу, ваша превелебність, бог свідок! Що мене чекає! Добрість згубила мене, і коли ти дав знати, щоб я прийшов, у мене серце мало не вискочило з грудей від радості! «Бог милостивий, справедливий,— сказав я собі,— винагороджує за добрі діла: ось мене запрошує митрополит, дізнавшись про мої добрі діла і скрутне становище, господь напутив його допомогти мені з казни, щоб я не пропав!..» Чув я, повнісінько в касі старішництва, повнісінько, дякувати богу!

Митрополита пересмикнуло. «От клятий,— подумав він,— потвора, скнара!» Він не міг більше бачити карлика: випив одним духом каву й роздратовано почав перебирати чотки. Харілаос спустив ніжки з дивана, на якому сидів по-турецькому, й потер руки.

— Холодно! Зима! — сказав він. — Що з нами буде без вугілля, без теплого одягу, ваша превелебність, без доброї їжі? Мені довелося спродати всіх своїх курей. Раніш я щоранку випивав свіже яйце, а тепер — де вже там! Нехай господь пожаліє нас! — Сказавши це, встав, поцілував у митрополита руку. — Помолися й за нас, ваша превелебність, — сказав він. — З твого дозволу я піду, погано себе почувую, піду полежу трохи.

З гиком, свистом, наскакуючи один на одного, з школи вибігли школярі. Сьогодні Тітірос затримав їх, бо наближалось різдво, завтра починаються різдвяні канікули, тож сьогодні, в останній день, Тітірос мав сказати їм слово. Тепер це був зміцнілий, вгодований, засмаглий чоловік. Він недавно одружився, його жінка, селянка, була вагітна, і вчитель мало не лігав з радощів. Раніше всі ставилися до нього з презирством, та все змінилося, і тепер де вже тим школярам робити йому капості!

Вендузос став, щоб пропустити школярів. Позаду йшов Тітірос. Кілька місяців Вендузос не бачив його і спочатку навіть не впізнав.

— Вчителю, ти, певно, з'їв драконів корінь, тебе просто не впізнати! — звернувся до Тітіроса Вендузос. — А я повертаюся в гори, — додав з погордою. — Може, хочеш щось переказати своєму братові, капітану Міхалісу?

Розчулений Тітірос потис йому руку.

— Вендузосе, ти молодіць! — сказав він. — Пробач мені, що за стільки років, відколи знайомий з тобою, я не помічав цього!

— Я ніколи не був молодцем, учителю, та що вдієш, став ним. Хто з псами лягає, той з блохами встає! Це все через капітана Міхаліса!

— Я теж виконую свій обов'язок, перекажи йому, — і це моя дорога. Відповідаю за цілий загін крітян. Пробуджую в них, розбуркую, як можу, любов до Кріту. Ось про це ти розкажи йому. І якщо я спустився з гір, то тільки тому, що так краще для Кріту; нехай і він спускається, перекажеш йому.

— Не турбуйся, скажу, тільки ми не спустимось, так і знай. Прощай, учителю!

— Щасливо, Вендузосе! — відповів Тітірос, милуючись капітаном Вендузосом, струнким, з гордою поставою, що прямував до Лазаретних воріт...

Як тільки Харілаос пішов, митрополит устав і покликав дяка.

— Я стомився, дяче, дуже стомився, але ж треба піти до Архондулі, там буде й паша. Ми зустрінемося вперше після тривалого часу; він не хотів зустрічатись у мене, а я не хотів у нього в сералі, тож вирішили зійтись в Архондулі.

— А може, привести ослика, якщо ти стомився, твоя превелебність? — спитав дяк, смуглявий селяк з глосом, як дзвін. Він славився своєю неймовірною силою, і коли був з митрополитом, той почував себе так, немов за ним ішов лев; його борода, вуса, копиця волосся, кучері на потилиці вражали своєю пишністю.

— Атож, рабе божий, ти добре кажеш! Осідлай ослика, доконав мене клятий скнара...

Дяк осідлав стрункого ослика, зверху накинув попону з вишитими по краю кипарисами й хрестами, підвів його до підвищення на подвір'ї, допоміг митрополитові вибратися в сідло. Потім узяв ослика за повід і пішов попереду.

Тим часом паша добре наївся, обгриз цілу курку і, випивши глек парноньського¹ вина, покликав Сулеймана.

— Сулеймане, я мушу зустрітись зараз з головним попом гяурів, щоб показати туркам і християнам, що ворожнеча, мовляв, припинилася, вовк знову поладнав з ягням. Приведи мені коня, я сяду верхи — не личить мені йти пішки. Ти теж підеш зі мною. Я об'ївся, мене хилить на сон; підтримуватимеш по дорозі, щоб я часом не впав.

¹ Парнонь — гора на Целопоннесі.

Та поки він спускався сходами, щоб сісти на коня, перед ним де не взялися два міських блазні, двоє пришелепуватих— Барбаянніс і Ефендіна. Вони, мабуть, почували себе на сьомому небі, бо йшли, міцно обнявшись, похитуючись і хихикаючи. У Барбаянніса сьогодні було свято — розродилася одна з його внучок, він узяв на руки свого першого правнука. Отож з цієї нагоди він і пиячив, а згадавши про Ефендіну, покликав і його.

— Сідай, дорогий Ефендіно, їж і пий!

— Поклянись, що не опоганиш мене,— занепокоївся Ефендіна і почав нишком жадібно принохуватись до запаху страв на столі.

— Клянусь тобі, Ефендіно! Не бійся, я не дам тобі ні свинини, ні вина, сам вип'ю все.

— Вино не таке страшне,— зауважив Ефендіна,— вино я можу випити, адже всі п'ють.

— Ні, я не хочу брати на свою совість твою смерть, Ефендіно,— відмахувався Барбаянніс.— Щоб бути далі від гріха, краще дам тобі салепу.

— Ні, ні, від салепу мене занудить, Барбаяннісе, вина я вип'ю, вина можна, свинини не можна!

Отож вони спорожнили вдвох глек вина й розвеселились.

— Послухай, Ефендіно,— раптом сказав Барбаянніс,— давай зробимо одну справу!

— На все згоден, любий Барбаяннісе, аби тільки не переходити вулиці!

— Я візьму тебе на плечі й перенесу, не журися! Отже, слухай: ти — турок, я — християнин, хочеш убити мене? На, бери ніж, ріж мене!

— Та ти що, збожеволів?— заволав Ефендіна.— Кинь ножа, Барбаяннісе, а то дідько мене візьме!

— От бачиш, і я тебе не хочу різати. Хіба отак, як ми, не повинні жити всі турки і християни? Жити, як брати? Тобі не доводилось бачити, як сука без розбору годує цуценят і кошенят? Так само й Крит. Тому я й кажу: ходімо, не відкладаючи, до паші і скажемо йому: «Дивись, дорогий паша-ефенді, як дружать турки і християни! З одного боку Ефендіна, тобто Туреччина, з другого — я, Барбаянніс, християнин. Ми побраталися, пригости ж нас вином!» І паша, добра людина,— щоб його чорт узяв,— аж качатиметься зо сміху, потім покличе Сулеймана. «Пригости хлопців,— скаже,— почастуй їх, вони гарні молодці!» А потім дістане з шафи по ордену. Ми вклонимось йому й підемо далі, обнявшись: ти — Туреччина, а я — Крит; пройдемо Широкою вулицею, зайдемо в церкву, помо-

лимось... а потім підемо й до мечеті — помолимося; звідти до кав'ярні Хусейна-аги, де співають турченята, а в чоловіків розум п'яніє. Ми хотіли миру? Ось він — хай живуть Барбаян-ніс і Ефендіна, хай живе мир! Ясно тобі, Ефендіно? Згоден?

— А вулиці? Як же я переходитиму вулиці? — спитав Ефендіна, і в нього на чолі виступив холодний піт.

— Не бійся, кажу ж тобі, я братиму тебе на спину й переноситиму — я вмію плавати. Тільки постривай, я озброюся. — візьму шаблю, почеплю орден, і підемо!

Барбаянніс зняв зі стіни шаблю, почепив її при боці, дістав з кухонної шафки бляшаний орден і почепив на груди.

— Ходімо, в ім'я Христа і Магомета! — вигукнув Барбаянніс. — Скажи і ти так, Ефендіно, прошу тебе!

— Тільки я поставлю попереду Магомета, а то ж як!

— Став, хіба не однаково! Ну!

— В ім'я Магомета і Христа! — вигукнув Ефендіна, і вони разом переступили правою ногою поріг.

Дорогою Ефендіна обернувся до Барбаянніса і сказав йому:

— Як ти гадаєш, Барбаяннісе, чи не зайти нам часом до Алі-аги і не взяти його з собою, бідолашного? Він ані турок, ані грек; те й друге разом — перевертень. Давай візьмемо і його, щоб перед пашею постали представники різних націй.

— А чому б і не зайти? — відповів розчулений Барбаянніс, який ладен був обійняти весь світ. — А чому б і не зайти, Ефендіно? Він теж людина, хоч і перевертень. Нехай і він, сердега, дістане орден.

Вони допленталися до кварталу, де жив капітан Міхаліс, і постукали в низеньку хвіртку Алі-аги. У подвір'ї почулося вистукування дерев'яних сандалів.

— Хто там? — пролунав тоненький голосок.

— Двоє друзів, відчини Алі-ага, — сказав Барбаянніс. — Прийшли ми до тебе з добрими намірами.

— Я боюся, хлопці, ідіть собі... Що за друзі?

— Це я, Алі-ага, — вихопився Ефендіна. — Я, Ефендіна Каваліна.

Хвіртка прочинилась. Бідолашний дідок пожовк і висох відтоді, як пішли його сусіди-християни, — де вже було йому набратися сміливості йти з ними! І християни не довіряли йому, і турки не приймали. Щоранку виходив він у поле, збирав трохи зілля, їв його без олії, плив шкарпетки і продавав, отак і перебивався. І чекав, коли ж нарешті схаменуться люди, повернуться сусіди й знову почнуться вечірні візити, пригощення і хоч трохи насититься його черево... Побачивши його в такому жалюгідному стані, Барбаянніс розчулився: йому здалося, що

він дуже любить цього турка, тому аж злякався, побачивши його таким нужденним.

— Що з тобою сталося, дорогий Алі-ага?—спитав він і впав йому в обійми.

— Я хворий, хворий, дорогий Барбаяннісе. Ось бачиш, не могу навіть нахилитися, так взяло мене за поперек!.. Поперек болить у мене, нещасного...

— Підеш з нами до паші? — спитав Ефендіна.

— До паші? — здивувався дідок.— Чого? Нікуди я не-їду!

— Задля твого ж добра, дорогий Алі-ага,— втрутився Барбаянніс.— Дістанеш орден!

— Якщо ви віруєте в бога, ідіть собі, облиште мене! — завищав дідок і причинив хвiртку.

— Покинь його, Ефендіно,— сказав Барбаянніс,— він навіть не перевертень, а справжня здохлятина! Ходімо вдвох!

І вони подалися вдвох, дісталися до майдану, увійшли до паші в двір, і в ту хвилину, коли паша спускався сходами, перед ним стали двоє пришелепуватих.

— Дорогий паша-ефенді! — закричали вони, побачивши його.— Постривай, помилуйся нами!

— Чого вам треба, дурні? — спитав паша, розреготавшись.— На кого ви схожі?

Ефендіна підтримував в руках штани з мішківини — шлейки, як завжди, були порвані; шабля Барбаянніса, плутаючись між ногами, заважала йому йти, тож обидва весь час спотикалися. Першим заговорив представник християнства.

— Дорогий паша-ефенді,— звернувся він урочисто,— не думай, що перед тобою Барбаянніс, продавець салепу, тут я — Кріт, а він, Ефендіна Каваліна,— Туреччина. Ми з'їли траву, що викликає ворожнечу, і посварились, потім поїли меду і помирились. Помирились, і тепер брати! Розумієш, паша-ефенді? Чи не доводилось тобі бачити, як сука, не розбираючи, годує цуценят і кошенят? Такий і Кріт — навіщо ж нам сваритися? У нього багато дійок, багато молока, вистачить на всіх! Розумієш? Отож злагода, любов, дружба, веселощі. Сьогодні я став дідом і прадідом, нехай живе мир!

— Гей, Сулеймане! — крикнув паша, регочучи.— Хіба ж вони придуркуваті? Все то вигадка! Вони розумніші за мене й митрополита! Клянусь вірою! Пригости-но їх чаркою, дай і по солодкому ріжку на закуску...

— А орден? — розчаровано спитав Барбаянніс.— Хіба не даси ордена, паша-ефенді?

— У тебе ж є один, досить!

— А Ефендіні? — з'янепокоївся Барбаянніс і вказав на товариша, в якого спадали штани.

— Дай йому, Сулеймане, якогось шпагату підперезати штани,— сказав паша.— А ордена йому нема. Ну, йдїть собі, у мене справи!

Коли паша вїхав на подвір'я Архондули, він побачив прив'язаного до кільця на воротях віслюка, що належав митрополиту, і відчув задоволення.

— Ага, чернець приїхав раніше мене. Виходить, скорився!— сказав він.

Сулейман допоміг йому злізти з коня. Паша пішов подвір'ям, вимощеним плитами і заставленим горнятками з квітами. Знатна стара дїва вийшла привітати його. Затягнута в корсет, напудрена, висока й тонка, як кочерга, з довгим носом, а паша — низенький, товстенький, усміхнений, з горбатим носом, з сонними анатолійськими очима. Митрополит трохи підвівся, паша вклонився, сїв у крісло навпроти, вїйняв чотки. Стара дїва вийшла з кімнати, щоб дати можливість двом великим головам вільно поговорити про важливі місцеві справи.

Якийсь час обидва мовчали. Митрополит простяг долоні до розпеченої мідної жаровні, що стояла перед ним,— він нездужав і весь трусився. Паші хотїлося спати. Митрополит помітив, що паша позїхає, і собі позїхнув.

— Щось холодно сьогодні, паша-ефенді,— сказав нарешті митрополит, щоб-якось почати розмову.

— Атож, зима настала, митрополит-ефенді,— відповів паша і знову позїхнув.

Замовкли. Прилетїв і сїв на підвіконня горобець, заглянув усередину, подивився на пашу й митрополита, цвіріцькнув і полетїв. Паша присунувся й собі до жаровні, насилу розтулив рота.

— Кажуть, від жару паморочиться в голові,— зауважив він.— Щось і в мене запаморочилось.

— Чув і я, та це коли вугїлля погано горить,— відповїв митрополит і собі позїхнув.

Паша помітив і теж позїхнув. Помовчали. Паша стомився тримати руки над жаровнею, поклав їх на колїна, оглядївся. На стїні висїв великий годинник, на різьбленїй скринї стояла зелена ваза з яскраво-червоними оксамитовими трояндами, а поруч — гіпсовий арап з порожньою головою, у якїй зберїгалися сїрники. Над дверима красувався портрет, намальований олійними фарбами — червоною, чорною, золотою, на портретї

паша — як живий! Милуючись собою, паша раптом підхопився: йому здалося, ніби намальована на фесці китичка поворухнулася. І він злякався.

— Митрополит-ефенді, поворухнулася китичка у мене на фесці, що на портреті! Чи може таке бути? — занепокоївся він.— Що ти на це скажеш?

Митрополит сидів стомлений, якийсь обважнілий: звичний денний сон тікав від нього. Він зібрався на силі, обернувся, глянув на картину, та забув, навіщо обернувся, й промовчав.

— Чи може таке бути? — перепитав паша.— Може, дорогий митрополите-ефенді?

— Що, дорогий паша-ефенді?

— Ну, щоб ворухнулася китичка на портреті.

— Ні, такого не може бути, паша-ефенді,— відповів митрополит і схилив свою велику, важку голову на спинку крісла.

З годинника вискочила зозуля, прокувала час, за вікном дужчав північний вітер, крутив у дворі сухе листя. Знову прилетів горобець — йому було холодно й голодно. Він клюнув у шибку, та, почувши страхітливе хропіння, злякався й пурхнув. Увійшов хатній кіт, вусатий, здоровенний, скочив митрополитові на коліна, звернувся калачиком, зігрівся, замуркотів від задоволення і заснув. Знову вискочила зозуля і прокувала час.

Занепокоєна Архондула приклала вухо до дверей: голосів не чути, тільки протягле, солодке хропіння — одне важке, як барабан в оркестрі, друге переливчате, бадьоре, як звук труби.

— А чи не зварити їм кави, щоб вони прогнали сон? — запитала вона сама себе.

Пішла на кухню і поставила на вогонь кавник.

Невдоваї паша почув, як рипнули двері, і він розплющив очі: перед ним стояла стара діва з тацею.

— Його зморив сон,— сказав він насмішкувато і показав на сонного митрополита.— Не витримує, бідолаха, постарів.

Митрополитові ніздрі залоскотав аромат кави, він теж розплющив очі.

— Нехай благословить тебе господь, Архондуло,— сказав він, беручи чашку.— А я мало не заснув.

Задоволені паша й митрополит заходилися голосно сьорбати каву. Митрополит пожвавішав, обернувся до паші:

— Добрі будуть пшениці цього року, паша-ефенді!

— І ячмені, митрополите-ефенді,— відповів паша каліченою грецькою мовою й підвівся.— Гарно ми провели час сьогодні. Якось зустрінемося, митрополите-ефенді, іншим разом і погомоймо ще!

— Залюбки, паша-ефенді,— відповів митрополит, сперся на крісло, натужився і теж устав.

На вулиці біля садиби Архондули зібрався натовп — стало відомо, що після стількох місяців сьогодні вперше тут зустрілися два начальники, щоб поговорити, порозумітися і поновити на острові злагоду. І ось тепер люди чекали їх на холоді, щоб помилуватись, як вони виходитимуть, тримаючись за руки.

Мимо йшов лікар Касапакіс. Помітивши аптекаря кіра Арістотеліса, що стояв у натовпі, і собі спинився.

— Що сталося, кіре Арістотеліс? — спитав він.— Хтось помер?

— Бодай тебе з такою мовою!..— відповів кір Арістотеліс.— Паша з митрополитом радяться, як встановити мир на острові. Тут один підходив до вікна і все бачив; порозкладали, каже, папери, митрополит пише, а паша говорить і жестикулює. Зараз прикладуть печаті. А як там поживає пані Масела?

Лікар знизав плечима.

— Так само. Я відвіз її на хутір до брата Кацамба, щоб змінити клімат.

Він говорив весело, бо йому пощастило спровадити жінку і залишитися з служницею самому.

Розмовляючи, вони помітили кіра Дімітроса Піцоколоса, що йшов, накульгуючи. Після багатьох місяців він аж тепер повертався з сіл і гір, по яких блукав з парасолькою, щоб пройшло, як він казав, серцеве затемнення. Він майже не розтуляв рота і не розмовляв. Селяни подейкували, ніби його мучили русалки, ото він і втратив голос; деякі мали його за слугу диявола і тицали йому в руку шматок хліба, а він брав його, жував і мандрував далі з парасолькою під пахвою, а іноді — над головою, коли йшов дощ чи палило сонце.

Доки Кріт боровся з ворогом, блукав дорогами і похмурий кір Дімітрос, син капітана Піцоколоса. Але тепер, коли Кріт заспокоювався, він теж заспокоївся і повертався до своєї кіри Пенелопи... У драних черевиках, у драному одязі, простоволосий. Штани стали йому ще ширшими і роздувались на вітрі, як жіночі шаровари. Він шкандибав і спирався на парасольку.

— Як схуд, неборака,— сказав гладкий лікар і засміявся,

— Не журись, відійде...— відповів кір Арістотеліс і похитав своєю передчасно посивілою головою, наче кажучи: «Все це пусте, все це дурниці!.. Невиліковне тільки моє горе...» Пригадав свою аптеку на Широкій вулиці — така аптека! — а в нього нема сина, щоб передати йому, пригадав змарнілих сестер і три дірки в дверях... «Іншої втіхи нема в них, сердешних, нема іншої розради — тільки крізь оті дірки вони й бачать світ...»

— З щасливим поверненням, кіре Дімітрос,— крикнув лікар, коли той проходив мимо.— Як ся маєш?

— Хвалити бога,— відповів кір Дімітрос,— тільки ногу зламав! — І пішов далі.

— Лише бідні на розум люди радіють, дивлячись на світ,— прошепотів аптекар услід кірові Дімітросу, що віддалявся, накульгуючи.— А розумним людям — сама скорбота! Ох, яка скорбота!

— Ет, я й забувся! — вигукнув лікар.— Ну, я пішов!

— Що там за радість — якийсь хворий?

— Кажуть, чогось злякалася єврейка, яку привіз із собою небіж капітана Міхаліса, й скинула дитину. Така собі білява, вродлива — бачив її?

— Краще не одружуватися зовсім,— із злобою видушив з себе аптекар і звівся навшпиньки, щоб подивитися, що робиться в подвір'ї Архондули, бо натопч захвилювався. Кір Арістотеліс і собі витягнув шию, витріщився, щоб усе роздивитися і розповісти потім сестрам. На подвір'я вийшов митрополит, здоровенний, гладкий, з білосніжною бородою, тримаючи під руку низенького, з щетинистою бородкою пашу. Обнявшись, вони неквапно, урочисто йшли до хвіртки — Кріт і Туреччина. Християни й турки розступилися, щоб дати їм дорогу. Паша вже зовсім розбуркався, повиснув на руці в митрополита і вітав, посміхаючись, народ. Але митрополит зсунув брови, важко сперся на патерицю і поспішив позбутися турка, що повиснув на ньому. Дяк відв'язував віслиюка. Підійшов і Сулейман з вороним конем. В цю мить з'явився глухонімиий брат Архондули, художник: безбородий, спотворений вісною, з роззявленим ротом — справжній пришедепуватий. Він попрощався з двома поважними чоловіками, щось прогугнявив і бризнув слиною паші на бороду.

Козмас ішов слідом за висохлим згорбленим дідом Харідімосом, підіймався все вище й вище... І мовчав. Він ще й досі бачив, як помирав дід... Як він лежав під рясним лимонним деревом; як перед самою смертю захотів розібратися в одвіч-

них питаннях, на які шукає відповіді людство: звідки взялася людина? І куди простує? І як перед лицем смерті раптом протверезилися три п'яні капітани, як хапалися вони за голову, і словідалися за життя своє, сповнене вбивств, крові, бенкетів. Вони розповідали, і дратувались, і сердились, бо надзвичайно глибоким і широким було в них життя, і не могли вони вкласти його в слова — тож звернулися до вчителя і попрохали допомогти. І той узяв смичок, задзвеніли дзвіночки, заговорила, заспівала, заридала ліра — виразник дум крітянина. А дід опустил важкі повіки, посміхався всім обличчям, і серце його вбирало відповідь, як спрагла земля воду. І спокійно, радісно пішов у землю, як ото ми поринаємо в обійми сну...

«Добрий, міцний у мене рід, — розмовляв сам із собою Козмас, — глибоко в землю увійшло його коріння, гляди ж, не зганьби його! Дай боже, щоб кров Ноемі не розрідила крові Кріту! Щоб і мій син народився чистокровним крітянином! Шкода буде, коли такий рід перестане розвиватися...»

Харідімос раптом спинився, він не міг більше витримувати мовчання. Дорога — то розмова і жарти, а зупинка в дорозі — щоб перекусити трохи, посмоктати з фляги, щоб розважити душу, підбадьорити її... А цей, вдягнутий у європейські штани, не розмовляє, не зупиняється, все йому ніколи — поспішає так...

— Куди ти квапишся, господарє? Щоб побачити капітана Міхаліса? Та нехай йому дідько! Було б краще, якби ти його взагалі ніколи не бачив. Та якщо вже тобі судилося побачити його, то якнайпізніше і ненадовго. Позавчора дід послав мене переказати Міхалісові, що помирає, щоб прийшов попрощатися з ним. Та як тільки капітан обернувся й кинув на мене лютий погляд, я розгубився й схопився за щелепу, щоб вона часом не відпала!

— Не турбуйся, Харідімосе, він доводиться мені дядьком, у мені тече та сама кров, я не боюсь його, — відповів Козмас, не спиняючись.

— Ти зможеш заперечувати йому? Б'юсь об заклад — не зможеш!

— Зможу! Але досить розмов, ходімо далі!

То була урочиста година, сповнена зосередженості й тиші, і Козмас не хотів порушувати її розмовами. Бо думав він не тільки про діда, про давність свого роду, що входив корінням глибоко в землю; його цікавила й оця сучкувата гілка — капітан Міхаліс, що, може, тримав у своїх руках — хто те відає? — долю всього Кріту! Як він повинен розмовляти з ним, як він підступиться до нього, що скаже йому? З усіх капіта-

нів тільки він один не погоджувався скласти зброю, поставити свій підпис під указом про покору і відновити спокій на Криті... Який диявол заволодів ним?

«Міхаліс винен у тому, що згорів монастир господи Ісуса Христа,— казав Козмасові митрополит,— тож хоче тепер змити ганьбу, тому й не здається, а можливо, хоче навіть загинути, спокутувати свою провину».— «А може, цього вимагають інтереси Криту?» — спитав Козмас. Митрополит якийсь час мовчав, щось зважував, зволював. «Мені здається, нехай господь простить мене, але ж мені здається, що в твоєму дядькові сидить якийсь диявол, який не має нічого спільного з Критом»,— прошепотів він нарешті. «В його житті є одна таємниця, чорна таємниця,— сказав Козмасові другий дядько, Тітірос.— Вона пов'язана з капітаном Поліксінгісом і з якоюсь туркенєю. Чого тільки не подекують! Серце у нього озлобилось, тож він не владає ним». «Він заздрить монастиреві Аркаді,— злісно кинув карлик Харілаос.— Позаздрив Аркаді, бідолаха, й вирішив будь-що злетіти в повітря, щоб і про нього складали пісні».

«Можливо, кожен з них має рацію»,— думав Козмас і йшов під дощем угору, раз у раз спотикаючись. І тепер, побачивши капітана Міхаліса, що він йому скаже? Як умовить прийняти указ паші, піти звідси цілим і здоровим, податися, куди сам знає, із зброєю і прапором?

Сказати, що цього хоче митрополит? Що цього вимагає грецький король? Він зневажливо зниже плечима. Сказати, що для нього нема порятунку, що він іде до загибелі, що в нього нема прибічників — ні греків, ні турків, ні європейців,— пусті слова! Він не боїться самотності, не боїться смерті, а може, навіть і хоче її. Як говорити з отим звіром, як переконати його?

Багато тяжких турбот краяли Козмасові серце. То думав про ніжну, тендітну Ноємі, якій довірив найдорожче — насіння свого роду, свого сина, і весь тремтів, намагаючись уявити, якого сина вона йому народить. То згадував усе, що бачив у Європі: несправедливість, злидні... То міркував про те, якою дорогою йому йти, де його місце в житті, щоб стати там і битися! У діда було своє місце в житті, і в батька — теж, та і в дядька... А в нього? Яке місце обрати йому, щоб стати і сказати: оце моє місце, отут я битимусь, ніхто не ступить сюди! Сьогодні він уперше відчув, що опинився ніби на роздоріжжі.

Дощ почав ущукати, небо вилило на гори всі свої запаси води, подув сильний морозний вітер і розігнав хмари. Замиготіли зорі. Харідімос став, глянув угору.

— Звернуло з півночі, вчасно прийдемо, — сказав він. Йому кортіло погомоніти. — Послухай, господарє, якщо ти віруєш у бога, давай постоїмо під оцією скелею, тут нема вітру, скрутимо по цигарці...

— Ти-що, стомився, Харідімосе?

— Звичайно, стомився. Я ж старий уже, кістки болять.

Дід хитрував, він анітрохи не стомився, та йому до смерті хотілося погомоніти. Стали під скелею, Козмас дістав сигарету, дав і Харідімосові. З чого ж почати розмову? Харідімос глянув на небо — нема за що зачепитись. Згадав село, Мега-локастро, Кріт. Та все, що там робилося, Козмасові добре відомо, — кинув і про це думати. Раптом спав на думку дядько — коротун Андрульос. Що перед ним дядько цього жевжика у вузьких штанцях, який гне кирпу і вважає нижчим своєї гідності розтулити рота й сказати йому хоч слово? Що перед Андрульосом капітан Міхаліс? Нікчема! Зараз я йому покажу!

Він кілька разів жадібно затягнувся, скурив усю сигарету, проте не кидав її. Потім звернувся до Козмаса:

— Знаєш, господарє, який найбільший звір на світі? Скажеш, мабуть, лев? А ось і ні! Людина! Спитаєш, чому? Тому, що воює і вбиває турків, як твій дядько? Чи тому, що за допомогою диявола винайшла зброю і вбиває левів? Аж ніяк! Зараз скажу тобі: був у мене дядько — нехай господь заспокоїть його душу, — звали його Андрульос. Завбільшки — піввершка. Його прозвали навіть перевертнем, бо був він, бідолаха, невеличкий — божий покидьок, противно навіть плюнути на нього! Ходити він не ходив, а підстрибував, як коник, і вищав, бо хворів, сердега, на нирки; лікарі сказали, що у нього в нирках камені і він незабаром помре. А він — подумати тільки, що-то воно людина! — взяв мотику, пішов і сів, підібгавши ноги, під горою Венерато, що за селом. Стук-стук, — почав стукати по ній. Рік, два роки, три. Проходили мимо селяни, дивились на нього й реготали: «Ти що ж це, Андрульосе, із горою вирішив змагатися?» — «Атож, із горою! Хочу знищити її!» — відповідав він, не підводячи від мотики голови. На четвертий рік заходився ставити під горою хату. «Гей, Андрульосе, для твого ж добра кажемо: не став хати: хто ставить хату, той одружиться!» — «Оцього я й хочу, дурні, — відповів їм дядько, — одружитись. Одружитись, мати купу дітей, щоб допомагали мені руйнувати гору». Сміялися селяни: «Та хто ж піде за тебе, перевертня?» — «Людей багато, — відповідав Андрульос. — Знайдеться така, що й за мене вийде». Отож коли він поставив хату, проходила якось удовиця з сусіднього

села, без однієї ноги, негарна, але молода. Зайшла вона, подивилась на двір, на погріб, на кухню й кімнату — припав їй дім до вподоби. «Слухай, Андрульосе, а мені подобається твій дім, що скажеш?» — і підморгнула. Дядько змикитив. Без зайвих слів вони побралися. Переночували, а на ранок дядько, хоч і сонний, вернувся до гори, взяв мотику і знову — стук-стук-стук! — довбає її. Стук-стук-стук! — і щодня відколює від неї по шматочку. Зібрав на купу каміння і заходився робити прибудову — другу кімнату, розширяти подвір'я, ставити стійло. «Гей, Андрульосе, — знову кепкували з нього селяни, — ти що ж це, село збираєшся будувати?» — «Авжеж, село, — відповідав той. — Дружина ходить вагітна, куди ж я діватиму дітей?» — «І нирки в тебе вже не болять?» — «Де вже їм боліти, ледарі ви. У мене часу нема хворіти!» Минали роки, по двоє за один раз народжувала йому жінка дітей, а він усе довбав та довбав — на всій горі поробив печери та ями. З усіх боків довбав Андрульос гору, спочатку лаючись, бо вона опиралась йому, а потім, побачивши, що вона підкоряється, полюбив її і вже не міг жити без неї. Вже чуприна у дядька посивіла, він дедалі худнув і зморщувався, але м'язи ставали товщими, а ручиська — довшими і цупкішими: він уже не міг стояти прямо, горбився, і ручиська, звисаючи нижче колін, торкалися каміння. Не можна було дивитись на нього, щоб не розреготатися, — справжнісінька тобі мавпа, яку торік наша привозив до Мегалокастро: вона стояла у клітці і забавляла народ... Коли дивишся на нього, тебе сміх розбирає, та водночас і страх бере: селяни ставали тепер осторонь — де там, щоб підступитися до нього! Якось він простягнув ручисько, схопив одного здоровила за ногу і стиснув її так, що вивихнув кістку. Відтоді той шкандибає... Повиростали його діти, теж накинулись на гору, довбали її, відколювали по шматочку й будувалися. Потім поодружувались і вони, наплодили дітей. Постарів дядько Андрульос і ослаб, важкою стала для нього мотика. І одного разу, повернувшись з гори, відчув, що настав його кінець. Ліг він на ліжко, скликав дітей і заповів, щоб поховали його в горі і поклали з ним мотику. Потім склав навхрест руки і богу душу віддав... Якщо випадє тобі, господарє, проходити повз Венерато, попросиш, щоб показали, де живе Андрульосів рід: там тепер ціле село... А ти кажеш...

Харідімос замовк, задоволений з того, що трохи погомонів і втер носа оцьому жевжикові. Очі в нього блищали в темряві і дивилися згорда й насмішкувато.

— А я знаю, Харідімосе, іншого звіра, ще страшнішого, ніж лев і твій дядько Андрульос.

— Якого?

— Черв'ячка.

— Перехрестись, ради бога, не згадуй про нього, щоб він згинув! — пробурмотів Харідімос і перехрестився, сплюнув, узяв палицю. — Ходімо, господарє,— сказав з досадою.

Коли Козмас входив до табору капітана Міхаліса, розташованого на схилі біля вершини, уже світало. Харідімос відстав.

— Іди вперед, господарє,— сказав він,— і коли зробиш свою справу, приходь до мене, будемо вертатися. Не хочу я зустрічатися з твоїм дядьком, ти вже вибач мені!

Стоячи на варті, капітан Міхаліс не спав цілу ніч. Тільки-но повиднішало, він узяв бінокль і обвів поглядом усі турецькі пости. Нізами посувалися помалу, щодня підіймалися на кілька метрів і укріплювалися. Вони не поспішали: розуміли по лічених пострілах греків, що в тих було мало свинцю й пороху, знали також, що у них було тільки по шматку ячного хліба на душу, адже їх оточили з усіх боків і не давали пройти до них ні людині, ні тварині. Тільки зрідка, вночі, якоюсь потаємною гірською стежкою міг прослизнути до табору посланець, що добре знав місцевість.

Паша раз по раз посилав до капітана Міхаліса гінця, щоб скорити і цього, останнього, капітана. Інтереси Туреччини вимагали — так передали йому із Стамбула, — щоб усі заколотники скорилися, а не загинули: бо тільки так Кріт добровільно надіне на себе ярмо, а європейці втратять до нього доступ. Ще вчора ввечері паша послав до капітана Міхаліса нового гінця: «Даю тобі час подумати востаннє; здайся по-доброму завтра до полудня і йди з усіма воєнними атрибутами, я тебе не зачеплю. А то замовлю привезти мені оберемок палиць і битиму палицями усіх вас, і останнім тебе, капітане Міхаліс!»

Цілу ніч капітан Міхаліс зважував, який обрати шлях, не для себе, звичайно, — для себе він давно вже обрав його, а для товаришів. Порятунку не було, і він не хотів, щоб їхня загибель лежала на його совісті: нехай кожен вирішить сам. Тому вчора ввечері він ознайомив їх з посланням паші, щоб вони добре обміривали все, а на світанку дали відповідь.

Ніхто з повстанців не склепив очей. І як тільки сонце освітило гору, вони потяглися один за одним туди, де на варті стояв капітан. Невмивані, неголені, в подертому одязі, посідали вони круг капітана Міхаліса й чекали, щоб він заговорив першим. Але він, втупивши очі в каміння, ждав, коли у нього вгамується серце, щоб заговорити з товаришами людським голосом, а не заревти. Блискавками пронизували його

мозок думки про Кріт, про Трасакі, про черкеску, про монастир господи Ісуса Христа... Він чортихався, а рука, в якій тримав камінь, вся була в крові.

На якусь мить його обличчя пожвавішало, він глянув на товаришів, що сиділи кружка, вниз на турків, угору на бездонне небо... «Свобода або смерть! — подумки промовляв Міхаліс, несамовито хитаючи головою. — Свобода або смерть! Ех, бідолашні крітяни! «Свобода або смерть!» — ось що треба написати мені на своєму прапорі, це справжнє гасло кожного борця! Свобода або смерть! Свобода або смерть!»

Коли він подумав про це, йому стало легше. Після стількох років він зрозумів це нарешті, і серце його ввійшло у свій ритм. Повернувшись до товаришів, він спокійно подивився на них і заговорив:

— Ви добре знаєте, що сказав нам пес. Ми чоловіки, у кожного з нас вуса, ми боремося за волю, тож і висловлюйтесь відверто! Свинцю й пороху у нас нема, хліба нема, надії нема, турків — військо, нас — жменька. Хто з вас хоче піти — клянись шаблею, яку віддам тільки богу! — нехай собі йде, тут немає ніякого сорому! Я не матиму злости на нього! Сам же я нікуди не піду. Оце і все.

Якийсь час ніхто не підводив голови, всі мовчали. Сонце підбилось на аршин від землі, торохтіли барабани, нізами лагодились іти в бій.

— Висловлюйтесь відверто! — повторив капітан Міхаліс. — І швидко!

Один з повстанців, сухорлявий, смуглявий, що тримав у руках стару рушницю, перев'язану мотузками, заговорив першим:

— Чи чоловік я, ви всі добре знаєте; чи лякався я коли-небудь турка, ви всі добре знаєте; отож я не боюся того, що ви скажете про мене «боягуз», і відверто висловлюю свою думку. Капітане, ми загинемо даремно, від цього користі — ні нам, ні грекам. Незабаром Кріт повстане знову, але нас не буде серед живих, щоб своєю участю допомогти новому повстанню... Тому для Кріту потрібніше наше життя, ніж смерть. Сором чи не сором, — це мене мало хвилює. Вигідно чи не вигідно для Кріту — ось про що я дбаю.

Капітан Міхаліс слухав, похнюпивши голову, і коли сухорлявий повстанець змовк, запитав:

— Ти скінчив, Яннаресе?

— Скінчив.

Капітан Міхаліс повернувся до сусіди:

— Твоя черга, Фурогатосе.

Той покрутив вуса, відвернувся. Можна було подумати, що він не хоче зустрітися поглядом з капітаном.

— Цілісіньку ніч два дияволи боролися в мені,— сказав він.— Один казав: «Іди, бо нема порятунку», а другий казав: «Лишайся, бо нема порятунку». Вони боролися цілу ніч, а на світанку один з них переміг.

— Який же диявол переміг? — спитав капітан Міхаліс і вп'явся очима в Фуругатоса.

— Ти, капітане Міхаліс. Нехай буде проклята година, коли я зазнаюся з тобою!

— Отже?

— Лишаюсь!

Капітан Міхаліс звернувся до іншого:

— А ти, Каямбісе?

— Я нещодавно одружився, у мене дружина, я ще не навтішався нею! Ось що мучить мене!

— Отже? — квапив його капітан Міхаліс.— Дай спокій жінкам. Що каже чоловік? Їх ми зараз не запитуємо!

— Нехай буде проклята година, коли я зустрів тебе, капітане Міхаліс! Те саме і я кажу. Мені хочеться піти, але соромно перед тобою. Тож залишаюсь!

— А ти, Тодорісе? — звернувся капітан до свого небожа, який в той час, коли говорили товариші, чистив і заряджав рушницю.— Що скаже твоя безвуса милість?

Тодоріс розсердився. Він кинув сповнений гніву, захоплення й заздрощів погляд на дядька:

— Гадаєш, що тільки твоя вусата милість має доволі мужності? Я лишуюсь!

— І я!

— І ми! — схопились двоє відважних молодців з сивими скронями.

Решта, чоловік з двадцять, мовчали. Похнюпили голови й мовчали.

— У нас нема часу, сонце підбилось вже на два аршини,— сказав капітан Міхаліс.— Кажіть, хочете піти? Вільно! Ідіть з богом!

Красойоргіс нахилився, пошепотів щось з сусідою, підвівся, приклав до грудей руку.

— Простіть нас, браття,— сказав він здавленим голосом,— у нас незаміжні сестри, малолітні сини, жінки й діти, а наша смерть не принесе нікому ніякої користі. Ми підемо.

— Простіть нас, браття,— сказав і Мастрас.— Ми підемо.

— Щасливо, щасливо вам, брати! — відповів капітан Міхаліс і встав. — Бог свідок, не маю на вас зла. Передайте привіт земному світові! Тільки йдіть швидко, спускайтеся вниз по одному, щоб вас часом не помітили! Швидко, щоб ви були вдома перш ніж сонце стане в zenіті.

— Простіть нас, і нехай вам бог простить! — сказали в один голос інші двадцятєро.

— Нехай щастить вам! — відповів капітан Міхаліс. — Прокляття тому, хто скаже вам недобре слово. Щасливої дороги!

Лишилося шєстєро. Капітан Міхаліс обернувся, глянув на кожного.

— Нас семеро. Досить, цілком досить! Розум підказує, щоб і ми пішли, але серце — спасибі, що бог дав нам його! — не пускає. Ми не підемо. Помремо тут, ми — жертви Крїту. Нехай собі кажуть ті: хїба більша користь буде від того, що ми помрем, ніж від того, що ми житимемо? Але ж Крїту потрібні не тільки господарі, а й такі відчайдушні, як ми з вами. Оці, відчайдушні, роблять його безсмертним!

Він глянув на небо, сонце підбивалося дедалі вище.

— Беріть рушницї! Переходьте від одного бруствера до одного, щоб турки не зрозуміли, що нас поменшало!

Та в ту хвилину, коли товариші розбіглися, а капітан Міхаліс став на колїна перед своїм бруствером, ззаду зашурхотїла рїнь, з'явився Козмас. Капітан Міхаліс обернувся.

— Ти хто такий? Нагнись, а то тебе уколошкає якась куля! Ти хто? Нагнись, кажу тобі!

— Твій небїж, Козмас, капітане!

Капітан насупив брови, зрозумівши, яким вітром принесло того.

— Що ж, дуже радий, — сказав він сухо. — Тільки чого ти приперся сюди? Тебе тут тільки не вистачало!

Козмас прикусив губу, щоб не вирвалося якесь грубе слово.

— А що ж, воно й справді мене тут не вистачало. Я теж чоловік, до того ж твій небїж, капітане Міхаліс!

— Тільки той, хто б'ється — чоловік. Лягай поруч і кажи, чого прийшов! Тільки без зайвих слів — ніколи мені!

І знову глянув на небо: сонце було вже в zenіті. Він обернувся до товаришів. ✓

— Приготуйтеся, хлопці! — крикнув. — Заряджайте, я дам знак!

Внизу, на схилї гори, почувилися чужі голоси. Козмас лїг на

землю і через щілину між каменями побачив, як ворушаться густі полчища — скелі стали червоними від фесок.

— Кажі швидше, хто послав тебе? — повторив капітан Міхаліс, вп'явшись поглядом у турків.

— Кріт! — відповів Козмас.

Почувши те, капітан Міхаліс спалахнув.

— Кинь гучні слова, вчителю! — закричав він. — Кажі ясно! І не говори, що тебе посилає Кріт, чуєш? Кріт — то я.

Козмас дивився на капітана, слухав і мовчав. Він одразу відчув — уперта головешка у цього чоловіка. Чого тут сидіти й говорити з ним? Навіщо принижуватись і просити — він вирішив, і ніхто тепер не переконає його в іншому. Тому навіть умовляти? У Козмаса прокинулося горде крітське серце, йому навіть соромно стало пускатися на безглузді хитрощі й умовляння.

— Отже, чого ти хочеш? — знову grimнув капітан Міхаліс, не обертаючись.

— Я нічого не хочу! — уперто відповів Козмас. І прогнав від себе всі думки, які перебрав у голові перед цим.

— Прийшов глянути на свого дядька? — мовив капітан Міхаліс насмішкувато. — Я вдячний тобі за це!

— Авжеж. Та ще сказати йому: нехай господь упокоїть душу його батька!

Капітан Міхаліс враз кинув на землю рушницю і перехрестився.

— Нехай господь упокоїть його душу! — повторив він. — Добрий був вояка, добре попрацював, дістав гарну винагороду, а тепер пішов на відпочинок... Іди й ти з богом, ми тут воюємо!

— Ти нічого не хочеш переказати?

— Йди собі!..

— Жінці, синові!..

Жили у капітана Міхаліса повиступали, світло в очах померкло. Він простяг ручисько, все в поросі і в крові, і затулив небожеві рот, забруднивши йому обличчя. І тут же вигукнув:

— Братове, свобода або смерть!

Прицілившись, він вистрілив, і луна покотилась горою.

Тієї ж миті засвистіли турецькі кулі, а з косогору вдарила невелика гармата. Снаряд упав, розколовши й порозкидавши каміння позад капітана Міхаліса.

— Ох! — пролунав нестямний крик.

Всі обернулись. Із скелі скотився Каямбіс і скорчився біля

капітана Міхаліса. Кілька разів розтуляв він рота, намагаючись щось сказати, та кров, що зацебеніла з горла, не дала йому говорити.

Внизу засурмили сурми, войовниче закричали нізами, дєрвіші з зеленим прапором пророка стали на чолі.

— Бийте їх, хлопці! — горлав Тодоріс. — Бийте їх, собак! Та все ближче й ближче чувся тупіт ніг.

Капітан Міхаліс кинувся, щоб обняти Каямбіса, та спіткнувся об Козмаса, що лежав поруч.

— Ти ще тут, учителю? — крикнув. — Іди собі, не втручайся в чоловічі справи!

Та Козмас не поворухнувся. Забруднений порохом і кров'ю, він дослухався, куди кликало його запальне серце. В ньому прокинулась батькова, дідова вдача, вдача уславлених воїнів... Не вперше йому воювати, він воює вже багато років, тисячу разів гинув і воскресав! Кров завирувала в ньому.

Капітан Міхаліс покvapно обмацував Каямбіса, шукаючи рану. Очі пораненого на мить пожвавішали, та тут же оскліди й, закотившись, застигли. Капітан поклав труп на землю.

— Згадайте Аркаді, браття! — крикнув він. — Помремо ж як герої!

Дедалі ближче чулося важке дихання нізамів.

— Ми загинули! — скрикнув Фуругатос і відчув, як у нього затремтіло все тіло.

— Заткни пельку! — загорлав на нього Тодоріс. Кров стікала у нього з голови і заливала очі.

Він витер її рукавом і, побачивши турків перед собою, відкинув рушницю.

— Хлопці, тепер рушниця ні до чого, беріться за кинджали! І, вихопивши батьків кинджал, кинувся на дєрвіша, що, відірвавшись від війська, біг попереду і в релігійному екстазі розмахував у повітрі ятаганом. Та коли Тодоріс добіг до дєрвіша, куля пронизала йому серце, і він навзнік упав на землю.

— Здорові були, молодці! — почувся згори високий голос. — Здрасстуй, капітане Міхаліс!

Капітан Міхаліс упізнав голос, обернувся.

— Це ти, любий Вендузосе? — крикнув він, і очі в нього спалахнули. — Таки вернувся?

— Я — Вендузос, тож і поводжуся по-вендузовському — бери свої слова назад, капітане!

— Беру слова назад, прости мене, брате! Ставай поруч!

Вендузос стрибнув і тієї ж миті впав — куля влучила йому в голову.

З очей капітана Міхаліса вкотилася сльоза, він схопив убитого, поцілував у чоло, і його рот та вуса зросилися кров'ю.

Ще ближче стало чути уривчасте дихання нізамів. Капітан Міхаліс обернувся, побачив Козмаса, підняв кулак.

— Іди звідси! Ще є час! Марш!

— Не підуй! — І, стрибнувши вперед, схопив Каямбісову рушницю, надів на себе його патронташ, витяг з-за пояса вбитого ніж.

Капітан Міхаліс дивився на нього, сторопівши.

— Не підеш?

— Не підуй!

І раптом капітан Міхаліс усе зрозумів, обличчя в нього проясніло, він обома руками обхопив Козмасову голову.

— Отепер бачу — мій небіж! — гукнув він. — Значить, і ти в жертву? Невмирущий Кріт!

В небі загриміло. Вітер ущух, похмуре з самісінького ранку небо порожевіло. Здалеку долинув клекіт хижих птахів — вони були голодні.

Підвівся Фуругатос: йому стало соромно, що він злякався на якусь хвилину. Тепер смерть здалася йому приємною — вона змиває будь-яку ганьбу, тож він перехрестився, дістав кинджал і з криком «Свобода або смерть!» вискочив з укріплення. Не ховаючись, він прожогом кинувся на турків. Його оточили кілька здорованів, але він відбивався. Та тут наспіли інші турки, збили його з ніг, схопили за руки й за ноги, а якийсь дервіш, притиснувши коліном груди, зарізав його, як барана.

Побачив це капітан Міхаліс, і серце в нього закипіло кров'ю.

— Щоб більше мені ніхто не виходив з укріплення! — наказав він. — Стріляйте в ціль!

Та з повстанців тепер лишилося тільки двоє — ті, що з сивиною на скронях. Заховавшись за скелі, вони пильно цілились, і жодна куля у них не пропадала марно.

Стоячи на колінах за скелею, спокійний, несхитний капітан Міхаліс цілився кожному нізамові, що витикався, просто в лоб. Одна куля розірвала йому щоку, друга вп'ялася в стегно; з ран текла кров, та він не відчував болю. Тільки час од часу поглядав на небожа, що непорушно лежав поруч і стріляв.

— Радий я тобі, небоже! — кричав він. — Так, немов твій батько воскрес. Який я радий, брате!

— Я теж радий, дядьку! — відповідав Козмас, поіннятий якимсь дивним екстазом.

Його не можна було впізнати; ним оволоділа темна, незбагненна радість, він почував, що на душі в нього стало легко, спокійно, що аж тепер, саме в цю хвилину, він повернувся на батьківщину. Він ні про що не думав; зникли всі європейські клопоти, зникли мати, дружина, в нього лишався тільки правдній обов'язок.

— Свобода або смерть! — ричав він, вп'явшись очима в турків. — Свобода або смерть!

І вже іншої радості, іншого бажання у нього не лишалось. Несподівано стало темно, почав безшумно падати густий лапатий сніг. Десь, за темно-вишневими хмарами, сонце спускалось до обрію.

— Ось де нам довелось зустрітись, капітане Міхаліс! — пролунав голос, і з-за протилежної скелі висунулась голова несамовитого муедзіна в зеленому тюрбані.

— Щаслива зустріч, ходжа! — вигукнув капітан Міхаліс і увігнав йому кулю в самий кадик.

З рани вдарила кров; вона клекотіла, наче то був не муедзин, а бурдюк з вином, що зненацька розв'язався. Заревіли нізлами, скочили в укріплення, схопили двох вояків з сивими скронями й порізали. Потім кинули погляд на вершину — побачили двох останніх нескорених.

— Вперед, порізати їх! — загорлав турок із золотими галунами. В руці у нього був золотий хлист, яким він стьобав по спинах нізамів. Залементувавши, військо кинулося вгору.

— Не лякайся, небоже! — обернувся до Козмаса капітан Міхаліс. — Порятунку нема! Хай живе Кріт!

— Так, порятунку нема, дядьку! Порятунку нема — хай живе Кріт!

Вони подіставали кинджали й кинулися вперед.

Сніг злігся, вкрив усе, що було під ногами, побіліли трупи, червоні фески; звідкись, із-за далекого обрію, блискавкою прилетіли до бойовища два ворони і почали кружляти, повитягувавши шиї, наглядаючи здобич.

В розпалі бою дядька і небожа роз'єднали. Козмаса оточили нізами. В повітрі, поблискуючи, підіймались і опускались ножі; зчепилися груди в груди. Капітан Міхаліс обернувся, побачив, що небіж у небезпеці, кинувся, щоб визволити його, прорвав оточення, повалив кількох нізамів.

— Тримайся, небоже! — вигукнув він. — Іду до тебе!

Та не встиг.

— Він сам іде до тебе, капітане Міхаліс! — крикнув, регочучи, місцевий турок і кинув йому Козмасову голову.

Капітан Міхаліс упіймав за чупришу відрізану голову, високо, як прапор, підняв її, і нестямна радість розлилась у нього на обличчі.

Чи то була надлюдська радість, чи гордість, священна упертість, чи, може, зневага до смерті? Чи була то безмежна любов до Криту? Піднісши закривавлену голову, капітан Міхаліс вигукнув:

— Свобода або...

Та доказати не встиг: одна куля влучила йому в рот, друга пройшла навиліт через скроні. Капітан Міхаліс упав навznak, і кров його забризкала каміння...

«КАПІТАН МІХАЛІС» ТА ЙОГО АВТОР

З усіх давніх грецьких земель доля острова Крит чи не найтяжча. На той час, коли більшість їх уже були об'єднані в єдиній державі, Крит ще залишався частиною великої Османської імперії.

Страшенного занепаду зазнав він під владою турецьких феодалів (1669—1913 рр.), які нещадно визискували місцеве християнське населення — райя. Проти турків спалахують одне за одним збройні повстання (в 1770, 1821, 1834, 1841, 1854, 1866, 1878, 1889 та 1896—1898 рр.). Але всі вони потопають у крові, розбившись об громаддя турецької імперії. І навіть коли на Криті й не було збройних повстань, між турками і греками-крітянами текла «ріка крові» — кровна помста була на цьому острові законом життя.

Один з епізодів національно-визвольної боротьби на Криті — повстання 1889 р. — змалював Нікос Казандзакіс (1883—1957) у романі «Капітан Міхаліс».

Сам крітянин (народився він і жив у м. Іракліоні, колишньому Мегалокастро), Нікос Казандзакіс щиро любив свій народ, шанував його звичаї і традиції, добре знав минуле й сучасне рідного краю, ще недавно уярмленого турецькими загарбниками (Крит приєднано до Греції аж у 1913 році).

Ідея створити епос про недалеке минуле Криту виникла у Казандзакіса ще в 1936 р., коли він написав повість «Мій батько». Вже тут письменник, торкаючись подій на Криті кінця XIX ст., накреслив образ, капітана Міхаліса, того самого, що очолив повстання проти турків у 1889 році.

Над романом «Капітан Міхаліс» (1953) письменник працював кілька років. Твір перекладено багатьма мовами світу: англійською, німецькою, шведською, фінською, словенською, французькою, португальською, ісландською та іншими.

Таке широке міжнародне визнання було цілком заслужене. «Капітан Міхаліс» поряд із такими романами, як «Христа розпинають знову» (1954, українське видання — 1958 р.) та «Остання спокуса» (1955) належить до найкращих творчих здобутків Нікоса Казандзакіса.

Цим досягненням зрілого майстра передувало кілька десятиліть різнобічної літературної праці. Почавши друкуватись 1906 р., Нікос Казандзакіс виступав як поет, драматург, філософ, публіцист, журналіст, перекладач. Між 1919—1957 роками він кілька разів побував у нашій країні, видав 1929 р. книгу «Що я бачив у Росії» (в якій є й розділи, присвячені Україні), написав кіносценарій і поему про Леніна (1933). Багаторічну активну боротьбу Нікоса Казандзакіса за мир було відзначено 1956 року присудженням йому Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

Творчий шлях письменника досить складний і не позбавлений суперечностей. Свого часу Нікос Казандзакіс зазнав різних ідеалістичних впливів: він захоплювався то буддизмом, то ідеями Фрідріха Ніцше, Анрі Бергсона, то анархізмом, християнським аскетизмом, ідеями Зігмунда Фрейда. Ідеї «богошукання» приводили його до спроб створити з патріотизму якусь нову релігію. Проте остаточно Нікос Казандзакіс зупинився на прогресивних тенденціях, про що й свідчать його кращі твори.

У своїй літературній творчості Нікос Казандзакіс, незважаючи на міцні зв'язки з рідною землею та її багатомістовою культурою, більше тяжіє до західноєвропейської та російської літератур, ніж до новогрецької. Він багато чим завдячує Л. Толстому, Ф. Достоевському, Л. Андрєєву. В новогрецькій літературі він ідейно ближчий до поетів Костіса Паламаса (1859—1943) і Ангелоса Сікельяноса (1884—1951), ніж до будь-кого з прозаїків.

«Капітан Міхаліс» — це єдиний роман Казандзакіса, цілком присвячений Крїту. Друга назва цього твору — «Свобода або смерть!» — більше говорить читачеві про його зміст, ніж «Капітан Міхаліс». Гасло «Свобода або смерть!» звучало для крїтян так само, як «Батьківщина або смерть!» для кубинських революціонерів.

Коли читач побачить назву «Капітан Міхаліс», він, мабуть, уявить собі море, далекі плавання, капітана корабля. Але на грекомовних землях у давнину розрізняли «капітанів моря» і «капітанів суходолу». На суходолі «капітан» було просто почесне звання, первісно воно означало «голова, проводир озброєного загону». Під час численних повстань проти турків ці капітани ставали ватажками озброєних загонів городян і селян, а за мирних часів зберігали за собою цю назву як почесний титул.

Роман «Капітан Міхаліс» — широка картина боротьби нечисленного, але волелюбного і мужнього народу Крїту за свої національні права, за свою незалежність. «Свобода — це насіння, але поливають його, щоб воно проросло, не водою, а кров'ю. Ото ми й поливаємо це насіння, і немає сумніву, що настане час і воно проросте, тільки цей час ще не настав», — так розуміє боротьбу за свободу один з героїв роману — Козмас.

Повстання 1889 р. — цей ще один спалах народного гніву — майже з самого початку було приречене на поразку через відсутність організації, через брак матеріальних засобів. До того ж крїтян не підтримала жодна з європейських країн, до яких вони зверталися по допомогу, а сама Греція була безсила проти Османської імперії.

Головний герой твору капітан Міхаліс — не історична особа, а узагальнений образ борця за визволення рідного краю, що страждає в османському ярмі. Це стихійна, дика, сильна і вольова натура. Визволення Крїту — єдина мета Міхалісового життя. Цю жагу до визволення батьківщини від османського панування він успадкував від своїх дідів і прадідів. Його дід Делі-Міхаліс (Шалений Міхаліс) все життя не випускав із рук рушницю. До глибокої старості боровся з гнобителями і батько капітана Міхаліса — Сіфакас, а старший його брат Костарос героїчно загинув разом з багатьма греками, висадивши в повітря обложений турками монастир Аркаді. Ці події недавнього минулого залишили в душі майбутнього письменника глибокий слід, сповнивши його бажання прославити героїчних предків.

Капітан Міхаліс твердо знає, що свободи треба домагатися із зброєю в руках, хоч би навіть ціною власного життя. Він так відданий справі визволення Крїту, що коли на перешкоді йому стала жінка, яка посяла розбрат між ним і його соратником у боротьбі капітаном Поліксінгісом, Міхаліс убиває її. Але при цьому ним керувала не жорстокість, а сила обов'язку.

Коли капітан Міхаліс довідався, що великі держави відмовились допомогти крїтянам у повстанні, яке він очолив, ним заволоділи такі «гордощі і впертість», що він вирішив загинути, але не скласти зброї: «Не потрібні ви мені, капітанові Міхалісу, маленькому їжакові Крїту!, і коли навіть бог покине Крїт, я його не покину!» Так і за-

гинув він ще з кількома товаришами — Каямбісом, Вендузосом, Фу-рогатосом, Қозмасом.

Згідно з задумом автора головний герой роману мав уособлювати в собі Ідеал грека, бути втіленням волелюбного «грецького духу». Багато вчинків Міхаліса визначаються характерними для його середовища прадавніми передсудами та забобонами, рядовим кодексом поведінки. Звідси і його сліпа віра у фізичну силу, віра в рушницю, якою можна здобути свободу, його повага до лицарського кодексу честі.

Однак, незважаючи на всю свою обмеженість і недалекоглядність, цей критський капітан близький авторові. Нікос Казандзакіс навіть ладен порівняти його з образом легендарного грецького борця за свободу Дігеніса Акрітаса.

Яка ж та свобода, що про неї мріє капітан Міхаліс? Яким він уявляє собі Крит після визволення з-під турецького ярма? Міхаліс бачить сон, і в тому сні він урочисто передає ключі від Мегалокастро грецькому королевищу... Вище за цей ідеал критський капітан минулого століття піднятися не міг.

Такими ж мужніми борцями за визволення Криту змальовує Нікос Казандзакіс і капітана Поліксінгіса, капітана Стефаніса, старого Сіфакаса і багатьох інших критян. В образі столітнього Сіфакаса, Міхалісового батька, втілено ідею безсмертності народу-борця. Не маючи вже сили тримати в старечих руках зброю, Сіфакас вдається до героїчного, як на свої літа, вчинку — опановує премудрість писаного слова, щоб залишити для своїх потомків гасло «Свобода або смерть!»

Письменник намагається бути об'єктивним щодо своїх героїв. Він безсторонній у ставленні до людей вольових, хоробрих, які вміють цінити людську гідність і справедливість. Хоч Нурі-бей представник ворожого критянам табору, хоч він знатний і багатий турок, але навіть капітан Міхаліс поважає в ньому мужність, силу волі, чесність у вчинках. Нурі-бей так само поважає особисті якості капітана Міхаліса. Дарма, що їх «розділяла ріка крові», — ця взаємна повага привела до побратимства. І коли капітан Міхаліс виявив співчуття до тяжко пораненого Нурі-бея й відмовився помститись за вбитого брата, в Нурі-бея вистачило сили волі самому встромити собі ніж у серце, щоб не жити в ганьбі.

Яскравий у романі образ Міхалісового небожа — Қозмаса. Не визнавав його капітан Міхаліс не те що за родича, а навіть за людину, бо Қозмас, здобувши в Парижі освіту, взяв у руки перо, а не рушницю. Та коли Қозмас привіз із Греції в Мегалокастро фатальну звістку про те, що допомоги не буде й на цей раз, коли він побачив, у якій небезпеці його батьківщина, в ньому прокинувся патріот, справжній критянин; він бере рушницю, стає поруч із своїм грізним дядьком, капітаном Міхалісом, і гине в нерівному бою як герой — із зброєю в руках.

В романі Нікоса Казандзакіса відбилися прогресивні погляди письменника — прагнення до співдружності з іншими народами, зокрема, з російським (згадаймо хоч би те, як дід Делі-Міхаліс виглядав з моря російських кораблів і співав просто в обличчя туркам пісень про московита); знайшли відображення також і антиклерикальні та антирелігійні мотиви. До речі, роман «Остання спокуса», у якому письменник гостро засуджує релігійний фанатизм і клерикалізм, римський папа вписав у список заборонених книг.

Для композиції роману «Капітан Міхаліс» властивий досить послідовно витриманий паралелізм і загальна симетрія окремих епізо-

дів. Так, наприклад, починається роман конфліктом між капітаном Міхалісом та його небожем Козмасом, а закінчується їхньою зустріччю і цілковитим примиренням незадовго до смерті; сценами «грецького світу» відповідають сцени «турецького світу», події з життя дорослих перегукуються з подіями з життя дітей.

В романі часто переплітається зворушливе і жорстоке, ліричне і трагічне. Коли Трасакі — улюблений син капітана Міхаліса — разом з ватагою хлопчаків вирушає до єврейського кварталу, щоб учинити там підпал, у ньому раптом прокидаються звичайні людські почуття: він жаліє старого рабина і допомагає йому погасити пожежу.

Важка для перекладу мова письменника, пересипана діалектизмами та неологізмами. Чимало попрацювали перекладачі, щоб познайомити українського читача з цим видатним твором в сучасній літературі грецького народу, з яким народ український має вікодавні культурні зв'язки.

Андрій БІЛЕЦЬКИЙ

НИКОС КАЗАНДЗАКИС
КАПИТАН МИХАЛИС
(Свобода или смерть!)

Роман
Перевод с новогреческого
И. С. Гречановского,
В. и Я. Мочос
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор О. П. Логвиненко.
Художник І. В. Колтілов.
Художній редактор О. М. Анікін.
Технічний редактор О. Г. Талізін.
Коректори Т. В. Грузинська,
Г. М. Стадник.

Виготовлено
на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 18. III. 1975 р.
Підписано до друку 29. VIII. 1975 р.
Папір № 3. Формат 84 × 108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 14,0.
Умовн. друк. арк. 23;52.
Обліково-видавн. арк. 28,193.
Замовлення 5-129. Ціна 1 крб. 54 коп.
Тираж 65 000.

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

ВИЙШЛИ В СВІТ
І ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Серія «Вершини світового письменства»

Бальзак О.
ШУАНИ, БАТЬКО ГОРІО. Романи.
(З французької).
Голсуорсі Д.
САГА ПРО ФОРСАЙТИВ. Трилогія.
(З англійської).
Гофман Е.-Т.-А.
ЗОЛОТИЙ ГОРНЕЦЬ. Повісті та оповідання.
(З німецької).
Лессінг Г.-Е.
МІННА ФОН БАРНГЕЛЬМ, ЕМІЛІЯ ГАЛОТТИ, ЛАОКОН
(З німецької).
Манн Г.
МОЛОДІ ЛІТА КОРОЛЯ ГЕНРІХА ІV, Роман,
(З німецької).

Серія «Зарубіжна новела»

Ларні М.
СОКРАТ У ХЕЛЬСІНКІ.
(З фінської).
Манн Т.
ТРИСТАН.
(З німецької).
Нам Као.
ОЧІ.
(З в'єтнамської).
Премчанд.
СВЯТО КОХАННЯ. Новели.
(З хінді).
Сенкевич Г.
НОВЕЛИ.
(З польської).

«Серія «Дружба»

- Дарваш Й.
П'ЯНИЙ ДОЩ. Роман,
(З угорської).
Димов Д.
ТЮТЮН. Роман,
(З болгарської).
Жукровський В.
ХРЕЩЕНІ У ВОГНІ. Повість. Оповідання,
(З польської).
Караславов Г.
ПРОСТІ ЛЮДИ. Роман, Кн. 3,
(З болгарської).
Міхале А.
ПРОВЕСІНЬ. Роман,
(З румунської).
Селімович М.
ДЕРВИШ І СМЕРТЬ. Роман,
(З сербсько-хорватської).
Штрітматтер Е.
ЧУДОДИЙ. Роман, Ч. 1,
(З німецької).
Чопич Б.
ПРОРИВ. Роман,
(З сербсько-хорватської).
Яшик Р.
МЕРТВІ НЕ СПІВАЮТЬ. Роман,
(З словацької).

Серія «Перлини світової лірики»

- Байрон Дж.
ЛІРИКА.
(З англійської).
Гільєн Н.
ПОЕЗІЯ.
(З іспанської).
Елюар П.
ЛІРИКА.
(З французької).
Неруда П.
ЛІРИКА.
(З іспанської).